# ДЕЛО

## ЛИСТ

ЗА

## НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

**ПЕДЕСЕТ ПЕТА КЊИГА**

ГОДИНА ПЕТНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1910.

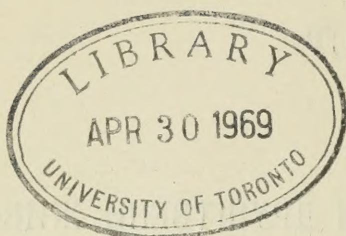

# САДРЖАЈ LV КЊИГЕ

## I Белетристика



## II Наука

## III Хроника



## IV Критика и библиографија



## V Белешке

# ДЕЛО

[illegible]

## [illegible]

I

[illegible]

# ДЕЛО

КЊИГА 55. АПРИЛ, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

## МЕХМЕД СОКОЛОВИЋ

### I

„Јурио сам бесно ка циљу незнâном,
Дугачка је, страшна, прича мојих дана.
Газио сам. Дан је гинуо за даном
И цепао чалме старих великана,
А на том мегдану крвљу покапаном,
Ја, роб најскромнији најбешњег султана,
Летописе писах крвавим ханџаром,
Славу своју причах кумбаром и каром!

Дрхтале су чуке древнога Балкана,
И стењала поља неверних Мађара,
И звониле сабље крвавих мегдана,
И вриштали коњи мртвих господара,
И претиле речи̑ светог алкурана,
И цепала писма папских ћоклисара,
Јаукала песма, што вришти и куне:
А ја мрвих ногом раздробљене круне.

Да̑. Цареви мени робови су били,
А њиних сам жена ја господар био;
У собама њиним, у злату и свили,
Око меких тела мишице сам вио,
И, док роб до роба око мене мили,
Ја сам очи, усне, мед и шербет пио,
И, док звоне ланци и пук јечи цео,
Гледах како пожар ждере усев вре̑о.

Али једном само назрех срећу праву.
На бескрајној пу̑сти Пановије равне,

У сутон, спустивши своју бледу главу,
Сањајући прошлост своје земље славне,
Јецаше девојче, а у оку пл̑аву
Дрхташе јој осмех пун ведрине стравне.
Лутала је. Стаде кад опази мене
И угризе усне сочне и румене.

Ах, те модре очи, дубоке и сетне,
Растресите власи позлаћене косе
И мирисне груди, као баште цветне,
Њене меке руке, њене ноге босе
Гледах жељно. Струји дах вечери летне.
Слатка, као љиљан пун мирисне росе,
Задрхта и прште у смех пун ужаса
И крвава паде без речи, без гласа.

Бедан, јаучући чупао сам груди.
Клечећи љубљах јој охладнела уста.
А кроз пу̏сту ветар свирао је луди,
И њена се коса лепршала густа.
Њено тело дршће од поноћне студи.
Ја га топло љубим. Дршћу поља пуста,
И док из даљине песма врбâ плаче,
Бело тело смрт је кочила све јаче“.

II

Октобарско вече. Пада магла плава.
У пустој дворани Мехмед болно му̏чи.
Где је сад ред оних тигрова и лавâ,
Што гинуше докле ратна труба звучи?
Давно тај свет мртви заборављен спава.
Над њим река борбе и живота хучи
А Мехмед га жали, очима га тражи
И сновима празним болно срце блажи.

Копрена је црна пала на век славе,
Прах заставе једе негдашњих султана,
Ризнице су празне, сломљене су браве,
Рђају оштрице старих јатагана;
А он нема суза, да му образ пл̀аве.
Он пуши. У густом диму од дувана

Види драге слике. Дршћу усне нéме,
А очи питају: „Кад прохуја време?“

III

На крвавој земљи, убијен, пун ранâ,
Лежи седи Мехмед, жртва царског беса.
Последњи тренути октобарског дана
Издишу. Смрад кӯжи из крвавог меса,
Из џина, пред којим горди Беч се стреса.
— Славу, не кри славу, рако ископана!
„Тој слави, што туђом крвљу земљу поји,
Заборав је плата — њу ноћ мраком боји!“

М. Бојић

# ИЗДАЈИЦА

— из четничког живота —

...Подне беше давно превалило а свирка, весеље и игра, крај малог манастира, нити престајаше нити малаксаваше.

Сунце пече, мислиш спржиће све на земљи. Врели јулски дан кувао је чисто земљу и ваздух, али играчи то не осећаху. Њима беше све једно, кад само могу дати одушку радости, не стрепећи ни од кога и не угађајући никоме. Већ неколико дана како је ишао абер од села до села да ће на сабор доћи многа и многа висока господа из Скопља и да народ слободно похита из свију крајева да би што свечаније, што усрдније дочекали људе чију реч и светли султан мора поштовати. Истина оволика опомена могла је изостати, јер се дигоше готово сва села, на сами глас да ће конзули посетити сабор. Кола, волови, коњи и магарци још у очи тога дана закрчише цео простор око манастира. Свет је похитао да под заштитом ових људи и њихове моћи пусти срцу на вољу и да, сакупљен у весељу и игри, заборави тегобан и бедан ропски живот. У порти је врило као у мравињаку. Коло се за колом низало, а свирачи, стојећи на једној узвишици, чисто подадули од дувања и пуни зноја, предали се несвесно општој раздраганости па не осећају умор. Све се трудило да се овај дан што лепше, што милије, што задовољније угаси, остављајући светао траг у души њиховој.

Старци поседали мало даље од ора, припалили кратке чибуке, ћуте, димане и пљуцкају, посматрајући слабачким очима раздраганост исписану на лицима младежи. По каткад би се коме омакао презриви поглед према капији манастирској, где, као куче какво, џеџи мудур[1] ефендија, пратећи проницљиво и

[1] Срески начелник у турској царевини.

охоло кретање народа. Крај овога чувара реда и мира поваљало се по земљи неколико заптија и сунчају се са завученим рукама у чакшире, као да су усред пустиње. Умашћене мартинке обешене о плот светле према сунцу и са њих капље зејтин којим су подмазане да боље бију. Мудуру не измицаше ништа из вида, а најмање ови погледи глупе раје, јер су га пекли горе него јулско сунце над њим; али присуство страних представника везиваше га чврсто за малу троножну столицу. Нервозно се обртао час старцима, час заптијама, час странцима, чија су се лица такође сијала од задовољства посматрајући коло. Заустављајући очи на спремним фијакерима, који ће одвести госпоштину у Скопље, мудур је једва чекао кад ће се точкови почети окретати да, бар пред мрак, покаже своје присуство народу који се усудио да га не види, заборави и презре.

Калуђери, сакупљени из свију манастира, ужурбали се, трче од једног до другог госта, нуде вина, ракије, покрећу бојажљиво разговор, објашњавају, причају и осмехују се тихо, пуни усхићености због велике пажње. Из очију им се чисто чита стрепња да гости не крену тако рано и не оставе их саме са бездушним Турцима.

Тако је то све трајало док дамама, по чијим је свиленим костимима нападало већ толико прашине да се боја изгубила, не постаде досадно непрестано посматрање. Смејући се, прекидоше са укрућеним и утегнутим држањем, и навалише на своје да се пред полазак ухвате у коло. Цупкајући весело, крену према колу мала и живахна гомилица њихова. Пред њима се поче отварати простор да прођу и они зађоше у радознали народ. Запетост се прекиде и радост као да букну још већма. „Места, места, склоните се!“, викаху сељаци гурајући леђима усталасану масу да начини пут до кола. Али истог тренутка диже се галама и вика из средине, свирка умуче, те се мало разочаране госпође и госпођице почеше враћати мислећи да је коло престало. Међутим маса народа, вођена једном гојазном људином са риђим малим брковима, крену ка мудуру гурајући пред собом све што се у њој нађе.

— Немој, Шишко! Што правиш такој бре?! Шишко! Шишко! — чули се прекорни гласови из масе, али они ни мало не поколебаше онога коме беху управљени. Дошавши пред мудура, сав црвен као рак, тресну фес пред ноге његове и крупним и дрхтавим гласом јекну: „Ако мене нема, ако загинам, да знајеш,

ефендија, и да ме тражиш од тија. Ето то је Цветко, селски војвода од село Глуво, а то је Вујко, селски[1] бањански војвода. А да знајеш још и тој, ете ти га више манастира војвода Петко са петнаест четника. Ручак им однесе Вујко со попа Гавру.

Док је ово говорио показиваше руком на два сељака, а кад ућута, извуче пажљиво иза појаса убрус и дувајући тешко кроз нос брисаше са дебелог врата и чела зној који у крупним грашкама избијаше. Одлучан и пркосан, није марио више за себе, већ гледаше да се што страшније освети свима, не мислећи шта ће даље од њега бити.

„Пеки, пеки[2], чорбаџи“, више је мрмљао кроз нос престрављен мудур ефендија, мали и сув човечуљак, слушајући ову тешку оптужбу и гледајући преплашено жмиркавим очима на свет који се слеже одједном крај њега. Ово му све дође изненада, те му се учини испрва као да га је гром ударио. А кад виде да је жив и да му није ништа, он се поврати мало и одахну, па настави нешто гласније.

— Без гајле,[3] без гајле, чорбаџи Шишко! Ти си љут, па не знаш што збориш. Ово је царска земља. Мије сме царски људи. Мене го каил имаш за све.

А затим гледајући своје жандарме где, измешани са народом, начуљили уши и испружили шије, он се застиде што се препао, и прекоревајући себе за кукавичлук, баци поглед на снежне врхове Шаре, изви главу ка конзулима, који као и народ слушаху пажљиво све, подиже глас да га сви чују и отеже:

„Чорбаџи бре, оде ли твоја глава, ете и моја нек иде. Да ми се поганиш на моја брада, ако се теби пакос сторн! У царско здравје раат си оди где сакаш“.

За то време оба оптужена сељака стојаху побледели крај њега, слушајући и преносећи терет тела с ноге на ногу. А кад им се мудур окрете, шкрипећи зубима и лупајући дланом о револвер за појасом, Вујко се проби напред и дрско добаци мудуру:

[1] Пре конституције турске, у сваком хришћанском селу била је четна организација. Село је имало оружану своју чету и свога војводу, поред реонских и усташких војвода који су живели одметнути од власти.

[2] Добро, добро.

[3] Без бриге.

— Ефендија, што га слушаш, будала је, бесан је! Зар смо мије таки качаци[1] што му не дадомо коло да води? Свираче мије плаћамо, па мије ће и заповедамо сга. Што ће он? Зар је то човек? Тражи ли поголем калабалук?

Мудур се нађе у смешном положају. Разумео је добро да су ови готови да га исмеју, али грицкајући нервозно бркове, не смеде искалити свој гнев због странаца, већ махну руком да се сви разилазе од њега.

Ћутећи и стрепећи, народ се окрете и врати назад. Свирка поново отпоче, коло се поведе али сада изгледаше као да је све празно, тупо, хладно и убијено.

Странкиње, које мало разумедоше овај догађај, једва сачекаше крај препирке те се ухватише са кикотом у коло и то мало поврати живост и веселост у народу.

Мудур, запаливши цигару, сачека док се коло поново не поведе и онда устаде, баци пола попушене цигаре на земљу, пљуну на њу и згази је. Затим се достојанствено протегну и упути странцима крај кола. Поздравивши војнички све приђе секретару грчког конзулата и стаде се извињавати понављајући готово сваку реч.

— More, ништа то није, ефендијо! — прекиде га секретар, Знаш и сам како је кад манастир слави. Народ весео, јео добро, пио још боље, па готов ђаво!

Мудур покуша да нешто крупно смисли и каже, али у глави као да му се мућкала некаква чорбаста маса место мозга. Заколута очајно очима, питајући се зашто њему паде у део све ово? Поглади палцем и кажипрстом шиљату брадицу, цупну ногама шмркну јако носом и поче протезати врат из кратке јаке од мундира. Постоја тако расејан још мало. А кад опази да га нико и не гледа, он опет учтиво поздрави и врати се на своје место. Свет му дође мрзак и одвратан. Чинило му се, да се сви смеју његовој глупости и кукавичлуку. У памети му се стадоше ређати јутрошње кајмакамове речи, којима га испрати за сабор. Он их је чисто и сада слушао, али оне не беху више никаква похвала ни част, већ само подсмех и ругање. Зар он, мудар, паметан, храбар, вешт, поуздан и веран? Далеко је све то од њега. Сада је показао колико је прост и неумешан, глуп и страшљив, неодлучан и — смешан! Па кајмакам рече, тешио

[1] Разбојници.

је сам себе ефендија, да не правим ђурунтију,[1] да га не резилим пред овим људима, него да седим мирно украј народа док се сабор не разиђе. А зар ја нисам седео, како треба? Ништа ми нису приговорили онн. Ама ето изаш'о калабалук, па је требало показати да нисмо простаци и глупаци и да мајци нема тога ко ће поред мене да направи тако што и пред њима. Ах да хоће само ови да отпутују!

Крај његове столице лежао је Шишко поребарке на земљи, бришући непрестано марамом зној. Кајао се већ што се није уздржао, али је рачунао, да ако бар он пропадне, неће ни други остати, него ће трунути по апсанама или ломити се по туђини без крова и починка. Јасно му беше да је ово све морало једаред изићи на видело, па сад куд пукло да пукло! Мудур га попреко прегледа и дође му да га пљуне што га је дотле довео. Седајући окрете му леђа, решен да ћути као стена.

Пиљећи очима у беличасту пругу Вардара, који се озде онде показује у равници кроз високе кукурузе под Скопљем, није знао шта да мисли. Знао је само да ову ствар не сме оставити тек тако, али му на ум не падаше ништа што би пред очима странаца било оправдано. Да не предузма ништа — није смео од срамоте. Шта би му све казали у Скопљу, а после и Шишко је њихов човек. Цео крај зна да је пријатељ турски и да га Турци чувају, па ако га остави да се осрамоти, — осрамотио је све па и себе.

Испод манастира кроз шумарак показа се дугачак низ аскерске патроле пред којом је весело корачао мали и дежмекаст миљазим[2] Латиф беј, лупкајући се корбачем по прљавим чизмама.

Мудуру се лице разведри и усне му се саме развукоше на осмех; брзо дозва једног жандарма и посла Латиф беју да дође одмах к њему. Часом заборави и мржњу према Шишку, те га стаде тапкати по рамену говорећи му умиљато:

„Сега ће буде тепање, Шишко бре, роде бре! Куфичињи[3] ће им гледаш преко ридот како ветар да оди. Ако се удримо со кумити, не оди никуд. Тујке седи и сербез нам гледај работа. Они су, рече гор'? Во корија? Ће ги најдемо тамо? Је ли!

— А, тебе те чекат! — добаци му мрзовољно Шишко. — Се

[1] Кавгу, вашар.

[2] Поручник.

[3] Огртаче усташке (сакме, пелерина).

каниш како невеста. — Абер им оде одавна, да си ми ти жив. Уште кога ти ја реко'.?

— Па што ми не рече по пре кога дојдо на сабор?

— А што би им ти пакос сторио со твоји десет заптија и њини' големи турови. Со њи' ли да их тепаш?

— То ми на ум не дојде, али ете аскерот[1] стаса[2], и с'г ће и потепамо како зајци. А, па това миљазим сега иска да се моли да дојде!

Нервозан поново нареди војнику да га зове.

Официр, не знајући муку мудурову, сврати ору и задржа се у разговору са једним малим терџуманом који беше у Скопљу чувен са својих љубавних авантура. Латиф се топио од милине слушајући масне приче којима је терџуман оцртавао лепоту и крој женског тела. Упоређујући у машти она жалосна и одвратна створења која по скопским кафанама и буџацима „певају" одушевљавајући Јевреје и официре, и ова гипка и свежа тела која је у мислима посматрао, он се сав претвори у око, трудећи се да му што јасније и дуже остану у памети ови слободни покрети пуни свежине и дражи. Терџуман опази његове животињске и похотне жеље што су избијале из зелених очију, те настави своју причу, доводећи официра до све веће запетости.

Две дебеле швабице, у близини њиховој, опазише Латифбеја, па се засмејаше гласно, гуркајући остале око себе. Официр поцрвене па, управивши на њих изазивачки поглед, слеже раменима шапћући:

— Ех, џанум, лако је вама.

— Шта, шта? — упита га терџуман намештајући на свом дугачком и пегавом носу златан цвикер. Коме је лако? Зар овим јадним, дивним створењима, што већ сутра морају својим нежним телом и рукама на тежак рад. Ту ти је мотика, ашов, тесто, црепуље, па онда каква глупа сељачина са затупелим живцима. Све горе од горега. Бог је њих створио да уживају, али види коме их је дао.

— Није, џанум, тако! — пресече га официр: — Бог је њих створио да ми уживамо, али нам ви шеширџије не дате то, него чувати за себе. Види, види, ох, ох...! — викао је он усхићен показујући руком на једну пуначку и једру сељанчицу. Зашта човек живи!

[1] Војска.

[2] Стиже.

Код тих се речи трже, јер се сети да га странкиње посматрају.

Истури сабљу напред, подбочи се на њу, упиљи очи у терџумана и поверљиво поче причати како му је неки друг казивао шта треба да ради и како да поступа, па да дође до циља код ових дивљакуша. Терџуману се ово учини глупо и смешно, те га прекиде скренувши му пажњу на швабице.

— Ђавола траже! — прогунђа шеретски и уверљиво Латиф, као да је њему остављено на вољу да се реши само.

Коло се растури и официр таман да приђе странкињама, кад га војник поново позва мудуру.

Он се извини терџуману и поклони више швабицама него њему, па се упути мудуру, журећи да се што пре врати.

— Ја мало повео разговор о комитама, — поче се правдати мудуру — па се то одужило.

— Знам, знам! — потврђује мудур. Него звао сам те — имамо другу муку. Не знам шта да радим? Овде изашла ђурунтија; овај чорбаџија хтео да води коло а сељаци му нису дали, — хтели да га убију, — брука! Па онда тише додаде: „Ете комите изнад манастира“.

— А?... а? Ко? Где? — пита уплашено официр нашавши се одједном пред стварима где нема шале.

— Нису пуцали, — настави хладно мудур, видећи да се официр уплашио — него само претили и казали да ће га убити, а он дотрч'о на давију. Шта да радим сада? — заврши очајно.

— Пошљи људе да прегледају цело брдо. Ја ћу бити овде до мрака. Така ми је наредба, а ове вежи па у Скопље! Шта ћеш друго?

— Не иде: овде су конзули, лоше ће стане. Није доказано ништа! — вртео је главом мудур, па одједном сетивши се, окрете се Шишку и сав радостан пљесну длан о длан.

— Знаш шта, чорбаџи! Њих два и тебе ће врзујеме и испратиме за Скопје. Па кога дојдеме у Скопје, за теб колај работа, — оди си дома. А! Така ће бидне! — И он се брзо окрете официру те турски понови што је смислио.

— Добро, онда одмах свршите па нека иду, — похита официр гледајући на коло које се опет поведе и на Швабице што су га непрестано пратиле погледима заклоњене иза чипканих амрела. Мудур позва војника и поче му наређивати да донесу конопац или тканице.

Никола Шишко, слушаше пажљиво њихов разговор, али ништа не разумеде.

Не надајући се никако да ће мудур бити толика кукавица и не учинити ништа после његових речи, поче се надати у официра да ће овај поправити све.

Кад чу где мудур и њега хоће да веже и пред народом испрати за Скопље, он се запрепасти. Пипајући појас где му скривен беше револвер и гледајући пола у Латифа пола у мудура избаци јетко и оштро:

— Штâ? — отужући оно „а“ да обојици пође коса у вис: мене да вежеш? Ти то рече?

— Па ти, бре чорбаџи, каза да ’оћеш! — ушепртљи мудур. Тебе ће пустимо одма’ у Скопје. Ја због они кучиња!

— Ајде море не причај, си се смрзнал како лајно од тија шешираџији! — прекиде га љутито Шишко, устајући. Тако ми и треба. Ем гутнасте, ем бутнасте, ем паре узосте, па сад стој Никола да те везујемо. А белки га мајци, нећете. Збра си Шишко бар ум, кога главу загуби. Куде су ми очи да попре то виде? — викну очајно лупивши огромном руком у главу. Затим се окрете, и рече официру: „Со здравје!“ — и оде у ар манастирски те изведе оседланог коња.

Био је љут као рис што му се за услуге Турци овим начином одужују а и бојао се да не омркне, јер је знао шта долази после овога. Свет га је радознало пратио погледима, док он ни главе не окрену пролазећи крај њих. Изишавши на друм, баци се на коња и бесно одјури у правцу свога села.

„Нем гутнас, нем паре узеде...“ — понављаше Латиф беј Николине речи које бејаше изговорио нарочитим нагласком, пратећи га простачким покретима тела и руку.

— Шта да радимо сада, мудур ефендија? — запита Латиф завијајући брчиће и показујући досаду на лицу. — Ово ти је нека препредена торбешина.[1] Ни две паре не дајем за све што ти испричао. Лаже, рђа једна. Какве комите, какви Срби? Зар би смели сићи чак овде?! Мисли он, луди Турци па нек се аче и ломе по брдима!

— Ја ћу сам да свршим све! — одговори мудур, па ако се ко од господе љути, показаћу и њима ко је овде још господар!

[1] Погрдно име, под којим се замишља човек чија крв представља смешу свију народности турске империје.

— Тако, брате, ејвала! Вежи све... све... све... ђутуре... Шта има ту... неред... непоштовање... ко те пита!... довикиваше Латиф беј хитајући колу.

Носатог терџумана затече у великом разговору са Швабицама. Завидећи му искрено, он отпоче шетати горе доле поред њих очекујући неће ли бити позван.

Сунце се примицало снежним врховима планина, пробијајући се кроз облаке чија се белина и сјајност простирале на плавом небу. Ветрић пиркаше угодно, пун мириса траве и цвећа и хладећи знојава лица веселих играча.

Дугачка трпеза под зеленим вењаком у башти остала је празна. И највећи љубитељи мира, спокојства и сркутања старог скопског вина устали су и примакли се ору да посматрају народ.

Официр, шуњајући горе доле, упаде и у башту. Ту нађе чиније са печењем и приону халапљиво. Гутајући месо без хлеба он честиташе сам себи за окретност и проницљивост духа свог. Одједном у порти свирка и бубањ умукоше, жагор престаде и чу се заповеднички глас да свак буде миран: извршиће се претрес. Латиф остави јело и крадом се провуче кроз џбунове, да сакривен у башти посматра шта се дешава. Знао је да је то мудурова памет, па му је изгледало да је згодније да се и не јавља. Народ је и даље ћутао, али се странци ускомешали, протестујући и показујући на војнике који као ланац беху одједном опколили коло. Захтеваху да се објасне са мудуром, и мудур им приђе незграпан и смешан. На све грдње и прекоре он им преко терџумана одговараше да они, ако хоће, могу ићи.

— Али ми смо дошли на заветину и на весеље, и ти ниси у власти да нас гониш одавде, будало једна, грдио је трбушасти представник Руса уносећи песницу под нос ефендији.

— Е, пеки, пеки, онда седите, — одговори му он безазлено, као да ће га тиме Бог зна како задовољити и умирити...

Фијакер за фијакером клопарао је кроз манастирско двориште, носећи љутиту господштину ка Скопљу. Калуђери, опкољени аскерима који држаху пушке са натакнутим бајонетима, не усудише се ни да замоле слободу колико госте да испрате. Народ је немо пратио овај призор, гледајући са страхом на углађене, дотеране и намирисане госте, како се напрћених носова, завађени у фијакерима један за другима губе у прашини вијугавог пута кроз зелене кукурузе.

Кад у порти остаде само војска са сељацима, изађе Латиф из свога склоништа љутит на мудура што растера весеље. И не сачекавши претрес, покупи своје војнике па се изгуби у шумарку, одакле је и дошао. Са мудуром се не хтеде ни састајати, остављајући га да ломи главу како сам зна.

На оној узвишици, где су свирачи стојали, наместио се сада кочоперно мудур, а око њега војници почеше довлачити сељаке које им је он прстом показивао.

— Камо га попот? Дајте го Гавра! Кумитлари бре, пезевенци једни? Тако ли се прајн по царска земја? — урлао је он већ промукао, шамарајући и ритајући околне сељаке. Сега ште видите, што ми знајеме. Пфуј... бре... вагабунти!...

Доведоше и ђакона Гавру. Он већ премро и изгубио се од страха. У бледом, чисто светитељском лицу, као да ни капи крви не беше, а дубоке бразде по челу страх му још дубље и црње ископа. Држећи у рукама бројанице приступи смерно, трудећи се да га не изда клецање колена. Мудур га одмах и не виде у свом бесу и тек кад га један војник трже за рукав, он спусти поглед и суну као животиња. Једном руком шчепа калуђера за косу а другом за браду и свом снагом повуче. Ђакон јаукне и паде. Низ бледо лице и црну ризу потече црвена црв измешана са сузама, а мудур победоносно уздиже руке пуне косе и браде калуђерове вичући: „Пезевенк бре, кумите ли ће раниш?“

Ово беше довољан знак и тупи ударци кундака и јаук грешних сељака испунише порту манастирску.

— На.. на... на! А! а! а! ђаурлар бре! Удри бре! — орило се преко глава збуњеног народа који не смеде ни ногу помаћи с места. И чак кад заптије увезаше четири сељака и ђакона Гавру и са спремним пушкама напустише манастир журећи ка Скопљу, ни тада нико не смеде дуго пореметити тишину, ужасавајући се од грозног призора. Ни јаук, ни плач, ни сузе ни шкрипа зуба не испрати оне грешнике, на које паде гнев мудуров. Тек кад се у шумици изгуби удаљен јаук њихов праћен псовком заптија који их ударцима гонише да што пре измакну из овог опасног места, — тек се тада поврати народу свест о минулој опасности, те слободно дахну душом...

...Мрак се поче спуштати. Црвенило по врховима околних планина, где се сунце скрило, изгуби се, а по мрком и глатком небу појавише се овде онде звезде.

Скопску равницу лагано зави магла, скривајући блесак

Вардара и шарене кућице скопске. Нестаде свега што би год сећало на живот и слободу, већ изгледаше као да је какво црно, страшно, беживотно море наврело и уништило све, оставивши само по врховима планина, патње бриге, ропство и бол.

Сељаци из оближњих места, збијени у гомиле напустише журно манастир у једва чујном жагору. Остали гости из даљих села запалише ватре по порти и дуго, дуго не могаху заспати понављајући по сто пута шта је ко видео и чуо.

До поноћи манастир изумре. Ватре се погасише, а по собама утулише лампе. Свугде завлада мрак и тишина, ремећена тек лупњавом коња, преживањем волова привезаних за кола близу манастирске капије и жубором поточића који се сливаше од чесме из мирисне баште...

Игуман са калуђерима пажљиво се беше искрао из конака и изашао у башту. Седећи на каменим степеницама око чесме шапатом су разговарали скоро пуна два сата о немилом догађају данашњем, ослушкујући кад ће се са горње стране појавити четници које очекиваху.

— Добро је што избегоше одмах, — говорио је игуман мислећи на Цветка и Вујка. — Ама, брате, и ови наши греше много. Говори данас говори сутра: „Шишко није добар, Шишко је шпијун, утепајте га људи!“ — аја, неће ни да чују. Види само како се сада посилио.

— Ачик, у очи, баш јуначки, ни пет ни шест. Криво ми што га немаше овде Раденко да га сад питам какав је његов смисао.

Један млађи калуђер, коме се страх још не беше откравио, прекиде игумана питајући: да ли неће случајно и сутра апсити остале, који су данас измакли оку мудурову.

— Па шта, нека апсе! — одговори игуман. Држаће нас месец, два и три по апсанама, па после хајд' опет кући. Шта смо им ми криви? Још ноћас скупите и уредите ствари своје, спремите и увежите преобуке да не буде после: „Аман, помажите, шиљите ово, шиљите оно!“ Пазите да вас не отерају без поњаве, јер тамо нема где да легнеш, одоздо ти је земља и цигла а одозго смрад и прашина. Не шалите се да ма шта говорите о комитама, никоме под милим Богом. У апсани нису само они који мрзе Турке; а реч кад излети — као куршум. Пазите се добро.

— Па зар није по арно да избегамо? — питаше онај младић који се био сав охладио од игуманових савета.

— А куда да бежимо? Е, синко, кад би се тако радило не би овде никога ни било. Трпи ту, па шта те снађе. Шта ти је писано — стићи ће те, па ма где се скрио. Лањске зиме избегох у Охрид чак, и кад сам мислио да ме је зло прошло, ухватише ме, па тераше везаног осам дана пешке по снегу и леду. Сто пута сам проклео час кад ми пало на ум да бежим!

Вода је тајанствено шуборила лијући се млазевима у пуно корито чесмино. Калуђери оборили главе, а у мислима прелиставају свој живот, предвиђајући у најцрњим бојама своју будућност.

У зло доба из врха баште допре прштање дасака на плоту, а и пси залајаше.

— Они су! — рече игуман устајући са камена. Трчи ти, Арсеније, умири псе, а ви хајте у сретање горе. Полако само, уведите их одонуд из баште!

Калуђери се журно изгубише у мраку, а игуман, лагано покашљујући, сиђе до улаза у конак. Дугачак низ оружаних људи већ је улазио кроз мала врата у ходник. Војвода чекаше крај улаза и ту се поздрави и пољуби са игуманом.

— Имате ли страже свугде? — упита га игуман.

— Имамо, — одговори војвода. Немојте своје ни истурати. Калуђери су и иначе уморни, грешници.

— Где је Цветко и Вујко? — поново упита игуман улазећи за четом и са војводом.

— Тамо су, — рече војвода осмејкујући се — остадоше са стражом. — А оца Гавру отераше?

— Отераше! — уздахну тешко игуман. Затре Шишко још две куће! — па онда поћута мало и додаде: „А ко зна колико ће још?“

Војводи, код тих речи, навре крв у главу, те опсова страшно Шишка, али се после постиде од старца и као немарно избаци:

— Глај си му работа, сега ће омасти штикот; му дојде мечка!...

Обојица се изгубише уз узане басамаке, а калуђери сиђоше да затворе врата...

* * *

.......Прошло је од тога вечера недеља дана, када се у први мрак дубоким потоком спусти у село Кучевиште мала чета од четрнаест момака. Међу првим кућицама, на које наи-

ђоше, бејаше и кућа Саве Црнића, побратима Шишкова. Њу четници пажљиво опколише и залупаше лагано на тешка врата.

— Ко је то? — чу се глас Савин изнутра и жижица плану.

— Не пали свећу, ми смо, изађи на двор! — одговори му један четник. Светлост се угаси и шип заклопара. Четници се повукоше за довратак, док се на прагу не показа преплашени Сава. Тада му приђе војвода те се рукова са њим.

— 'Ајте унутра! — понуди домаћин.

— Фала, нека! Него да нас водиш код побратима ти.

Сави клецнуше колена, кожа му се најежи, али се ипак не збуни. Чешући се по косматим прсима рече да је легао и да није обучен.

— Ништа за то! — прекиде га војвода, — нећемо дуго остати, а и топло је.

Црнић трже врата за собом и сви кретоше лагано и опрезно кроз село. Све се било већ утишало и полегало. Овда-онда чуло се звонце на овцама или рикање телади. Из даљине допире монотоно хукање ћу̑ково. Ноћ јасна као дан. Месец пун испео се високо и осветлио целу околину. Према месечини бели се гомилица војничких шатора испод села и лепо се види стражар како шета около њих.

— То због Шишка? — показујући руком на шаторе запита тихо војвода Саву који иђаше крај њега.

— Аа! — потврди Сава махањем главе. — Због вас! А да нећете да га утепате с'га?

— Тако нешто, — одговори војвода.

— Ама, бре брате, поарно беше на бусију, овде му је татко жена, деца...

— Чува се пас! Не можемо никако! — заврши војвода коме овај разговор не беше у вољи.

Кад стигоше на сред села, војвода заустави чету и десет момака посла да ухвате бусију према шаторима, а он само са три четника, Јованом, Ацом и Миланом крену лево ка Николиној кући, која се високо дизала изнад осталих. Имала је као два спрата. Доњи је био за стоку, а на горњем становао је Шишко, његов отац, са три снаје и гомилом унучади. Улаз је био споља, стрмим дрвеним степеницама поред зида. Њима се пело на чардак који се пружао са две стране куће и тек са њега улазило се у узан ходник и собе.

Дошавши до плота Шишкове авлије, војвода заустави Јо-

вана, па му шану да ће знак за напад бити кад он каже: „Хајде!“ Затим пожури и стиже Александра, њему рече, кад чује: „Готово“, да ухвати Шишка за десну руку. Милану је било стављено у дужност да Николин отац не измакне и не направи ларму у селу.

Све их је била обузела хладноћа и непријатност, али се веселост не изгуби са њихових лица. Сави је још раније казано да позове Шишка и да онда иде право својој кући и да се не шали главом.

Као мачке пришуњаше се и прескакаше ниску ограду, да их ни пси не осетише. Шишко још није био легао. Прозори на горњем одељењу куће светлели су се. Са чардака допираше жагор жена и деце што се намештаху да спавају. Сава се, у пратњи војводе и Аце, попе уз дрвене басамке, прескочи вратанца од чардака и залупа на врата. У авлији се диже лавеж, жене ућуташе на доксату, а Шишков отац, запита јасно: „Ко је то?“

— Ја сам, Сава!

— Има ли још кога? — проговори Шишко приближујући се вратима.

— Има, пријатељи наши, — процеди Сава. Хајде отварај!

Брава шкрипну и на вратима се достојанствено показа Шишко, држећи руку на револверу за појасом.

Кад виде војводу, пружи хладно руку те се рукова и позва све унутра, мотрећи као мачка сваки покрет њихов.

— Ја ће да идем, — рече Сава, копрцајући се. — Не знају твоју кућу те им показа. Остајте со здравје.

— Море, сврати се! — нуди га Шишков отац, омален старчић са дугим белим брцима и скоро избријаном брадом: — има време да се наспијеш. На једно вино само.

— Не могу, не могу! — брани се Сава трчећи низа степенице, — рано ће да идем на њиву.

Кроз узан ходник, на четири корака десно од улаза, била су врата од собе Шишкове. Два мала узана прозора гледала су на доксат где лети спавају жене и деца. Соба, не баш пространа, беше закрчена дињама, лубеницама, јабукама и крушкама од чега је цела кућа мирисала. Наоколо извешено одело, богати ћилимови, слике и други украси одаваху богаство и удобност.

Ушавши унутра, Шишко зовну жену те рашчисти један крај собе, простре нове ћилимове и намести наоколо сламне

јастуке нудећи госте да седну. Са њом се у собу ушуњао и Шишков синчић и док је мајка намештала ћилимове, он се отпоче играти са четницима, смејући се тако да му округли трбушчић одскакакиваше кроз прорез на кошуљици.

— Је ли чико, — питаше он Ацу — и ја ћу да будем кумита? Ће дајеш и мени пушка како твоја, ама помања да је. Тате ми има две, једна му даде муљазим а друга је стара. Ама он неће да је носи како вије. Деда је скрил под пањот на двор. Вије Турке с њима тепате, је ли? И ја ће и' тепам: бум, бум, и 'ајде со здравје!

Шишко га неколико пута пресече очима, али не смеде ништа рећи већ једва сачека док жена намести, па их отера из собе и оде те донесе сам бокал вина и насу прво себи па осталима.

— Што се ти уватио са децом? — пребаци војвода Аци. — Не може ти митрополитска крв[1] да не благосиља, и држи придике.

— Нека, нека, војводо, воли човек децу! — брани га чича. И ја поваздан цуњам крај њи! Тако ти човек чисто и сам подетињи. Шта да се ради? — говорећи ово он издвоји јабуке, крушке и диње, па их спусти на ћилим између четника. — И мије сме били таки пилци, али ете време прође... оде!... Ту уздишући изнесе малу троножну столицу у ходник пред врата и седе. Четницима не би пријатно ово издвајање, те га почеше нудити да им приђе и узме коју кришку диње. Али старац остаде упоран, правдајући се како је врућина.

На прозорима се беху нагомилала деца и жене посматрајући радознало оружане људе. Шишко им маву руком да се склоне, и они удаљујући се заклапараше по даскама од јазлука, смејући се весело и гласно.

Настаде тишина. Војвода скркуташе вино из мале чашице гледајући преда се. Сваки му дамар одскакиваше немирно а у глави му се којаху стотине планова. Шта да ради? Како да почне? Ту је старац, ту жене и деца. У Шишка револвер за појасом. Ако пуца на њега, биће лома, чуће војска. Не иде никако. Шишко пак хладан и натмурен, пратио је непрестано сваки покрет њихов. Било му је јасно зашто су дошли, али је ипак помало сумњао.

— Да су дошли да ме убију, — говорио је сам себи — то је требало да учине још кад су ме видели на вратима. Нешто има што се војвода овако збунио и лупка прстима по кундаку од

[1] Митрополита Инокентија син.

пушке, Шта је — ту је! Један пут се мре! Али ја сумњам да они имају то срце. Боје се од Турака. Ено револвери им у чантрама затворени, пушке укочене, ножеви у канијама. Не, нису дошли да ме убију! Друго је нешто. Шта им је, Бог ће их знати. Нисам требао терати децу са прозора... Види само неће ни један да пије. Што сам се па ја ућутао? А гле, тате ми се смрзо тамо као да спава. — И он се таман реши да поведе било какав разговор, кад га Јован претече:

— Знаш ли шта је, Шишко? — поче лагано и достојанствено. Ти знаш добро зашто смо дошли! Твоје грешке нису више тајне ни за кога, а ти се никако не поправљаш.

Шишко затрепта, преко очију му се навуче маглица, мишићи се затегоше а кроз тело прође ледена језа од које задрхта. У глави му сену: „Убиће ме!“ Ипак се прибра и поћута док му отац претрну сав и закашља се, али пљувачка застаде у грлу. Разрогаченим очима и дршћући целим телом, гледаше блесасто и очајно говорника који мирно настављаше даље:

— Мислили смо и мислили шта да радимо, како да те казнимо, како да те научимо памети, да се окапеш једаред од свега. Чекали смо, нећеш ли се сам тргнути, али ти ни гајле, издајеш нас непрестано. Издао си нас код Никитског Манастира, издао јавно на сабору сеоске војводе Цветка и Вујка, говорио си у сред Скопља да твог бесног белца не храниш ни зашто друго већ да долетиш са њим у Скопље, кад српска чета дође у твоје село. Па шта мислиш сада? Докле тако? Знаш ли шта си заслужио?..

Док је Јован говорио, Шишко га је мерио од главе до пете. Према њему изгледао је четник као врабац и би му одвратан, гадан и смешан. А кад још рече: „Па шта мислиш сада?“, њему дође да га зграби рукама, да га сабије у патос и изгази говорећи му: „На, ето ти, куче једно, то мислим!“ Али се опет уздржа, насмеја се подругљиво, духну на нос, обриса са чела зној и настави да слуша даље.

— Ми нисмо могли да будемо нељуди, ма да си ти одавно заслужио куршум у чело, па смо чекали и поручивали ти: „Окај се, Шишко, шпијунлука. Мани се, Никола, Турака!“ Али нема ко да чује! Сада смо ево дошли да испунимо своју дужност. — Ти добро знаш, кад би нас питао ко шта је Шишко заслужио, сви би одговорили: смрт, и то најстрашнију смрт! Али знајући те, ипак, као човека који може добар бити, који

није сасвим продана душа, решили смо да платиш сада казну од пет лира сеоској каси. То ти је уједно и последња опомена. Сада знаш, зашто смо дошли.

Ово беше изговор да га само наведу не би ли се одобровољио и ослободио. Знали су да пара нема при себи, те је требало да старац иде и донесе, а дотле би са Шишком свршили. —

Шишку лакну, јер поверова да је ово истина, па дуну још једном на нос, зави бркове, зажмири очима и пркосно и одсечно избаци говорнику у очи:

— Не кабулим ову казну, не признајем ништа и не дајем ништа. Ето то је од мене одговор.

Четнике подиђоше мрави, и осетише као да у соби замириса крв. Војвода скочи на ноге, пружи руку Шишку, рукова се са њим и рече четницима хладно: „Онда, хајдемо".

Аца погледа пажљиво на њега чекајући неће ли рећи „готово!", па кад не чу ништа већ виде где излазе у ходник, крену и он готово напоредо са Шишком мислећи да се војвода предомислио. Јован, коме лозинка беше дата, у том моменту остаде збуњен сам са Шишком. Брзо да би колико толико поправио ствар дохвати лампу са зида и пружи је Шишку да присветли пут кроз ходник. Шишко прихвати лампу весео што му се ова беда скида с врата, и не слутећи ништа, пружи ногу преко прага, дижући руку са лампом високо. У истом тренутку војвода, и онај четврти четник преклаше у ходнику старца, и он се сруши кркљајући.

Шишко, чије очи беху засењене светлошћу, не могаше видети то, али чу где му отац паде. Он претрну, поведе се и тресну лампу о под. Револвер сину Аци под грлом и два пуцња одјекнуше тупо у соби. Аца се простре крај прага не јаукнувши. Један му куршум беше прошао кроз грло а други кроз срце. Трећи метак намењен војводи не испали, јер на Шишкова леђа скочи Јован и једном руком хитро дохвати револвер тако да ороз, који се био већ одапео, паде на палац његов и препречи пуцање.

„Брзо, брзо, удрите!" — викну Јован копрцајући се на Шишковим леђима и ударајући га коленима под мишице, не би ли га оборио.

Гас, просут на под, букну и засмрде. Шишко са својим теретом трже се са прага, затварајући врата али га ипак вој-

вода предухитри и сјури му нож у трбух. Туп ударац, као кад се затегнута кожа провали, пропрати то и Шишко залупи врата раменом и гурну резу. У соби, одвојен од свију, остаде сада Шишко са немилим теретом на својим леђима. Прва му јасна мисао би да смакне и умлати Јована, а онда ће му лако бити са осталима, док војска не стигне у помоћ. Опасност удвоји Шишкову снагу и он запе да баци четника са леђа, али црева при напору покуљаше. Осетивши топлоту под појасом, он јекну тужно због своје немоћи. Покуша да револвер истргне, али ни то није више могао. Доле, крај ногу његових, лежао је убијени Аца и крај њега пуна пушка његова. Пажљиво и полако сави колена, опружи слободну руку и дохвати пушку. Она беше укочена; притиснувши је уза зид коленом, одпоче је одапињати и већ је био пола откочио, кад му је четник са његових леђа вештим ударом ноге изби, те она паде опет преко мртвог Аце. За то време напољу се тужно разлегао над селом, кроз ноћ, писак жена и деце, а унутра у кући војвода са другим четником свом снагом, псујући, наваљиваху на врата, која једва испадоше из шарака и одлетеше у крај. Шишко, кад виде то, испусти револвер и скочи на сред собе. Нож, натакнут на пушку, блесну му пред очима, заби се више кључњаче, проби кроз месо и обрани четника.

Осетивши ударац, Шишко се згрози, згрчи и, прикупивши сву снагу, збаци Јована са леђа и хитро одскочи у страну.

У полумраку, пуном густога дима и смрада од гаса, стојао је сада он уза зид дишући брзо и пратећи дивљим погледом кретање четника. Већ више није личио на човека, него на праву звер. Лице му је оцртавало страх и ужас. Према њему наперена три бајонета приближаваху се лагано и пажљиво. Кад дођоше на дохват руке застадоше, за тренутак и онда се као муња, готово једновремено, зарише у крупно тело његово. Гвожђе слизну о ребра, расече дебели слој под кожом и три млаза вреле крви зацрвенеше се на кошуљи.

— Децо моја, загина! — јаукну очајно Шишко, пружи руку, шчепа војводу за мишицу смаче му цео рукав са џамадано и претрча на другу страну собе урлајући и млатарајући огромним ручетинама.

— Тате, тате?! Јао леле!... пиштаху деца вијући се као црви под прозором на доксату, лупајући ножицама о даске и зид док жене шакама кидају стаклад са прозора јаучући да срце следе.

— Не дејте, браћа моја, не дејте слатка деца моја! — нарицаше мајка Шишкова обесивши се рукама о шипке на прозору. Куку, Коле! Куку, сине мили!...

Крвави ножеви кретоше опет к њему, циљајући широке груди његове. Избуљеним и сузним очима, у којима је већ сијао мртвачки ледени поглед, мерио је Шишко све редом. Осећао је како живот и снага трну, осећао је где га нестаје где пропада пред очима деце своје. Више није знао шта да ради, да ли милост да моли или да пркосно гине.

...Испод села запрашташе пушке, жене и деца умакоше а Шишко, на чијем се лицу разли нада, суну као змија на војводу раширеним шакама да га смрви, удави и искида у паранпарчад. Нога му стаде на мекану дињу, те поклизну и клече у бару, од просутог вина. Не дајући му времена ни да руку спусти на земљу, војвода га шчепа за косу прислони хитро револвер на врело чело његово и скреса, једно за другим, три метка.

Тело задрхта, заљуља се и паде преко крушака и јабука на патос да се цела кућа затресе.

— Напоље сада. Брзо! — викну војвода скачући преко пламена на прагу. Четници узрујани и заморени борбом дохватише Ацину пушку са патоса и излетеше, саплићући се о мртво тело Шишкова оца који бејаше запречио узани пролаз. Један за другим свукоше се низ басамаке, где их дочекаше жене вриштећи и хватајући их за одело не би ли их задржале док војска стигне. Отурајући их кундацима од себе, они зађоше иза куће и мало за тим изгубише се као сенке у воћњаку.

Прштање сувога грања на плоту и бесно лајање паса, измешано са бесном писком дечјом и кукњавом жена, испрати их у ноћ тужне и убијене.

У души им беше као да пола живота свога оставише крај друга, који остаде мртав у истој соби са издајицом. . .

Д. М. С.

# ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(НАСТАВАК)

## VI

У првом делу, где је било говора о тумачењу физичких појава, речено је у чему је суштина принципа термодинамичких; принципа одржања и деградације енергије. Тамо је поменуто, какви су све услови, поред те две опште диференцијалне једначине, потребни да су дати, да проблем физички буде потпуно одређен. Све ово вреди кад се принцип одржања енергије и ентропије примењује на експликацију социјалних појава. Овде ћемо само општом напоменом припремити могућност апликације основних закона термодинамичких за тумачење појава и како где, узимаћу по који пример из економије или социологије. Хоћу само да укажем да тенденција промена у процесима социјалним даје могућност веровању, да се процеси збивају на основу ова два закона физичко-механичка.

У појавима, који се могу на основу принципа механичких објаснити, интегралима тих нарочитих једначина диференцијалних, можемо мерити односе међу видљивим количинама; можемо много шта прибележити, што нам даје карактеристике њихове, али се односи правих узрока не могу из свега тог материјала да нађу. Науке, које се баве проучавањем особина мерљивих, чулно схватљивих елемената јесу дескриптивне науке у који ред, за данас, поред многих физичких наука, долазе све друштвене науке, а нарочито економија. Једначине математичке између бесконачно малих количина израз су основних узрока процеса, који су простији од односа међу узроцима свршених појава, и тим су једначинама обухваћене и најјаче каракте-

ристике, чиме су обележене особине таквих појава, које могу посматраоцу свршених чинова по све диспаратни изгледати. Такав је случај са појавама: звука, топлоте, светлости, електрицитета и др. што се све могу објаснити готово индентичним узроцима, по све аналогим решењем истих основних једначина диференцијалних, које обухватају односе рада и промене радом створене — једначином енергије и ентропије.

Појаве су у природи, са гледишта математичког, решења диферцијалних једначина опште механике. То су интеграли, којима се експлицитно изражавају детаљи појава, чије су особине битне обухваћене основним диференцијалним једначинама.

За све појаве битне се особине добијају једначином енергије, чији интеграли дају ближе особине, које чулно опажамо на појавама. Узмимо пример из теорије звука. У каквој мелодији или симфонији, као појаву, који на чула и осећање дејствује, можемо све елементе знати, као што су: висина тонова, њихова јачина, боја, свезивање тонова, такт и др., па да поред свега, што се мерити, опазити и осећати може, немамо још јасну представу о правим узроцима звука, чега је мелодија или симфонија продукат. Ако пођемо од могућих кретања у средини ваздуха и пертурбацијама у тој средини изразимо основне особине пертурбационих средина једначинама динамичким, онда решења тих једначина, интеграли њени даће нам елементе, који карактеришу мелодију.

Пример ћемо навести из економије. У животу се срећемо са количинама као што су: вредност, цена, размена и подела добара, продукција, популација, потрошња, богаство и др.

Све су то појаве свршене, које опажамо и међу којима постоје односи, и то по све променљиви. Наука је до сада у стању била само тенденције промена тих количина да сазна и готово је, статистичким проучавањем каузалности међу истим количинама, и немогуће доћи до каквих било сталних односа. Ова се немогућност појачава примесама психолошких количина, као што су обичаји, правне установе, навике, институције културне и др. што по себи такође представља готове објекте, — решења диференцијалних једначина. Треба поћи од веза између елемената, који економске појаве детерминишу у бесконачно малим променама, у малим размацима времена треба проучавати на терену, где су односи елементарнији, да би односе међу поменутим количинама сазнати могли. У малим размацима времена, у од-

носу малих јачина узрока каквих појава, мање је дејство пертурбационих узрока, док је оно тако велико при појавама, где се ради са појавима, који су решења диференцијалних једначина.

Тренутци су у животу, за обично проматрање, коначне количине. Разлике за два момента дају разлике у појавима економским, а сви скупа дају фазе појава које чине целину, живот економски. Описивати све фазе није задаћа теорије правог сазнања. Ваља знати основне процесе по којима се те фазе јављају, мењају и гину. Закони природни постоје и онда кад тих појава нема, а да је то истина, доказ је што се живот економски јавља, чим се потребан број елемената у каквој средини јави, што је могуће само из разлога постојења сталног дејствовања узрока по вечитим законима.

Задатак је у економији, као и у физици, поћи од решења, од интеграла ка диференцијалним једначинама, да би се сазнала каузалност међу појавама, да би се дошло до моћи предвиђења. Ваља код једних количина уочити промене приликом мењања других, које на њих утичу, свезати све релацијама, па после тога, решења тих једначина верификовати оним, што чулима опажамо, и експериментом откријемо.

Ако успемо доказати могућност примене два основна принципа термодинамичка за економске појаве, онда је основни проблем економије сведен на задатак чисто позитивне науке и мислим да ће се тиме и нов облик и самој науци економској да дâ.

Ово све вреди за сазнање општих закона по којима се процеси у физичко-социјалном свету врше. Ти закони не могу нас увести у тајне механизама, који спајају узроке и ефекте њихове, они не могу бити одговори на питања о крајњим узроцима постанка материјалних кретања. За ово последње сазнање остаје спекулацији сувише пространо поље, и метафизика се никада исцрпсти не може у покушајима да синтезама склапа слике о тајнама механизма природних, по којима се трансформације појава врше у стварању много-струких и разних појава пред нашим чулима.

Из овога овде изнетог јасно је, ако узмемо један општи проблем економски, на пример богаство, да би се богаство као општи проблем економски могло изразити, као функција рада и капитала, аналого енергији која се да изразити као функ-

ција рада и топлоте. Слично би било потребно наћи израз, којим би се, ма у којој појави социјалној, дала одредити, тако звана социјална енергија.

Као што је за физичку енергију, према томе да ли је обична механичка или електрична, термичка, хемијска, нужно знати зависили од малог или већег броја параметара, тако је за социјалну енергију потребно знати, који је и како је параметри детерминарију. Кад се нађе математички облик социјалне или економске енергије, онда се лако може наћи и облик ентропије. Прелазимо, као да су нађене једначине за енергију, на извођења аналога физичким извођењима из ова два термидодинамичка закона.

Као што је по ентропији тенденција процеса природних да се сав рад могући претвори у топлоту, из које се не може више рад јавити, ако се постигне топлотно стање једнога нивоа — униформна топлота — тако је и у економији, крајњи је процес претварање свих могућих врста радова у капитал и то имобилни материјални, морални и интелектуални. Кад последњи процес наступи, равнотежа је у економији стабилна и стање је социјално у стадијуму изумирања.

Живот економски читавих изумрлих раса и народа култура старих: асирске, вавилонске, мисирске, грчке, римске, европске средњега века и новије показује очито да горњи принцип вреди. Шта је то што остаје после несталих народа, који су у свима акцијама својим давали појаве, које су манифестације поменута два принципа? Остају споменици материјалне, моралне и умне културе — остаје имобилни капитал, као последња трансформација материјално-умног рада, и напора несталих народа. Нове културе, које постају и живе по тим законима, теже истим процесима.

Ако постоји континуитет између култура, јер их има за које се не може рећи да је било наслеђивања (америчке и европско-афричко-азијске), у новим културама има позајмица старих напора, старога рада и капитала социјалног. Да се изврши верификација горњих принципа и овде је, као у физичким појавама, нужно чекати крајњи процес у диференцирању раса, народа и векова у култури, и имати пред очима последње дане светске културе, као завршни процес људске економије. Ентропија примењена на васиону има значај општег мира — и претворен тотални рад у топлоту, а у социологији парцијалне

примене наговештавају тенденцију процеса, а тек крајњи процес илуструје њен прави значај.

Свакодневни процеси економски: стварање богаства, размена њихова, потрошња и дистрибуција, без обзира на могућа друштвена стања у којима се примене траже, обележавају кружне процесе, прелазе: рада у капитал; рада и капитала у вредност; вредности у богаство; богаства у потрошњу и капитал путем промета. Кружни су процеси: однос потрошње према производњи; рашћење популације са стварањем непотребне понуде рада̂; појаве криза економских, финансијских и општих социјалних. Сваког̂ се часа равнотежна стања у економским појавима мењају. Све су равнотеже лабилне и природе динамичке.

Тенденција је појединих количина, од којих појави зависе, изложена променама, флуктуацијама таласастим. Све готово количине пролазе кроз своје максимуме и минимуме. Све количине од којих појави зависе деле се на две категорије. Једне теже у даном моменту у једном правцу, а друге у другом ка свом равнотежном положају. Кризе се јављају, кад се буди каквим спољним или унутрашњим случајем, једна од количина смањи или повећа, што изазива нагле промене у другим зависним количинама. Како је трајање промена тренутно, то је и враћање у првобитно или мало измењено стање одмах или ускоро могуће.

Проблем поделе богаства је компликованији од теорије постанка богаства, но и у њему се може сагледати важење општих закона енергије.

Подела богаства зависи од облика у коме се друштво налази. Док је стварање богаства по једначини $dE = d\tau + dQ$, где је E енергија економска или социјална, $\tau$ рад и Q капитал, дотле је репартиција богаства зависна од средине у којој се то врши.

Те средине могу бити разне. Друштво је било у фази: робова, феуда, манифактуре, индустрије, кооперације и т. д. Долажење до својине, која је постала слободним или принудним заузимањем земље, људства, или пљачком добијена у ратовима и др. има такође јаког утицаја на репартицију. На поделу утиче и неједнакост физичке и умне способности појединих лица, што је било повод првој својини и првом ропству.

У природи је исти случај. У извесној средини, по све хомогеној, репартиција је топлоте, односно ма какве физичке силе

равномерна и извесна је функција времена, густине те средине и облика њеног. Ако је средина хетерогена, какве су већином све физичке средине на нашој земљи — које постају из додира ваздуха, воде, земље и т. д. то је подела физичке енергије са свим неједнака.

Брзина простирања физичких енергија зависи такође од средина. Као што нам физика даје методе да дођемо до хомогених средина у којима је могућа униформна репартиција каквих сила, тако нам и економија може да дâ у примени начине да стварањем извесних услова дођемо до хомогене средине и правилне поделе богаства.

Свако је друштвено стање хетерогено. Сва су друштвена стања прелазима из једног у друго постала и тенденција је да се до хомогених средина дође, и кад наступи потпуни прелаз рада у капитал, долазак је у стабилну равнотежу из које нисмо у стању замислити враћање у назад, без каквих нарочитих узрока са стране.

Правичност поделе, беда, просперитет су субјективне оцене стања друштвених, које долазе услед разних средина.

Из једног се стања друштвеног у друго не може прећи без криза, без револуција, без скретања, прелома — самом еволуцијом. Примере за ово даје историја. Аналогија је овога у физичком свету прелаз једног у друго агрегатно стање.

При сваком прелазу се губе особине карактеристичне прошлих стања, у фази прелазној су опште манифестације физичких сила, које условљавају стабилност новога стања, и да нема разних средана, и манифестације природне разних појава биле би немогуће. У хомогеним срединама разне би се природне појаве слиле у једну средину карактерисану особинама кретања дотичне хомогене средине. Топлота се опажа исто као и светлост на границама етерских и молекуларних средина, у етерској средини има само пертурбација, али по њима се не може рећи, која их је физичка сила изазвала, физичке се силе по квалитету јављају на границама етерско-материјалних средина.

## VII

Да би се смели упустити у апликацију принципа одржања и деградације енергије на економске појаве овде ћу у главном изнети само оно, што је нужно да је дато за потпуну примену горњег принципа.

Овај ће одељак показати пут механистичког третирања и социјалних појава и у опште изнети у главном све што је потребно знати за тумачење појава друштвених на начин већ раније обележен у овој расправи.

Треба имати на уму однос између запремине, притиска и температуре у физици, за могуће аналогије тих односа са односом између вредности, понуде и тражње у економији, да би могли указати на аналогије при одредби стања физичких и економских, услед познатих граничних промена тих количина у разним појавима термичким и економским. Ове релиције представљају емпиричке истине — законе.

Ово је нужно даби из ближе пратили смисао Карнотовог принципа за социјалне и економске појаве.

Зна се у физици да свако тело има своје одређено арегатно стање: чврсто, течно или гасовито под извесним притиском и тепературом у природи. У тим стањима се тела налазе у извесним запреминама. Променом температуре или притиска мењају се агрегатна стања, и прелази се из једног стања у друго. За сва тела фиксиране су обично температуре на којима се збивају, под датим притиском, те промене, и физика је прибележила за сва тела те карактеристичне тачке.

Аналогија топлоте са капиталом у економији, аналогија са оним елементом који је у стању постаћи, створити рад, упућује на тражење сличних промена у стањима економским услед капитала као узрока. Услед појава економских, који долазе од репартиције капитала, које сам раније узгред додирнуо и претварања рада у капитал и обратно овде утврђујем аналогију између капитала и топлоте и не мислим даље инсистирати на разлоге за ову аналогију. Ако се извесна околина економска може економски загрејати капиталом, ако је њена апсорпционa моћ таква, да капитал са стране може примити, ако није дијатермане природе, да само капитал пропусти кроза се, онда тај капитал унет у околину диже у њој тражњу и понуду. Ако се понуда задржи, и само се остане код појачане тражње, односно већег консума, онда то изазива промену у економском агрегатном стању, и даје нову фазу социјалној и културној средини. Ако се пак услови промене, ако се одузме капитал извесној средини, опашће тражња у њој; а учинили се да се понуда појачава, онда се јавља изнуреност и беда, ново стање

агрегатно, различније од првог, које може довести до правих беда, и повода економским кризама, преко којих се долази до другог социјалног економског стања. Ако се промене услови нагло у извесним срединама и прелази буду са једног нивоа економског у други у извесном одређеном стању, или са једног стања у друго, онда могу настати потпуне дезагрегације и нестанак оне конституције, која је давала обележје средини да се сме звати економском или социјалном, способном за правилно функционисање, слично динамичко стабилним системима, или стационарним стањима.

Историја толиких народа показује за ово примере. Било је случајева где су трајања извесних стања, без обзира на њихову сношљивост, била дуже или краће трајашности; било је случајева, где је извесним инвазијама једним срединама одузиман капитал и рад, а другим капитал и рад у робовима, алатима и др. придодаван; једне се изнурене клониле паду, док су друге, прелазећи у виша агрегантна стања, доминирале светом. Мешавина економска данас међу народима и није ништа друго до мењање услова развића економских појединих средина народа, држава и друштва.

Промене једних стања иду прогресивно, других ретроградно. Време није далеко кад ће критичке тачке у прогресу и назатку, код једних и других наступити и одиграти се процеси у садашњости, који су се збили у прошлости, са променом само квалитета амплитуде делателности њихове курбе процеса.

Као што у физичком свету постоји реверезибилост у извесним појавима и преверзибилности у другим, где ово последње бива услед губљења топлоте или рада при процесима, тако и у променама стања у каквој средини економској, или за исвесне промене и фазе, кроз које каква средина пролази постоје стања реверзибална и преверзибилна. Али кад услед промена услова почиње јака експлоатација какве средине другом, да су нагле промене у стањима извесне средине и пређе се и критичка тачка, као последњи услов реверзибилности, онда за ту средину настаје случај преверзибилних појава, и њено се последње стање, никаквим променама у првобитно стање повратити не може. Случај је са толиким пропалим народима, племенима, државама и друштвима. Нове социјалне средине имају од старих све особине, стања су им резултанте онога што је нестало, али се старе средине обновити не могу у првобитном облику своме.

Као што у физичком свету нису свуда исти отпори за прелазе из једног у друго стање, тако је исто и у социјалним срединама. Неке се лако губе и ниште дајући незнатне отпоре, док друге упорне борбе воде вековима, не ломе се ни под најјачим ударцима. Инвазија неког поплави, неког преплави, али често бива да су они који носе инвазију, поплављени од оних, преко којих је инвазија прешла. Процес више културе дејствује према инвазијама, као јача топлота према слабијој. Стања се нивелишу и побеђују особинама оне социјалне средине чија је енергија социјална јача. За целу културу, ако се она сматра као једна целина, може се рећи да у себи носи трагове свих покрета, учињених у разним вековима од разних народа и племена, али за карактеристичне моменте изражене извесним вековима и изабраним народима, којима се трајан спомен очувао у светској култури, губе се незнатни импулси толиких векова, народа и племена, који су сарађивали несвесно у овом великом покрету стварања људске психичке и физичке енергије, која се развијала и мењала у процесима културним.

Прелазим сад из ближе на примену термодинамичких основних једначина у економији.

Узећи ове три количине: вредност (v), рад (r) и капитал (Q), које су такве, да се све три дају изразити истим јединицама — јединицама рада.

Очевидно је да у елементу вредности (богаству) улази рад и капитал и да се може несумњиво поћи од једначине.

$$dv = dr + dQ \ldots 1)$$

У место вредности v, можемо узети економску енергију E. и основна би једначина економска гласила:

$$dE = dr + dQ.$$

Ако се узму понуда и тражња, које утичу на све три количине, и са p и t означимо понуду и тражњу вредности v, онда је извесно:

$v = f(pv)$. Хипотеза $vp = Rt$ може се усвојити с погледом на промене које се збивају међу овим економским количинама.

Ово је слично са законима Мариот-Гејлисаковим.

Ако се пође у овим проматрањима од тога да стање појава економских, какве су цена, надница, репартиција, богаство и др. зависи од два, три и више параметра, онда настаје прво

питање за могућу апликацију горња два принципа, да ли су стања: реверзибилна или не.

Циркулација добара, од момента, кад се добра створе преко потрошње и повећања капитала околине показују чисту реверзибилност. Људски рад, сировина и капитал дају вредност. Потрошњом вредности добија се рад из кога се ствара капитал, којим се добија нова вредност и т. д. Особина је реверзибалности, могућност процеса у обрнутом смислу, пролаза равнотежних стања кроз фазе директних процеса. Ако се прате промене економског стања услед мењања поменутих количина p t и v, онда су стања почетна и крајња истоветна и процеси су кружни реверзибилни.

Полазећи од ових напомена можемо приступити ближем налажењу значаја раду, енергији, капиталу и индентичну интерпретацију једначине енергије и ентропије у економији.

За потпуну потврду свега потребно је наћи експерименталним путем, применом статистичких проматрања, специјалне односе међу економским количинама, који би одговарали елементарним законима емпиричким у физици; наћи односе као што су на пр. Мариот-Гејлисакови у топлоти. Тек по наласку оваквих односа можемо приступити применама општих закона за решење већих проблема у економији, као што су проблеми постанка вредности, реператације добара, менама популација и другоме.

Ово што смо рекли за економске појаве аналогијом се да пренети на ма какву социјалну појаву.

Ако узмемо културу једнога народа — систем изолован — она је функција извесних параметара. Нека је број карактеристичних параметара, којим се одређује стање аналого са количинама за одредбу нивоа: религиозног, интелектуалног, моралног, економског, или ма каквог другог појава, нека су то количине карактеристичне за детерминирање стања појава. Ако се један облик процеса узме за детерминисање културе, појав је одређен са мање параметара. Главно је наћи функцију, којом ће се енергија културна (E) изразити помоћу тих параметара.

Параметри енергије се увек сматрају да зависе од времена поред других количина и количина коју сматрамо као зависну од узетих нам параметара може се такође учинити зависном од времена.

У бескрајном трену времена стање ће културно бити обе-

лежено сличном једначинима оној под 1.) После дужег размака времена нестаје облика у коме се култура јављала. Систем се трансформовао, дошла је друга култура, или се ова трансформовала у друге културне средине. У оба случаја опажа се циркулација културе између два нивоа, као циркулација топлоте и прелаз је могућ са вишег у нижи ниво.

Као што је радом постала култура, тако она пренета у други систем ствара нов рад, који се даље у културу трансформише. Овде имамо све сличне особине са кружењем Карнотовим и принцип је ентропије осигуран на основи овог грубог изношења о мешању две хетерогене културне средине.

Кад би по све био уништен извор какве културе, да се он не би нигде могао манифестовати, онда би имали случај са оном енергијом, која је слична са количинама топлоте, која се у рад не може претворити и која се губи, у интерпланетарним просторима, прелазећи у етарска кретања. Могуће појаве културе, где се сличне прилике јаве, показују примену општих закона, закона физичких, са малим модификацијама, које су условљене и зависне од особина специјалних појава, које проматрамо. Дејство је тих закона исто, било речи о афричкој култури или грчкој, са разликом, која долази од разног културног (топлотног) стања две социјалне средине, слично разликама у топлоти од два разна горива по калоријама. Као што су температуре две средине неједнаке тако су и нивои културни две социјалне средине неједнаки, али слично једнаким законима по којима се топлота влада у разним срединама, нивои су обухваћени истим функцијама, које на разним местима разне вредности имају, према вредностима променљивих, од којих горње функције зависе.

Ако се нађе математички облик за социјалну енергију и капитал, за E. и Q. т. ј. ако се згодним параметрима изразе ове две количине а стање се ма какво социјално одреди параметрима, који дају нивовске разлике у разним стањима једне појаве социјалне, онда се може доћи и до облика једначина у којој се принцип деградиције јавља — односно принцип ентропије.

Ако је T параметар за ниво какве социјалне појаве, као што је T температура за топлоту Q у термодинамици, онда је једначина ентропије:

$$de = \frac{dQ}{T} \ldots 2)$$

Једначина 2) би у економији била однос између капитала Q и тражње T, у социологији би једначине 2) била однос између социјалног капитала Q и параметра T, којим се детерминише ниво једне социјалне појаве, ниво културни (религиозни, морални, естетички). О овом смо параметру говорили већ у глави седмој.

За појаве реверзибилне из 2) би дошли до односа

$$e = \int \frac{dQ}{T} = 0$$

што казује, да је за све процесе, где су почетна стања једнака са крајњима ентропија нула, биле те појаве социјалне или физичке. За иреверзибалне појаве је

$$e = \int \frac{dQ}{T} < 0$$

што значи да ентропија расте у процесима иреверзибалним, па били они социјални или физички. Овакви су готово сви природни процеси, где се губи велики део капитала и рада, управо ишчезава и нема значаја за нове процесе социјалне и економске. Докази су за ове неједначине, као и у термодинамици. Ваља само топлоту сменити капиталом, а температуру оним параметром, који је еквивалентан брзини за дотичну појаву економску или социјалну, а све остало задржати, па ћемо имати исти начин доказивања који и у топлоти. Код економских појава T је тражња, код социјалних, како код којих ваља наћи шта значи T и нарочито обратити пажњу на одредбу мерења тог параметра. За социјалне средине је T функција оних количина, које одређују ниво стања социјалног. Те су количине еквивалентне или аналоге количинама, којима се брзина код физичких кретања детерминише.

Мерила су социјалног капитала Q, и социјалне температуре T, ако тако назовемо параметар T, релативне природе. У физици се T мери од апсолутне нуле. Овде напомињем да се за економију апсолутна нула поклапа са случајем где је тражња $T = 0$, а понуда бесконачна, где нема размене економске, где се појаве економске идентификују са обичним физичким. Та се економска нула не поклапа са физичком апсолутном нулом. Социјална апсолутна нула $T = 0$, одакле се параметар T мери, треба се увек одредити за дотичан специјалан случај, али је најбоље узети за све апсолутне нуле дефиницију Ципсову: Д а ј е а п с о л у т н а

нула параметар каноничне дистрибуције, која се зове модулом те дистрибуције каноничне. Ово је тачно вредило за појав, зависан од два молекила, две средине, ако ово није случај, онда се средња жива сила не поклапа са ранијим изразом а није ни апсолутна нула, према томе модуо каноничне дистрибуције, већ нарочити други параметар. Оно што је Гипс изнео о начину изражавања параметрима извесна стања физичка, и што је назвао каноничном дистрибуцијом, вреди за начине одредбе стања социјалних и економских. Закључак Гипсов о термодинамичким законима, првом и другом, да су они само граничне форме закона статистичких равнотежа у системима каноничне дистрибуције, и у толико приближнији истини у колико је број променљивих већи, за нас је особито важно у социологији као и у економији. Овај доказ казује да је механистичко тумачење лакше за случајеве система, склопљених из више молекила, из више параметара, тела, за случајеве стања економских и социјалних, који од великог броја променљивих зависе. Особине свих појава социјалних су такве да зависе од великог броја параметара, променљивих, значи да су оба термодинамичка закона, закон одржања енергије и став ентропије јаче ближи истини за појаве компликованије, какве су све социјалне и економске, но за простије физичке процесе.

Ентропија у преверзибилних појава, ма какви они били, расте. Доказ је за ово лак, и као што смо рекли, закључак је овог става: да је мир крајња фаза свих промена. Овде нећу много на овоме инсистирати, поменућу једну појаву, поред изнетих разлога, који говори о томе да појаве све скупа сматране нису преверзибилне и да није став ентропије исказан неједначинама општи. Појаве ритмичности и пролази кроз прошла равнотежна стања, као и осцилације у свима променама, говоре у прилог реверзибилности и у прилог тога да је ентропија васионе ритмичке природе, која кроз своје максимуме и минимуме мора пролазити аналого енергији у њеном кружењу кроз процесе и промене.

**К. Стојановић.**

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

# ТИЦИЈАН[1]

Културно цветање Венеције, чудне вароши, која као на чаробну реч каквога мађионичара из дубина морских васкрсла изгледа да тајанствено плива на води, није ни у XVI веку изостајало иза цветања у Риму и у Фиренци. Пошто беху прохујала времена некадашње политичке величине њене, доби сликарство овде неслућени полет, те се блесак уметности на лагунама у ово доба упоређује са позлаћеном кором, испод које се крије труло стабло једнога дрвета.

Венеција негда беше оно, што су у прехришћанској епоси били Тир и Сидон. Њени становници беху трговци, који су код куће справљали робу од сваке врсте. Њено стакло беше на великом гласу. Њен шећер, њена свила, њени фабрикати чипака беху исто толико чувени колико и њен сомот и њене скупоцене материје. Она је лиферовала тако лепе пурпурне боје као негда Сидон и тако раскошне материје као и Мала Азија и Персија. Ништа се тако подесно није могло наводити у прилог моћи и величине Венеције на измаку XII века као скаска о стотини галерâ, које само за сто дана беху потпуно опремљене. Ово би се чудо збило онда, када седи дужд Енрико Дандоло притече у помоћ крстоносцима при заузећу Цариграда. У то доба је Венеција са правом заслуживала надимак краљице мора. Многобројна пристаништа дуж целога Балканскога полуострва све до Дарданела и одатле до Александрије затварао је и отварао лав св. Марка.

Дужд Томазо Мочениго могао се с правом хвалити, да је Венецији само трговина са Ломбардијом доносила сваке године

[1] Из предавања на Универзитету. Vide: Crowe and Cavalcaselle; R. Muther; J. Lange; A. Kuhn; G. Gronau; O. Fishel; A. Zacher; H. Knackfuss; E. Müntz.

прихода од неколико милиона цекина, док њена ратна флота бројаше на четрдесет и пет галерâ, а трговачку флотилу њену сачињаваху три хиљаде и три стотине лађâ са тридесет и пет хиљада мрнара. Његов следбеник Франческо Фоскари, један од најзначајнијих људи, који су носили corno ducale, владао је тридесет и четири године. То је било доба најогорченијих и најкрвавијих битака, у којима се венецијански поседи час добијаху, а час губљаху. Цариград паде у руке Турцима. За један једини час Турци отеше Ђенови све њене колоније и срушише сву њену величину. Од тога доба они су стално поткопавали и величину Венеције. После читавога низа огромних губитака беху Венецијанци на крају XV века скоро сасвим лишени своје негдашње суприматије на Истоку. Баш оне године, у којој Тицијан угледа света, изгуби Венеција многе своје колоније, а године 1499. појавише се Турци сасвим близу саме Венеције.

Политичка моћ Венеције клонила се своме заходу. Ну баш тада уметности, које су у тишини зреле, излише овде своју вечерњу румен. За циглих педесет годинâ достиже сликарство у Венецији под Тицијаном, Паолом Веронезе и Тинторетом свој врхунац. Са снагом и бујношћу тропскога растиња изби оно на површину, да убрзо после и ишчезне.

Овај напрасни расцвет венецијанскога сликарства пада у доба, када на дворовима у Риму, Фиренци, Милану, Ферари и Урбину раскош распростираше свој највећи блесак. Својим луксузом, својим расипањем и веселим уживањем живота није Венеција тих дана нимало изостајала. Тадашњи живот у Венецији ношаше отпечатак најнеобузданије чулности и изгледао је управо као један беспрекидан карневал. Познато је, да је уметност одвајкада стајала на највишој висини у оно време, кад су људи умели живот најбоље уживати. Јавне зграде, цркве, палате добише раскошан украс, који блисташе у бојама. Уметници беху претрпани поруџбинама. У Риму доминираху Микеланђело и Рафаел, у Милану Леонардо да Винчи, а с оне стране Алпа издвајаше се фландриска школа. У венецијанској уметности представник ове блиставе епохе беше Тицијан.

Tiziano Vecelli (1477.—1576.) био је оличење читаве једне епохе. Под високим планинама јужнога Тирола, у једноме месташцу, Pieve di Cadore, не баш тако далеко од Венеције угледао је Тицијан први пут свет. Горостасни брегови алписки, суморне јелове шуме, провалије, зелени окомци и стари градови

били су средина, у којој је он добио своје прве утиске. И сама његова појава издавала је ово порекло из планина. Он беше дивовска раста, широких прсију, лица препланула на сунцу, ока бистра са оним смелим орловским погледом, који се обично приписује освајачима света. Као дечак од девет — десет година дође он заједно са својим нешто старијим братом Франческом у чаробну варош на лагунама, где је тада становао један од његових стричева. Он се нађе у атмосфери, која за Ђорђона беше онако кобна; ну бујни талас сладострасног живота, који беше обујмио све, не дотаче се чеда суровил брегова алписких. У њему беше много отпорне снаге, као да је у себи носио нешто од прастарих шума његова родна места, које, израсле на оним гудурама, имају корене тако жилаве и гране тако чврсте, да могу пркосити свима непогодама. На овоме светскоме тржишту, на коме се Тицијан нађе, све је било светлост и боја. Дућани на Риалту, пијаца Св. Марка, Рива деи Скјавони пружали су најшаренију слику. Ђентиле Белини сликаше сунчану пијацу Св. Марка и блиставе процесије венецијанске. Ђовани Белини сликаше за цркве олтарске слике са нежним мадонама и сањалачким светитељима пред мрамором и златним мозаичким украсом. Нама није потребно, да се упуштамо у још спорно и нерешено питање, у чијем је атељеу Тицијан провео своје године учења. Ко је био рођен за сликара, морао је то постати у Венецији и без учитеља.

Појава Ђорђонова у венецијанској уметности била је слична једноме метеору. Тек што је била заблистала, она се намах и угасила. Тицијан би на против био сличан једној звезди, што тихо блиста на плавоме небесноме своду и на своме лаганоме путу кроз бесконачне светове беспрекидно се пење, не умањујући никако своју светлосну снагу. Он, истина, беше за читаву годину дана старији од Ђорђона, ну тек пошто је био прохујао читав низ година после смрти овога, беше Тицијан на зениту своје славе. Дуже од шездесет година задивљаваше он своје савременике бесмртним творевинама својим. А када подмукла болест прекрати плодни живот његов, бројаше он деведесет и девет година. Огромна кужна зараза поред безбројних жртава покоси и њега, те нам његова смрт не изгледа више као природни завршетак, већ као насилни прекид његове стазе живота.

Ретко је наћи уметника, који је пожњео толико признања

и толико части, као што то беше случај са Тицијаном. Цео његов живот личи управо на један дугачак тријумфални поход. После смрти Ђованиа Белини он добија (године 1516.) положај пун части, да буде званичан сликар венецијанске републике. Многобројни дворови, у Италији и у осталој Европи, отимају се о част, да имају по коју слику из руке Тицијанове. Најмоћнији поглавари световни и црквени обасипају га ретким почастима. Карло V, који Тицијана назва својим Апелесом, позива га себи у Болоњу, а за тим у Аугзбург; папа Павле III труди се, да придобије његову наклоност; француски краљ Франсоа I ословљава га у своме писму са amico carissimo. Са краљевском пратњом путује он у стране дворове да слика. Он још у то време ужива светски глас у тој мери, да није било кнеза, кардинала, научника, знаменитијега човека, који би посетио Венецију, а да не сврати до Тицијана, да види његов атеље и да се даде од њега сликати. У једноме чаробноме врту иза цркве Санта Марија деи Мираколи беше његово мирно обиталиште. Врт допираше до саме лагуне и отвараше поглед на острво Мурано и на планине Тицијанова родна места. Сваке вечери оживела би ова страна лагуне, на којој су се љуљушкале лаке гондоле препуне нагизданих људи. Охоли сенатори, отмене даме, представници високих кругова збирали су се овде у хладовитим павиљонима од лишћа. Тицијанова кућа беше увек зборно место отменога друштва венецијанскога.

Ако после овога, што смо о Тицијану казали, погледамо на портре његов, који је он сам радио, кад му је било већ седамдесет година (налази се у галерији Музеја Цара Фридриха у Берлину), онда видимо, доиста, пред собом једнога отменога човека, у чијој мајестетичној пози има нешто краљевскога. Причају, да је једном приликом Тицијан, сликајући Карла V, сасвим случајно испустио кичицу и да је сам цар потрчао, да кичицу са земље дигне. Овако како се Тицијан умотан у тешку бунду, са ланцем златнога руна о врату, појављује у своме портрету, то је, доиста, човек, коме је изгледало сасвим природно, што му један цар указује такву услугу.

Познато је, да сваки уметник, који портретира извесно лице, поред карактеристичних црта, које је фиксирао на своме моделу, уноси у свој салик и нешто свога, нешто чисто индивидуалнога. Може он сликати лица најразличније физиономије, најразноврснија карактера, који се у њиховим цртама обело-

дањује, различна по годинама старости и по полу, свагда ће бити извесне црте њима свима заједничке. То је оно чисто индивидуално, што сваки уметник несвесно уноси у своја дела, по чему ће се увек познати портрети из руке једнога истога мајстора. Исту отменост и мајестетичну позу, које су тако уочљиве на портрету Тицијанову, даје Тицијин и свима осталим портретима, што од његове руке постадоше. Све што би било китњасто њему је непознато; од њега је далеко свако свесно идеализирање. У природној простоти и у свечаној пози излазе пред нас његови портрети. Са каквим ужасним реализмом слика он испијено тело седога папе Павла III (у Нар. Музеју у Неапољу) То је управо мумија са дрхтавим прстима као у паука, са тананим уснама, ситним очима, које вечито сузе и у чијем се лисичијем светлуцању још једино испољава живот. Терет година погнуо је старца, али је остала несломљена духовна потенција. Лукаво и злурадо гледају очи испод натмурених обрва. Препреденост игра на уснама. Изгледа као да се папа опорим речима обраћа унуку Отавију, док кошчата рука његова грчевито хвата за наслон од столице. Сама слика живо подсећа на историју куће Фарнезе и на трагичан живот папин. Психолог и уметник овде су се отимали о палму. Пред портретима Карла V, који постадоше од руке Тицијанове, добија се сасвим друкчија представа о овоме моћноме владаоцу, него ли пред портретима од руке других сликара, који видоше само бледу и скрофулозну маску његову. Онај суморни витез, утегнут све до костобољних ногу у тешки оклоп од челика, што са опуштеним копљем као победник над непријатељем јаше преко бојнога поља (слик се чува у Праду у Мадриду), не чини утисак оклевала, са којим су се титрали курфирсти немачки. То је неустрашими војсковођа у битки. Слика нас преноси у освитак дана битке. Зелени пејзаж укрива још полусутон. У даљини се оцртавају плави брегови на обали Елбе. Небо, којим се повлаче облаци, црвено је. Ово руменило неба подстиче помисао на крв, која ће се пролити. Представу катастрофе изазива и мрачна појава коњаника, који на црноме коњу испада у ситноме галопу из једне тамне шуме и баца поглед на равницу пред собом. Цела појава порађа утисак једнога поузданога, незадржанога, свима препонама дораслога продирања напред. На слици у Минхену (у Старој Пинакотеки) Тицијан слика Карла V као измождена човека, који на веранди свога

замка седи умотан у дебелу бунду, ма да напољу владају несносне врућине јулске. Па ипак не излази пред нас само меланхолични човек сломљена тела и сломљене воље, који ће се, мрзак на цео свет и сам на себе, ускоро повући у манастирску тишину, да ту проведе као пустињак своје последње дане у друштву часовника и мрачних саркофага. Тицијан је умео да у овоме портрету нагласи оно, чиме се Карло у својим најбољим годинама прославио: проницави ум највећега државника свога доба. Салик показује једнога у године зашлога господина у наслоњачи. Он је обучен у црно одело и једино златно руно на узаној црној траки указује на то, да имамо пред собом једнога цара. Ну Тицијану није било потребно, да раскошним оделом и богатим украсом обраћа пажњу на свој салик. У најприроднијој простоти уме он да нагласи Олимиску апатију господара од два света, у чијој држави сунце никада не залази и сву отменост његова бића. Отмени став, мајестетично држање даје он свима својим портретима. Кад слика познатог заједала Пјетра Аретина (пал. Пити у Фиренци), он као да има пред очима Зевса, који треба само да покрене своје обрве, па да се земља затресе. Кад слика ћерчицу Роберта Строци (у галерији Музеја Цара Фридриха у Берлину), он је представља као краљевско дете. Мало љупко створење смеђих очију, коврчаве плаве косе. Једном руком милује она своје псеташце, које стоји на једноме мраморноме столу, а другом му пружа хране. Она носи белу хаљину од свиле и искићена је гиздавим накитом. Једна половина позађа образује прост сив зид, а на другој се запажа игра боја: преко мраморнога стола са немарно пребаченом драперијом од пурпурнога сомота гледа се на густо лишће једнога пространога парка и на подневно летње небо без облака, у чијем су се плаветнилу расплинуле далеке високе планине. Он слика више пута и своју кћер Лавинију. Најпознатија је слика из Берлинског Музеја Цара Фридриха. Она је ту обучена у раскошну хаљину од дамаста са једним велом немарно пребаченим преко плећа. У њеној злаћаној коврчастој коси почива скупоцена дијадема, а бисерна огрлица окружује јој нежан врат. Она се појављује на једноме балкону и подиже обема рукама горе једну пространу чинију са воћем, повијајући тело у назад, да би одржала равнотежу. На прагу она застаје и окреће поглед назад, те се даје запазити округлина њена врата и њено пуно лице.

Тако са славом највећега колориста у Италији спаја Тицајан славу највећега портретиста у својој домовини. Његов завидан положај у европској уметности има он првенствено да захвали своме еминентноме дару једнога портретисте. После смрти Ђованиа Белини он бива проглашен за официјелнога портретисту државнога са обавезом, да за Палацо Дукале изради портре свакога новога дужда. Овај положај створи му могућности, да дође у додир са дворовима у Италији. Херцог из Фераре Алфонзо од Есте упознаде се са Тицијаном и поручи код њега неколико слика. Дворови у Мантови и у Урбину хитају, да не изостану иза двора у Ферари. Почетком тридесетих година поче његова слава да се шири по Европи. Приликом своје посете у Мантови имађаше Карло V прилике, да види портре младога Федерига Гонцаге. Последица овога беше сусрет Карлов са Тицијаном у Болоњи (год. 1533.). У то доба и папа Павле III труђаше се, да за себе придобије сликара. Он му понуди смрћу Себастијана дел Пјомбо упражњено место чувара папинога печата. И Карло V позва Тицијана себи у Аугзбург. У овоме натицању световне и црквене власти, да за себе придобије Тицијана, победи световна, јер она нуђаше много више. Пут Тицијанов у Аугзбург био је прави тријумф. Цела земља учествовала је у његову путу. Он се бави читавих осам месеца у Аугзбургу и за то време сликаше он чланове царске породице, немачке кнежеве, генерале и цареве саветнике. Положај, који он тада беше себи као портретист учврстио, остаде непоколебан све до смрти његове. Није било скоро ниједне значајније личности у Европи, која није желела да буде од њега сликана.

Најранији портрети Тицијанови изгледа да су постали у истоме расположењу духа, које је одушевљавало Ђорђона. Његов портре т. з. Ариоста има све особине Ђорђонове уметности. Пошто беше написао свога Беснога Роланда, бављаше се од 1517. год. велики песник на двору у Ферари. Салик показује једнога човека фина, пуна лица, уоквирена дугом, таласастом косом. Дубок поглед са изразом тешкога душевнога бола. Уметничко схватање је овде чисто лирско, онако како је доминирало у уметности Ђорђоновој. Ну у доцнијим портретима стоји он потпуно на својим ногама. Он дуго ради на двору Алфонза и Лукреције у Ферари. Остало нам је записано, да је он овде сваке недеље добијао пред хонорара усољена меса, салате, уља, кестења, поморанаца, свећа, сира и пет „мера“ вина. Портре

Алфонза слути се у једној слици у Галерији Пити у Фиренци, ну салик Лукреције Борђије изгледа да је изгубљен. Салик Федерига Гонцаге слути се у једној слици из Прада у Мадриду. Он је леву руку ставио на мач, а десном милује свиласте власи једнога псетанцета. Салик Филипа II носи све карактерне ознаке Тицијанове уметности. Његово мало привлачно, бледо лице са црвеном косом и брадом добило је у Тицијанову портрету отмености, пред којом се губи неугледна спољашњост његова. Слика је била послата краљици Марији из Енглеске, чију је руку Филип просио, са нарочитом напоменом, да је не треба посматрати из сувише велике близине. Ну слика произведе изврстан утисак. Сама краљица изјави, да се у њу сасвим заљубила. У женским портретима уме Тицијан да доведе у склад доба старости и положај дотичне жене са њеним оделом, које је скоро увек раскошно. Класичан пример за то пружа његова т. з. la Bella (у Галерији Пити у Фиренци), у којој се слути, како изгледа не са много права, портре херцогиње Елеоноре из Урбина. Скупоцена хаљина од шафранастоплавога сомота укрива набубреле форме младога тела. Белина њених прсију надмеће се са белом бојом поруба кошуље, који извирује испод хаљине. Испод ведрога чела, чију површину оживљује неколико враголастих витицâ кестењасте косе, блистају сасвим загонетно очи, влажне, као да су тог тренутка са њих убрисане сузе. Ипак у њима се крије нешто ћудљиво као и у цртама око уста. Код његове Флоре (у Галерији дељи Уфици у Фиренци) човек је у недоумици, да ли је уметник имао пред очима извесну идеалну лепоту или је она одиста портре. Мислило се, да је Тицијан у њој представио Виоланте, једну од лепих кћери Палме Веккио, у коју се, према скаски, Тицијан био загледао. Овално лице са меканом линијом подбратка и блиставим оком. Пуне, заобљене форме тела. Јако деколтована. Нарочито је брижљиво третирана дивна коса њена злаћане боје, каква је тада у Венецији била нарочито у моди. У десној руци држи она руже и љубичице, што је дало повода, да се у њој гледа богиња цвећа.

Од познијих портрета његових нарочито се истиче портре младога Енглеза (у Галерији Пити у Фиренци), који је сав у црноме, са загонетним погледом плавих очију, које још једино уносе промене у монотону површину црне боје. У своје позно доба, изгледа, Тицијан није поклањао много пажње

портретима. Где их слика, ту њега нарочито интересују колористички проблеми. У лепоме портрету Јакопа де Страда (у Дворскоме Музеју у Бечу) око плени игра светлости на црвеноме огртачу од свиле. Тако Тицијан беше своју каријеру портретиста отпочео као сликар лирског расположења духа, а оконча је као брилијантни колорист.

Веле, да су Тицијан и Ђорђоне заједно радили на украсу Фондака деи Тедески у Венецији. Тицијан је имао да декорише фронт, који беше окренут према каналу, а Ђорђоне изабра за себе страну према малој улици. Од овога сликарскога украса данас нема ни трага. Ну младићски радови Тицијанови, специјално они са митолошким мотивима шире око себе ону исту атмосферу, коју и дела Ђорђонова. Отуда се чувени Концерат из Галерије Пити од једних приписује Ђорђону од других Тицијану. Т. з. небеска и земаљска љубав (у Галерији Боргезе у Риму) дише оним истим дахом, којим су прожете идиле Ђорђонове. Слика је неразумљива као и многе слике Ђорђонове. Пред њом човек стоји као пред једном загонетком. Ипак је она одувек сматрана као једно од најлепших и најређих дела у целокупној уметности. Позната је обично под именом amore sacro e profano. Изгледа по свему, да је слика илустрација какве сентенције, која уметнику беше дата у извесној литерарној форми, по свој прилици у каквоме латинскоме стиху. За нас је далеко важније, шта је сликар овом сликом хтео дати, а то неоспорно лежи у њој самој. Намера уметникова јасно је наглашена у контрасту, који пружају обе женске фигуре у слици представљене. Оне су иначе истога раста, истога обличја, са истим цртама лица и истом лепом, плавом косом. Обе су младе и лепе. Ну једна је од њих скоро сасвим нага, а друга је потпуно обучена. Између њих као да се води разговор. Нагота беседи са Обученим. На овоме контрасту оснива се композиција целе слике.

Слика је дугачка, а узана. На једној половини њеној доминира једна фигура, а на другој друга. Између њих остаје отворен међупростор, чија је средина наглашена једним великим дрветом у позађу. Иза наге фигуре отвара се изглед на један простран пејзаж. Поглед клизи преко шуме, језера, града, брегова и далекога мора. Иза обучене фигуре изглед затвара један береговит пејзаж, који се горе завршава једним градом. У средини је насликан мраморни бунар, који је као антички сарко-

фаг урешен рељефима. Са обе стране његове седе обе женске. Обучена седи нешто ниже.

Лева фигура је потпуно обучена. Њена дуга, бела хаљина од атласа не укрива само прса и врат и скројена је по последњој моди тога доба у Венецији. На рукама има сиве рукавице, а око струка црн појас. У златној коси носи она један фини венац од зелена лишћа и бела цвећа. Пада у очи, што је уметник наготи на супрот ставио тадашње венецијанско модно одело, а не идеалну драперију античку. Обучена жена наслонила је своју леву руку на један велики, округао суд са поклопцем, који стоји на ивици бунара. Десна јој рука почива у крилу, дотичући се неколико цветова. Откинуто лишће лежи расуто пред њом на мрамору. Она је лепа и отмена, али њена је лепота хладна и безизразна.

Осећа се одмах, да је уметник био наклоњенији нагој фигури. Своју леву ногу испружа она грациозно напред, а десну држи иза ње. Тако се мало у страну окренула од своје сестре. Пружајући своју леву руку у страну, она диже један отворен суд, у коме гори и окреће се својој сестри. Црвена драперија од свиле склизнула је са њена тела и лепрша се на страни. Отворен суд њен има се схватити као контраст затвореноме суду, на коме отпочива рука њене сестре.

Покрет наге фигуре развија се у линијама оригиналне лепоте. Силуета њене леве стране и ноге чини једну дугачку, таласасту линију. И десна страна показује заобљену курву у силуети.

Између обеју фигура као да се води известан разговор. Изгледа, да нага фигура наглашава својој сестри, како у суду мора бити вечито ватре и како он мора стајати отворен и без поклопца. У љубави мора бити вечито жара и ништа не треба да спречава њен слободан излив. Ну ове речи не пријањају за охолу и хладну сестру, која, у место свакога одговора, окреће главу и скреће поглед у страну.

Тумачења ове слике безбројна су. У XVII веку звали су је Две девојке на бунару. Данас једни у њој виде представљену: праву љубав и кокетерију; невину и засићену љубав. Други би хтели у њој видети представљену параболу о мудрим и лудим девојкама или Венеру, праћену Амором, која се приближује једној дрвенастој смртној да би је љубављу упитомила или Венеру која на-

говара Медеју, да следује љубави према Јасону или Венеру која наговара лепу Јелену, да бежи са Парисом. Други истичу да се овде, можда, мислило на Temperantia in amore. Млада, нага жена, која диже отворени суд у вис, представљала би врели, жарки елеменат љубави, а потпуно одевена жена хладну резервисаност. Амор, који се брчка руком по води, имао би да нагласи златну средину између страсти и разума у љубави.

У великом делу Тицијанових слика илустровани су поједини митолошки мотиви. Он слика, као и Корeђо, љубавне авантуре Зевса и Венере, Баха и Аријадну, нимфе и сатире. У свима њима богиња љубави слави свој триумф. Као насловна слика за читаву једну серију дела̂, у којима он пева химну ритмичној линији женскога тела, могла би послужити дивна слика из Прада у Мадриду, коју обично зову Венерин празник. Око кипа Венерина тиска се хучна гомила аморета, којих има на броју толико „колико и жеља људскога рода“. То је бујица од једрих детињих тела̂, која се на сунцу и у сенци дрвећа̂ излива преко једнога поља. Венера овде доминира као и у многобројним другим сликама његовим. Он је слика, како се рађа из морске пене (у Галерији Bridgewater у Лондону), како грли Адониса (у Праду у Мадриду), како се наслађује мајестетичном лепотом свога тела, које посматра у огледалу, што јој Амор подноси или како Ероса посвећује у тајне љубавне службе. Ну нарочито су познате оне слике, у којима се ништа не збива, већ Венера мирно отпочива и у спокојству и у ничим непомућеноме блаженству на постељи своје снажне удове испружа. Са укусом тога времена беше у складу зрела, сочна лепота. Идеал тога доба беше охола лепота сазреле женске. Тицијану паде у део, да буде класичан тумач идеала свога времена. На место пролећа слика он сунчане октобарске дане. Оно што су за сликара пролећа, Ботичелија, кринови, то су за њега зрели плодови ране јесени. Није случајно, што се у његовим сликама срета покаткад котарица са зрелим воћем. Он исто тако са предилекцијом слика и јесен дана и јесен живота. Он воли да слика вечерње часове и блиставу лепоту жене у доба, које не изазива утисак ранога пролећа, већ дивних дана познога лета. Он ће ретко кад насликати младост свежу као роса, враголасту драж младих година. Његов идеал је мајестетична лепота сазреле женске, оно доба старости, које се не заноси много сањаријама

и у коме чежње не познају више жар пролетњих дана живота. У његовој т. з. Венери из Галерије дељи Уфици у Фиренци слути се лик Елеоноре Гонцаге, херцогиње из Урбина, кћери Изабеле од Есте. Опружена на одру, застрвеноме белом простирком, она купа своје наго тело у свежем ваздуху, што струји кроз велики отворени прозор у позађу. Утонула у снове и непокретна она чека, да јој служавке донесу хаљине, да се обуче. Мирна, широка маса меканога, нежнога меса, чију сјајност повећава бело рубље, на коме почива, издваја се у јако уочљивоме контрасту према зеленој драперији и према многобројним детаљима у позађу. У истој галерији налази се и Венера, која се тихо буди из сна нежним шапутањем малога Амора. У њој се дају познати црте његове кћери Лавиније. Виде се заобљене, набубреле форме снажнога тела. Тицијан је умео представити живот, који струји испод површине коже, што голишавим деловима тела даје нарочиту драж.

Тицијан није показивао много наклоности према представи нагога човечијега тела. Кад он слика нагога човека поред наге жене, онда је жена управо предмет његова нарочита интереса. На слици Венера и Адонис Адонис је очевидно споредна фигура поред своје божанске драгане. У Првоме греху (у Праду у Мадриду) Ева је главна личност. Очигледно је, да је сликар хтео овде да прослави наго женско тело, док је фигура Адамова уочљиво занемарена. Ипак се не може рећи, да се над свима овим сликама шири атмосфера сензуалности. Она чисто еротична боја, којом су обојене сличне слике Коређове, овде не искаче на површину. Изгледа, да је за Тицијана наго женско тело значило само склад форама, линија и боја. Он ту пева химну лепоти, а не песму љубавне страсти. Обично се вели, да је између Коређа и Тицијана у истим темама, које су обоје третирали, она разлика, која се даје констатовати између Венере Медичи и Афродите са Мила. У Коређовој Антиопи све дише сензуалношћу: поза младе женске, акција пожуднога Сатира, сањалачки пејзаж. Код Тицијана (у Лувру у Паризу) све се збива са неком обредном свечаношћу. Слика се налазила у рукама шпанских краљева и била је веома цењена. Када краљу једаред беху јавили да је у пламену замак, у коме се слика налажаше, он прво упита за ову слику. Све се остало, како тада рече, може опет начинити само не и ова слика. Иста разлика између Коређа и Тицијана даје се запазити и у Данаји

(сликао је више пута — налази се у Народноме Музеју у Неапољу, у Праду у Мадриду, у Дворскоме Музеју у Бечу и у Ермитажу у Петрограду). Коређо није могао наго осетити чисто уметнички. Он увек уноси нешто пикантно и нешто еротично. Тицијан ту стоји на истоме земљишту, на коме и класична уметност старих Јелина Пред голишавошћу његових жена осећа се исто страхопоштовање које и пред мајестетичном лепотом Афродите са Мила. Иста Олимпска мирноћа, иста хладнокрвност и одсуство емоција̂.

И његове црквене слике имају све особине класичних античких дела. Оне се одликују оном одмереношћу, отменошћу, простотом и јасношћу, које су типичне у бесмртним творевинама класичне епохе јелинске уметности. Ако бисмо све ове слике поређали једне поред других и обухватили их једним погледом, онда бисмо добили утисак, да је Тицијан, доиста, живео без мало сто година. Најраније показују ученика из школе Ђовании Белини, у најпознијим уметност XVII века већ баца унапред своју сенку. Неке од његових раних мадона̂, на пр. т. з Madonna della Zingarella (у Дворскоме Музеју у Бечу) имају у себи нешто плашљивога, што подсећа на мадону из Кастелфранка од Ђорђона. У његову т. з Cristo della moneta одјекује нешто из Леонардове Тајне Вечере (налази се у Дрездену). Она долази у ред оних слика, на коју се свагда мисли, кад се име Тицијаново спомене. Фарисеј према Христу са лукавим питањем, да ли је допуштено плаћати цару данак (Матеј XXII 16). Једна драмска епизода, чија величина не лежи у акцији, већ у сусрету двају антиподних карактера̂. Христос са фином, отменом, аристократском спољашношћу. Фарисеј, који хоће да му постави замку, чини утисак простога венецијанскога надничара. Христова рука бела, фина, лепо скројена; Фарисејева препланула на сунцу, чворновата и груба. Христово лице издаје једнога племенитога човека, Фарисејева физиономија подсећа на каквога вагабонда. Супериорност духа не показује се код Христа само у цртама лица већ и у покрету тела. Изгледа као да Христос у пролазу, бацивши само један летимичан и дубок поглед на Фарисеја, духовито и лако ућуткује његову простачку мудрост. Ну год. 1555. посла Тицијан Карлу V слику Тројице, коју цар понесе са собом у S. Yuste. Она стајаше на смртној постељи царевој и на њој почиваше последњи поглед цара у самртноме ропцу. На њој је представ-

љено, како цар у белој мртвачкој хаљини клечи пред св. Тројицом у највећој скрушености духа (налази се у Праду у Мадриду). За Филипа II сликао је он осем античких мартирија као Тантала, Сизифа и Прометеја и хришћанске мартирије на пр. мартиријум св. Лаврентија. Беше поручена и једна Магдалена, која је требала да буде плачна што је могућно више. Он је наслика као покајницу са плачним очима, са библијом пред собом која почива на једној лобањи (слика се налази у Ермитажу у Петрограду). Он наслика и Mater dolorosa, која у оделу монахиње јадикује и крши руке пред крстом, о коме виси њен син (у Галерији дељи Уфици у Фиренци). Овај мрачни суморни тон, што ове слике прожима, одјекиваће после у уметности Барока. У једној од његових последњих слика Крунисању трновим венцем (око 1571. — налази се у Старој Пинакотеки у Минхену) садрже се већ сви елементи уметности Барока. Веле, да је ову слику једнога дана угледао Тинторето у атељеу уметникову и изразио своје необично допадање. Тада му је Тицијан даде на поклон. Техника сликања је оригинална. Кад се врло близу слике стане, онда се види само хаос од црних, белих, црвених и жутих мрља̂, које су кичицом набацане, а када се нађе правилно одстојање све се у слици стапа у рељефну појаву. Догађај се збива ноћу. Горе виси један канделабар, који се дими. У суморној светлости његовој бес мучитеља Христа изгледа још ужаснији. Последња слика Тицијанова беше Pietà, коју је сликао за свој сопствени гроб (налази се у Академији у Венецији). Ну она остаде недовршена.

Тицијан никада не беше свестан идеалист. Он у својим сликама често слика ствари, које би прави идеалист избегавао. Кад слика Улазак Марије у храм (у Академији у Венецији), он слика један велики скуп народа. Ту су сенатори и охоле патриције, ту нагиздане племићске жене, продавачице и просјаци. Раскош тога доба говори из блиставе палате на стубовима, која се налази у позађу. Са њом драстично контрастира живописна продавачица јаја̂ поред степеница. Диспозицијом маса̂, покретом гомиле, градацијом акције уметник је умео да начини малу Марију главном личношћу у слици. Компактној маси на левој страни ставља се на супрот света девојчица у простој плавој хаљини, која се без ичије помоћи са детињском поузданошћу пење уз степенице, на врх којих стоји првосве-

штеник. Погледи гомиле управљени су пут ње. Слика дише оним здравим реализмом, који је за сва његова дела карактеристичан. Отуда и његове мадоне стоје према Рафаеловим у великоме контрасту. Рафаел има пред очима идеалну фигуру Богородице, пренебрегава индивидуално у корист типскога и у композицији се држи академских правилâ. Тицијанова Мадона је здрава женска са села, једра и бујна, а мали Христос је дете верно по природи насликано. Ну и у овим реалистичним сликама осећа се стил велике уметности. Он уме да превиди све оно што је сићушно и случајно и да свакоме покрету даде ритам вечности.

Његове олтарске слике показују силан полет духа. Ту би се могла уврстити чувена слика из Академије у Венецији Асунта, сликана веома рано (око 1518. год.). Као да је вуче какав надземаљски магнет стреми Марија са раширеним снажним рукама пут неба. Доле простране, мрачне масе апостола, које постепено прелазе у светао, позлаћен тон и чине једно од колористичних чудâ. Величанствена је фигура старога Петра, који је клонуо поред празног гроба и младога Јована, одушевљенога светим жаром. Нада све је узвишена фигура Богородице, чије лице дише блаженством раја. Њена црна коса заталасана је, њена хаљина се лепрша у снажноме покрету кроз ваздух. Бог Отац пружа руке и поздравља добродошлицом мајку Спаситељеву. Венац од анђелских глава у златноме сјају окружује Творца света. Једна од најлепших композиција Тицијанових Смрт Петра мартира у цркви С. Ђовани е Паоло у Венецији пала је као жртва пламена (год. 1867.). У цркви Санта Марија деи Фрари у Венецији налази се његова исто тако позната слика Мадона Пезаро, названа тако према ктитору њеноме епископу Јакопу Пезаро. Симетрична композиција „светих разговора (sacre conversazioni)“ овде је сасвим напуштена. Не видимо више раскошан престо у средини, на коме седи једно меланхолично створење, одана слушкиња Господа. Богородица седи на подножју једнога огромнога, тешкога стуба, који се диже сасвим десно на слици. Она је снажна жена, охоле, победоносне лепоте. У пола профила је представљена и гледа одозго на своје обожаваоце. Само су она и Христос потпуно осветљени. Свети људи, који је окружују, нису више фигуре, које прожима дух вазалне понизности и осећање слабости. То су људи који се поред Богородице осећају као

у друштву себи равних онако, као што Тицијан са краљевима Европе комуницираше као са себи равнима.

Тицијан ужива глас једнога од највећих колориста свих времена. Постоји скаска, да је он још као дете на зиду родитељске кућа соком од цвећа насликао једну слику и дражју боје на њој задивио све своје сроднике и познанике. Што је за Рафаела ток лепих и складних линијâ, то је за Тицијана свеза, контраст и склад лепих боја. У начину сликања Тицијан је у току свога дугога живота употребио више метода. До тога доба сликало се по начину фландриске школе. Бело позађе од креде имало је да сликама даде више сјајности. Боје су се слагале у танкоме слоју. Тако је и Тицијан у почетку сликао. Ну већ и у својим првим радовима примењује он своју нову технику бојâ. За боје на гласовитој слици Небеске и земаљске љубави вели се, да су сличне цвећу, које ниче на бујици лаве. Ленбах, који је за познату Шакову галерију у Минхену онако срећно копирао ову слику, вели, да му је било немогућно, да тачно упозна деликатну и компликовану технику Тицијанову а још мање да је примени. Слике из последњих година Тицијанова живота представљају, кад се изближа посматрају, читав хаос од мрља боје и неједнаких потеза кичице. Издалека посматране оне представљају оригиналан склад боја. Ту се све стопило у једну рељефну појаву. Оно, што је изгледало као каприс, показује се као резултат уметничке срачуњености. Вазари пише о овоме: „Метода, које се Тицијан у својим последњим сликама држао, била је сасвим друга, него његова техника у младићским му радовима. Раније слике његове изведене су са великом тачношћу и невероватном финоћом, да се могу посматрати и изближа и издалека, последње се показују са немарним потезима кичице и са мрљама тако, да у близини изгледају без форме а у даљини савршене... Овај начин сликања генијалан је, леп и достојан дивљења, јер даје слици живота...“

Тицијан је имао обичај, да неизглачану основу од креде превуче једном веома танком глазуром јасно црвеном. Тек на овакву основу стављао је он боје. На тај начин код њега топли тонови дејствују одоздо као крв испод коже.

Године 1575. појави се куга у Венецији. Ма да венецијанска влада предузе све мере, да спречи напредовање заразе, ипак она следеће године покоси тако велики број жртава, као никада дотле. Око педесет хиљада људи беше пало под њеном

немилосрдном косом. Године 1576. августа 27., подлеже јој и Тицијан, стар деведесет и девет година. Према тадашњим санитетским прописима имали су сви они, који су од ове заразе помрли, да буду сахрањени у пољу изван вароши. Доменико Гирландајо и Пјетро Перуђино, које исто тако беше куга покосила, беху сахрањени у тишини једне тамне ноћи изван града. Ну са Тицијаном, чија је уметност сијала као сунце изнад Венеције, учинише изузетак. Он беше сахрањен свечано као владалац при светлости дана у цркви Санта Марија деи Фрари.

Бесмртни Платон у своме чувеноме спису О држави описује на једноме месту једну пећину у подземноме свету, у којој таворе бедни живот људи спутани тако, да се не могу ни маћи с места нити се окретати, већ су принуђени да гледају само преда се. Иза њихових леђа блиста горе огањ који даје светлост пећини, а који они не виде. Ту се повлачи један зид, на коме се оцртавају сенке ствари, које се око њих збивају. Они троше сву своју духовну снагу на упознавање тих сенки и то зову науком. Ну наћи ће се један, који ће бити у стању, да раскине окове, који га везују. Он ће се окренути, угледаће огањ и мислиће да је дошао до правога сазнања, докле, гоњен вишом инспирацијом духа, не изиђе једном из пећине, не угледа право сунце и не упозна праизвор свих ствари. Ови разни ступњеви сазнања, које Платон тако подесно слика у овој поетској слици, дају се применити и у уметности. До данас се није нашао нико, који би Тицијану ускратио место међу онима на највишем ступњу.

**Dr. Влад. Р. Петковић.**

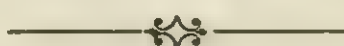

# ПОЛЕМИКА

— СЛИКА ИЗ НАШЕГ ДРУШТВА —

Ударпле јулске врућине, да никоме ни до чега није. Празне улице, празне каване, — рекао би нигде никог.

Преко дана звркте празни трамваји, фијакеристи спавају у фијакерима, чиновници по канцеларијама, келнери по каванама, газде, калфе и шегрти по дућанима и магазама, а женскадија по кућама. Све спава.

Па и кад неко прође улицом, знаш да није од неког добра и воље, него само зато што мора. Све се уленило, опустило се и рекао би виси као капути о чивилуцима. Црвене и ознојене бозаџије, што се бришу оним пештемаљским пешкирима, као да су још једни једини знаци људског живота који даје јава од себе. Од врућине промуклим гласом вичу с времена на време оно „Боза-а-а-а̂!“ да ти сам њихов глас истера влагу из жлезда, те једва довичеш шегрта или слушкињу да ти у флаши тек испивене киселе воде донесе бозе... колико стане!

Још да, поред бозаџија, није мува (а увек изгледа да их је тога лета највише), ко зна да ли би се и кад би се свет избудио. — Овако пецкају и падају час на нос час на лице, те се само мрштиш и кривиш и скидаш многе невине и честите светитеље са неба, уз то помињеш разне свештене ствари и родбинске односе, — али им ипак ништа не помаже!

Па још кад се намери по која зундара! Да се излуди! И ако си спремио пешкир да је смљецкаш чим ти дође под руку, — не можеш ни за Бога погодити где је кад: да ли у ћошку, да ли на таваници или на прозору. Само чујеш од некуд оно проклето зундарање и видиш понекипут како пролети, али куда — сам би је ђаво знао!

А кад се једном отвори бој са мувама, онда се некако отвори и жеља да ти је да их све потучеш, па да после онако уморан легнеш и да на миру спаваш, спаваш, спаваш...

Бозаџије и муве! Ови једини гласни изрази нашег летњег живота, толико су, у исти мах, и нераздвојни, да ћеш ретко наћи муву која не би знала шта је то сласт бозе у ковама (ако се случајно није удавила у њој), као ни бозаџију око чијег се ознојеног лица и улепљене кове не вију читави ројеви мува. Као да целом свету говоре: ми не дамо животу да се угаси, будимо га и освежавамо!

Симпатије према нашим вековним диндушманима Турцима почеле су се будити, како ја мислим, тек од првих бозаџија у слободној Србији. Они су били они први почеци верске и националне сношљивости, која је доцније прихваћена и у врховима државне управе, док се на послетку не окрете и у планове о Балканској Конфедерацији!...

— Боза-а-â! — јавну се опет бозаџија од некуд, а у редакцији „Бусије“ трже се иза сна репортер, главни сарадник и уредник г. Благоје. Скреса нешто опоро, искашља се и протегли, спреман да поново спусти главу на руке што су, стиснуте у песнице, лежале једна на другој.

— Боза-а-â! — заори се овог пута крај самих редакцијских врата.

Г. Благоје докопа флашу са устојалом водом, отвори врата, зачкиљи од силне сунчане светлости што му удари право у лице, па викну:

— Бозаџија!

И пружи кроз врата руку, са засуканим рукавом од кошуље. Бозаџија прихвати флашу, а г. Благоје поново се искашља и испљува, и нареди да му се сипа „за грош“. Бозаџија му сипа и слади: „Хладна — кисела!“ а г. Благоје једва напипа у прснику никлени грош, који беше пропао кроз поцепани џеп, те се задржао у самом шву, испод последњег закопчаног дугмета. Поможе се обема рукама, те нешто гурајући а нешто чепркајући и прихватајући извади грош и пружи га бозаџији који је на опруженој шаци држао оканицу, сву споља орошену од леда у бози.

Г. Благоје више напипа него ли што угледа оканицу. И не одмакнувши од врата, натеже свом жудњом суве гуше и

набреклошћу надражених жлезда, да управо није знао шта је доста.

Кад одујми оканицу, још му је са растресених бркова капала боза по прснику, те брзо пређе шаком леве руке неколико пута горе и доле по њему, да се очисти од бозе, на коју се прашина хвата к'о штиглици на лајм. Очисти и бркове.

Тако освежен баци поглед на редакцијски сто и виде да започети рукопис није довршио на хартији него само у сну. Намршти се и би му тешко при самој помисли, да је шегрт јавио да требају још три ступца гармонда и два цицера.

Ко ће то истерати на оваквој ужасној врућини, кад се нигде ништа не догађа, и кад се маказама апсолутно не може сарађивати, јер не знаш које су новине од којих празније и неинтересантније.

Зато прегледа и опет, Бог би знао по који пут, своју фијоку, и, осим две-три „бургије“, ништа не нађе.

Оно, има један допис, али ђаво ће га знати од кога је и о коме је. Извади га и таман га поче разгледати, кад се отворише врата и упаде штампарски шегрт, са поруџбином слагачевом, да му још није послат никакав рукопис.

Ко зна шта би било, да је шегрт дошао нешто доцније, овако, и да би себе оправдао и „зајазио“ слагача, г. Благоје тутну шегрту онај допис и само рече: „Остатак доцније!“

Сутрадан изиђе број, налик на многе летње бројеве оних редакција што би се могле звати „новинарски водени цвет“. У рубрици „Дописи“ читало се:

„Господине уредниче,

Ако ико мисли да му је Бог ујак, то доиста мисли г. Сима Нешић, помоћник магационара у Управи Монопола. Осилио се и побеснео као да му је магацин од баба остао! Помори јадне раднике и не да им душом дахнути. Узалуд је његов магацин најуређенији и најисправнији, кад му радници раде као у другим магацинима за два дана! Он не зна ни Бога ни душе, него пронашао згодну реч: „Мени је држава прeча од свега!“ — па просто уби наше раднике, придржавајући се не само строгих магацинских правила, него их и сам допуњује својим личним наредбама, које и ако иду у корист Монопола, ипак је сувише монополисао и злоупотребио. Овакве чиновнике који хоће само да се додворе својим претпостављеним старешинама, не

би требало заштићавати и чувати, него с њима напоље из службе, пошто ће да упропасте поверени посао и поверење. И ако он говори да то не ради за класу, него из љубави према послу и из захвалности за поверену службу, не треба му веровати, него одмах најурити из службе. Ако немамо доста људи за Државни Савет, имамо хвала Богу за помоћнике магационара, на сваком прсту и по десет.

Толико за сада, а ако и даље овакав тиранин остане у служби, позваћемо сву јавност па и господина министра да томе стане на пут и да почне пречишћавање у Управи Монопола, које би могао почети и од оних на највишим положајима.

Оволико за сада, а за други пут — до виђења, а ако Бог дâ и наздравље онима што су се укметили и разузурили као да су Управу Монопола добили у наслеђе за не знам какве заслуге.

**Један радник".**

Када г. Благоје, још поред машине, прочита овај допис, заврну уснама према носу и процеди једно кратко и енергично:

— Стрвина!

...Сутрадан већ је дошао одговор г. Симе Нешића, и ако не као исправка, а оно као нека врста полемике. Г. Благоје, не размишљајући много, пусти одговор у лист, тешећи се оним: „Ако не штампам овако, мораћу штампати као исправку".

Одговор је гласио:

„Поштовани господине уредниче,

У јучерашњем броју вашег цењеног и уваженог листа, штампан је један допис са потписом „Један радник", који се на мене односи.

Нећу вас уверавати да је све то пука измишљотина и суштa лаж, пошто се то јасно види и из самог тог такозваног „дописа".

Ја сам писца познао по ушима и по дерању које се чује у целом допису.

Ако писац мисли да ће на тај начин доћи до мога места у служби или, сачувај Боже, до места магационара у трећем одсеку — грдно се вара.

Да ми је магацин, као што писац каже, „од баба остао", можда га данас не би више ни било, јер бих га као своју имовину могао и продати и поклонити, али пошто је он државна својина, ја знам и дужност према њему, а да је и не знам, ја

бих ишао по свом урођеном нагону који ми вели: „Туђе поштуј и чувај више него своје!“ — И ако је дописник намеран да постане уљез и да отуда извлачи користи, ипак је морао признати да ми је магацин најуреднији и најисправнији. А кад ми то и такве индивидуе признају, ја могу само бити задовољан и мирно чекати оцену својих старешина. Не кријем да јавно говорим: „Мени је држава пречa од свега!“ А да то није само празна реч, могу се моји претпостављени уверити из мог целокупног рада и признања које уживам код својих другова.

А што вели да сам рад да се додворим, дао бих му прилику да то и на суду докаже, само кад се не би крио иза котеријског потписа.

За оне речи о Државном Савету и магационарима, уверен сам да ће му господа саветници и наши магационари достојно одговорити. Исто ово важи и за господу из наше Управе, јер ће умети да се чувају од оваквих нападача и положара (јер није смео ни да се потпише!).

Завршујем овај свој одговор са речима: Бог све види и све зна, па ће пронаћи и овога што се ко бајаги потписује „Један радник“, а овамо зна се да пуца на место помоћника магационара. Поред тога уверен сам и у земаљску правду и правичан суд својих претпостављених.

С особитим поштовањем
**Сима Нешић** с. р.
помоћник магационара
у Управи Монопола“.

Је ли полемика само почела, — краја јој не можеш сагледати! Кад је по среди свађа и инат, српско перо могло би потрошити и море мастила па да се не умори. И то не само перо магационарских помоћника, него чак и пера наших академика.

Г. Благоје, који је за време „псећих дана“, једва стизао да скрпи број свога листа, гледао је у овој полемици, која се развила до невероватних испада, скоро читав мајдан прилога, те је, ако ћемо право, био не само задовољан, него се, шта више, отворено ставио на страну г. Симе Нешића.

Исто као што оно муве досађују преко целог лета нашим спавачима, досади и ова полемика господи из Управе Монопола, те некако о самом Илијин-дану аванзоваше г. Симу Нешића за магационара трећег одсека у Управи Монопола, спремни да

и оног „Једног радника“, само ако се јави, поставе за помоћника магационара, управо на место г. Симино. Ваљда им додијало зундарање обојице, те нешто да доброг награде а незадовољног умире, беху доиста спремни да то и учине.

Одмах после постављења дошла је завршна изјава г. Симе Нешића, којом прекида дотадашњу полемику и захваљује Управи што га је унапредила за дотадашњи искрени и предани рад.

Кад је г. Благоје почео читати изјаву, изненади се необично, јер му се учини да је положај магационара ипак добио дотле непознати „Један радник“. А тако му се учини по рукопису. Али када прочита потпис „Сима Нешић“, увиде своју погрешку. Па ипак нешто се тешко прибирао.

— Ама шта је ово? — упита се сасвим гласно у празној редакцији. Је ли ово рукопис Симин или оног „Једног радника“?

Брзо извуче испод стола редакцијску корпу и поче по њој претурати.

Дватрипут му дође под руку Симин рукопис, али после тога натрапа и на један уломак из рукописа „Једног радника“.

Слутња му се испунила.

Овај рукопис и Симина изјава били су писани једном истом руком! Па не само то, него г. Благоје тек сада угледа ретку сличност, једва овде онде поремећену, између рукописа обе полемичарске стране!...

Сад му је било све јасно!

Замисли се, замисли, па се онда обешењачки осмехну, извуче једну „шлајфну“ и написа:

„Унапређење. Наш пријатељ и одлични државни службеник, г. Сима Нешић, помоћник магационара у Управи Монопола, унапређен је под јучерашњим за магационара трећег одсека у истој Управи. Заслужено унапређење искрено честитамо нашем пријатељу, уверени да ће претпостављени и даље водити рачуна о овом службенику, који је из полемике, познате нашим читаоцима, изишао као победник. Честитамо!“

Г. Благоје зажмуре, а убрзо за тим и климну главом према столу. Пред очи му изиђе пријатељ-Сима као неки виши државни чиновник. Сви упрли очи у њега, а он само наређује и аванзује. И оде далеко, далеко... А даље усни као да му г. Сима чита један свој поверљив распис свима кафеџијама, општинама

и отачаственим црквама да се без изговора претплаћују на г. Благојеву „Бусију“. —

Спава г. Благоје и с часа на час климне главом ђȁ десно ђȁ лево... Занесе се, мислиш пашће, а оно није, него сања да се дубоко клања г. Сими који се у државној служби тако високо попео, да му без пријаве и без реденгота не можеш прићи...

У тај мах заори се од некуд с улице промукло и у басу:

— Боза-а-â!

С. Ј.

# Б О Л

Бол који диже, који не обара,
Бол који снажи и препорођава
Диг'о је снагу и надања стара
И целу душу диг'о једним махом
Те сада дише новим снажним дахом.

Велики бол је моја величина,
Његова снага то је моја снага,
А мудрост моја његова дубина.
Ја њега волим — бол који спасава:
Велики бол је моја љубав права.

Мој бол је велик, он препорођава
И даје души снагу нове вере,
И диже силно — облагорођава.
О, ја га волим силно и без мере.
Велики бол је моја љубав права.

Б. П.

# О КВАЛИФИКОВАНИМ ПОСЛАНИЦИМА

Тежња нашег законодавства била је од увек, да у Народну Скупштину уђу најумнији и најбољи синови народни, који ће не само познавати и најситније потребе масе народне и уживати њено пуно поверење, него који ће и својом солидном стручном спремом давати довољно гаранције, да су способни и дорасли за решавање свих оних многоструких и компликованих предмета, који долазе пред једно Законодавно Тело.

Отуда још у првом времену слободног политичког живота видимо у Народним Скупштинама заступљену сву умну аристократију онога доба: војводе, кнезове, чланове Народне Канцеларије, свештенике и т. д., који су у Скупштину долазили по своме положају и позиву владаочевом.

Кад је доцније избор посланика зависио од воље народа, онда је се законодавац морао нарочито постарати, да обезбеди улазак у Народну Скупштину и оним људима, који нису истина непосредно из народа и за које народ због тога није никад имао особитих симпатија, али који су за скупштинске послове били неопходно потребни.

Тако већ у Закону о Скупштини од 28 октобра 1858 г., првом закону те врсте, налазимо, поред посланика народом изабраних, још као посланике по своме положају: председника Касационог Суда, два председника Апелационих Судова, седамнаест председника Окружних Судова и председника Суда Вароши Београда, седамнаест окружних начелника и управитеља вароши Београда, и на послетку седамнаест окружних протојереја и четири настојатеља манастира (§ 1.). Са овим лицима Закон од 1858 г. закључивао је листу чиновника, који су уопште могли да уђу у Народну Скупштину. У своме § 31. он

је прописивао да: „Совјетници, Попечитељи, Архијереји и уобште чиновници и свештеници мирског и монашеског реда не могу ни у којем мјесту за посланике изабрани бити“.

Закон о Народној Скупштини од 5. јануара 1859 није познавао друге посланике, сем оних, које народ изабере (§ 11.). Посланика по положају није било. Али зато опет није више постојала ни она одредба из § 31. пређашњег закона о неподударности чиновничке службе са посланичком. И чиновници су дакле могли бити бирани за народне посланике. Исте одредбе садржавао је и Закон од 14 јануара 1859 г.

Закон о Народној Скупштини од 30 јуна 1860 отишао је још један корак даље и у своме § 18. забрањује, да чиновници могу бити народни посланици. Такође се и у § 20. Закона од 17. августа 1861 вели: „Но чиновници, па наравно и сви, који у ред чиновника долазе, не могу за посланике народне изабрани бити“. Како пак посланика по положају није више било, то због оваких законских прописа школовани људи тада нису готово ни били заступљени у Народној Скупштини.

После ових закона дошао је Устав од 1869 год. Његов чл. 42. прописивао је, да се Народна Скупштина састоји из посланика народом слободно изабраних и из посланика, које Кнез бира. А у чл. 45. стојало је: „Књаз бира на свака три посланика по једног од своје стране из реда људи, који се одликују науком или искуством у народним пословима, но овај број не мора бити потпун“. По чл. 48.: чиновници, пензионери, правозаступници и т. д. додуше нису могли бити бирани за народне посланике, али то ограничење није важило и за оне посланике, које бира Кнез.

По Уставу од 1888 г. све посланике бира народ, али се сад предвиђају две врсте посланика: једни су са обичним, општим условима; а други су они, који поред тих општих, испуњавају још и један нарочити услов. Тако су постали т. зв. квалификовани посланици. Одредба за њих налазила се у чл. 100. Устава, који је гласио:

„Међу посланицима свакога округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов:

Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета.

Али сматраће се да имају тај услов и ако нису свршили ни факултет нити стручну школу сви они:

а) који су били председници или потпредседници Народне Скупштине;

б) министри и дипломатски агенти, и они који су то били;

в) председник или потпредседник и чланови Државног Савета и они који су то били;

г) генерали и пуковници у пенсији.

Ова два посланика бирају окрузи истога дана и истим начином као и остале посланике, али одвојено од њих".

Ако мало детаљније загледамо овај чл. Устава, видећемо да он садржи две одредбе: једна предвиђа квалификоване посланике, а друга — исказана у последњем ставу — говори о времену и начину њиховог избора. Уставотворац је дакле не само предвидео, да у Народну Скупштину из сваког округа морају ући и два квалификована посланика, него је предвидео и начин, на који се они имају да бирају.

Према последњем ставу чл. 100. Устава начин за бирање квалификованих посланика исти је као и за посланике са обичним условима, само што се то морало да изврши „одвојено". У Уставу се вели: „...истим начином као и остале посланике, али одвојено од њих". Шта то значи? Шта је хтео Уставотворац овим речима да каже?

Начин за бирање посланика предвиђен је Уставом у најглавнијим цртама. Избори су непосредни, гласање је тајно, врши се куглицама, сви бирачи једног округа састављају једно бирачко тело, гласа се за целу кандидатску листу, свака листа има своју кутију и т. д. То је дакле био општи начин за бирање народних посланика. Последњи став чл. 100. прописивао је, да се тај исти начин има да примени и при избору квалификованих посланика. То једва да је и било потребно нарочито помињати. Чим Устав предвиђа две врсте посланика, а не предвиђа двојаки начин бирања, онда то значи, да онај један начин бирања важи за обе врсте посланика. Такође је излишно и истицање, да се избори посланика са нарочитим условима морају извршити истог дана, кад и оних са општим условима. И то је била ствар, која се по себи разуме.

Према овоме Уставотворац у последњем ставу чл. 100. Устава није хтео нарочито истаћи ни дан избора, ни начин њихов. Он је овде хтео истаћи нешто друго, а то је одвојено бирање. Ту лежи смисао и тежиште последњег става чл. 100. Устава. Бирање се има да врши истог дана и истим начином, али одвојено. Због тога принцип о гласању за целу канди-

датску листу, исказан у чл. 89. Устава има један изузетак у погледу квалификованих посланика. За њих се не гласа истовремено, кад и за посланике са општим условима. Та два гласања двоје се. Другим речима, бирачу се ствара могућност, да гласа засебно за кандидате са општим условима, а засебно за кандидате са нарочитим условима. И колико је Уставотворац та гласања хтео да одвоји, види се најбоље по томе, што је у уставотворном одбору у први мах владало расположење, да гласање за квалификоване посланике буде не истог, већ другог дана по избору посланика са општим условима.

Разлоге оваквом схватању Уставотворчевом треба тражити у ондашњим политичким наравима и дотадашњем законодавству. У много већој мери, него што је то данас случај, владао је у оно време култ личности у политици, па дакле и гласање за личност, а не за партијски програм. Сем тога, по Уставу од 1869 год. бирачи су имали да гласају за поједине кандидате, а не за целе листе. При таквим околностима није никакво чудо, што је Устав од 1888 год. имао један изузетак од принципа гласања по листама, и што је дозвољавао, да се за квалификоване посланике гласа одвојено. Ако није дозвољавао да се извлаче поједини кандидати са листе и да се за њих гласа, Устав је дозвољавао да се гласа одвојено за ону двојицу квалификованих, које је сваки округ имао да изабере.

Уставотворац је вероватно резоновао овако. Слобода бирачева, да се за сваког појединог кандидата са листе изјасни прима ли га или не, већ је тиме и сувише ограничена, што је морао или да гласа за све или да уопште не гласа никако. Зашто му онда бар не дозволити, да гласа за оне квалификоване посланичке кандидате, које можда добро зна и има у њима пуно вере, а нису на оној листи, за чије ће посланике са општим условима гласати? Зашто му дакле не дозволити да учини слободан избор? Квалификовани посланици и иначе изгледају наметнути бирачима. Зато бар нек гласају за оне, у којима имају више поверења. А они ће се опет на сваки начин са своје стране боље трудити, да стекну поверење бирача, јер им избор неће зависити само од популарности носиоца опште листе, већ од њих самих.

Ове разлоге ми данас свакако не бисмо могли усвојити, али су они у оно време не само постојали и имали својих бранилаца, него су баш ти и такви разлози били меродавни при

доношењу чл. 100. Устава од 1888 г. Наравно, ми не водимо рачуна о томе ко је то гледиште заступао. Устав од 1888 г. дело је споразума народа и владаоца и нас се ни мало не тиче, јесу ли те идеје биле идеје већине уставотворног одбора или можда, како изгледа, Краља Милана. Ми само констатујемо, да су ти разлози надјачали и да је резултат таквих мишљења: последњи став чл. 100. Устава.

Пошто смо на овај начин утврдили, да је тежиште последњег става чл. 100. Устава искључиво у томе, да се одвоји гласање за кандидате са општим условима од гласања за кандидате са нарочитим условима једне исте листе — да видимо сад како је се тај члан тумачио у појединим Изборним Законима.

Први Изборни Закон, издат на основу Устава од 1888 био је: Закон о привременом изборном реду за изборе народних посланика на дан 14 септембра 1889 г. од 26 априла 1889. Овај Закон израдио је на основу чл. 203. Устава ужи уставотворни одбор. Одредбе, које су се тицале избора квалификованих посланика биле су у њему следеће:

Чл. 42.

„Кандидатске листе за изборне округе састављају се овако:

На челу листе записује се име изборног округа и дан избора, за који листа вреди.

За тим под I:

Имена и презимена... предложених кандидата, који имају опште услове према члану 96. Устава...

И под II:

Имена и презимена... двојице кандидата са нарочитим условима према чл. 100. Устава...“

Чл. 52.

„Куглице ће бити од гуме и имаће по један и по сантиметар у пречнику. Куглице ће бити беле и црвене. Са белима гласаће се за кандидате са општим условима (под I), а са црвенима за кандидате са нарочитим условима из чл. 100. Устава (под II)“.

Чл. 69.

„...За овим ће председник дати гласачу две куглице, једну белу и једну црвену. Гласач, кад прими куглице, узеће ону белу у десну руку и затворити је, па са тако затвореном руком прилазиће редом свакој кутији, и у сваку онако затворену руку завлачити и опет затворену извлачити; а куглицу ће спустити у ону кутију на којој је прилепљена она листа кандидатска за коју он хоће да гласа. Кад и из последње кутије извуче руку, он ће је онда пред свима отворити тако, да сваки може видети да куглице у њој више нема и да је бирач

гласао. Кад то сврши, гласач ће, враћајући се назад, узети црвену куглицу у десну руку и почевши од последње кутије, гласаће на исти начин и за посланике са нарочитим условима који су написани на листи под II. . .“

Чл. 86.

„. . . У варошима, које бирају више од једног посланика, тај ће се број поделити бројем посланика које варош има да изабере, да би се добио количник гласова према ком се свакој листи одређује сразмеран број посланичких места. У изборним окрузима, који имају да изберу и посланике са општим и посланике са нарочитим уставним условима (чл. 96. и 100. Устава), количник ће се на исти начин изнаћи посебно за посланике кандидоване под I, и посланике кандидоване под II. . .“

Чл. 87.

„. . . Свакој ће се листи кандидатској дати толико посланичких места, колико се пута количник садржи у гласовима, које је она добила. А у свакој листи количник ће се придавати најпре кандидату на челу листе, па затим осталим кандидатима у реду, у којем су назначени, док се не исцрпе њезино право на посланичка места.

У изборима окружним рачун ће се овај извршити одвојено за кандидате под I и под II. . .“

Као што се види у овом Изборном Закону уставне одредбе о квалификованим посланицима схваћене су у том смислу, да њих треба на кандидатским листама ставити под II. и за њих изналазити засебан количник, како би се на тај начин обезбедио сигуран улазак у Н. Скупштину двојици квалификованих посланика из сваког округа. Специјално пропис последњег става чл. 100. Устава о одвојеном бирању схваћен је у оном истом смислу, у ком га и ми схваћамо и „одвојено бирање“ изведено је двема куглицама. Свакако да је овај начин најпрактичнији. Увођење засебних кутија за квалификоване посланике избегнуто је, и тако су излишни трошкови уштеђени.

Али је овај Изборни Закон важио само за једне скупштинске изборе: на дан 14 септембра 1889 и чим је се Н. Скупштина у јесен те године састала у редован сазив, једно од првих питања, пред којима је она стајала, било је доношење новог, сталног Изборног Закона. Влада је изашла са Пројектом Изборног Закона и чл. 70., који је говорио о начину гласања са двема куглицама био је готово, са незнатним изменама, прост препис чл. 69. Привременог Изборног Закона од 26 априла 1889. Међутим скупштински одбор, који је прегледао овај Пројект, измени предложени чл. 70. у том смислу, да се истина гласа белом

куглицом за кандидате са општим, а црвеном за кандидате са нарочитим условима, али да се обе куглице даду бирачу од један пут у руку, па да тако бирач завлачи у кутије руку са обема куглицама.

Тако су пред Скупштину изашле две редакције: једна владина, а друга одборска. Најзад се у самој Скупштини при претресу појавила и трећа редакција, која је истина пропала на првом читању (када је победила владина), али је зато на другом читању ипак успела да придобије за себе већину. Та трећа редакција, која је ушла у чл. 69. Закона о изборима народних посланика од 25 марта 1890 г. гласи:

„...За овим ће председник дати гласачу једну куглицу. Гласач кад прими куглицу метнуће је у десну руку и затворити је, па са тако затвореном руком прилазиће свакој кутији редом и у сваку онако затворену завлачити; куглицу ће, при том, спустити у ону кутију на којој је прилепљена она кандидатска листа за коју он хоће да гласа. Кад из последње кутије извуче руку, гласач ће је онда пред свима отворити тако, како сваки може видети да куглице у њој више нема и да је гласао“...

Усвојено је дакле гласање једном куглицом, те зато ни чл. 52. није више предвиђао две врсте куглица. Све остале одредбе, које се тичу избора квалификованих посланика остале су исте као и у Привременом Изборном Закону од 1889.

Дискусија о чл. 69. новог Изборног Закона била је у Скупштини необично жива и, као што се види, најзад је победило мишљење, које није било изражено ни у Пројекту владином, ни у Предлогу одборском и које је на првом читању чак и пропало!

Два су главна аргумента, која су у Н. Скупштини употребљена од стране присталица једне куглице. Први се аргуменат базирао на принципу гласања за целу листу, израженом у чл. 89. Устава. Ако се дозволи гласање са двема куглицама, онда се греши о то начело, пошто се у овом случају једном куглицом може да гласа за једну, а другом куглицом за другу кандидатску листу. Други се аргуменат ослањао на чл. 42., 86. и 87. Изборног Закона. Рекло се, да се одвојено бирање, које предвиђа чл. 100. Устава постиже потпуно и на тај начин, што се кандидовање посланика са нарочитим условима врши одвојено (на листи „под II.“), затим се количник изналази одвојено, а ту подвојеност управо и хоће чл. 100. Устава.

Што се тиче првог аргумента, ми смо већ раније рекли, да се у чл. 100. Устава чини у погледу квалификованих посланика један изузетак од начела из чл. 89. На други аргуменат имамо да приметимо, да и кад не би схватили појам „бирања" као идентичан појму „гласања", ипак никако не би могли узети, да у бирање улази кандидовање и израчунавање количника. а не улази најважнији моменат — гласање! Не може се рећи, да одвојено кандидовање и одвојено рачунање количника, а заједничко гласање чини скупа „одвојено бирање". У појму „бирања" гласање је тако битан елеменат, да оно далеко надмаша важност кандидовања и израчунавања количника. И зато је несумњиво, да је уставотворац помињући одвојено бирање, мислио поглавито на одвојено гласање.

Према овоме ми не можемо усвојити ни један од поменута два аргумента. И како је наше мишљење, да се нова редакција чл. 69. Изборног Закона не може бранити аргументима изведених из уставних одредаба, које треба да му служе за основицу, то ми сматрамо и Изборни Закон од 1890 год. као несагласан Уставу од 1888, као неуставан.

После револуције од 29 маја 1903 г. на место Устава од 1901 г. враћен је са незнатним изменама у живот опет Устав од 1888. На првом свом састанку у ванредном сазиву 1903 г. Нар. Скупштина је, на позив владе да донесе одлуку о Уставу, одмах одговорила оваквом резолуцијом: „Народно Представништво једнодушно одлучује: да се враћа на снагу Устав од 22 декембра 1888 год. и сви политички закони, који су по њему донесени са изменама и допунама које су потребне према данашњим политичким приликама, и које ће се донети још у току овог сазива Народног Представништва и пре него се изабрани владалац на њ закуне".[1] Ову је резолуцију истог дана усвојио и Сенат, и то са процедуром, која је у Пословнику била прописана за хитне законодавне предлоге.[2]

Међу осталим члановима у Уставу од 1888 г. измењен је и његов члан 100., који нас овде специјално интересује. Из њега је изостављен III. и IV. став и тако је постао чл. 99. Устава од 1903 г., који гласи:

[1] Стенографске белешке о раду ванредне Народне Скупштине за 1903 годину. Стр. 7.

[2] Ibid. Стр. 13—15.

„На свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов:

Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у ред факултета“.

Дакле оног става, који је говорио о одвојеном бирању, нема више. Из овога су онда неки покушали да изведу закључак, да је Устав од 1903 укинуо два количника, а тиме је и избор квалификованих посланика постао само факултативан. Облигаторно је само кандидовање, а избор зависи од редног броја, у коме су забележени на листи. На тај начин, закон који и после Устава од 1903 предвиђа два количника — одредбе Избор. Закона о кандидовању под I и под II, о двама количницима и т. д. остале су исте, пошто је Уставом од 1903 враћен у живот Изборни Закон од 1890 — неуставан је закон, а пракса у том смислу: неуставна је пракса[1].

Колико је ово мишљење погрешно, види се најбоље по томе што се оно базира на последњем ставу чл. 100. Устава од 1888 а ми смо видели, да тај став значи одвојено гласање, као што је на пр. гласање двема куглицама, али никако не значи два количника и гласање једном куглицом, као што се то погрешно схватило и у Изборном Закону од 1890 год.[2] И што је у Уставу од 1903 изостављен последњи став из чл. 100. Устава од 1888, ми видимо у томе само један доказ, да је његова садржина правилно схваћена, и то у оном истом смислу, у коме га и ми схватамо. И како је Изборни Закон био у главном сасвим добар, а међутим у колизији са Уставом од 1888 и то са једном његовом одредбом, која несумњиво није могла имати више никакав raison d' être, то је онда 1903 год. сасвим умесно у чл. 99. новог Устава изостављен последњи став чл. 100. Устава од 1888 и на тај начин Устав од 1903 и Изборни Закон од 1890 доведени су у потпуну сагласност. Уставотворац 1903

[1] Пера Максимовић, О квалификованим посланицима („Штампа“, бр. 30. ов. год.); Св. М. Гребенац, Један или два количника („Штампа“, бр. 49. ов. год.).

[2] Интересантно је поменути, да је г. П. Максимовић као нар. посланик приликом дебате о Изборном Закону 1889/90 год. био један од најватренијих бранилаца двеју куглица. Он је за две куглице два пута говорио, приликом оба читања законског предлога и при томе је базирао своје гледиште на последњем ставу чл. 100. Устава. Дакле и он је онда био мишљења да последњи став чл. 100. Устава предвиђа две куглице, а не два количника.

год. није, дакле, хтео да укине два количника, већ да уништи сваку помисао на две куглуце! И није реч о садашњој неуставности Изборног Закона, већ, на против, о уклањању раније неуставности!

За гледиште, које сматра да је по Уставу од 1903 избор квалификованих посланика само факултативан и да Устав од 1903 задржава само један количник, а не два — пронађен је чак и један ratio legis. Тај проналазак састоји се у овоме. Устав од 1888 предвиђао је два количника али и то, да листа која не добије количник, ипак добије једно посланичко место по остатку (чл. 93 став IV). Устав од 1903 пак укида одредбу о добијању посланичких места по остатку, па иде још и један корак даље, и прописује, да се гласови са листе, која не добије количник, придају листи, која има највећи број гласова. Али зато Устав од 1903 — према томе мишљењу — одбацује два количника и уводи само један. На тај начин постоје два система: један по Уставу од 1888, а други по Уставу од 1903. Оба система ипак воде готово једнаким резултатима. Оба штите до извесне мере како већину, тако и мањину, и показују се релативно правични. А на против, да је у систему од 1903, који се базира на једном количнику, остављено и даље, да посланичко место могу добити и листе, које немају количника, као што је било у систему од 1888 — онда би резултати тога несразмерно ишли у корист мањине. Тако исто, ако би се у систему од 1903 — по коме се гласови са листа, које немају количник придају листи са највећим бројем гласова — задржала два количника, онда би резултати таквог система ишли несразмерно у корист већине. Међутим, по садашњој сталној пракси, примењује се баш овај систем, комбинован из она прва два и зато се и изборни резултати завршују са великом штетом по мањину.[1]

Ако бисмо усвојили овај разлог, који се наводи у прилог мишљења о факултативности избора квалификованих посланика и који треба да буде као тобожњи ratio legis Устава од 1903 онда бисмо се с правом могли упитати: па какав је циљ могло имати мењање изборног система, ако тиме и изборни резултати не би били у нечем промењени? Очевидно је, да би онда и сама измена била бесциљна. Међутим кад је 1903 год. измењен

[1] У овом смислу: Св. М. Гребенац, на н. м.

систем израчунавања изборних резултата у том смислу, да се гласови са листа, које не добију количник придају листи са највећим бројем гласова, онда је та измена на сваки начин морала имати извесан циљ. А тај је циљ био, да се обезбеди улазак у Н. Скупштину једној јакој и хомогеној већини. Сматрало се — што је сасвим тачно — да је за учвршћење парламентарог режима и за обезбеђење једне способне владавине потребна солидна већина у Скупштини. А бесмислено би било учинити један корак у овом смислу, па га после на другом месту — одредбом о једном једином количнику — уништити. Једном руком дати једну повластицу већини, а другом је руком одузети. Какав циљ то може имати? Зато и онај ratio legis не може бити тачан. Шта више, можемо рећи, он није ни мало духовито измишљен.

У прилог поменутог гледишта наводила се даље дискусија у Народној Скупштини, вођена о Уставу 1903. Нарочито се цитиран један говор посланика Пере Максимовића. Посланик Максимовић говорио је о чл. 99 Устава, који предвиђа квалификоване посланике. Повода за говор дао му је посланик М. Арсенијевић, који је тражио, да место речи „два лица“ стоји „једно лице“, тј. тражио је само једног квалификованог посланика, у место два. На то је посланик Максимовић, као одборски известилац, рекао од речи до речи ово:

> „Остајем при оном истом начелу које сам мало час казао: да смо ми гледали радећи ове измене, да не мењамо основне одредбе овога Устава, и кад год имате какав предлог, ја вас молим, да то имате на уму, а изгледа ми да се то заборавља. Овде стоји да морају два лица бити квалификовани, али не стоји да морају бити изабрани. У Уставу од 1888 год. стајало је да морају бити изабрани. Сад од бирача зависи где ће тим људима дати места на листи. Нема места ни бојазни коју предлагач замишља. Јер, кад је Велика Скупштина сматрала да треба да донесе једну обавезну одредбу, да треба да има квалификованих посланика, онда ја налазим да ту одредбу треба да одржимо тим пре што сте до сада имали сенат, а сад сената немате. Ви можете да кажете: нека интелигенција заслужи народно поверење па да буде изабрана. С те стране било би оправдања. Али је овде у питању да ли се враћа Устав од 1888 год. или не?
>
> Ја вас поново молим да бисте то имали на уму при решавању“.[1]

Две су ствари, на које треба нарочито указати у овом говору. Прва је та, да и посланик Максимовић тврди, да се

[1] Стенограф. Бел. о раду ванредне Н. Скупштине за 1903 г. Стр. 63.

1903 год. хтело, да се врати у живот Устав од 1888 у свима његовим основним одредбама. Друга је та, да, по мишљењу посланика Максимовића, одредба о обавезном избору квалификованих посланика није битна у Уставу од 1888, али да је битна одредба о обавезном кандидовању и зато само ова последња и улази у нов Устав.

Прва тачка говора посланика Максимовића несумњиво је тачна. То се види и из оне напред цитиране скупштинске резолуције, а то се увиђа и одмах, чим се ма и површно упореде одредбе Устава од 1888 и Устава од 1903. Друга тачка његовог говора не може бити тачна. Одредба о квалификованим посланицима у Уставу од 1888 и о њиховом облигатном избору у сваком округу не може се никако сматрати као нека споредна одредба. То је баш једна од најважнијих карактеристика Устава од 1888 и кад се он 1903 год. имао да врати у свима његовим главнијим одредбама, онда би се Н. Скупштина огрешила о једну своју резолуцију, ако би се — по речима посланика Максимовића — квалификованим посланицима обезбедила само кандидација, а не и избор. Срећа је само, што речи посланика Максимовића нису уставни текст. Оне показују само његово разумевање Устава. Колико је оно правилно, ми ћемо видети и из тога, како су у Нар. Скупштини други посланици тумачили чл. 99. Устава. Да видимо, дакле, како је текла дебата у Скупштини о чл. 99. Устава?[1]

После цитираног говора известиоца Максимовића, устао је понова посланик Арсенијевић и понова пледира за свој првобитни предлог. Речи известиочеве нису њега ни најмање поколебале.

Други говорник је Н. Милетић. Он је био погрешно разумео, да се у чл. 99. задржаза онај став из чл. 100. Устава од 1888, који каже, да ће се сматрати, да испуњавају онај нарочити услов за квалификоване посланике и они, који нису свршили факултет, али који су били председници или потпредседници Н. Скупштине, министри, дипломатски агенти и т. д. Против те одредбе он је и устао да говори, и кад му је објашњено, да је та одредба изостављена у новом Уставу, он је онда одустао од речи. Али је карактеристичан почетак његовог говора, који гласи: „Ако пажљиво прочитамо све измене

[1] Ibid. Стр. 63—65.

и цео овај члан, ми овде видимо једну принудну меру у Устав унесену на слободне грађане ове земље — на бираче. (Пера Максимовић: То је решила Велика Народна Скупштина!). Велика Народна Скупштина узела је принцип да треба свака листа да буде заступљена са два квалификована посланика, али није унела и тај принцип, да то морају бити председници и потпредседници Народне Скупштине, министри," и т. д.

Затим је говорио други известилац М. Мартинац, који у допуну говора известиоца Максимовића вели: „... по овом Уставу Сенат отпада, где је тако јак број интелигенције, па кад је то тако, онда је још више потребно да уђу квалификовани за посланике".

Посланик А. Нешић говорио је против установе квалификованих посланика уопште. Између осталог он за чл. 99. каже: „Ја овди не видим озбиљност већ привилегију". А на крају свога говора вели: „Крајње је време да будемо доследни кад народу признајемо право да уме и треба да бира, онда оставимо нека бира кога хоће".

Посланик Н. Петровић је казао: „Ја нећу да говорим о томе, да ли у опште треба овој земљи, да у њеном Народном Представништву буде што више заступљена интелигенција или не; на вама је да решите, па ако се сложите да интелигенција буде искључена из Скупштине онда добро, али молим вас треба да имате и ово у виду. Ми радисмо овај посао у Народној Скупштини, али на овај посао мора да пристане и Сенат, а добро знајте да укидањем Сената ми смо већ довели код интелигенције у Сенату у питање велику осетљивост њихову"...

Посланик Ст. Рибарац је говорио о враћању у живот Устава од 1888 г. и за њега вели: „Устав се има ревидирати у неопходним тачкама, према данашњим политичким приликама. Ова тачка није једна од неопходних, а нарочито не с тога, што је укидањем Сената Народно Представништво створило моралну обавезу да да̂ могућности интелигенцији да у Народно Представништво уђе на други начин"...

Најзад последњи говорник је био посланик М. Ђосић. Између осталога он каже: „Ја сам и онда казао а и сада велим, ако интелигенција заслужује поверење народно, народ ће је довести у Скупштину и треба да је доведе. Али да се народ наморава да бира интелигенцију, — ја сам томе противан...

Ја, дакле, тражим да се у сваком изборном округу бира само по један квалификовани посланик“.

Тиме је претрес био закључен. Из њега се може, као тачан извести закључак, да је посланик Максимовић остао усамљен са својим мишљењем. Ни један од других посланика није његово мишљење поново исказао, нити се из смисла њихових говора може опазити, да је и један од њих акцептирао то мишљење. На против, ми пре свега видимо, да се једни посланици труде, да бар толико успу, како би број квалификованих посланика свели на један, ако не могу баш обојицу да избришу. А зашто би се они толико заузимали за свој предлог, ако су сматрали, да је избор квалификованих посланика био само факултативан? Затим видимо, да други посланици, који бране одборску редакцију, а међу њима на првом месту и сам известилац Мартинац, веле: квалификовани морају ући за народне посланике. Није дакле реч о кандидацији, него о избору. Известилац Мартинац од речи до речи вели: „да уђу квалификовани за посланике“. Н. Петровић обраћа се посланицима и вели: „на вама је да решите“ (а не на бирачима!) треба ли у Народном Представништву да буде што више заступљена интелигенција или не. А посланик Рибарац каже: ова тачка у Уставу није од оних, које се морају ревидирати. Према томе она треба да остане у оном смислу, у ком је и раније била, а то значи, да квалификовани посланици морају бити и изабрани, а не само кандидовани!

Из свега овога излази, да је посланик Максимовић 1903 год. погрешно схватио уставне одредбе о квалификованим посланицима, као што их, судећи по његовом поменутом чланку у „Штампи“, и данас погрешно схвата. Да је његово мишљење — као и свих оних, који стоје на истом становишту — у основи погрешно, може се видети и из самих уставних одредаба, онаквих, какве су оне данас, без обзира дакле на њихову историју, која овде, као што смо видели, игра тако значајну улогу.

Од уставних одредаба, које овде долазе у питање, важан је, пре свега, чл. 79., који гласи:

„Сваки округ бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава. На сваких 4.500 глава долази по један посланик. Ако вишак пореских глава у једном округу прелази 3.000 бираће се у њему још један посланик.

У овај број посланика које бира округ улазе и они посланици за које члан 99. овога Устава изискује нарочите услове".

Овај чл. 79. је од великог значаја за решење питања о квалификованим посланицима. Додуше у законском тексту се употребљује реч „бирати", а не „изабрати". Значи ли то, да округ само бира квалификоване посланике, али их не мора и изабрати? Никако! Реч „бирати" употребљује се у овом чл. Устава за све посланике: и за оне са општим, као и за оне са нарочитим условима. Чл. 79. њих не двоји. И зато ако би се рекло, да округ не мора квалификоване посланике и изабрати, онда би то тако исто значило, да округ ни посланике са општим условима не мора изабрати, а то је апсурд. Кад се каже: округ бира толико и толико посланика, онда то значи, да округ мора толико и толико посланика и изабрати. А пошто и два квалификована посланика улазе у број оних посланика, које сваки округ „бира", то је према томе очигледно, да и они морају бити не само бирани, него и изабрани.

Од не мањег је значаја и раније цитирани чл. 99. У њему се прописује, да поред лица, која испуњавају опште посланичке услове, на свакој кандидатској листи изборног округа морају бити и два лица, која имају факултетску спрему. И кад, дакле, Устав предвиђа кандидате са нарочитим условима, онда би нелогично било, да он неће и посланике са нарочитим условима. Толику нелогичност ми не можемо да претпоставимо код Уставотворца. Зато ми баш и из саме одредбе чл. 99. изводимо онај исти закључак, као и код чл. 79., т. ј.: циљ је Уставотворчев, да квалификовани посланици буду не само кандидовани, него и изабрани. А у толико пре ће се овај закључак моћи да изведе, ако се чл. 99. буде довео у везу с чл. 79., о коме смо већ говорили.

Питање је још само: на који ће начин они бити изабрани? То је ствар донекле Устава, али много више Изборног Закона. Устав је за квалификоване посланике поставио само основни принцип, да из сваког округа у Народну Скупштину морају ући по двојица. Ствар је Изборног Закона како ће им се избор обезбедити. Устав пак са своје стране поставио је у своме чл. 92. за израчунавање изборног резултата само ова правила:

„... Целокупан број бирача који су гласали, подељен бројем посланика који има да изабере дотично изборно тело, даће количник гла-

сова према коме се свакој листи досуђује сразмеран број посланичких места. Свака ће листа добити толико посланичких места, колико се пута количник садржи у гласовима које је она добила.

У свакој листи количник ће се придавати најпре кандидату на челу листе, па затим осталим кандидатима у реду у којем су назначени док се не исцрпе број њезиних гласова.

Ако једна кандидатска листа не добије ни количник, њени се гласови придају кандидатској листи са највећим бројем гласова.

Ако буде посланичких места за која ни једна листа није добила број гласова раван количнику, придаваће се по један посланик овим листама, које имају број количнику најближи, док се не добије одређени број посланика за дотично изборно тело. У случају да је тај број једнак на више листа, решиће коцка, којој се листи има дати посланичко место".

Ако би се ове одредбе схватиле у том смислу, да Устав зна само за један количник и да се за квалификоване посланике не сме изналазити посебан количник, као што то предвиђа Изборни Закон у чл. 86., онда би избор квалификованих посланика био доведен јако у питање.

Овде би у том случају биле могућне две претпоставке. Прва је, да није неуставна и да за то није укинута (према чл. 201. став II. Устава) — пошто не долази у сукоб ни с једним чланом Устава — одредба чл. 42. Изб. Закона, по којој се кандидати са општим условима стављају на кандидатску листу под бр. I., а кандидати са нарочитим условима под II. У овом случају квалификовани посланици, пошто би били последњи на листи, једва да би где и били изабрани. Друга би претпоставка била, да је чл. 42. Избор. Закона укинут тиме, што је изостављена одредба о одвојеном бирању из чл. 100. Устава од 1888. У овом случају бирачи би по својој вољи састављали кандидатске листе и на њима одређивали положај квалификованих посланика, како сами за умесно нађу.

Но колико су обе ове претпоставке нетачне, види се по резултатима, који се добијају. У оба случаја је избор двојице квалификованих посланика из сваког округа готово онемогућен. Све зависи од расположења и добре воље бирача. То међутим не може никако бити уставно. Видели смо, да уставно наређење гласи у томе смислу, да из сваког округа апсолутно морају ући у Н. Скупштину два квалификована посланика. То је речено у чл. 79 и 99, и не може Уставотворац тај свој пропис негирати у чл. 92. Онда би он дошао у контрадикцију са са-

мим собом или, као што згодно примећује г. Нинко Перић у своме документованом чланку: „Један или два количника“ („Самоуправа“ бр. 43 ов. год.) — изгледало би, да Уставотворац има две воље: с једне стране категорично тражи улазак квалификованих посланика у Н. Скупштину, а с друге стране њихов избор оставља једној простој евентуалности!

Из овога несумњиво излази, да су поменута схватања погрешна, шта више нелогична, апсурдна. Уставотворац дакле, није могао уништити оне одредбе Изборног Закона, које су обезбеђивале сигуран улазак квалификованих посланика у Н. Скупштину. А једна од најважнијих одредаба те врсте у садашњем Изб. Закону јесте одредба о двама количницима. Додуше у чл. 92 Устава помиње се само „количник“, а не „количници“. Но треба знати, да је та одредба о количнику исто тако гласила и у Уставу од 1888, за време чије владавине нико не спори, да су два количника била уставна. Стога је јасно, да је уставна одредба о количнику тако општа, да се она може применити и на посланике са обичним, као и на посланике са нарочитим условима. Главно је ту принцип, како се изналази количник и како се додељују посланичка места. А пошто Изборни Закон дели кандидате на листи под I и под II, онда се тај принцип спроводи без икакве повреде, само што је код посланика са општим условима делитељ за изналажење изборног резултата у појединим окрузима различан, а код квалификованих посланика делитељ је увек број два.[1]

Истина ако се у Уставу од 1903 не налази ни једна одредба која би била у колизији са одредбама Избор. Закона о двама количницима, може се ипак приметити, да у Уставу од 1903. нема ни једне одредбе, која би изречно предвиђала два количника. Ово је тачно, али је потребно указати на то, да се домашај и садржина једног закона не простире само дотле, докле и његов текст. Његов домашај обухвата и оне одредбе, које нису expressis verbis исказане, али које се несумњиво из духа његових одредаба путем једне интерпретације могу извести. А таква једна одредба на сваки начин је и ова о двама количницима. И ми налазимо, да је сасвим тачно мишљење г. проф. Слободана Јовановића, да се два количника толико подразумевају у установи квалификованих посланика, да их Из-

[1] М. Н. Христић: Једно уставно питање. „Самоуправа“ бр. 33. о. г.

борни Закон може прописати и без нарочитог уставног овлашћења. (Уставно Право. 1909. Стр. 91.).

Са свих тих разлога не могу бити противуставна два количника у садашњем Изборном Закону. Зато није неуставан ни сам Изборни Закон, као ни досадашња пракса, на њему основана.

Могли би се најзад упитати: како стоји ствар са квалификованим посланицима и изборним количницима посматрана de lege ferenda? Какве одредбе о томе може садржавати нов Изборни Закон, чије је доношење у изгледу?

Односно количника ми смо видели, да два количника нису противуставна, као што и један количник не би био противуставан. Законодавац може прописати два количника, али не мора. Одредбе уставне такве су природе, да неће бити противуставно решење ни у једном, ни у другом смислу. Уставотворац је то оставио Изборном Закону, да он ово питање реши на најпрактичнији и најцелисходнији начин. Ипак би, по нашем мишљењу, решење у смислу два количника било правилније. Разлози за то леже, пре свега, у досадашњем законодавству, у једном систему, који је освештан дугогодишњом праксом; а затим, у тежњи Уставотворца 1903 г., да се обезбеди улазак у Н. Скупштину једној солидној већини, пошто се утврђивањем изборног резултата двама количницима осигурава већини неколико мандата више. О овој тежњи Уставотворчевој требало би водити рачуна и многи јаки разлози могли би се и данас за њу навести, више можда него и 1903 г.

Другојаче стоји ствар са самим избором квалификованих посланика. За њих Устав прописује, да из сваког округа апсолутно морају ући по двојица у Народну Скупштину. Изборни Закон, који не би такву одредбу садржавао, био би не само неуставан, него и директно штетан по опште интересе!

**Милан М. Стојадиновић.**

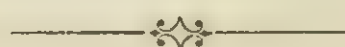

# АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(наставак)

## XIX

— Ево вам и Доли, кнегињице, ви сте тако хтели да је видите, — рече Ана, излазећи заједно са Даријом Александровном на велику камену терасу, на којој сеђаше у хладовини за ђерђевом кнегињица Варвара, везући наслоњачу за грофа Алексија Кириловича. — Она каже да неће ништа до ручка, али ви наредите да донесу доручак, а ја идем да нађем Алексија и да их све доведем.

Кнегињица Варвара предусрете Дарију Александровну љубазно и унеколико покровитељски, и одмах поче да јој објашњава како се настанила код Ане зато што ју је увек више волела него њена сестра Катарина Павловна, она иста која је васпитала Ану, и како је сад, кад су сви оставили Ану, сматрала за своју дужност да јој помогне у овом прелазном, најтежем периоду.

— Муж ће јој дати развод, и тада ћу се ја опет вратити својој усамљености, а сада могу бити од користи и извршићу своју дужност, ма како да ми је то тешко — а не као други. — Како си ти љубазна, како си добро урадила што си дошла! Они живе у пуном смислу речи као најбољи супрузи; Бог ће им бити судија, а не ми. А зар Бирјузовски и Авењјева... Па сам Никандров, па Васиљев с Мамоновом, па Лиза Нептунова... И

нико ништа није говорио? А свршило се тиме да су их сви примали. — А затим, c'est un Intérieur si joli, si comme il faut. Tout-à-fait à l'anglaise. On se réunit le matin au breakfeast et puis on se sépare. Сваки ради до ручка шта хоће. Ручак је у 7 часова. Стива је врло добро урадио што те је послао. Он треба да се придржава њих. Ти знаш да он преко своје матере и брата може све да учини. Затим, они чине многа доброчинства. Није ти говорио о својој болници? Ce sera admirable, — све из Париза.

Разговор њихов прекиде Ана, која нађе цело мушко друштво у билијарној соби и заједно с њима врати се на терасу. До ручка је остајало још много времена, време је било дивно, и стога беше предложено неколико разних начина да се проведу ова два сата до ручка. Начина за провођење времена било је врло много у Воздвиженском, и сви су били друкчији од оних који се употребљаваху у Покровском.

— Un partie de lown tennis, — смешећи се својим лепим осмејком, предложи Весловски. — Опет ја и ви, Ана Аркадијевна.

— Не, врућина је; боље да се прођемо по врту, да се на чамцу провозамо и да покажемо Дарији Александровној обале, — предложи Вронски.

— Ја на све пристајем, — рече Свијажски.

— Ја мислим да Доли највише воли да се прошетамо, зар не? — А затим на чамцу, — рече Ана.

Тако је и било решено. Весловски и Тушкевич одоше у купалиште и обећаше да ће тамо спремити чамац и чекати.

У два пара пођоше по путањи, Ана са Свијажским и Доли с Вронским. Доли беше унеколико збуњена и забринута овом потпуно новом за њу средином, у којој се нађе. Апстрактно, теориски, она не само да је оправдавала него је шта више одобравала поступак Анин. Као уопште беспрекорно-моралне женске, заморене једноликошћу моралног живота, она је издалека не само извињавала преступну љубав него јој је шта више завидела. Осим тога, она је срцем волела Ану. Али у ствари, видевши је у средини ових туђих за њу људи, са њиховим, новим за Дарију Александровну, лепим тоном, њој беше незгодно. Особито јој беше непријатно видети кнегињицу Варвару, која им све опрашташе због онога удобства, којим се код њих користила.

Уопште, апстрактно, Доли одобраваше поступак Анин, али јој беше непријатно видети онога човека, ради кога је био учињен тај поступак. Осим тога, Вронски јој се никад није допадао. Она га сматраше за човека врло охолог, али није ништа видела у њему, чиме би се могао поносити, осим богаства. Али и преко своје воље, он јој овде у својој кући још више импоноваше него ли пре, и она не могаше да буде с њим слободна. Она се осећаше с њим, слично ономе, како се осећала са собарицом због своје блузе. Као што јој пред собарицом беше незгодно због закрпа, тако јој и с њим беше стално незгодно због саме себе.

Доли се осећаше збуњена и тражаше предмет разговора. Ма да је и држала да му, при његовој охолости, морају бити непријатне похвале његовог дома и врта, она му ипак рече, не налазећи други предмет за разговор, да јој се веома допао његов дом.

— Да, то је врло лепа грађевина, и у добром старинском стилу, — рече он.

— Јако ми се допало двориште пред кућним улазом. Је ли то било тако?

— О, не! — рече он, и лице његово засија од задовољства. — Да сте само видели то двориште пролетос!

И он поче, спочетка обазриво, а затим са све већим и већим усхићењем, обраћати јој пажњу на разне подробности украса куће и врта. Видело се да је Вронски, посветивши много труда побољшању и украшењу свога летњиковца, осећао неопходност да се похвали тиме пред новим лицем и свесрдно се радоваше похвалама Дарије Александровне.

— Ако хоћете да видите болницу и ако нисте уморни, то није далеко. Хајд'мо, — рече он, загледавши јој у лице да се увери да јој заиста није било досадно.

— Хоћеш ли ти, Ана? — обрати се он њој.

— Хоћемо. Јел'те? — обрати се она Свијажскоме. — Mais il ne faut pas laisser le pauvre Весловски et Тушкевич se morfondre là dans le bateau. Треба послати да им кажу.

— Да, то је споменик који ће он оставити овде, — рече Ана, обраћајући се Дарији Александровној с оним истим лукавим осмејком знања, с којим је она раније говорила о болници.

— О, капитална ствар! — рече Свијажски. Али да не би

изгледао као човек који потврђује сваку реч Вронскога, он одмах додаде овлаш прекорну примедбу.

— Ипак ми је за чудо, грофе, — рече он, — како сте ви, тако много чинећи за народ у санитарном погледу, тако равнодушни према школама.

— C'est devenu tellement commun les écoles, — рече Вронски. — Знате, није због тога, него онако, занео сам се. Дакле, овуда ћемо у болницу, — обрати се он Дарији Александровној, показујући на побочни излаз из алеје.

Даме отворише сунцобране и изађоше на побочну путању. Прошавши неколико завијутака и изашавши на вратанца, Дарија Александровна спази пред собом на узвишеном месту велику, црвену, са вешто смишљеним облицима, већ готово завршену грађевину. Метални кров, још не премазани бојом, бљештио је на јарком сунцу. Поред довршене грађевине зидала се друга, окружена скелама, и радници у прегачама метали су цигле, заливали из ведрица малтером и равњали ластром.

— Како брзо код вас иде посао! — рече Свијажски. — Кад сам био последњи пут, још крова није било.

— До јесени ће све бити готово. Изнутра је готово све довршено, — рече Ана.

— А шта је ово ново?

— То је за доктора и апотеку, — одговори Вронски, спазивши архитектора у кратком капуту, који прилажаше к њему, и извинивши се код дама, пође му на сусрет.

Обишавши корито, из кога радници узимаху малтер, он застаде с архитектором и нешто ватрено поче говорити.

— Фронтон опет долази нижи, — одговори он Ани која га упита, у чему је ствар.

— Ја сам говорила да треба темељ више подићи, — рече Ана.

— Да, разуме се, боље би било, Ана Аркадијевна, — рече архитектор, — али је већ пропуштено.

— Да, ја се врло интересујем тиме, — одговори Ана Свијажскоме, који изрази дивљење њеном знању архитектуре. — Нова грађевина треба да одговара болници. А она је смишљена доцније и почета је без плана.

Свршивши разговор с архитектором, Вронски се придружи дамама и поведе их унутра у болницу.

Без обзира на то, што су споља још довршивали симсове, а на доњем спрату фарбали и кречили, на горњем је већ било готово све довршено. Попевши се по широким гвозденим степеницама на платформу, они уђоше у прву велику собу. Зидови су били олепљени и имитираху мрамор, огромни једноставни прозори беху већ уметнути и само паркетни под још не беше довршен. Столари, који стругаху подигнути квадрат, оставише посао да се, скинувши пантљике које им придржаваху косу, поздраве с господом.

— То је соба за примање, — рече Вронски. — Овде ће бити пулт, сто, орман и ништа више.

— Хајд'мо овамо. Не прилази прозору, — рече Ана, пробајући да ли се боја осушила. — Алексије, па већ је суво, — додаде она.

Из собе за примање прођоше у ходник. Овде им Вронски показа вентилацију новога система. Затим показа мраморне каде, постеље са необичним опругама. Затим показа собе једну за другом, ћилер, собе за рубље, затим пећи нове конструкције затим колица која не производе никакав шум кад се по ходнику вуку потребне ствари, и много што шта друго. Свијажски оцењиваше све то као човек који зна сва нова усавршења. Доли се просто дивљаше свему што дотле није видела, и желећи све да појми, о свему је подробно распитивала, што је чинило Вронскоме очигледно задовољство.

— Да, ја мислим да ће то бити у Русији једина потпуно правилно уређена болница, — рече Свијажски.

— А хоће ли бити код вас оделење за порођај? — упита Доли. — То је тако потребно у селу. Ја често...

Без обзира на своју учтивост, Вронски је прекиде.

— Ово није дом за породиље, већ болница, и намењена је за све болести, осим заразних, — рече он. — А ево, видите ово... — и он догура до Дарије Александровне још једном поручену наслоњачу за болеснике који се опорављају. — Погледајте. — Он седе у наслоњачу и поче је кретати. — Болесник не може да иде — још је слаб, или је каква болест ногу, али њему је потребан ваздух — и он иде, вози се...

Дарију Александровну све интересоваше, све јој се веома допадаше, али јој се највише допаде сам Вронски с овим природним наивним одушевљењем. „Да, ово је врло симпатичан и добар човек", мислила је она понекад, не слушајући га, већ

гледајући у њега и удубљујући се у његов израз, а преносећи се мислено на место Анино. Он јој се сад тако допадаше својом живахношћу да је појимала како је Ана могла да се заљуби у њега.

## XX

— Не, ја мислим, кнегиња је уморна, а коњи је не интересују, — рече Вронски Ани, која предложи да се прошетају до коњушнице, где је Свијажски хтео да види новог пастува. — Ви идите, а ја ћу да отпратим кнегињу до куће и да поразговарамо, — рече он, — ако је по вољи? — обрати се њој.

— У коњима се ја ништа не разумем, а... врло радо, — рече унеколико зачуђена Дарија Александровна.

Она је видела на лицу Вронскога да му је нешто било потребно од ње. И није се преварила. Чим су ушли кроз вратанца опет у врт, он погледа у ону страну, камо оде Ана, и убедивши се да их она не може ни чути, ни видети, поче:

— Погодили сте да сам хтео да разговарам с вама, — рече он, гледајући у њу насмејаним очима. — Не варам се да сте ви пријатељ Анин. — Он скиде шешир и, извадивши рубац, избрпса њиме своју главу која је већ ћелавила.

Дарија Александровна ништа не одговори, но само уплашено погледа у њега. Кад остаде насамо с њим, њу одједном обузе страх: насмејане очи и строг израз лица плашили су је.

Најразличније претпоставке онога, о чему се он спремао да говори с њом, синуше јој у глави: „молиће ме да дођем и да гостујем с децом код њих, а ја му морам одрећи; или да у Москви створим круг за Ану... Или можда о Васењки Весловском и његовим односима према Ани? А може бити о Китинки, о томе како се осећа крив пред њом?“ Она је предвидела све што може бити непријатно, али није погодила оно, о чему је он заиста хтео да говори с њом.

— Ви имате такав утицај на Ану, она вас тако воли, — рече он, — помозите ми.

Дарија Александровна са упитном плашњом погледа у његово енергично лице, које час цело, час местимице излажаше на сунчано просијавање у хладовини липâ, час га опет сасвим покриваше сенка, и чекаше шта ће он даље рећи; али он иђаше поред ње ћутке, вукући палицу по шљунку.

— Кад сте дошли к нама, ви, једина женска од пређашњих Аниних пријатељица — кнегињицу Варвару не рачунам — онда ја разумем да сте то учинили не зато што сматрате наш положај као нормалан, већ зато што, појимајући сву тежину овога положаја, онако исто је волите и хоћете да јој помогнете. Јесам ли вас правилно разумео? — упита он, обазревши се на њу.

— О да, — затварајући сунцобран, одговори Дарија Александровна — али...

— Не, прекиде је он, и заборавивши да тиме ставља своју сабеседницу у незгодан положај, нехотице застаде тако да и она би принуђена да стане. — Нико не осећа више и јаче сву тежину положаја Аниног, него ли ја. И то је појмљиво, ако ми чините част и сматрате ме за човека који има срца. Ја сам узрок тога положаја и зато га ја осећам.

— Ја разумем — рече Дарија Александровна, нехотице уживајући у томе како он искрено и чврсто ово исказа. — Али баш зато, што ви себе сматрате за узрок, бојим се да ви не преувеличавате, — рече она. — Њен положај је тежак у свету, ја разумем.

— У свету, то је пакао! — мрачно натмуривши се, брзо проговори он. — Немогућно је замислити горе моралне муке од оних, које је она преживела у Петрограду за две недеље... и ја вас молим да верујете у то.

— Да, али овде, докле год ни Ана... ни ви не осећате потребу у свету...

— Свет! — с презрењем рече он. — Какву потребу ја могу имати у свету?

— Све дотле — а то може бити и увек — ви сте срећни и мирни. Ја видим по Ани да је срећна, потпуно срећна, она је већ успела да ми каже, — рече Дарија Александровна, смешећи се; и она нехотице, говорећи ово, посумња у то да ли је Ана заиста срећна.

Али Вронски, изгледаше, у то није сумњао.

— Да, да, — рече он. — Ја знам да је она живахнула после свих њених патњи; она је срећна. Она је срећна у садашњости. Али ја?... ја се бојим онога што нас очекује... Пардон, желите ли да идемо?

— Не, све једно.

— Онда да седнемо овде.

Дарија Александровна седе на клупу у углу алеје. Он застаде пред њом.

— Ја видим да је она срећна, — понови он, и сумња у то, да ли је она срећна, још више порази Дарију Александровну. — Али може ли се то тако наставити? Да ли смо ми добро или рђаво урадили, то је друго питање; али коцка је бачена, — рече он, прелазећи с руског на француски језик — и ми смо везани на цео живот. Ми смо спојени најсветијим за нас везама љубави. Ми имамо дете, и можемо имати још деце. Али закон и све погодбе нашег положаја такве су, да се појављују хиљаде компликација које она сада, одмарајући се душевно после свих мука и страдања, не види и неће да види. И то је појмљиво. Али ја не могу да не видим. Моја кћи по закону — није моја, него Карењинова. Ја нећу ту обману! — рече он с енергичним гестом одрицања и мрачно-упитно погледа у Дарију Александровну.

Она ништа не одговори и само гледаше у њега. Он настави:

— Сутра ће се родити син, мој син, а он је по закону Карењин, он није наследник ни мога имена, ни мога имања, и ма како ми били срећни у породици, и ма колико ми имали деце, између мене и њих нема везе. Она су Карењини. Појмите тежину и ужас овога положаја! Ја сам пробао да говорим о томе Ани. То је дражи. Она не разуме, а ја не могу њој све да искажем. Сад погледајте с друге стране. Ја сам срећан њеном љубављу, али ја морам имати занимање. Ја сам нашао то занимање, и поносим се њиме, и сматрам га за племенитије од занимања мојих бивших другова при двору и у служби. И, нема сумње, нећу никад променити овај посао за њихов посао. Ја радим овде, седећи на месту, и ја сам срећан, задовољан, и ништа нам више не треба за нашу срећу. Ја волим овај рад. Cela n'est pas un piss-aller, напротив...

Дарија Александровна примети да је он нешто на овом месту свога објашњења побркао и није могла добро да разуме ово уклањање, али је осећала да је сад, кад је већ почео говорити о својим срдачним односима, о којима није могао говорити с Аном, исказивао све и да се питање о његовој делатности у селу налазило у оном истом одељку срдачних мисли, у коме и питање о односима према Ани.

— Дакле, ја настављам, — рече он, прибравши се, — Главно је да, радећи, имаш убеђење да све што радиш неће

умрети с тобом, да ћеш имати наследнике, — а тога код мене нема. Замислите положај човека, који зна унапред да његова деца од љубљене женске неће бити његова, већ нечија и некога, који их мрзи и неће да зна за њих. То је ужасно!

Он ућута, очевидно силно узбуђен.

— Да, разуме се, ја то појимам. Али шта може Ана? — упита Дарија Александровна.

— Да, то ме приводи циљу мога разговора, — рече он, с напрезањем стишавајући се. — Ана може, то зависи од ње... Шта више и за то да бих се могао обратити цару молбом за усиновљење, неопходан је развод. А то зависи од Ане. Њен муж је пристао био на развод — тада је ваш муж то сасвим био удесио. А знам да не би ни сад одрекао. Требало би му само написати. Он је отворено тада рекао да неће одрећи, ако она изрази за то жељу. Разуме се, — рече он мрачно — то је једна од оних фарисејских суровости, на које су способни само ови људи без срца. Он зна, колико је муке стаје свака успомена о њему, и, познавајући је, он тражи да му она напише. Ја разумем да јој је тешко. Али узроци су тако значајни да треба passer pardessus toutes ces finesses de sentiment. Jl y va du bonheur et de l'existence d'Anne et de ses enfants. Ја не говорим о себи, ма да ми је тешко, врло тешко, — рече он с изразом претње некоме зато што му је било врло тешко. — Дакле ето, кнегињо, ја се за вас несавесно хватам као за котву спасења. Помозите ми да је убедим, да му напише и да тражи развод брака!

— Да, разуме се, — замишљено рече Дарија Александровна, сетивши се живо свога последњег састанка с Алексијем Александровичем. — Да, разуме се, — понови она одлучно, сетивши се Ане.

— Употребите ваш утицај на њу, учините да му она напише. Ја нећу и готово не могу да говорим с њом о томе.

— Добро, говорићу јој. Али како она сама не мисли? — рече Дарија Александровна, одједном сетивши се, незнано зашто, чудновате нове навике Анине — да жмири очима. И њој се учини да је Ана жмирила баш онда кад се ствар тицала срдачних страна живота. „Као да жмири кад на свој живот гледа да не би видела све“, помисли Доли. — Неизоставно ћу да говорим с њом, и ради себе, и ради ње, — одговараше Дарија Александровна на његове изјаве благодарности.

Они устадоше и пођоше кући.

## XXI

Нашавши Дарију већ код куће, Ана јој пажљиво погледа у очи, као да је питаше о оном разговору који је имала с Вронским, али је не упита речима.

— Изгледа ми да је већ време ручку, — рече она. — Ми се још сасвим нисмо ни виделе. Ја рачунам на вече. Сад треба ићи облачити се. И ти ћеш ваљда такође. Сви смо се испрљали на грађевини.

Доли оде у своју собу и дође јој смешно. Облачити се није имала у шта, јер је већ била обукла своју најбољу хаљину; али да би чим било обележила своју припрему за ручак, она замоли собарицу да јој очисти хаљину, промени рукавице и пантљику и метну чипку на главу.

— Ето, то је све што сам могла учинити, — смешећи се, рече она Ани, која дође к њој у трећој, опет изванредно простој хаљини.

— Да, ми смо овде врло накинђурени, — рече она, као извињавајући своју гиздавост. — Алексије је задовољан твојим доласком као ретко чим. Он је просто заљубљен у тебе, — додаде она. — Да ниси уморна?

До ручка није било времена да се ма о чему говори Ушавши у гостинску собу, оне тамо већ затекоше кнегињицу Варвару и мушкарце у црним реденготима. Архитектор беше у фраку. Вронски представи гошћи доктора и управника. Архитектора је упознао с њом још у болници.

Дебели настојник, сијајући округлим обријаним лицем и уштирканом белом вратном марамом, јави да је јело готово и даме се дигоше. Вронски замоли Свијажског да понуди руку Ани Аркадијевној, а сам приђе Дарији Александровној. Весловски пружи руку кнегињици Варвари пре Тушкевича, тако да Тушкевич пође сам с управником и доктором.

Ручак, трпезарија, посуђе, послуга, вино и јело, не само да одговараше општем тону нове раскошности дома, него изгледаше јој раскошније и новије од свега. Дарија Александровна посматраше ову нову за себе раскошност, и као домаћица која управља кућом, — премда и не надајући се да од свега виђенога ишта примени у својој кући, тако је све то по раскошности било далеко више од њеног начина живота — нехотице улажаше у све подробности и задаваше себи питање,

ко је и како све то урадио. Васењка Весловски, њен муж, шта више Свијажски и многи људи, које је она познавала, никад нису мислили о томе и веровали су на голу реч, да сваки ваљан домаћин жели да његови гости осете да баш све то, што је тако лепо код њега уређено, није га стало никаквог труда, већ да је све само по себи урађено. Дарија пак Александровна знала је да сама по себи не постаје чак ни кашица за дечији доручак и да је у овакво сложено и дивно устројство морала бити уложена нечија напрегнута пажња. И по погледу Алексија Кириловича којим је прегледао сто, и по знаку који је дао настојнику, и по начину како је предложио Дарији Александровној избор ботвиње[1] или супе, она је појмила да се све то ради и подржава старањем самог домаћина. Од Ане је све то очевидно зависило онолико исто колико и од Весловског. Она, Свијажски, кнегињица и Весловски — били су подједнако гости, који се весело користе оним што је за њих било спремљено.

Ана је била домаћица само у вођењу разговора. И тај разговор, веома тежак за домаћицу при малој трпези, са лицима као што је управник и архитектор, лицима сасвим другог света, која се старају да се не збуне пред ненавикнутом раскошношћу и која не могу дуго да учествују у општем разговору, тај тежак разговор Ана је водила са својим обичним тактом, природношћу и чак задовољством, како примети Дарија Александровна.

Разговор се поведе о томе како су се Тушкевич и Весловски возили сами на чамцу и Тушкевич поче причати о последњој веслачкој утакмици Јахт-Клуба у Петрограду. Али Ана, сачекавши прекид, обрати се одмах архитектору да би га извела из ћутања.

— Никола Иванович био је поражен, — рече она за Свијажског, — како је одмакла нова грађевина откако је последњи пут био овде; али ја сама сваког дана долазим и сваки дан се дивим како брзо иде.

— Са његовом екселенцијом лепо је радити, — рече с осмејком архитектор (он је био пристојан и миран човек, свесан свога достојанства). — Сасвим друкчије него имати посла с губернискым властима. Тамо, где би они читав рис хартије исписали, ја грофу само јавим, поразговарамо и све у три речи.

[1] Врста чорбе.

— Амерички начин, — рече Свијажски, смешећи се.

— Да, тамо се здања подижу рационално...

Разговор пређе на злоупотребе власти у Северо-Америчким Државама, али га Ана одмах скрену на другу тему да би извела управника из ћутања.

— Јеси ли видела кадгод машине жетелице? — обрати се она Дарији Александровној. — Ишли смо да гледамо баш кад смо тебе срели. И ја сам тада први пут видела.

— Како оне раде? — упита Доли.

— Сасвим као маказе. Даска са многим малим маказама. Ево овако.

Ана узе својим лепим, белим, покривеним прстењем, рукама нож и виљушку, и поче показивати. Она је очевидно видела да се из њеног објашњења ништа не може појмити, али знајући да она говори пријатно и да су јој руке лепе, она настави објашњење.

— Пре ће бити као перорези, — шалећи се, рече Весловски, не спуштајући с ње очију.

Ана се једва приметно осмехну, али му не одговори. — Је ли да су као маказе, Карло Фјодоричу? — обрати се она управнику.

— О ја, — одговори Немац. — Es ist ein ganz einfaches Ding, — и поче објашњавати конструкцију машине.

— Штета што и не везује. Ја сам видео на бечкој изложби па и везује жицом, — рече Свијажски. — Оне би биле пробитачније.

— Es kommt drauf an... Der Preis vom Draht muss ausgerechnet werden. — И Немац, изведен из ћутања, обрати се Вронскоме. — Das lässt sich ausrechnen, Erlaucht. — Немац се већ маши руком у шпаг, где му стајаше књижица с оловком, у којој је он све израчунавао, али сетивши се да је за ручком и приметивши хладан поглед Вронскога, уздржа се. — Zu complicirt, macht zu viel Klopots,[1] — закључи он.

— Wünscht man Dochots, so hat man auch Klopots, — рече Васењка Весловски, пецкајући Немца. — J'adore l'allemand — обрати се он опет Ани с оним истим осмејком.

— Cessez, — рече му она шаљиво-строго.

— А ми смо мислили да ћемо вас затећи у пољу, Васи-

[1] Хлопота: брига, старање, труд.

лије Семјоничу, — обрати се она доктору, слабуњавоме човеку, — јесте ли били тамо?

— Био сам, али сам умакао, — са мрачном шаљивошћу одговори доктор.

— Значи да сте направили добар моцион.

— Изврстан!

— А како је здравље старичино? Надам се да није тифус?

— Тифус или не, тек није добро.

— Како ми је жао! — рече Ана и одавши на тај начин потребну пажњу укућанима, обрати се својима.

— Па ипак, према вашем причању, тешко би било конструисати машину, Ана Аркадијевна, — рече у шали Свијажски.

— Не, зашто? — рече Ана с осмејком, који је говорио да је она знала да је у њеном тумачењу конструкције машине било нешто љупко, што је и Свијажски опазио. Та нова црта младе кокетерије непријатно поразн Дарију Александровну.

— Али зато знањем архитектуре Ана Аркадијевна просто поражава, — рече Тушкевич.

— Како, ја сам јуче чуо кад је Ана Аркадијевна рекла: строба и плинтуси[1] — рече Весловски. — Тако ли беше?

— То није никакво чудо кад тако много видиш и чујеш, — рече Ана. — А ви јамачно не знате ни од чега се праве куће?

Дарија Александровна виде да је Ана била незадовољна тим тоном шаљивости који је био између ње и Весловскога, али је и нехотице сама падала у њ.

Вронски је поступао у овом случају сасвим супротно Љовину. Он очевидно није придавао брбљивости Весловскога никакав значај и шта више подржавао је ове шале.

— Дед' реците, Весловски, чиме спајају камење?

— Разуме се, цементом.

— Браво! А шта је цемент?

— Тако, нека врста блата... не, смеса за мазање, — рече Весловски, изазивајући општи кикот.

Разговор за столом, изузев утонулог у мрачно ћутање доктора, архитектора и управника, није никако престајао, час текући глатко, час задевајући и дирајући понеког у живац. Једанпут и Дарију Александровну дарнуше у живац и она се тако разжести да је чак поцрвенела, а затим се већ присећала

[1] Четвртаста подлога под стубовима и доњи напуштени део зида.

да ли није рекла штогод излишно и непријатно. Свијажски поведе разговор о Љовину, причајући о његовом чудноватом мишљењу да су машине само од штете у руском газдинству.

— Ја немам задовољство познавати тога господина Љовина, — смешећи се, рече Вронски, — али он вероватно никад није видео те машине, које осуђује. А ако је видео и пробао, то јамачно тек како било, и не страну већ неку руску. А какви овде могу бити погледи?

— Уопште, турски погледи, — обраћајући се Ани, рече с осмејком Весловски.

— Ја не могу да браним његово мишљење, — планувши рече Дарија Александровна, — али ја могу рећи да је он врло образован човек и кад би он био ту, он би вам умео одговорити; али ја не умем.

— Ја га веома волим, ми смо добри пријатељи, — добродушно смешећи се, рече Свијажски. — Mais pardon, il est un petit peu toqué; на пример, он тврди да ни земства ни примирителни судови нису потребни и неће ни у чему да учествује.

— То је наша руска равнодушност, — рече Вронски, сипајући воду из ледене боце у танку чашу-стопачу, — не осећамо обавезе које од нас изискују наша права, па зато одричемо те обавезе.

— Ја не знам човека строжијег у вршењу својих обавеза, — рече Дарија Александровна, раздражена тим тоном превасходства Вронскога.

— Ја сам, напротив, — настави Вронски, очевидно дарнут у живац тим разговором, — ја сам, напротив, каквог ме видите, врло благодаран за част коју су ми учинили, благодарећи Николају Ивановичу (он показа на Свијажског), изабравши ме за почасног примирител.ног судију. Ја сматрам да је присуствовање на скуповима, претресање сељачких питања о коњима за мене исто тако важно, као и све што ја могу да урадим. И сматраћу за част, ако ме изберу за одборника. Тиме ћу се само одужити за оне користи које уживам као поседник. На несрећу, код нас не појимају онај значај који треба да имају у држави велепоседници.

Дарији Александровној беше необично слушати га онако спокојна у својој правичности за својим столом. Она се сети како је Љовин, који противно мисли, био тако исто одлучан

у својим суђењима за својим столом. Али она је волела Љовина и зато је била на његовој страни.

— Дакле, ми можемо рачунати на вас, грофе, на идућем скупу? — рече Свијажски. — Али треба ићи раније да се осмога већ буде тамо. Кад бисте ми учинили част да дођете к мени.

— А ја се помало слажем с твојим beau-frère, — рече Ана. — Само не тако као он, — додаде она с осмејком. — Ја се бојим да није у последње време код нас одвећ много тих друштвених обавеза. Као што је пре било тако много чиновника да је за сваки посао потребан био чиновник, тако и сад — све сами друштвени радници. Алексије је овде тек шест месеца, а већ је члан, чини ми се, пет или шест разних друштвених установа — старатељство, судија, одборник, поротник, око коња нешто. Du train que cela va, све време ће отићи на то. Ја се бојим да поред множине тих послова не остане то само гола форма. На колико сте места ви члан, Никола Ивановичу? — обрати се она Свијажскоме, — чини ми се, преко двадесет?

Ана је говорила у шали, али се у тону њеном осећаше надражај. Дарија Александровна, која пажљиво посматраше Ану и Вронскога, одмах је то опазила. Она примети такође да лице Вронскога за време овог разговора доби озбиљан и упоран израз. Приметивши, како ово, тако и то да кнегињица Варвара, да би променила разговор, журно поведе реч о петроградским познаницима, и, сетивши се онога што је Вронски говорио у врту о своме раду, Доли појми да је с тим питањем о друштвеној делатности скопчана некаква интимна свађа између Ане и Вронскога.

Ручак, вина, услуга, све је то било врло лепо, али је све било онако како је Дарија Александровна видела на званичним ручковима и баловима — од којих је она одвикла — и са оним истим карактером безличности и натегнутости; стога је све то, у обичан дан и у малом кругу, произвело на њу непријатан утисак.

После ручка седели су на тераси. Затим почеше играти lawn tennis. Играчи се поделише на две партије и распоредише се на брижљиво уравњаном и набијеном крокетграунду с обе стране затегнуте мреже са позлаћеним стубићима. Дарија Александровна проба да игра, али дуго није могла да схвати игру, а кад је схватила, беше тако сустала да је села с кнегињицом Варваром и само гледала у играче. Њезин другар Туш-

кевич такође изостаде; али остали задуго наставише игру. Свијажски и Вронски играли су врло добро и озбиљно. Они су оштро мотрили на подбачену им лопту, не хитајући и не оклевајући, вешто су јој притрчавали, ишчекивали скок, и, згодно и тачно у виду ракетле додајући лопту, пребацивали је преко мреже. Весловски је играо најгоре. Он се сувише жестио, али је зато својим весељем одушевљавао играче. Његов смех и узвици нису никако престајали. Он беше, као и остали мушкарци, по дозволи дама скинуо редингот, и његова крупна лепа фигура, у белим рукавима од кошуље, са руменим ознојеним лицем, и бујни покрети — остајаху као урезани у памети.

Кад је Дарија Александровна те ноћи легла да спава, чим би затворила очи, видела је Васењку Весловскога како се премеће по крокетграунду.

За време игре Дарија Александровна не беше весела. Њој се не допадаше настављање шаљивих односа између Ане и Васењке Весловског и она општа неприродност матори кад сами, без деце, играју дечије игре. Али да не би кварила расположење других и да би како било провела време, одморивши се, она се опет придружи играчима и претвараше се да је весела. Целога тога дана изгледаше јој као да игра на позорници са бољим од себе глумцима и да њена рђава игра квари целу ствар.

Она је дошла у намери да пробави два дана, ако јој се допадне. Али пред вече, за време игре, она се реши да иде сутра. Оне тешке материнске бриге, које је тако мрзила успут, сад јој се, после једног дана проведеног без њих, појављиваху већ у другој боји и привлачаху је себи.

Кад је Дарија Александровна, после вечерњег чаја и ноћне вожње на чамцу, ушла сама у своју собу, скинула хаљину и села да намести за спавање своју ретку косу, она осети велико олакшање.

Беше јој шта више непријатно да мисли да ће сад Ана доћи к њој. Хтела је да остане сама са својим мислима.

## XXII

Доли је већ хтела да легне, кад у њену собу уђе Ана у ноћном костиму.

У току дана Ана је неколико пута почињала разговоре о интимним срдачним стварима и сваки пут се, рекавши не-

колико речи, заустављала. „После, насамо ћемо о свему говорити. Тако много имам да ти кажем“, говорила је она.

Сад су биле насамо и Ана не знађаше, о чему да говори. Она је седела крај прозора, гледајући у Дарију и претресајући у памети сву ону неисцрпну масу срдачних разговора, и није ништа налазила. Чињаше јој се тога тренутка да је све већ било казано.

— Ну, како је Кити? — рече она, тешко уздахнувши и с изгледом кривца гледајући у Дарију Александровну. — Право ми кажи, Доли, љути ли се она на мене?

— Љути ли се? Не. — смешећи се рече Дарија Александровна.

— Али мрзи, презире?

— О, не! Али ти знаш, то се не прашта.

— Да, да, — окренувши се и гледајући кроз отворен прозор, рече Ана. — Али ја нисам била крива. А и ко је крив? Шта значи то — крив? Зар је могло бити друкчије? Како ти мислиш? Је ли могло бити да ти не будеш жена Стивина?

— Не знам, збиља. Али реци ти мени ово...

— Да, да, али нисмо свршиле с Китинком. Је ли срећна? Он је, кажу, диван човек.

— То је мало речено. Ја не знам човека бољег од њега.

— Ах, како ми је мило! Врло ми је мило! Мало је речено да је диван човек, — понови она.

Доли се осмехну.

— Али реци ти мени о себи. Ја имам с тобом надугачко да разговарам. Ја сам говорила са... — Доли не знађаше како да га назове. Не беше јој згодно да га зове ни грофом, ни Алексијем Кириличем.

— С Алексијем, — рече Ана, знам да сте говорили. Али ја сам хтела да те отворено упитам, шта ти мислиш о мени, о моме животу?

— Како да ти кажем тако одједном? Збиља, не знам.

— Не, ипак ми реци... Ти видиш мој живот. Али не заборави то да нас ти видиш лети, кад нисмо сами... Али ми смо допутовали рано у пролеће, живели смо потпуно сами, живећемо сами и ништа боље од тога ја не желим. Али замисли да ја живим сама без њега, сама, а то ће бити... Ја видим по свему да ће се то често понављати, да ће он половину

времена проводити изван куће, — рече она, устајући и седајући поближе к Дарији.

— Разуме се, — прекиде она Дарију Александровну, која хтеде да јој одговори, — разуме се, ја га силом не могу задржати. Ја га и не држим. Сад ће бити трке. Његови коњи трче, и он ће ићи. Мило ми је. Али ти помисли о мени, замисли мој положај .. Та шта говоримо о томе! — Она се осмехну. — Дакле, о чему је говорио с тобом?

— Говорио је о ономе, о чему и ја сама хоћу да говорим, те ми је лако бити његов адвокат; о томе, да ли има могућности и може ли се... — Дарија Александровна замуцну, — поправити, побољшати твој положај... Ти знаш како ја гледам... Али ипак, ако је могућно, треба се удати...

— То јест развод брака? — рече Ана. — Знаш ли да ме је једна једина женска посетила у Петрограду, и то Бетси Тверскаја? Ти је јамачно знаш? Au fond c'est la femme la plus depravée qui existe. Она је била у љубавним односима с Тушкевичем, варајући на најгаднији начин свога мужа. И она ми је рекла да неће да зна за мене све донде, докле мој положај буде неправилан. Не мисли да ја сравњујем... Ја знам тебе, душице моја. Али се нехотице сетих... Дакле, шта ти је он казао? — понови она.

— Он каже да га мучи ваш положај. Можда ћеш ти рећи да је то егоизам, али то је тако законит и племенит егоизам! Он хоће, пре свега, да узакони своју кћер и да буде твој муж, да има право на тебе.

— Која жена, робиња, може бити у толикој мери робиња, као ја у моме положају? — прекиде је она мрачно.

— Што је главно, он хоће... да се ти не мучиш.

— То је немогућно! Но?

— И, сасвим природно, да деца ваша имају име.

— Каква деца? — не гледајући у Дарију и жмирећи, рече Ана.

— Ањи и будућа...

— Ту он може бити спокојан, ја више деце нећу имати.

— Како ти можеш рећи да нећеш имати.

— Нећу имати зато што ја то нећу.

И, без обзира на све своје узбуђење, Ана се осмехну, приметивши наиван израз радозналости, дивљења и ужаса на лицу Долином.

— Доктор ми је рекао после моје болести. — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— Не може бити! — рече Доли, широко отворивши очи. То је за њу било једно од оних открића, чије су последице и користи тако огромне, да човек првог тренутка само осећа да се не може све схватити, али да ће се морати о томе много и много мислити.

Ово откриће, које јој одједном објасни све оне непојмљиве за њу породице, у којима је било само по једно и по два детета, изазва у њој толико мисли, комбинација и противоречних осећаја да није умела ништа да каже, већ је само широко-отвореним очима зачуђено гледала у Ану. То је било баш оно, о чему је она маштала, али сад, сазнавши да је то могућно, она се ужасну. Она је осећала да је то било сувише просто решење одвећ сложеног питања.

— N'est ce pas immoral?[1] — рече она само, поћутавши.

— Зашто? — Помисли само, ја имам да бирам из двога: или да будем трудна. т. ј. болесна, или да будем пријатељ, друг свога мужа, све једно мужа, — намерно површним и лакомисленим тоном рече Ана.

— Па да, па да, — говораше Дарија Александровна, слушајући оне исте аргументе, које је она сама себи наводила, и не налазећи више у њима пређашње убедљивости.

— За тебе, за друге, — говораше Ана, тобож погађајући њене мисли, — још и може бити сумње, али за мене... Разуми, ја нисам жена; он ме воли дотле, док ме воли. И шта? Чиме ћу ја да подржим његову љубав? Је л' овим?

Она испружи беле руке испред трбуха.

Необичном брзином, као што то бива у тренуцима узбуђења, мисли и успомене гомилале су се у глави Дарије Александровне. „Ја“, мишљаше она, „нисам привлачила Стиву; он је отишао од мене другима, али га ни она прва, ради које ми је постао неверан, није задржала тиме што је била увек лепа и весела. Он ју је оставио и нашао другу. И зар ће Ана тиме привући и задржати грофа Вронскога? Ако он то буде тражио, наћи ће тоалете и манире још примамљивије и веселије. И ма како да су беле, ма како да су дивне њене огољене руке, ма како да је леп сав њен пунани струк, њено загрејано лице иза ове црне

[1] Да то није неморално?

косе, он ће наћи још лепше, као што тражи и налази мој одвратни, жалосни и мили муж“.

Доли ништа не одговори и само уздахну. Ана примети овај уздах, који показиваше неслагање, и настави. Она је имала у резерви још аргумената, али већ тако јаких да се на њих ништа није могло одговорити.

— Ти кажеш да то не ваља? Али треба размислити, — настави она. — Ти заборављаш мој положај. Како могу да желим децу? Ја не говорим о мукама, не бојим их се. Али помисли, чија ће бити моја деца? Несрећна деца, која ће носити туђе име. Самим својим рођењем она ће бити стављена у неопходност да се стиде своје матере, свога оца, свога рођења.

— Па зато је баш и потребан развод.

Али Ана је не слушаше. Она је хтела да искаже оне исте разлоге, којима је толико пута себе убеђивала.

— Зашто ми је дат разум, кад га нећу употребити на то да не стварам у свету несрећнике?

Она погледа у Дарију, али не сачекавши одговор, настави:

— Ја бих се увек осећала крива пред овом несрећном децом, — рече она. — Ако их нема, онда бар нису несрећна, а ако су несрећна, онда сам ја сама за то крива.

То су били они исти разлози, које је Дарија Александровна сама себи наводила, али сад их је слушала и није разумевала. „Како могу бити крива пред бићима, која не постоје?“ мишљаше она. И одједном јој дође мисао: да ли је, ма у каквом било случају, могло бити боље за њеног љубимца Гришу кад не би никад ни постојао? И то јој се учини тако дивље, тако чудновато, да она нехотице заклати главом да би растерала ову збрку мисли.

— Не, не знам, то не ваља, — рече она само с изразом гађења на лицу.

— Да, али не заборави, шта си ти, а шта сам ја... А осим тога, — додаде Ана, без обзира на богаство својих разлога и на оскудност разлога Долиних, као ипак признајући да то не ваља, — не заборави главно — да се ја сад налазим у друкчијем положају. За тебе је питање: желиш ли ти да немаш више деце; а за мене је: желим ли да их имам. А то је велика разлика. Разумеш ли, да у моме положају ја то не могу да желим.

Дарија Александровна није одговарала. Она одједном осети да јој Ана поста тако далека, да између њих постоје питања, у којима се оне никад не могу сложити и о којима је боље и не говорити.

## XXIII

— У толико пре ти је потребно да уредиш свој положај, ако је могућно, — рече Доли.

— Да, ако је могућно, — рече Ана одједном потпуно другим, тихим и тужним гласом.

— Зар је немогућан развод? Мени су говорили да твој муж пристаје?

— Доли! Мени се неће да говорим о томе.

— Лепо, нећемо, — пожури да каже Дарија Александровна, приметивши израз патње на лицу Анином. — Ја видим само да ти сувише мрачно гледаш.

— Ја? Ни најмање. Ја сам врло весела и задовољна. Ти си видела, je fais des passions. Весловски...

— Да, право да ти кажем, не допада ми се тон Весловског, — рече Дарија Александровна, желећи да промени разговор.

— Ах, ни најмање! То голица Алексија и ништа више; али он је дечко и сав је у мојим рукама; разумеш, ја управљам њиме како хоћу. Он ти је као год и твој Гриша... Доли! — одједном промени она говор — ти кажеш да ја мрачно гледам. Ти не можеш да разумеш. Ово је сувише ужасно. Ја се старам да сасвим не гледам.

— Али мени се чини да треба. Треба учинити све што се може.

— Али шта се може? Ништа. Ти кажеш да се удам за Алексија, као и то да ја не мислим о томе. Ја не мислим о томе!! — понови она и румен јој изби на лицу. Она устаде, исправи груди, тешко уздахну и поче ходати својим лаким кораком тамо амо по соби, заустављајући се понекад. — Ја не мислим? Нема дана, ни часа, кад ја не бих мислила и корила себе зато што мислим... јер мисли о томе могу довести до лудила. До лудила, — понови она. — Кад мислим о томе, ја већ не могу да заспим без морфина. Али добро. Да говоримо спокојно. Кажу ми — развод. Пре свега, он ми га неће дати. Он је сад под утицајем грофице Лидије Ивановне.

Испруживши се право на столици, са патнички-саучесним лицем, Дарија Александровна, окрећући главу, мотрила је на Ану која иђаше по соби.

— Треба покушати, — тихо рече она.

— Рецимо и да покушам. Шта то значи? — исказа она очевидно мисао, хиљаду пута претресану и напамет научену. — То значи да се ја, која га мрзим но ипак признајем своју кривицу пред њим, — и сматрам га за великодушног — унизим и да му пишем... Али рецимо да ја присилим себе и урадим то. Или ћу добити увредљив одговор, или пристанак. Лепо, добила сам пристанак... — Ана је у то време била на далеком крају собе и застаде тамо, радећи нешто са завесом од прозора. — Добићу пристанак, а си... син? Та они ми га сигурно неће дати. Он ће, презирући ме, одрасти код оца, кога сам ја оставила. Разуми да ја волим, чини ми се подједнако али обојицу више од себе, два бића — Серјожу и Алексија.

Она изађе на средину собе и стаде пред Дарију, стежући рукама груди. У белом пенуару њена фигура изгледаше особито велика и широка. Она погну главу, и гледаше испод обрва светлим влажним очима малену, мршаву и жалосну у својој закрпљеној блузи и ноћној капици Дарију, која сва дрхташе од узбуђења.

— Само та два бића волим, и она искључују једно друго. Ја не могу да их спојим, а то ми је само потребно. А кад тога нема, онда ми је свеједно. Све, свеједно. И на неки начин ће се свршити, стога ја не могу, не волим да говорим о томе. Дакле, не кори ме, не осуђуј ме ни за шта. Ти, са твојом чистоћом, не можеш да појмиш све оно, од чега ја патим.

Она приђе, седе поред Дарије и, загледајући са изгледом кривца у њено лице, узе је за руку.

— Шта мислиш? Шта мислиш о мени? Не презири ме. Ја нисам за презирање. Ја сам несрећна. Ако је ико несрећан то сам ја, — одговори она и, окренувши се од ње, заплака.

Оставши сама, Доли се помоли Богу и леже у постељу. Она је из све душе жалила Ану за оно време док је говорила с њом; али сад она не могаше да принуди себе да мисли о њој. Успомене о кући и деци са особитим новим за њу чарима, у некаквом новом сјају, ницаху у њеној уобразиљи. Овај њезин свет учини јој се сад тако мио и драг, да није хтела нипошто

изван њега провести излишан дан и одлучи се да сутра неизоставно иде.

Међутим Ана, вративши се у свој кабинет, узе чашицу, кану у њу неколико капљица лека, чији се знатан део састојао из морфина, и, попивши и поседевши неко време непомично, утишана и весела духа уђе у спаваћу собу.

Кад је ушла у спаваћу собу, Вронски пажљиво погледа у њу. Он је тражио трагове оног разговора, који је она морала имати с Даријом Александровном, бавећи се тако дуго у њеној соби. Али у њеном узбуђено-уздржљивом изразу, који нешто скриваше, он не нађе ништа, осим лепоте — која га, ма да му и беше обична, још једнако очараваше, — свести о њој и жеље да она на њега дејствује. Он не хте да је упита, шта су говориле, али се надао да ће она сама штогод рећи. Но она рече само:

— Мило ми је што ти се Доли допала. Зар не?

— Та ја њу одавно знам. Она је врло добра, чини ми се mais excessivement terre-à-terre. Али сам јој се ипак врло обрадовао.

Он узе руку Анину и погледа јој упитно у очи.

Она му се осмехну, појмивши друкчије тај поглед.

Сутра изјутра, без обзира на умољавање домаћина, Дарија Александровна спреми се да иде. Кочијаш Љовинов, у своме старом кафтану и полукочијашком шеширу, са разнобојним коњима, у фијакеру са закрпљеним крилима, мрачно и одлучно дође пред улазна врата.

Опраштање с кнегињицом Варваром и мушкињем беше непријатно Дарији Александровној. Пробавивши један дан, како она, тако и домаћин осетише да нису једно за друго и да је боље да се и не зближују. Само је Ани било жао. Она је знала да сад, по одласку Долином, нико више неће узбунити у њеној души оне осећаје, који се пробудише у њој за време овог састанка. Узбуњивање тих осећаја било је за њу тешко, али она је ипак знала да је то био најбољи део њене душе и да је тај део њене душе брзо обрастао у оном животу, којим је живела.

Изишавши у поље, Дарија Александровна осети пријатно олакшање и хтеде да упита људе — како им се допало код Вронскога, кад одједном кочијаш Филип отпоче сам:

— Богаташи, богаташи, а овса дадоше свега три мерице. Слистише све пре петлова. Шта је три мерице? Само једно мезе. Сад је овас и код механџија по четрес пет копејака. Код нас дају колико год могу да поједу.

— Скуп господин, — потврди писар.

— А допадају ли ти се њихови коњи? — упита Доли.

— Коњи — сила добри. И храна добра. Него ми се нешто учини досадно, Дарија Александровна, не знам како вама, — рече он, окренувши јој своје лепо и добро лице.

— Па и мени такође. Хоћемо ли стићи вечерас?

— Треба да стигнемо.

Вративши се кући и нашавши све потпуно срећне и особито љупке, Дарија Александровна са великом живахношћу причаше о своме путу, о лепом дочеку, о раскошности и добром укусу живота Вронских, о њиховим забавама, и не даваше никоме ни једне речи да каже против њих.

— Треба познавати Ану и Вронскога — сад сам га више упознала — па да се појми како су они мили и дирљиви, — говораше она сад сасвим искрено, заборављајући онај неодређени осећај незадовољства и незгодности, који је обузимаше тамо.

## XXIV

Вронски и Ана проведоше цело лето и један део јесени у селу, под оним истим погодбама живота, не предузимајући никакве мере за развод брака. Решили су били да никуда не иду; али су обоје осећали, што су више живели сами, особито у јесен без гостију, да они неће издржати тај живот и да ће га морати променити.

Изгледало је, да је живот њихов био такав да се боље није могло пожелети: било је свега у изобиљу, било је здравље, било је дете и обоје су имали занимање. Ана је и без гостију исто онако била заузета собом и врло много је читала — и романе, и озбиљне књиге, какве беху у моди. Она је поручивала све оне књиге, о којима се с похвалом говорило у страним новинама и часописима које је примала, и читала их с оном пажљивошћу према садржини која бива само у усамљености. Осим тога, она је све предмете, којима се занимао Вронски, изучавала по књигама и специјалним журналима тако, да се он често обраћао њој с агрономским и архитектурним питањима, а понекад чак и са питањима спорта и коњарства. Он се дивио

њеном знању и памћењу, али је ипак спочетка, сумњајући желео потврде; и она је налазила у књигама све оно, о чему је он питао, и показивала му.

Уређење болнице такође ју је занимало. Она не само да је помагала него је много што шта сама уређивала и смишљала. Али главна њена брига беше ипак она сама — она сама, уколико је она драга Вронскоме, уколико му она може заменити све што је оставио. Вронски је ценио ту жељу, која постаде једина сврха њеног живота, — да му се не само допада већ да му и служи, али су га у исто време и мучиле оне љубавне мреже, којима се она стараше да га спута. Што је више пролазило времена, што је чешће виђао себе спутаног овим мрежама, то му се више хтело, не да изиђе из њих већ да опроба да ли оне сметају његовој слободи. Кад не би било ове све јаче и јаче жеље да буде слободан, да нема домаћих сцена сваки пут кад му треба да иде у град на скуп, на трке, Вронски би био потпуно задовољан својим животом. Улога, коју је он изабрао, улога богатог поседника, из каквих се мора састојати језгра руске аристократије, не само да је одговарала његовом укусу него му је сада, после пола године таквог живота, чинила све веће и веће задовољство. А посао његов, обузимајући и увлачећи га све више и више, ишао је одлично. Без обзира на огроман новац, утрошен на болницу, машине, швајцарске краве и много што шта друго, он је био уверен да не растура већ да увећава своје имање. Тамо где се ствар тицала прихода, продаје дрва и јапије, жита, вуне, издавања земље под закуп Вронски је био чврст као кремен и умео је да одржи цену. У пословима великог газдинства, како у овом тако и у другим имањима, он се придржавао најпростијих неризичних метода и био је у највећој мери штедљив и водио рачуна о свима ситницама газдинства. Без обзира на сву вештину и лукавство Немца, који га навођаше на куповине и излагаше сваки рачун тако да је спочетка потребно било много више, но, довивши се, могло се учинити то исто и јевтиније, и одмах имати користи, Вронски му се није подавао. Он је саслушавао управника, распитивао и слагао се са њим само онда кад је оно, што се поручивало или уређивало, било најновије, у Русији још непознато, и што је могло да изазове опште дивљење. Осим тога, он се решавао на велике расходе само онда кад је имао излишних новаца, а чинећи те расходе, улазио је у све подробности и настојавао да за своје новце има оно што је

најбоље. И, судећи према томе како је отпочео послове, било је јасно да није пореметио већ увећао своје имање.

Месеца октобра били су племићски избори у Кашинској губернији, где су била имања Вронског, Свијажског, Markдознишева, Облонског и један мали део Љовиновог.

Ови избори, према многим околностима и лицима која учествоваху у њима, обраћали су на себе пажњу друштвену. О њима се много говорило и за њих се спремало. Московски, петроградски и заграничии становници, који никад нису бивали на изборима, дођоше сад на те изборе.

Вронски је давно обећао био Свијажскоме да ће ићи.

Пред саме изборе Свијажски, који често посећиваше Воздвиженско, сврати по Вронског.

Још уочи тога дана између Вронског и Ане произађе готово свађа због овога пута. Беше оно најдосадније, тешко у селу, јесење време, и стога Вронски, спремајући се за борбу, са строгим и хладним изразом, како он никад раније није говорио с Аном, изјави о своме одласку. Али, на његово изненађење, Ана прими тај извештај врло мирно и само упита, кад ће се вратити. Он пажљиво погледа у њу, не разумевајући ту мирноћу. Она се осмехну на његов поглед. Он је знао за ту њену способност повлачења у саму себе и знао је да то бива само онда кад се она у себи решавала на нешто, не саопштавајући му своје планове. Он се бојао тога; али му се толико хтело да избегне призор, да се начини као да верује, а делимице и искрено поверова ономе, чему је хтео да верује — њеној разумности.

— Надам се да ти неће бити досадно?

— Надам се, — рече Ана. — Јуче сам добила сандук књига од Готија. Не, неће ми бити досадно.

„Она хоће да узме овај тон, тим боље," помисли он — „иначе све једно те исто."

И он оде на изборе, не изазвавши је на отворено објашњење. То је био први случај, од почетка њихових односа, да се он растајао с њом, не објаснивши се до краја. С једне стране то га узнемири, с друге пак стране он налажаше да је то боље. „Спочетка ће бити, као и сад, нешто нејасно, прикривено, а затим ће навикнути. У сваком случају ја јој могу све дати, само не своју мушку независност," мишљаше он.

С руског преводи
**М. Сретеновић.**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

# ПОГЛЕД НА СРПСКЕ ФИНАНСИЈЕ

## ЊИХОВО ДАНАШЊЕ СТАЊЕ И ЊИХОВА БУДУЋНОСТ

од

**А. Андреадеса**

професора на Атинском Универзитету

— СВРШЕТАК —

### IV. Српске финансије и босанска криза.

Рекао сам већ да зајам од 1906 год., који је требало да доврши дело финансиског срећивања отпочето зајмом од 1902 г., није отворио период мирнога напредовања, чему су се могле надати велике оптимисте и крајњи непознаваоци прилика на истоку. То би се исто могло рећи и о исходу трговинскога рата са Аустро-Угарском, који је по Србију испао тако повољно.

Економска криза управо још није била ни отклоњена, а ред је наново био поремећен. Ново искушење, четврто од године 1902,[1] надмашило је по својој важности сва претходна не само са своје озбиљности, пошто је било у исти мах и политичке и финансиске природе, но још и са тога што је било савршено непредвиђено и што је, да употребимо један застарео израз, дошло као гром из ведра неба.

Година 1908 давала је, у своме почетку, најбоље наде.

Већ смо видели, како је борба са Аустро-Угарском дала подстрека српскоме извозу. Заштита, дата народној индустрији

[1] Прво је било финансиска криза, која је савладана захваљујући зајму за предупређивање ситуације и реформама од 1904 г.; друго, питање зајма и набавака; треће, царински рат. Четврто је, није тешко погодити, криза изазвана анексијом Босне и Херцеговине.

новим трговинским уговорима, имала је тако исто сретне последице. Са свих се страна јављала реорганизација старих и стварање нових индустријских предузећа.

Тако значајан економски полет није могао а да не буде од утицаја и на државно финансиско газдинство, које је, у осталом, вођено са неограничено више реда и метода но у прошлости.

И заиста, приходи од железница, које су у Србији у државној својини, и слободни вишци монополских прихода расли су у веома осетним сразмерама:

| Године | Приходи од железница | Слободни вишци од монопола |
|---|---|---|
| 1905 . . . . | 8,192,036 | 12,610.336 |
| 1906 . . . . | 9,136.481 | 14,404 340 |
| 1907 . . . . | 10,398.264 | 14,627.678 |

Одлично стање државних финансија још ће се боље оценити из ове опште слике:

| Буџетске год. | Примања | Издавања | Вишкови |
|---|---|---|---|
| 1904 . . . . | 87,902.436 | 85,478.736 | 2,423.650 |
| 1905 . . . . | 87,676.427 | 86,717.222 | 959.205 |
| 1906 . . . . | 91,270.374 | 87,630.345 | 3,640.029 |
| 1907 . . . . | 94,324.117 | 86,689.952 | 8,134.165 |
| | | | 15,157.049 |

Вишкови, појава непозната до пре 1904 год., не само да су постали стални — што је већ споменуто — но, шта више, они су непрекидно расли. Образовали су једну резерву, чија морална вредност није била мања од материјалне. Али суме, које су стојале на расположењу државној благајни, још су и премашале збир вишкова, а ево на који начин.

Да би се добила савршено тачна слика ситуације државне благајне крајем 1907 г., мора се водити рачуна о „ванбуџетским“ примањима и издавањима. То су операције које нису директно у вези са буџетском годином, у току које су остварене. Главна ванбуџетска примања су наплата ненаплаћене порезе. О томе смо говорили већ више пута. Ова примања играју велику улогу у буџетској равнотежи, јер су закашњења са порезом позамашна. Тако је у августу 1908 г. остало ненаплаћене непосредне порезе из 1905 г. на неких 5,582.860 динара, а то ће

рећи 16,44% разрезаног пореза; из 1906 г. сума од 5,534.557 дин. или 17,44% разрезаног пореза.

Ниже ћемо видети да се у току првих месеца 1909 год. утерало око седам милиона ненаплаћене порезе.

Као накнада за ова примања која потичу, мора се признати, нешто из материјалних тешкоћа а у многоме из извесне лабавости у наплаћивању порезе, јављају се и ванбуџетски издаци: исплате по завршеним буџетским рачунима, плаћања дугова, изузетна амортизавања, и т. д. Ова ванбуџетска примања и издавања мењају слику вишкова у следећој мери:

| Године | Чист вишак |
|---|---|
| 1904 . . . . | 6,583.083 |
| 1905 . . . . | 647.053 |
| 1906 . . . . | 1,318.005 |
| 1907 . . . . | 5,818.126 |
| | 14,366.267 |

Овим стварним вишковима треба додати резерве које су постојале и пре њих и пеле се до 6 милиона. Према званичним рачунима, крајем 1907 буџетске године актива се попела до 20,633.726 дин. То је било врло лепо. У септембру 1908 год. Босна би анектована а Бугарска подигнута на ступањ краљевине.

Позната је политичка криза, коју су изазвали ови догађаји.

С погледом на српске финансије, ово су биле њене последице: с једне стране, краљевина је била наведена на неодложне ванредне издатке; с друге, морала је знатно да повећа своје редовне војне издатке.

Што се тиче ванредних издатака, доста је тешко утврдити њихов износ, јер је искуство показало, да се чак и у великим земљама навлачи копрена на операције, чији би трошкови, ако би били и сувише детаљно познати, дали могућности да се, више но што треба, погађа о појединостима. Ипак стоји толико, да је по предлогу владином од октобра 1908 г. до фебруара 1909 г. вотиран 21 милион ванредних кредита. Влада је успела код синдиката за емисију зајма од 1906 г., да се остатак тога зајма, а то је десет милиона, провизорно — за годину дана — не употреби за што је првобитно намењен, т. ј. на грађење жељезница, већ да се стави на расположење српској влади. Ова је и од Народне Банке добила позајмицу седам милиона. То чини свега седамнаест милиона. Али осим тога Влада

је имала једину резерву од преко двадесет милиона. Суме, које су стојале Влади на расположењу премашале су дакле са шеснаест милиона вотиране ванредне кредите. Међутим, понављам, било је, може бити, и других издатака. А и природно је да је Влада гледала, да не исцрпи сву своју резерву.

Да пређемо сад на повећање редовних издатака. Буџет расхода од 1904 до 1908 г. неосетно је повећан. Тада је ануитет зајма од 1906 г. почео потпуно да тече. Он је увећао буџет са више од четири милиона. Пројекат буџета за 1909 г. износио је првобитно 98,972,757 дин.; због познатих политичких догађаја дигнут је на 103,323.648 дин.; И заиста, војне је кредите требало повећати са 5,807.704 дин.; па како се на другим ресорима могло уштедети само 1,456.814 дин., морало се прибећи повећању буџета са 4,350.890 динара.

Да би се покрила оволика сума, није се више могло рачунати на еластичност пореза. Бирачима се морао наметнути нов терет. Изгласан је нов прирез од 25% од непосредне порезе, увећање које је требало да дâ 2,902.500 дин., а у буџету је предвиђена и сума од 2,000.000 дин. од наплате ненаплаћене порезе. Ми се сећамо да се до сада закаснела пореза сматрала као „ванбуџетско“ примање; њеним делимичним инкорпорисањем, нема сумње, хтело се рећи, да ће се при утеривању порезе поступати строже но у прошлости. Захваљујући овим мерама, буџет од 1909 г. показао је 380.545 дин. суфицита.

Питање је да ли је био остварљив тај вишак, који је фигурирао на хартији? Извесни људи су сумњиво махали главом при читању ове таблице:

**Упоређење изгласаних буџета од 1904 до 1909 год.:**

| | Предвиђена примања | Увећање с погледом на претх. год. | Вотирани кредити | Увећање с погледом на претх. год. | Предвиђени вишкови |
|---|---|---|---|---|---|
| | Дин. | Пр. % | Дин. | % | Дин. |
| 1904 | 89,236.721 | „ | 89,143.835 | „ | 92.885 |
| 1905 | 88,046.000 | — 1·35 | 87,632.278 | — 1·68 | 413.721 |
| 1906 | 89,207.072 | + 1·30 | 89,165.095 | + 1·75 | 41.976 |
| 1907 | 90,452,752 | + 1·39 | 90,387.226 | + 1·37 | 65.525 |
| 1908 | 95,239.037 | + 5·29 | 95,091.251 | + 5·20 | 147.785 |
| 1909 | 103,644.104 | + 8·82 | 103,323.648 | + 8·65 | 320.455 |

Говорило се да је претерано једно увећање од 14% у току од ове године. Никада се неће успети да се оно покрије порезом. Изгледа пак да песимисте нису у праву. Сви су знаци да ће се буџет од 1909 г,. као и претходни, завршити суфицитом.

## V. Пројекат једног новог великог зајма и његове економске и финсиске последице.

Буџет за 1909 г. био је дакле положен на солидну основу; али, пошто се хтело наставити путем, којим се пошло, чим би која тешкоћа била савладана, друга се већ појављивала.

Зајам од 1906 год. био је утрошен а његова двогуба намена није се могла потпуно остварити: испресецати земљу довољном железничком мрежом и допунити војно наоружање. И заиста, од 81 милиона добивених од зајма на 95 номиналних, 46 милиона требало је да се утроши на војне сврхе, а 35 милиона на јавне грађевине. Ова последња сума још није била исцрпена, пошто у Паризу има још седам недирнутих милиона, а десет других су привремено — за годину дана — употребљени на наоружање. Али у брзо је било јасно да српској железничкој мрежи треба много већих сума но што је предвиђено у години 1906. Стари режим саградио је само пруге, које су везивале Србију са Бугарском и Турском, линије које је по берлинском уговору обавезан био да сагради, пошто су оне биле неопходне, да доведу Европу у директан саобраћај са поменутим државама. Ове су пруге биле довршене године 1888. После тога је наступио период двадесетогодишњег застоја.[1] Међутим, царински рат је очигледно доказао потребу, да се унутрашњост земље веже са пристаништима на Сави и Дунаву, или да се поједини крајеви споје са централном пругом. Шта више, мора се саградити линија Неготин—Ниш, која треба да уђе у састав железничке пруге Дунав—Јадране.[2] Јасно је да за све оверадове,

[1] Саграђено је и неколико других линија о чијој се важности може судити само по једном једином броју. Од 1881 г. до 1903 Србија је утрошила 108,106.122 дин. на своје железнице; од овог укупног броја ове главне горе-означене линије стале су је 98,672.946 дин. Други радови не представљају, дакле, готово ништа.

[2] Веза српских железница са румунским била је утврђена једном конвенцијом, која се датира чак од 1898 г. (!!!).

који су неопходни, а биће веома продуктивни, оних 35 милиона из 1906 г. неће бити довољни; требаће ту још 60—70 нових.

Што се тиче војних издатака, Срби су, били у праву или не, доведени до закључка, да им је њихова стара војска, чак и потпуно опремљена, недовољна и да је потребно, ако хоће да опстану, да се што пре претворе у оружан народ. Сасвим је појмљиво да је то претварање — које је у пуном јеку — скопчано с великим издацима. Оно је, као што смо видели, изискивало неколико десетина милиона. Требаће још око четрдесет нових.

Краљевини је дакле потребан нов један зајам од 110 милиона ефективних. Ако се претпостави да ће се емитовати под истим условима под којим и зајам од 1906 г., његова ће служба тражити ануитет од 6 до 7 милиона динара.

Да је Србији лако наћи тај зајам, у то нико не сумња. Једна српска обвезница од 4½ емитована по курсу 86% (тип од 1906 г.) доноси интереса преко 5%, што је у данашње време изузетак и пружа доносиоцима потпуну гаранцију, пошто би вишкови прихода, ангажованих за службу овоме зајму, били довољни да покрију не један, већ два оваква зајма,[1] и пошто и сам онај скрупулозни начин, на који се поштују права Самост. Управе Монопола, даје једну узгредну гаранцију.

Али ако није тешко наћи повериоце, па чак ако је њихова судба и завидна, шта да се рече о српској држави? Ови вишкови, који ће служити повериоцима као гаранција, до сад су текли у њену благајну; она ће их, дакле, морати заменити новим приходима.

Па којим се изворима српска држава може обратити за шест или седам милиона, које ће апсорбовати служба овоме зајму? То са поузданошћу нисам могао да сазнам.

[1] Али боље је судити према овој таблици:

**Резултати добивени од стране Самост. Моноп. Управе.**

| Године | Чисти приходи | Суме ангажоване за службу дуга | Слободни вишкови |
|---|---|---|---|
| 1897 . . . . | 18,744.505 | 17,197.036 | 1,547,469 |
| 1906 . . . . | 34,640.040 | 20,235,700 | 14,404.340 |
| 1907 . . . . | 38,069.594 | 23,441.916 | 14,627.678 |
| 1908 . . . . | 37,141.804 | 25,063.060 | 12,078.744 |

Може се, у извесној мери, рачунати на увећање пореза. Последњих су година вишкови доходака били стални, а пошто се економски положај земље непрекидно побољшава, може се рачунати на ту евентуалност.[1] Оправдано је такође водити рачуна и о полету, који ће у економски живот унети радови који имају да се остваре помоћу новога зајма. Тај ће се полет манифестовати у новом увећању прихода, поглавито из разлога што су железнице државна својина.

Уз пркос свему, изгледа да српски државници појимају, како је неразумно сувише се ослањати на то увећање. Они су, на против, на чисто с тим, да увек треба предвиђати оно што је горе, у овом случају, очекивати мршаве краве.

Апстрахујући дакле евентуалне вишкове, који су то приходи на које може рачунати српска држава? То она још није рекла, а мени није било могуће да то на чисто сазнам од оних који би могли знати.

Међутим компетентна лица мисле да ће се до потребног новца моћи да дође како путем административних реформа тако и посредством нових пореза.

[1] Прогресивно и стално напредовање земље потврђује се статистичким подацима:

| | 1895 | 1901 | 1906 | 1907 | 1908 |
|---|---|---|---|---|---|
| | Динара | Динара | Динара | Динара | Динара |
| Вредност извезене робе . . | 43,390.451 | 65,685.653 | 71,604.098 | 81,997.102 | 77,754.369 |
| Железнички бруто приходи | 5,558.509 | 6,905.230 | 9,186.481 | 10,398.264 | 11,090 910 |
| Народна Банка: | | | | | |
| Просечна метална готовина | 10,421.000 | 15,204.224 | 21,234.660 | 21,707.607 | 19,638.608 |
| Новчанице у оптицају . . . | 24,960.840 | 35,313.510 | 34,306.531 | 35,349.575 | 39,774.550 |
| Проценат злата од целокупне металне готовине . . . . | „ | 42% | 57% | 66% | 72% |

Као што се види озбиљни догађаји у 1908 г. једва су били у стању, у малој мери, да спутају привредни напредак земље. Сасвим је умесно да се примети такође и то да су монополи, који су најбољи пробни камен и на које не може, као на царине, да утиче спуштање или дизање тарифе, што је последица флуктуације царинске политике, велим да су монополи дали у години 1908 веће приходе но у 1907, а то је 26,348.512 према 25,657.044.

Пре свега, прибирање непосредне порезе, као и на целоме истоку, даје места спорости и злоупотребама. Одбори, којима је стављено у дужност да контролишу пореске пријаве играју код више непосредних пореза пресудну улогу. До сад је у овим одборима дата сувише велика важност самим пореским обвезницама. Она би се могла смањити. Дајући свуда већину представницима власти, лако ће се успети да се наплати ова до четири милиона више. Већ ове год., простим увећањем броја порезника и строгим инструкцијама, наплаћено је у току првих шест месеци 1909 г. 19,554.122 дин. (од којих 6,700.000 дин. закашњене порезе), док се, у одговарајућем периоду прошле год. наплатило само 11,488.625 дин.

И само изједначавање порезе на земљиште, ако се добро изврши, може задовољити начело правичности и послужити интересима благајне. У Србији нема катастра. Порез на земљиште купи се по листама, основаним на подели земљишта и културе у разне класе. Тај кратки поступак датира се од Диоклецијана. У Србији је радња око класификације извршена још 1884 г. с неком журбом. Они, којима је она донела користи, ћутали су; они пак, који су уврштени у вишу класу или оцењени као да имају већа имања но што је у ствари, протестовали су. Сви су они задовољени мало по мало. Задовољени су уз њих и други сопственици, чије су жалбе биле мање основане, али који су имали моћан политички ослонац. Резултат је свега тога да се разрезана пореза на земљиште смањила са око 50% (10,206.849 д. 1885 г. а нешто више од $5^1/_2$ милиона 1909 г.) док се култура веома развила а извоз увећао.

Изједначавање се само собом намеће. У толико је потребније да се оно изврши на озбиљан начин, као што то примећују сви писци, који су се бавили овим питањем (нарочито мој пријатељ д-р В. Јанковић и д-р З. Марковић, који су на немачком језику написали запажена дела о непосредним порезама у Србији). Скупштина, у погледу на порезе, даје потпуно привилегисан положај земљорадницима, који сачињавају већину бирача. На супрот томе, ода свуда сам чуо врло велике жалбе о порезама које оптерећавају трговину, предузећа и чиновништво. Оне као да су тешке и рђаво расподељене. Трошкови око правосуђа и таксене марке изгледа да су исто тако тешки. Најзад, општим гласом се критикује пореза на принос од капитала. Замера јој се да је рђаво разрезана и што при-

носи да страни капитали не скрећу према Србији, где се интересна стопа ретко кад спушта испод законског максимума: 12%.

Могуће је да су све ове жалбе претеране. Али како сам их ја чуо са разних страна и од компетентних лица, дужност ми је да их забележим.

Да се вратимо на порезу на земљиште. Пројектовано изједначавање очевидно неће решити проблем правичног порезивања земљорада,[1] али оно ће умањити неправде и пружиће средства, која ће се корисно придружити средствима, која предстоје од реформисања у начину прикупљања пореза. Други порески предмет, коме би се могло прибећи, чине наслеђа у правој линији, од које државна благајна нема ништа. Изгледа да се чак и не помишља на ову порезу, која тако успешно функционише у већини европских држава.

То је што се тиче непосредних пореза. Што се тиче посредних пореза, чујем да се предлаже пореза на алкохол и повећање пореза на пиво и шећер. Последња се два артикла производе у земљи а индустрија је њихова јако заштићена. Може се предвидети да ће њихови представници тврдити да би их сваки нов намет претерано оптеретио. Насупрот томе, не видех ни једног непристрасног судију који би имао ма шта против порезе на алкохол. У земљи се произведе и утроши, на велику штету становништва, 366.000 хектолитара ракије, а државна благајна нема од тога ни пет пара. По свему судећи, неће се смети држати у привилегији самих произвођача, него ће се ракија оптеретити на трговима. Полажу се наде такође и у индустријски алкохол и на развитку његове производње се ради.

### Закључак.

У кратко, ма да је била принуђена повећати свој буџет са 14 милиона за три године, Србија, захваљујући одлучности,

[1] Председник коалиционог кабинета, чији је састав једино дао могућност Србима да раде брзо и корисно, толико цењен и поштован као политичар и научар (његови радови о Србији у средњем веку од ауторитета су међу економистима и историчарима, од неоцењиве су користи за византологе), именовао сам г. Ст. Новаковића, није предамном сакрио да му се израда катастра, за који су претходни радови већ извршени, чини неопходном и хитном. Не говорећи о другим користима од њега, он сматра да ће правичније распоређивање пореза, које ће омогућити покрити потребне трошкове, а које је проф. Андоновић, ауторитет за те послове, цени на 25—30 милиона динара.

с којом је од 1904 г. унела јасноћу у своје буџете и ред у финансије, захваљујући и патриотизму, с којом народ прима нове порезе, биће у стању да доста лако поднесе ануитет од 6—7 милиона, који ће донети закључење новога зајма. Кад се сетимо стања у коме су се налазиле српске финансије у 1902 г.; кад помислимо на искушења, кроз које је прошао српски народ за ових последњих седам година; на страховит царински рат с Аустријом, ужасне унутарње промене; страховите спољне потресе, не може човек а да са не диви добивеним резултатима.

Искрени пријатељи Србије ипак треба да желе, да политичка искушења и ера спољашњих зајмова престану. Ако употреби корисно, суревњивим оком гледајући на његов распоред, овај велики зајам који хоће да закључи, Србија ће своје силе напрегнути до крајности, али ће у исти мах имати страшну војску и потпуну економску мрежу. Нека би уживала у миру ова добра стечена по цену толиких жртава!

PS. У току штампања овог чланка, коалициони кабинет, о коме је горе било речи, наново је уступио место кабинету, који представља савез између старијих и млађих радикала.

Превео — Љ. —

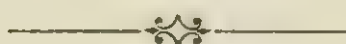

# ХРОНИКА

## ХАЛЕЈЕВА КОМЕТА[1]

Ко је икада отпочео размишљати о небесним тајнама, могао је опазити да све дубље и дубље продире у њих и да необичним појавама небесним никада краја нема. Астрономи се интересују о свима васељенским предметима; међутим лајици нарочито обраћају пажњу на уочљивије појаве, као што су Сунчева и Месечева помрачења, комете и др. а мање их привлачи обично звездано небо, које се посведневно види. Ових дана цео се свет заинтересовао појавом једне комете, која је, као и многе друге, са свога особитог неправилног и необичног облика, некада застрашавала свет, а данас привлачи пажњу целога света једино са гледишта чисте науке. Осим оне велике комете, што смо је с уживањем проматрали у јануару ове године, ми одавно нисмо имали прилике да видимо тако велику репатицу; они, који још нису прешли тридесету годину могу себи створити појам о таквој појави само из слика оне велике комете, која се у јесен 1882 виђала на источној страни неба. После тога времена виђале су се само мање, не толико значајне комете за лајички свет. Претпоследња, која се ипак рачуна као комета другога реда, виђала се у августу 1908 на источноме небу, чији је реп био дугачак око $20^0$, али је ипак била сасвим слабога сјаја и стојала сасвим близу хоризонта, да су је могли видети само они, који су устајали сасвим рано. Велики покрет, местимично и страх, који се опажа сада у становништву, наступио је од повратка Халејеве комете, која са

[1] Види Дело.

све већег и већег свога сјаја све јаче привлачи нашу пажњу на звездано небо наше.

*

Најзначајнији део комете јесте глава или језгро, а најуочљивији је реп. Нико не може замислити комету без репа, а међутим је баш већина комета, које се проналазе сваке године, наравно само помоћу дурбина, без тога карактеристичног додатка. Телескопске комете, као и оне веће, док се налазе далеко од Сунца, не показују се у дурбинима као јасни котури, већ као округласти светлосни облачци, који су по средини најсјајнији те по томе личе на звезду: то је право језгро комете. Код већих комета то се језгро може мерити, али му обод никада није одсечан. И Халејева комета, која нам долази из великих васељенских даљина, и која се 7 априла приближила Сунцу до на 88 милијона километара, па се потом опет почела удаљавати те се неће видети кроз идућих 75 година — изгледала је само као светлосни облачак, кад су је астрономи први пут опазили 29 августа пр. год. Још неколико месеци после тога, она се у дурбинима виђала само као светлосни облачак, и тек се у последње време почео издуживати њен реп на оној њеној страни, која је окренута супротно од Сунца. Дакле, комета не вуче собом реп кроз васељенски простор, већ га добија тек овде, у близини нашега система. Према томе, кометска глава није чврст, једноставан комад, као што је на пр. Земља или која друга планета. То су астрономи утврдили нарочито лепо проматрајући ону велику комету 1882. Она се веома јако приближила Сунцу и стога је имала толико јаку светлост да се голим оком могла видети поред самога Сунца. На звездарници у Капу били су тако срећни да прате комету чак до самога додира њеног са Сунчевим котуром, после чега је комета ишчезла. Доцније је рачун показао да се она провукла испред саме Сунчеве површине. Кад би њено језгро, које је иначе врло велико, било од чврсте, једноставне материје, тада би се оно морало на Сунцу видети као тамна пега. Али, пошто се од њега није опазио никакав траг на Сунчевој површини, астрономи су извели закључак, да је Сунчева светлост продирала овде-онде кроз то језгро, дакле, да је оно састављено од растресите масе, вероватно од поиздвајанога комађа. Сем тога, комете

имају врло незнатну масу, или да се просто изразимо, врло незнатну тежину. Кад би комета још била обавијена каквом атмосфером, онда би анероид (барометар) показивао тамо необично ниско стање, јер притисак атмосфере зависи од масе оног тела, које је њоме обавијено. Свакоме је већ познато, да на високим планинама, због слабијег притиска који тамо влада, вода кључа на много нижој температури него ли у долини. То важи и за све остале течности. Кад се комета приближава Сунцу, мора се из наведеног разлога на њој развити у великим размерама процес испаравања, који бива у толико јачи, у колико се комета већма приближује Сунцу. Лако је, при томе, разумети, да се тај процес најпре и најјаче развија на оној страни њеној, која је према Сунцу окренута. Код великих комета се баш стварно и види како се светлосна материја одваја од њиховога језгра. Најпре се јављају светлосни млазеви, који иду ка Сунцу; доцније изгледа као да се развијају ерупције на махове при чему се љуспасте и спопасте светлосне материје откидају од главе и крећу ка Сунцу. Али наскоро затим престаје такво кретање и материја се повија назад и тиме се почиње градити реп. Тада се добива утисак, а у ствари и јесте тако, да ту делује једна сила, која продукте испаравања враћа натраг, а која међутим нема никаквога утицаја на кометско језгро, јер оно без икаквих препрека продужава своје кретање по закону Сунчевог привлачења.

*

Још се одавно знало да постоји та т. зв. одбојна (репулсивна) снага Сунчева, али се за дуго није могло знати какве је природе та снага и одакле потиче. Помишљало се на електричну снагу, за коју се поуздано може узети да одиста игра велику улогу, али се ипак само помоћу тога не може појава довољно објаснити. Затим је, пре више година, физичар Максвел, на основи своје нове електромагнетске теорије светлости, извео закључак, да светлосни зраци врше извесан притисак на оне површине, на које ударају, од прилике онако као што то чини ветар на непокретне предмете. Доцније су успела два американска научника да и експериментално докажу тај т. зв. светлосни притисак. Да би читаоци лакше схватили тај експеримент, ја ћу овде указати на један пример. Узмимо за пример две оловне лопте, од којих једна има два пута већи преч-

ник од друге. Познато је, да је површина веће лопте четири пута већа од површине мање лопте, али је запремина и тежина осам пута већа од запремине и тежине мање лопте. Кад се пусте обадве лопте да падају једновремено, онда свака има да савлада отпор ваздуха и свакој ће бити потребно више времена док падне на земљу, него што би то било потребно када не би било ваздуха. Код веће је лопте, због четири пута веће површине, и отпор ваздуха четири пута већи него ли код мање; али зато већа лопта, због осам пута веће тежине, располаже осам пута већом енергијом за савлађивање тога отпора. Због тога, мања лопта пада на земљу доцније него већа лопта. Кад се узму све мање и мање лопте, тада је и утицај ваздушног отпора све већи. Због тога слободно лебде у ваздуху сићушне водене капљице, од којих се састоје облаци и магла; дим, који се састоји од сићушних честица угљена, такође плива по ваздуху и тд. Али, и све те сићушне честице, најзад ипак постепено доспевају до површине земљине, при сасвим мирноме ваздуху. Поменути амерички научници начинили су онако ситан угљени прашак, како теорија захтева, па су га сместили у т. зв. пешчани сат, из којег су исцрпли ваздух. Кад се преврне пешчани сат, тада и ситније и крупније честице подједнако падају млазом у доњи суд. Чим се у близини намести електрични светлосни лук („боген-лампа“) одмах се опажа, како се ситније честице одбијају и хватају се на супротну страну суда, а оне крупније падају млазом на ниже као и пре тога. Тиме је експериментално утврђено да постоји светлосни притисак. Према томе може се као поуздано узети, да се при процесима испаравања, какви се развијају на кометама, материја растура до најситнијих честица, тако рећи до молекила.

Колико бескрајно мали морају бити ти молекили, може се оценити проматрањем величине молекила водене капљице. Различитим путевима израчунато је, да у једној воденој капљици има толико молекила, да би се, кад се нанижу као бисерни ђердан, молекили до молекила, наградила толика низа, која би се неколико пута обавила око целе земље. При томе је сада сасвим јасно, да тако сићушне материјалне честице морају подлећи исто тако незнатном притиску. Исто је тако лако схватити да те честице могу имати необично велике брзине, какве су и запажене у комет-

ском репу. Из тога се пак може оценити, да је маса, од које се реп кометски састоји, бескрајно разређена и да, кад земља прође кроз кометски реп — што је у прошломе столећу већ два пута био случај — не може наступити ни најмањи притисак на нашу Земљу.

Пошто честице у репу нису све подједнако снћушне, то све оне и немају једнаку, већ различите брзине под утицајем светлосног притиска. Стога ни реп нема облик какве једноставне, узане линије, већ личи на широку пантљику, и то у толико ширу, у колико се простире даље од главе. Често пута се у крајњим деловима појављује и као исцепан у млазеве, при чему честице са највећом брзином прелазе скоро праволинијски пут, а остале, са мањом брзином, прелазе криволинијске, параболичне путање према комети. Другим речма, облик је кометског репа врло различит. Али, у сваком случају важи једно правило: реп се развија у супротном правцу од Сунца. Пошто ми видимо реп тек пошто зађе Сунце, то ћемо наћи правац репа, кад замислимо праву линију од места где је Сунце зашло кроз кометску главу па ту линију продужимо. На том продужењу лежи реп. Он је дакле увек на више окренут а никада на ниже, као што се то овде-онде види на сликама. Кад Сунце случајно стоји у вертикалној правој линији од кометске главе према хоризонту, тада је реп управљен ка зениту; кад се Сунце налази десно од поменуте линије, тада је реп повијен у лево, и обрнуто.

Што се пак тиче Халејеве комете, она је у фебруару ове године била као небесно тело седме величине, тако да се виђала већ и помоћу најмањих дурбина, дакле, на граници виђења слободним оком. Лако се може видети у току априла месеца. До 7 априла приближавала се постепено Сунцу. Тога дана износило је њено растојање од Сунца 88 милијуна километара или 0,6 средњег растојања између Сунца и Земље, које износи 149½ милијуна километара. После 7 априла комета се почела удаљавати од Сунца и кренула се у недогледне пределе Сунчаног система, па ће тек после 75 година учинити поново посету Сунцу. Прошле јесени, 29 августа 1909, када је ова комета први пут опажена, била је удаљена од Земље 528 милијуна километара. То се њено удаљење смањивало све до 7 декембра 1909 до на 198 милијуна километара, јер се и самим приближавањем Земље то растојање смањивало. Од тога

дана је растојање опет бивало све веће, те је тако 20 фебруара већ износило 284 милијуна километара. Од тада се и Земља и комета крећу једна према другој и приближавају се оној тачки, где су њихове путање најближе, где ће доспети готово једновремено. У петак 7 маја, Земља и комета биће међусобно најближе, и тада ће бити удаљене за 23 милијуна километара, или 0,15 растојања између Земље и Сунца. Од тога дана оба ће се ова тела удаљавати једно од другога непрестано све до идућега повратка Халејеве комете (1985 год.).

Сјајност небесног тела, које припада сунчевом систему, не зависи само од даљине његове према Сунцу већ и од даљине његове према Земљи. А пошто се даљина комете од Земље, за време од 7 декембра до 20 фебруара, повећавала, то је због тога и ослабљена за нас сјајност комете, која постепено јача због приближавања ка Сунцу.

Место, где комета излази на наш хоризонат није тако удаљено од места Сунчева истока, сем тога комета готово једновремено излази са Сунцем, а са њим и залази. Почев од 12 марта комета се појављује свакога дана нешто раније од Сунца, а тако исто и залази на западу. Она се дакле види на јутарњем небу. Ако рачунамо за почетак дана оно доба пре Сунчева изласка, када се звезде гасе на небу, онда комета излази на истоку пре Сунца:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 8 | априла | на | 54 минута |
| 16 | априла | на | 1 сат и 13 минута |
| 26 | априла | на | 1 сат и 20 минута |
| 2 | маја | на | 45 минута |
| 4 | маја | на | 18 минута. |

Дакле, 4 мај је последњи дан када се она може видети на источноме небу.

Привидна путања небесног тела чини нам се у толико већом, у колико је оно ближе Земљи. Комета нам 7 маја долази до на 23 милијуна километара а то је толика близина, какву скоро ни једно небесно тело није достигло. Због таквих околности, у времену око 7 маја, комета се креће необично брзо према осталим небесним телима и звездама. Она ће већ 11 априла променити правац свога кретања од запада ка истоку, те стога се већ 7 маја појављује на западном небу. Ноћу из-

међу 5 и 6 маја наступиће ванредно ретка прилика, да језгро комете за време од 8 с. 22 м. до 4 с. 22 м. прође поред Сунчева котура и то, готово тачно средином његовом. Ми нећемо моћи видети ту појаву, јер се тога дана Сунце рађа неколико минута доцније. Пошто се пак реп кометски развија у правцу Сунце—комета, то ће Земља у то доба, на даљину од око 25 милијуна километара од кометске главе, ући у бескрајно разређен кометски реп.

Идућих дана, после тога, комета се врло брзо удаљава од Сунца, те ће стога имати за нас све повољније положаје на небу, али ће појава саме Халејеве комете јако бити ослабљена јаком месечином, јер 11 маја наступа пун месец. Али како Месец стоји на источној, а комета на западној страни, утицај месечине неће много сметати. Много ће се лепше и подесније моћи цела појава пратити и проматрати, ако би се гледало са каквог узвишеног положаја, на чистом ваздуху, као што би на пр. за Београђане било подесно да гледају са Топчидерског или Бањичког брда. А најбоље би било, ко не пожали труда, да цео тај призор, појаве комете, проматра са Авале. У серији и иначе доста и доста непроспаваних ноћи, зацело се неће много нахудити здрављу, ако се жртвује и једна ноћ за љубав Халејеве комете, која нам сада долази у тако подесно време, да је видимо, да се дивимо њеној величанственој појави, да уживамо у призору тако велике комете, сада... и никад више! Већина, готово све данашње земаљско становништво, зна о овој комети само из причања о последњој њеној појави (1835 год.), као што неће ни сачекати други њен повратак, 1985 године.

Проф. **Ј. Михаиловић.**

---

## ПРОЈЕКАТ НОВОГ КАЗНЕНОГ ЗАКОНА ЗА СРБИЈУ ОД 1910 ГОД.

Ми се налазимо пред једним великим свршеним послом! Пре две године — 27 марта 1908 г. — тадашњи министар правде г. Марко Трифковић донео је једно значајно решење за нашу правну науку и наше будуће законодавство. Решио, да се приступи изради пројекта новог казненог законика!

Зашто је он то урадио? Његово је решење мотивисано овако:

„Равно 48 година, а то је скоро пола века, раздвајају нас од онога доба кад је ступио у важност наш данашњи казнени законик. Његова је појава била епохална за оно доба, кад је он дошао као резултат напорног рада ранијих генерација нашег народа, које су радиле на ослобођењу народа, стварању и организацији државне власти.

Развијањем и усавршавањем друштвених односа, напредовањем друштвених и осталих наука и у опште културе, у опште у свету а посебице и у нашој држави, долазило се постепено увек до уверења, да одредбе нашег казненог законика, законика о кривичном судском поступку и одредбе о начину извршења казнâ нису довољне, да својом пуном снагом заштите друштвени поредак од против-правних напада покварених, опаких и у опште рђавих људи.

Апстрахујући на овом месту одредбе закона о кривичним судском поступку и одредбе о извршењу казнâ у казненим заводима и питање о подизању казнених завода, што ће бити предмет мојих особених решења, намеран сам овде да решим питање о казненом законику. Непотпуност, недовољност или неправилност његових одредаба допуњавана је и поправљана у току времена од издања његовог до данас многобројним за-

коницима о изменама и допунама, тако да је местимице данашњи позитивни казнени законик изгубио своје првобитно обележје једноставности.

Осем тога у науци казненог права, која је сада постала тако рећи међународном науком, учињен је у последњим деценијама прошлога века, и у овој деценији, такав напредак и преокрет у схватању и оцени индивидуалности кривчеве и његове кривичне одговорности, да је врло потребно подврћи научном испитивању и критици одредбе нашег казненог законика, и оценити његову умесност, према резултатима постигнутим на пољу науке казненог права.

Како је и у другим културним државама, као Француској, Немачкој, Аустрији, у довољној мери изложена потреба реформе њихових казнених законика; како у Немачкој већ постоји при министарству правде и нарочити одбор, коме је поверена израда претходних радова за казнени законик; како су у појединим државама, као Русији и Норвешкој, у скорој прошлости ступили у важност нови казнени законици; како је у опште свуда предузета реформа застарелих и непотпуних одредаба казнених законика, па како је у самој нашој правној науци чешће дизат глас и истицана потреба реформе нашег система — то сам се, с обзиром на све изложено, нашао побуђен, да приступим реформи нашег казненог законика. У том циљу има се образовати нарочита комисија[1] стручних правника, која ће израдити пројекат новог казненог законика, а уз исти израдити и мотиве".

Нема дакле сумње, да је на доношење овог решења, које јасно истиче потребу новог законика, имало утицаја развиће правне науке казненог права у другим државама, поглавито у Немачкој. Пошто је у Немачкој правна наука о грађанском законику у једној деценији колосалног научног обрађивања, после законодавног рада на истом послу од три деценије, достигла свој врхунац, и пошто се у том погледу осетила извесна засићеност, поједини научњаци немачки почели су обраћати већу пажњу казненом праву. Ми видимо за собом већ једну деценију

[1] Као чланови комисије наименовани су: г. г. Марко Ђуричић, судија Касационог суда, д-р Милутин Миљковић, судија београдског окружног суда, д-р Божидар Марковић, в. професор универзитета и д-р Душан М. Суботић, секретар министарства правде.

озбиљног научног рада, управљеног на реформу немачког казненог законика. Силни и велики умови немачких правника обратили су у другој половини ове доцније свуколику своју пажњу на израду новога пројекта. Резултат тога великог рада јесте монументално дело: Упоредна студија немачког и страног казненог права, издана од 1906—1908, и пројекат казненог законика од 1909 год.

Ове припреме, о којима су наше познате криминалисте били добро обавештени, дејствовале су на њихов дух и на тадашњег министра правде, који је својим решењем допринео, да се изради и код нас нов пројекат, који би одговорио потребама наше земље и правној науци у садашњости.

Познато је, да је наш законик израђен 1860 г. према ранијем пруском казненом законику, и да његове основне мисли задиру у крај 19 века, и да је једна основнија реформа, која се не ограничава на измене и допуне, већ на систематску израду самог законика, према томе неопходно потребна.

Овим пројектом није добивено само то, што се има један модерно израђен законски текст, који се може узаконити, или који ће послужити као поуздана основица за будући нов казнени законик. Овим је послом постигнуто нешто више, што је знатно важније и значајније за саму правну науку и њен развитак. Решењем министра правде стављено је у дужност комисији да изради и мотиве за свој пројекат. Комисија је те мотиве и израдила, и дала им потпуно научну форму, како се мотиви о таквим стварима у страној науци пишу. Ово је први случај у Србији, да један законик ове врсте буде снабдевен мотивима. У толико је овај рад значајнији за даљи рад и развитак правне науке.

После коментара пок. Ценића о казненом законику од 1860 год., који је израђен после 6 година од његовог издања и после систематског дела г. Авакумовића о општем делу казненог законика, ми немамо ниједног систематског дела о нашем казненом праву. Својим радом комисија је у мотивима дала донекле систем казненог права по новом пројекту. Тим мотивима она је створила основицу за израду правог система казненог права кад овај пројекат постане закоником. Тиме је данас покренута наука казненог права у нас у напред. А то је један велики успех. Тај ће пак успех бити умножен тек онда, кад ови мотиви са пројектом буду оштам-

пани, предати јавности и изложени критици, и сваки позват на општу сарадњу на овом великом, епохалном послу.

Но пре но што овај пројекат са мотивима буде оштампан нама је циљ, да читаоце „Дела“ упознамо са основним принципама новога пројекта. То ћемо учинити популарно, како би што већи круг читалаца стекао праву слику о значају овога рада.

Пројекат је поделио цео законик на два дела: општи и посебни. У општем су делу изложене опште одредбе, а у посебном су побројана кривична дела, подељена у веће или мање групе, према њиховој сродности.

Прво одступање од садашњег законика чини пројекат у томе, што није остао при досадашњој подели кривичних дела: на злочине, преступе и иступе, т. зв. тројној деоби (трихотомији) већ је приступио двојној деоби: на злочине (који обухватају досадашње злочине и преступе), и преступе (који обухватају досадашње иступе). Потписати је био одвојеног мишљења, да се остане при тројној деоби, како су то учинили најновији пројекти: немачки и аустријски од 1909 г.

Општи је део подељен на 11 глава (од I—XI), а посебни на 25 глава (од XII—XXXVI), и оба обухватају 416 наређења од којих 83 параграфа долазе на општи а остали на посебни део. Садашњи законик има 456 параграфа, који су у важности.

У општем су делу у §§ 5—10 знатно боље регулисане одредбе које се односе на персоналну и територијалну надлежност законика; § 11 регулише питање о издавању криваца; § 12—14 регулишу питање о кривичној неодговорности посланика, питање о екстериторијалности и непримене овог законика.

У погледу система казне, пројекат је задржао досадашње казне: смртну, робију, затвор, новчану казну и лишење звања. Избацио је казну заточења, и увео нову казну доживотне робије, која је у нашем праву постојала пре 1860 г., пре увођења у живот садашњег законика. Два члана комисије била су против задржања смртне казне, али је она ипак унета у пројекат. Смртна казна неће се више извршивати из пушака, већ у казненим заводима вешањем. Казна робије и затвора издржаваће се у казненим заводима по прогресивном систему, т. ј. прва три месеца сваки осуђеник издржава у ћелији (ћелијски систем), а остало време у заједничком затвору. Време осуде скопчано је с озбиљним радом.

Условни отпуст осуђеника је задржат, само су му отежани услови: тражи се $^2/_3$ издржане казне место $^1/_2$. У погледу издржавања казне предвиђена је подвојеност: малолетника од обичних осуђеника и повратника.

Оков као казна уз казну робије укида се пројектом.

Новчана казна је повећана, њена примена чешће кумулативна, исплата допуштена и у ратама, постепено. За сиромашне допуштено и одрађивање новчане казне.

Односно губитка грађанске части предвиђено је одступање у томе, што се код робије до 20 година не мора, већ може изрећи губитак грађ. части од 2—10 година. Код осуде на затвор губитак части је допуштен само у случајима, које закон нарочито предвиђа.

Односно конфискације предвиђено је њено допуштење и онда, кад предмети конфискације нису својина кривчева.

Полицијски надзор задржат је и у пројекту, али факултативно.

У погледу извршења дела пројекат их дели, као и досада на хотична („умишљена“) и нехатна. Хотичност се по њему састоји у хтењу извесне радње и њеног исхода, као и у усвајању извесних последица радње, које се предвиђају, без обзира на то да ли се оне желе или не; нехат се састоји у лакомисленом веровању да извесна последица неће наступити или у непредвиђењу извесне објективно могуће последице.

Питање о неурачуњивости регулисано је на тај начин, што се неће казнити онај, који у времену извршења дела није могао схватити природу и значај свога дела услед болесног душевног растројства или услед бесвесности или умне неразвијености.

Супротност појму неурачуњивости чини појам урачуњивости који се негативно изводи из позитивно датог појма неурачуњивости. Као нов појам унет је у пројекат појам смањене урачуњивости. Он се односи на она лица, код којих је једно од напред поменутих стања било такво, да је услед истог било „смањено“ њихово схватање природе и значаја дела. Два члана комисије (писац ових редова и још 1) одвојили су се у погледу појма смањене урачунљивости, налазећи да је не треба уносити у казнени законик, јер се противи основном правном принципу о урачуњивости и неурачуњивости, поред којих не може постојати нешто треће. За неурачуњиве и смањено урачуњиве допушта се упућивање таквих лица у заводе за лечење или чување.

Кривична неодговорност малолетника (деце) попета је од 12 на 14 година. Одатле се разликују два доба: од 14—17, и од 17—21 године. Овде се у основу остало при појму „разбора" садашњег законика, само је овај појам описно објашњен.

Појам нужне одбране проширен је на заштиту од напада против свих правних добара. Прекорачење нужне одбране може бити основ за ублажење казне, а може служити и као основ за искључење.

Поред нужне одбране унет је и нов појам стања нужде.

У погледу покушаја учињено је одступање од законика у два правца: прво уведена је могућност исте кажњивости за покушај као и за свршено дело, и друго, што се уводи кажњивост и безопасног покушаја. Потписати је био противан овом одступању.

Појам саучешћа регулисан је као појам самосталног дела тако да кажњивост саучесника није условљена кажњивошћу главног кривца.

Одмеравање казне ће се вршити према степену кривичне одговорности. Овде је обраћена нарочита пажња на индивидуалност кривца. Објективна страна кривичног дела и његов значај долази у позадину. Писац ових редова заступао је гледиште, да се јаче истакне и сама објективна страна, али је остао у мањини.

Олакшавне и отежавне околности које су сада у законику казуистично побројане, не помињу се нарочито, већ у опште, а судији се оставља, да их пронађе и дâ им правни значај.

Поврат је пооштрен, јер је за њ услов: 5 година а не 10 као сада, и свако ново кривично дело, а не само оно, које је истог рода. Професионални повратници као опасни моћи ће се задржати у заводима и за неодређено време. Тиме је донекле уведен и појам неодређене осуде, која у својој основној суштини није уведена.

Појам „неправедно одлежаног притвора" није као такав задржат, већ је реформисан у том правцу, што се притвор целокупне истраге до изречене осуде има рачунати у издржање казне.

Појмови идеалног и реалног стицаја су задржати; одредбе о њима су боље редиговане; појам продужног кривичног дела је избачен.

Као нов појам уводи се „условна осуда“ код осуде на затвор до једне године или на новчану осуду. Овим се чини један велики уступак захтевима нове позитивне школе. Писац ових редова се одвојио против ове установе, налазећи да је условна осуда непотребна за наше прилике.

Одредбе о застарелости права на кривичну истрагу и застарелости пресуде т. ј. права на извршење казне знатно су пооштрене: већи рокови; изузетак чине само увреде, код којих је застарелост краћа.

Као нове одредбе уноси пројекат одредбе о приватној тужби и рехабилитацији као принципијелне одредбе материјалног права, чије детаљније извођење долази у формални законик — поступак.

Одредбе посебног дела о појединим кривичним делима претрпеле су знатне измене: тако у погледу велеиздаје и издаје отаџбине, увреде владаоца и свих осталих лица; кривичних дела против имовине: крађе, утаје, разбојништва, насилне изнуде, хајдучије, преваре, кажњивог користољубља и банкротства; кривичних дела против правосуђа; због лажних новаца и исправа; опште опасних кривичних дела; кривичних дела против брака и породице, морала и државног поретка и осталих, чије би набрајање одвело сувише далеко у појединости.

Ми се уздржавамо од овог улажења у појединости, јер нам није циљ да све то изложимо, већ да уопште прикажемо садржај новог пројекта. Детаљније излагање припада каквом правном часопису.

На завршетку једна напомена: Израђени пројекат носи на себи обележје борбе између два правца: класичне и позитивне школе; он је гледао да из те борбе не изађе побеђена ни једна већ да их у борби измири, из њихових идеја ствари одредбе, које ће најбоље одговорити потребама живота, који неће да зна за ову борбу научних праваца. Идеја правичности, коју захтева класична школа као основицу, на којој се има израдити нов казнени законик, остала је и даље као црвен конац који се провлачи кроз цео законик. Идеја корисности коју истиче позитивна школа, постигла, је да у пројекат унесе појам смањене урачуњивости и условну осуду. У погледу одмеравања казне према индивидуалности кривца одн. његовој кривичној одговорности постигнут је у главном споразум. Пројекат овако

израђен преставља знатан напредак у науци нашег казненог права, према садашњем, позитивном законику. Присталице позитивног правца имају разлога да њим буду више задовољни, но присталице класичног правца. Ипак и с овим уступцима, може се рећи да је пројекат савршеније дело но казнени законик: а то је успех.

Овај рад биће ускоро оштампан у засебну књигу и предмет јавности, која ће се из истог моћи детаљно упознати са мотивима, који су комисију руководили, да изради овакав пројекат.[1]

**Dr. Душан М. Суботић**

[1] Према решењу Министра Правде г. Косте Л. Тимотијевића, овај је рад дат у штампу и биће готов до 1. јула о. г., када ће се предати широј јавности.

# КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

## Јован Томић као историк

### III

Данас имамо најнепријатнији део посла који смо предузели овом критиком. Имамо да чистимо Аугијину шталу.[1] Како ружан посао! Али ми се тешимо тиме да га је некада и један бог радио. Ово се упоређење само намеће, и ако није сасвим тачно, јер је Херкул свој посао свршио за један дан, а нама неколико дана није било довољно ни да га добро почнемо. Међутим узрок томе зацело није само разлика између снаге једног смртног и једног хероја, него и разлика између запуштености Аугијине штале и Томићевих „студија“.

Страшна, и у нашој бедној научној књижевности досад невиђена ствар! Упоредили смо само неколико страница из само три „расправе“ Академикове (две „академичке“) с изворима на основу којих их је написао, готово искључиво италијанским, и само на тим страницама нашли смо огромну масу најразноврснијих, најневероватнијих, најкрупнијих, најдетињастијих погрешака, масу која испуњава подуће стране нашег чланка. Ево доказа да Томић не зна ни италијански, да му је и по имену непозната акрибија, да не ради ни најмање критички, да је аљкав до савршенства, да се на њега не смеш у најневинијем случају ослонити. Али то што смо нашли не да се карактерисати никаквим речима, то треба својим очима видети. Прочитајте списак који овом кратком уводу прилажемо — ми се трудимо увек да сами будемо што краћи и да Академика

[1] Неки Аугија имао је голему шталу годинама нечишћену и Херкулу је било наређено да је очисти.

што више пустимо да говори —, па реците, није ли то један ужасан низ гадних скрнављења Науке, којој Томић треба као свештеник да служи, а коју он по блату вуче и — експлоатише?

Узимамо најпре књигу под насловом „Из историје Црне Горе. Две расправе“, 1901. На прве 23 стране има једно двадесет кратких текстова италијанских, које писац наводи у потврду ономе што каже у тексту. Готово невероватно, али сасвим тачно — тако рећи ни један једини пут при цитирању и при употреби ових места из архивалних докумената Томић није био исправан. Ми ћемо, међутим, неке, ситније, неисправности оставити на страну, а на неке ћемо се доцније вратити; овде ћемо се, пак, ограничити — само на седам између тих напомена.

(стр. 5) „Зено ... га (пећког егзарха) је призвао к себи у Котор, и пошто га је лепо обдарио ... — патријарха ... мољаше да ... посвети лице, које ће ... моћи утицати на свој народ да остане сталан и одан започетој ствари“.[2]

[2] Tali lettere (за патријарха) sono state consignate al Vescovo di Pech, che fù l'altro giorno in questa Città ... e fù da me accolto con testimonianze di pien affetto e suisceratezza ne ho mancato d'insinuarli, acciò con questa occasione instilli negl'animi de fideli la constanza à chi si è con prontezza eshibuito ...

Италијан, дакле, каже да је пећки владика био код которског провидура, а Томић зна да је био призван од његове стране; у италијанском тексту читамо да га је Зено дочекао усрдно, а у Томића да га је лепо обдарио; напослетку, извор прича како је провидур молио владику „да улије у душе верних сталност“ и да је он на то радо пристао, а Академик говори о неком посвећивању лица које ће и т. д.! Средњу погрешку ми разумемо: наш Академик не зна тако обичну реч као што је svisceratezza (срдачност), а у речнику је није могао наћи (ако је хтео себи дати труд да је потражи, јер он избегава такав рад недостојан великог мужа) због тога што у тексту друго слово није v него u. Али како да се објасне друге две погрешке? Како то да се fù (био је) преведе са „био је призван“, а обичан глагол instillare (улити) са „посветити лице“? Ми мислимо да се такве погрешке могу чинити само онда, кад се о ствари о којој се пише — ништа не мисли!

(стр. 7—8) „да су били сви у борби код Вртијељке, непријатељ би био потучен, а они би се за свагда ослободили тур-

ског ропства, и вест о томе допр̂ла (?) би до самог султана, јер треба имати у виду велику штету, коју су Турци тамо претрпели, и која је много већа него се о томе чуло, што су, у осталом, и сами Турци у неколико признали да је тако"[8]

[8] esprimendosi, che se tutti si palesavano constanti nella fattione di Cettine, sarebbe stato intieramente disfatto l'inimico e loro per sempre sottrati dalla barbara Tirranide e che sino in Saraio si habbia concepita questa verità con la rifflessione del danno considerabile, che ha risentito il di lui essercito dalli nostri assai maggiore del divulgato.

Овај Томићев превод је просто скандалозан. Пре свега не били, него били постојани. Затим о каквој вести нема ни речи у документу, а још мање о неком би (погодбеном начину). Даље,... али је најбоље да ми преведемо други део тог цитата, па нека читаоци упореде наш превод с Академиковим. „Чак и у сераjу признаје се то с обзиром на знатну штету коју је турска војска од наших претрпела и која је много већа но што се рашчуло". Дакле, нити „вест" која би допр̂ла (зар баш с две тачке?), нити треба имати што у виду, нити су Турци у неколико не знам шта признавали. Велим „не знам шта", јер се доиста из лепо срочене реченице Томићеве то не види. Интересантно је — да споменемо и то — да је овде Академика збунила реч sino, која значи истина „до", али значи и „чак". А то је једна реч, која се налази ваљда на свакој страни једне италијанске књиге.

(стр. 12) „да би сачували то место и да би се одржала у вери Црна Гора, која је заслугом и посредовањем владике цетинскога изјавила своју оданост кавањеру Зану Грбичићу у име републике".

(прим. 17) per conservar il posto stesso e tener in fede tutto il Monte nero, già dal Kav^r. Gio. Bolizza col mezzo del Vescovo di Cettine, e suo molto merito, com'ho rappresentato coll' ultimo dispaccio (,) unito e datosi alla publica divotione.

Овде Томић изоставља реч unito (да су племена црногорска између себе измирена) и место да каже да је Црна Гора изјавила републици оданост, он говори глупост да је то учинила у име републике.

(прим. 40) l'attentione che contribuisce per promuovere e coltivare che quei popoli già ben affetti al Veneto Nome, i publici maggiori vantaggi, chiamano in grata retributione gli effetti di

quelle generose rimostranze che l' Ecc$^{mo\cdot}$ Senato è solito d'estender verso chi ... se ne rende degno.

Овај је цитат рђаво наведен и овако нема смисла.

(стр. 21) „нареди своме синовцу... да владици стави до знања, да ако оде у Пећ, Сињорија ће на његово место поставити другога за цетињскога владику."[38]

(пр. [38]) el mio Nepote ho incaricato d'insinuare al detto Vescovo che partendo gli p o t r e b b e dall' auttorità di V. E. esser sostituito in sua vece i l V e s c o v o d i R i v a.

Оставимо на страну то што у српском преводу стоји д р у г о г а (владику) место Vescovo di Riva, али с каквим правом Томић тврди да ћ е б и т и п о с т а в љ е н други владика, кад оригинал каже да б и с е то м о г л о десити?

(стр. 23) „Куча, који ће, ако Сињорија у которски крај не пошље помоћи против Турака, пристати уз Сулејман-пашу."[42]

(прим. [42]) Cuzi, che quando sino S a n Z o r z i non si vedranno soccorsi d a q u e s t a p a r t e, di r i t o r n a r s e n e n u o v a m e n t e all' obbedienza di Suliman.

Зашто Академик изоставља податак „до Ђурђева-дна?" Зашто каже „пристаће" место „вратити се опет" (под Сулејмана)? Али нека му је то богом просто. Међутим, кад каже „у которски крај" место „и з которскога краја" — ми не знамо шта да мислимо о њему.

(стр. 23) „позвао (је)... главаре..., где ће (их) заклети".

(прим. 44) f a t t o calar..., i Capi...; li f e c c i rinovar sopra l' Evangelo...

Н е ћ е их з а к л е т и него их ј е з а к л е о и, према томе, није их само позвао, него су му они и дошли.

Рекли смо у почетку другог чланка да Томић није никакав историк, већ управо само један преводилац. И казали смо да у главном преводи с италијанског. Овај језик је дакле његова крава музара, која му даје славу и — хонораре. Каква је та његова хранитељка, може се већ из ових примера што смо их сад навели видети. Није то крупна, снажна, здрава Швајцеркиња, него једна бедна сеоска кравица, ситна, мршава и, јална, скроз туберкулозна. Али то ћемо далеко боље видети из идућих примера, које узимамо из академске расправе „Црна Гора за морејског рата" (1907) стр. 215—219 (само ч е т и р и стране). Да, видећемо јединствено незнање италијанског језика, али и пуно не мање страшних ствари: онај оријенталски мурдарлук,

о коме смо једном поменули, једну беспримерну несолидност и т. д. и т. д.

(стр. 344) Solimano, che ... dimostra volersi ... affacciare à quella frontiera, e fatto già in Scuttari aggregato ... attende l'unione del rimanente ... Allestisce ... il loro traghetto in Podgorizza e dall'haver commandata la concia delle strade ...

(стр. 215) „Један део војске ... био је већ окупљен у Скадру, а други је чекао око Подгорице, и док је паша онај први део имао да пребаци на другу страну језера, наредио је да се чисте и оправљају путови . . ."

Човек овде својим очима да не верује. Ако је и од Томића, много је. Академик је створио ни више ни мање читаву једну војску (подгоричку) и осим тога читаву једну флоту, јер ваљда тек неће Сулејман пребацити трупе на другу страну језера кроз ваздух на аеропланима. Ко би могао мислити да Томићу нису познате ни тако обичне речи allestire (спремати) и traghetto (пренос, превоз, али не само преко воде). Сулејман хоће само са својом војском да иде из Скадра у Подгорицу, и иде после у том правцу сухим, а о томе да хоће да пребаци неки свој део војске „на другу страну језера" и да га у Подгорици чека други један део може писати само „историк" коме потпуно оскудевају способности научничке. И откуда писцу мисао „док је имао"? и шта му значи то „чистити" путове?

(стр. 344) spedi à riconoscere le Torri più difensibili.

(стр. 216) „послао (је) вичне људе да извиде стање у (две нахије) и прегледају куле, које се даду бранити".

Речи „вичне" и „извиде стање у" додао је Академик.

(стр. 344) „да пазе и на најмање кретање Турака па да одмах јављају, чим што сумњиво опазе".

И ове речи не налазе се у извору.

(стр. 344) Facio minutamente riconoscere gli esteriori travagli del Monastero nel quale spedisco in rinforzo una Compagnia della Nazione, onde si possino reclutare le guarniggioni della Torre e della Pandurizza, che assicura l'acqua, ho dato la marchia alla poca Cavallaria, acciò s'impossessi del Piano.

(стр. 216) „наредно је да се пажљиво прегледају сви ранији радови око манастира, у који је послао једну чету од Црногораца, употебљавану на другој страни; а да би се што лакше накупило људи за посаду у кули на Цетињу и у панду-

рици... наредио је да из Котора изађе коњица, коју је упутио према равни".

Gli esteriori не значи „сви ранији" него само „спољни", а „употребљавању на другој страни" је додао писац из своје плодне фантазије. Него то је споредно. Али оно што долази затим просто је колосално. Талијан каже да се из послате црногорске чете могу кула и пандурица снабдевати посадом и, даље, да је осим те чете послао и нешто коњице. Томић измишљава да је коњица изишла из Котора, да би се што лакше накупило људи за кулу и пандурицу. Он не само што не разуме један тако јасан текст и не види да пешадија треба да дâ ту посаду, него још говори апсолутну бесмислицу: изишла коњица, да би се што лакше накупило људи за посаду!

(стр. 344) parche fermandosi tuttavia in Trebigne l' Allaibegh d' Ercegovina con un buon corpo de Turchi, et unendo quel Passà à Nevessigne altro sforzo di gente.

(стр. 216) „Једна тешкоћа више за провидура у овој прилици биле су припреме херцеговачког алај-бега у Требињу, чија се војска имала сјединити с пашином у Невесињу".

Томић мисли да ће се требињски алај-бег сјединити с пашом, али документ каже сасвим нешто друго: да, наиме, алај-бег има једну већу војску у Требињу, а паша да купи другу војску. О њиховом сједињавању ни речи нема. „У Невесињу", даље, јамачно значи да ће се ове две војске здружити у тој вароши, али à Nevesigne значи само да је тај паша из Невесиња!

(стр. 345) c o r r e i l d u b i o, che havendo l'intelligenza con Solimano portino i n u n p u n t o m e d e s i m o le loro aggressioni à diverso e diametralmente opposto Confine.

(стр. 216) „по извештајима што их је имао с те стране обе (војске) су имале напасти једновремено са Сулејманом".

Не верујемо да је добро corre il dubio (говори се, помишља се — да ће те две војске напасти) превести са „по извештајима... обе (војске) и м а л е су напасти". Несумњиво, међутим, in un punto medesimo не значи „једновремено", него на исто место, на исту тачку (напасти). Академик је сасвим изменио смисао, јер није све једно хоће ли те две војске напасти једновремено са Сулејманом или на исту тачку.

(стр. 345) Li Piperi, Cuzzi [et a l t r i P o p o l i de Monti] [sono con vigore eccitati à prendere l'Armi et à dimostrare il corraggio] ..., ma... d i f f i c i l e rissulta l'unirli.

(стр. 216) „[у оно (је) доба знатно попустило раније одушевљење херцеговачких племена,] међутим није се могао довољно послужити ни брђанским племенима, јер се између Пипера и Куча обновила ранија свађа, те је било н е м о г у ћ е удружити ова два племена ... [... Ерицо је знао ... како у овој прилици може бити кобно њихово уздржавање од учешћа у борби с Турцима ...]

Овде Академик и изоставља, и додаје, и погрешно преводи. Изоставио је речи италијанске које смо метнули у заграду, додао је опет српске речи које смо заградили, а подвучене не одговарају једна другој (difficile је „тешко“, а не „немогуће“).

(стр. 217—8) „паша се био кренуо из Скадра, и 20 септембра пао је с војском у Марковиће ... већ с л е д е ћ е ноћи састао се са Сулејман-пашом, те заједно продужили пут к Љешкопољу“.

(стр. 218) „Чим је добио вести о пашину доласку у Љешкопоље, ... 20 с е п т е м б р а кренуо се на Цетиње“.

Дакле први пут се каже да је 20 или 21 септембра Сулејман пошао из Марковића за Љешкопоље, које је од Марковића два-три дана далеко, а одмах затим провидур се креће 20 септ., пошто је добио глас о пашином доласку у Љешкопоље. Да неко дође у извесно место пре него што и пође тамо — и тога има код Томића!

И откуда то Академику да је Сулејман дошао у Љешкопоље? Он нам то каже и на стр. 219. Али и тај долазак пашин у ово место он је просто измислио. Извор каже једанпут (стр. 346) да се говори да ће ту доћи и то је завело писца. Што је најлепше, из другог се извора (стр. 337) види да није ишао у Љешкопоље. Али Академик презире критику; он мисли да је извршио своју дужност, кад дотични акат преведе на двоје на троје. Он толико има само тај циљ пред очима, да је за све друго апсолутно слеп. Јер, молим Вас, како друкчије да се објасни то што Сулејман по њему иде најпре у Љешкопоље, па тек онда напада Црмничане, кад су они на путу за Љешкопоље, а нису на путу којим се иде из Љешкопоља на Цетиње?

Колико је он критичан, види се и из овог примера. Један ухода јави провидуру да Сулејман има 6000, Алија и Сулејманагић, који се с њиме састају, 23 барјака (а колико то чини, не зна) и да ће му се још придружити Омер-бег с 4000 људи. Као што видите, то чини 10.000 + 23 барјака. Али је ухода рђаво сабрао и вели: свега 8000. Дабогме наш историк каже такођер

8000, јер што је у извору то је свето! Он још мање примећује да провидур чини још гору погрешку саопштавајући Сенату да паша без Омера има 8000 (можда Томић то неће ни сад опазити).

(стр. 345) assistenza, tanto più necessaria quanto che essaminata dalla Porta Ottomana la deficienca in cui si trova l' accredità li sogetti nelle confinanti Provinzie, ha promosso al Patriarca di Pech un tal Calenich.

Очевидно је да наш научник ово место није разумео. Речи „si trova l'accredità li sogeti“ немају никаква смисла.

(стр. 345) nel dubio che le di lui blanditie, spalleggiate dal timore de Turchi, raccolti possino partorire etc.

И ово место није добро издато. Где је погрешка, нећемо да кажемо. Можда ће се, истина, Академик сетити, али можда и неће.

О аљкавости пишчевој ваљда говоре и ова два случаја која сад наводимо:

(стр. 216) у прим. 365 каже се да је Ерицова депеше од 15 септ. 1692 штампана у прилогу XLVII, а она је штампана у прилогу XLVI.

(стр. 218) у прим. 378 упућује се на прилог XLIX, а треба да стоји XLVII. Осим тога за саслушање на које се ту упућује каже се у тој примедби: „приложено је Ерицовој депеши од 27 септембра“, а стр. 346: „Саслушање је приложено депеши. . . Николе Ерица од 21 септембра“.

А како да крстимо то што Томић једино исто писмо штампа од речи до речи два пут, стр. 223 и 349? То чини човек који другима не да ни онда да штампају поново један споменик, кад је рђаво издат (он мора остати вечито рђав — тако хоће његова велика љубав према истини и науци).

Напослетку, да видимо још један класичан пример. „Даће нам га академска расправа „Политички однос Црне Горе према Турској (Глас 68), стр. 63—68, На те три странице (толико отприлике остаје, кад се одбију примедбе), учинио је Томић безброј погрешака и неисправности. Има ту и нетачних превода, и измишљотина, и излишности, изостављено је у изворима, рђаво цитирано, писац се понавља, слеп је, некритичан, логика рамље. Хајде да побројимо знатније од тих случајева, поделивши их у групе.

### I нетачно преведено:

а) „Арслан... мисли доћи у Црну Гору, а потом сићи и у млетачки крај“ (стр. 63).

Не, не мисли он да сиђе у млетачки крај, него у Црну Гору: (прим. 119) Bassa havea detto à questi huomini di Montenegro che sarebbe venuto à visitarli..., mostrandosene curiossisimo di passare à questa banda.

с) „Збор одлучи да се скупи на 6000 људи под оружје па да изађу на Морачу Турцима у сусрет“ (66).

Не да изиђу на Морачу, него да буду под оружјем. (прим. 122) che al numero di 6 mille dovessero star pronti.

b) „сиротиња повикала како га (новац) нема откуд дати“ (стр. 65). — Не „нема откуд дати“, него „неће да да“:

(прим. 122) ...la povertà esclamorno con negar di voler contribuire pur minimo denaro.

d) „позивљући црногорске главаре да дођу и донесу тражени новац“ (стр. 66).

Не да „дођу и донесу“ него само да „даду“:

(прим. 124) „sollecitando gli nostri Capi, che le dovessero dare la debita contributione“.

### II додато из памети (оно што је заграђено):

а) и како су му Црногорци, [бојећи се какве пакости и штете], одговорили да су... сиромаси (стр. 63).

(прим. 119) „le hanno resposto esser loro ridotti in stato povero“.

### III изостављено:

а) che cento si stassero alla riva per far la guardia, et tutte le barche over zópolli, come gli chiamano, si dovessero affondare per levar la commodità del pessaggio“ (прим. 122).

b) gli particolari (прим. 122).

c) et ne hanno anco participiato le genti di Castelnuovo, gli quali si sono ritornati (прим. 123).

### IV излишно:

а) речи „како су почетком септембра пећки и призренски санџак-бези били напустили турски табор“ (стр. 63) немају никакве везе с питањем које Томић третира.

в) „с једне стране што се њим потврђује писање Болична о Вују Рајчеву, да је био старешина у Црној Гори, и да су га као таквог сматрали и Турци и Млечићи“ (стр. 67).

### V понављање:

(стр. 62) „Црногорци (се) овом приликом нису могли користити повластицама добивеним од султана, по којима су били ослобођени обавезе да Турцима помажу у ратовању ван Црне Горе и т. д.“

(стр. 64) „додајући да, према повластицама добивеним од султана, нити могу примати нити им може доћи какав старешина султанов, који не би дошао с Порте с нарочитим наређењем“.

(стр. 67) „повластице, којима је султан допустио Црногорцима да нити што год плаћају нити међу се пуштају ма ког санџак-бега, који не би био послан с Порте с нарочитим наређењем, као што их, опет на основу тих повластица, нико није могао наморати да ратују и Турцима помажу ван своје земље“.

### VI рђаво цитирање:

У тексту који упућује на прим. 123 има по нешто што се не налази у тој него у идућој напомени (124).

### VII неопажена контрадикција:

У прим. 123 стоји да су Црногорци дали Турцима откупа 1000 талира, а у 124 прим. 1500 талира. Томић каже у тексту само 1500. Њему није до истине, он мисли да критику у историји може заменити самовоља и ћеф.

### VIII несигурно:

У саслушању некаквог Вукмира Томић подвлачи исказ да је Вује Рајчев сакрио од Црногораца неке повластице. Јамачно зато што су те речи по његовом нахођењу важне. Тај исказ, даље, и према оном како о њему говори стр. 67 он прима као истинит. Али Академик нема нимало право да тај податак сматра као истинит. Да је он иоле критичан, нашао би бар једну реч којом би нам дао на знање да је ствар несигурна. Исто тако ставио би под сумњу и други исказ тога Вукмира: да је Рајчев био у извесном договору са скадарским санџак-бегом. Та не

верује се то тек сваком брифтрегеру на реч и није довољно да се нешто налази у какеом архивалном документу, па да буде историјска истина!

IX ?

На стр. 64—66 наводе се неки подаци који тобоже доказују да Ц. Гора није била независна. „Сви су ови подаци интересни — наставља Томић (стр. 66) —, али од свих за истакнуто питање најинтереснији је један у саслушању Вукмира“. Тај Вукмир, наиме, рекао је провидору да је неки црногорски главар Рајчев био у споразуму с неким санџак-безима који нападају на Ц. Гору и да је сакрио од својих земљака неке њихове повластице, које ми знамо већ из других извора. Као што се види, овде нема ништа важно за питање о зависности или независности Ц. Горе. То, међутим, излази и из даљег разлагања Томићевог, јер одмах затим он из свих наведених података вади доказе да је Ц. Гора била под Турцима, па међу њих мећe један са стр. 65, а Вукмира оставља сасвим на страну.

За данас нека је доста. У једној од идућих свезака „Дела“, јамачно после два-три чланка, који ће осветлити друге неке научничке црте нашег „историка“, гледаћемо да се вратимо на ову ствар и да дамо још један овакав списак. Али већ сада имамо право да изведемо ова два закључка: J. Томић не сме више остати у Академији Наука и Академија Наука не сме му више без цензуре штампати радове. Ако наш научник има научничког морала, он се, то је ваљда за сваког јасно, мора захвалити на чланство Академије Српске, кад га већ она сама не може да искључи из своје средине, и ако је толико година систематски и немилостиво срамоти. Академија Наука пак није нипошто, као што се обично мисли, обавезна да штампа радове својих чланова без икаква прегледа и реферата. У њеном Пословнику нема нигде таквог параграфа.

**Н. Вулић.**

**Привилегована Народна Банка Краљавине Србије 1884 до 1909.** Београд, 1904 Штампарија Љ. Давидовића. Службено издање.

Ове године 15 марта навршило се 25 година од дана оснивања прве и једине емисионе установе, Народне Банке. Тога ради издала је банчина управа споменицу, у којој је изнесен њен двадесетпетогодишњи рад.

Народна Банка у нас, као емисиона установа, није била резултат привредног развитка, као емисионе банке на западу, већ је она у један скучен неразвијен привредни живот готово убачена, октроисана.

Наш привредни живот у времену оснивања Народне Банке био је у фази мењања. Сеоске породичне установе, под утицајем новчане привреде, која је настајала, пропадаху. Трговина је била скроз пасивна, занати у пропадању а земљорад је једва по нешто могао да одвоји за извоз. Железница наметнута Берлинским Уговором имала је Србију да изложи још јаче утицају запада. Сви су осећали, да ће промене наступити и тежили су, да ослабе утицај запада, сматрајући да отуда, као из пандорине кутије, ничу сва зла. Прелаз од патријархалне ка новчаној привреди, као и свако прелазно стање, био је пун несређености и хаоса. Потребе се умножавају, појмови и погледи на свет се мењају. Развитак новчане привреде истицао је већу важност покретног капитала за производњу. И сад је кредит у очима свих постао она полуга, којом ће се привреда моћи напред кренути и ојачати. И држава и приватна иницијатива раде журно на организовању кредита. О њему се дотле бринуо искључиво лихвар; он је био банкар и земљорадника и занатлије и трговца. Лихварством, као врло рентабилним послом, бавило се све: почев од великог чиновника

до сеоског дућанџије. Висину интереса није одређивала ни обезбеђеност ни рентабилност пласирања новца, већ искључиво прешност потребе зајмотражиоца. Намера је била да се кредит организује. Оснивају се новчани заводи, — али је снага њихова била незнатна. Укупан капитал није износио пет милиона динара, а тиме се није могло помоћи народној привреди. Опажа се све више потреба за једном јачом кредитном институцијом. И иницијативом владе основана је 1883 год. Народна Банка, у смеру да се: „јевтинијим капиталима и добро уређеним кредитом трговина и радиност у Краљевини Србији унапреде". Сада су све очи упрте у њу. Она је требало да буде она установа, која ће препородити наш привредни живот.

Оснивање Народне Банке пада једновремено са отварањем наше границе шпрем увозу из западних земаља, а нарочито из Аустро-Угарске (1882). Железница је тај утицај још само појачала и уздрмала наш патријархални живот и патријархалне економске и друштвене односе. Овај период који траје све до 1906 г., до прекида трговинских односа са Аустро-Угарском, окарактерисан је колебљивошћу цифара увоза и извоза.[1] Са тим периодом се поклапа потпуно прва двадесетпетогодишњица рада Народне Банке.

Рад Народне Банке тесно је везан са целокупним привредним животом и несумњив је утицај банчин на привреду земаљску. Зато је веома интересно и потребно проучити рад Народне Банке. Ми ћемо бацити, због оскудице простора, само летимичан поглед на неке важније моменте изнесене у Споменици.

Најпре о новчаници. О њој је и сувише било говора у нашој јавности. Занимљиво је да је овако ситну и сребрну новчаницу створила, против воље управине, држава,[2] она иста која ће доцније (1899) устати против ње и тражити њено повлачење. Сребрна новчаница пореметила је и иначе рђаве валутне прилике. Она је изгонила из промета сребро и злато

[1] Упор. К. Стојановић; Економно Стање Краљевине Србије од окупације Босне и Херцеговине до анексије, од 1878—1908. — Београд, 1909. стр. 51.

[2] Помињемо овде опште познат факт, изнесен у Споменици да је држава после оснивања Банчина, смерала да заведе своју новчаницу од 10 дин. у злату, дакле папирни новац. И заслуга је банке, што нас је сачувала од овог експеримента државничке кратковидости, који би нас вероватно одвео финансијској катастрофи.

и дошла на њихово место као средство плаћања. Као аграрна земља, а уз то са пасивним међународним билансом, Србија је била јаче изложена утицајима криза̂. Једна неродна година потпуно је мењала стање новчаног тржишта. Увоз злата био је мањи, те је морало да се купује. Нешто реткост његова у промету а нешто обиље фидуцијарне циркулације реметили су однос између злата и сребра. На спекулисању тим односом заснивала се по привредно стање Србије симптоматична ажиотерска трговина. Том нездравом стању покушала је радикална влада 1894 г. да нађе лека, у колико се он у опште у законодавству могао наћи. Требало је ограничити циркулацију сребрних новчаница и с тога се донесе једно законодавно тумачење законских одрадаба о покрићу новчаница. Та мера није показала никаквих резултата, не с тога, као што Споменица наводи, што није била умесна, већ због околности, што је управа банчина то повлачење сребрних новчаница везала за редуцирање кредита (20%) а треба имати на уму да су године 1894 и 1895 биле економски неповољне, те је и банчина мера могла бити критична. Влада је најзад морала да суспендује своје тумачење. Банка је стално наглашавала, па то и у овој Споменици чини, да златна новчаница није радо примљена у промету и наводи почетак свог рада, кад су у промету искључиво оне биле. Такво тврђење је погрешно. Што прве банкноте нису могле да нађу веће раширености у промету има више узрока. Најпре неповерење према фидуцијалној циркулацији уопште, која се први пут јавља. Банкнота стаје на место дуката, који су, сем у трговинском промету, налазили и другојаче примене, и несумњиво је примљена са неповерењем. То је неповерење ишло дотле, да чак на поједине државне установе, покрај наредаба и расписа министрових, нису хтеле да их примају. Друго, вредност новчаница (100 и 50 дин.) за ондашњи промет била је сувише велика. Велика трговина тек је по имену постојала, а малој је тако крупна монета била излишна. Година оснивања Банчина била је, као што сама управа наводи, година застоја економског. Идуће године долази сукоб са Бугарском, и у таквим политичким кризама свако претпоставља златну монету. Па и сама банчина есконтна политика спречавала је трговце, да се користе кредитом код Банке. Отплата по меницама, практикована по осталим кредитним установама, имала је преимућства над стрик-

тним исплатама меница о року, што је Банка од својих клијената захтевала. А зна се, да је есконт главно средство, којим Банка пушта у промет своје новчанице. Најзад, оптицај златних новчаница је ипак све већи. У 1884 г. било их је у оптицају просечно за 492.600 дин. Већ после емисије златних новчаница од 20 дин. у 1907 г. било их је за 6,505.429 дин., да у 1908, због обуставе есконта у злату, падне на 4,335.108 дин. просечне суме. Мало већом пажњом према овој новчаници, која је до данас била пасторче, Банка би приближила онај моменат регулисања валуте, што и закон о продужењу повластице истиче, када ће Банка, као што то Управа вели у овој Споменици, престати да издаје новчанице у сребру, један знак, да је и Народна Банка, најзад, увидела штетност сребне циркулације.

Као златна новчаница, и установа филијала била је стално одијум на управу Банчину. Покрај законске обавезе оснивања филијала по унутрашњости, Банчина управа умела је, да ту обавезу увек избегне и да је чак у последњим законским изменама потпуно избаци. Све емисионе установе имају читаве мреже филијала по унутрашњости, само наша Нар. Банка, из непојмљивих разлога, то никад није хтела. Она је говорила о немогућности, да се састави у каквој вароши управни одбор, чији би чланови могли да испуне онај услов од 40 акција кауције. Без обзира на то, што би управни одбор могао бити и под другим условима састављан, и што би банка у њима могла да има свог деташираног повереника, ако јој је стало до контроле, изгледа, да је главни узрок на другој страни: у режијским трошковима, а још много више у оном апсолутистичком духу, који се плашио децентрализације. А несумњиво да би филијали утицали врло много на консолидовање кредитних односа у земљи и наше новчане заводе принудили, да раде много реелније и кулантније.

Есконтна политика Банчина није имала довољно јасних тенденција. Сам закон искључио је из уживања користи, које једна новчаничка банка пружа, најјачи ред у земљи, земљораднички. И овде су земљорадници били пасторчад законодавца. Заслуга је министра Народне Привреде, што је при доношању измена загарантовао ту корист и земљораднику, а што је још важније: организованом. Исти је случај и са занатлијама. Једино су трговци, и то увозници, издашно црпли кредит код Банке.

Са похвалом се мора истаћи, да је кретање дисконтног става показивало, чак и у временима интерних или и међународних криза, врло мало колебања. Поменуто је већ, да је интересна стопа од времена оснивања Народне Банке спала на 8 и 9%. То се односи на велики промет. У малом промету она је и даље и најмање 12%. Ма колико да Банка, због бесплатности кредита који ужива, може да даје низак дисконтни став и тиме утиче у неколико на висину интересне стопе, ова је регулисана битно другим узроцима. Шимерно је гледиште управе, да би се појевтињавање каматне стопе дало постићи спајањем и стапањем многих ситних завода у јаче, са већим капиталом и јевтинијом администрацијом (стр. 171). На ту концентрацију кредитних установа, Банка је могла утицати својом есконтном политиком, али кад се има на уму, да је хоса или беса интересне стопе један компликован економски појав, који у правом реду зависи од продуктивности капитала и да га установе, код којих је величина дивиденде мотив раду, неће моћи остварити, већ једино оне, код којих је то узајамни интерес потрошача; а то су у овом случају, установе популарног узајамног кредита. А она законска мера о ограничењу инт. стопе утицаће на повећање капитала појединих новчаних завода, и тераће капитал да се и непосредно умеша у индустријску област, а не само посредно као до сада.

Споменица износи, да се „историја банчина рада поклапа са нашег културно-екомског живота". Ма да је претерано рећи, да је тај утицај банчин на наш економски живот био „препондерантан, он се не може спорити. Банка је утицала на наш привредни развитак и овакав би био биланс тог њеног утицаја:

Капитали су постали приступачнији, многе скривене и дотле стерилне суме ушле су у промет.

Кредитни односи консолидованији но пређе, али још далеко од оних на западу.

Интересна стопа у великом промету снижена.

Број новчаних завода непрестано је растао, нарочито у периоду непосредно по оснивању Народне Банке.

Трговина скроз пасивна, увозна, којој је централизација капитала највише и помогла, узела је дотле непознате размере. Извозна трговина ограничена на извоз народног напитала — сировина.

Радиност, по закону предмет банчинас тарања, била је остављена самој себи, или старању појединачних или организованих лихвара.

Сточарство, као привредна грана, уступа све више земљораду, чија је производња релативно све јача. Али тај развитак ишао је спонтано под утицајем прилика тржишта, јер је пољопривреда и после, као и пре оснивања Банке, била предмет лихварског старања.

У сваком случају тесна веза између привредног развитка и Народне Банке не може се порећи. И она ће бити вазда све тешња. Тај факат, а и изузетност прилика и неспремност државе за какво друго решење, и руководили су владу, да се Народној Банци продужи концесија за још један дуг период од 25 год. уз врло незнатне корекције. И то кодификовање на тако дуг рок у доба, када се ми опет налазимо на привредном прекрету, кад се производња трансформује и извоз упућује другим правцем, неће свакако бити практично, ако се буде у току времена указала потреба накнадних корекција. А оне ће бити несумњиво потребне, већ и због тога, што је Банка постала у времену, кад је демократија била гоњена, задржала у себи неку апсолутистичку традицију и инертност, која потиче из велике централизованости, што ће се тешко дати измирити са новим привредним развитком, који изискује еластичтост и пре свега гони рутину.

Споменица је плод мучног и трудног рада. Има одељака готово нових за јавност, тако онај о оснивању Банке. Мало више објективности није било на одмет ма да се мора констатовати, да је у том погледу управа учинила велики напредак.

П. Т. Јанковић.

# БЕЛЕШКЕ

## *Друштва.*

**Краљ. Срп. Академија Наука.** — Председништво Академије држало је од 1 марта две седнице. На седници од 4 марта, поред редовних послова, одлучено је да се распише награда од 1000 динара, из задужбине пок. архимандрита Нићифора Дучића, за најбољи спис из српске филологије, или географије или етнографије. Рок за подношење рукописа је 31 децембар ове године. Награђени је спис пишчева својина, а досуђена ће му се награда издати кад свој спис штампа и поднесе Академији 50 штампаних примерака. — На седници од 27 марта свршени су редовни послови.

Академија друштвених наука држала је своју седницу 1 марта и на њој су посвршавани ови послови: 1. Академик Стојан Новаковић, председник Академије, приказао је свој рад „Законски споменици српских држава средњега века“. Одлучено је да се штампа као засебно издање Академијино. — 2. Академик Јов. Н. Томић приказао је своју расправу „Песме о одласку св. Саве у Св. Гору“. Примљено за „Глас“ II разреда. — 3. На основу реферата академика Јов. Н. Томића није примљен за Академијино издање спис Милојка Веселиновића „Манастир Студеница“. — 4. На предлог председника Академије Ст. Новаковића одлучено је да се уз „Живот Стевана Немање“ од Стевана Првовенчанога штампа и „Живот Стевана Немање“ од св. Саве.

Академија философских наука држала је своју седницу 2 априла и на њој су посвршавани ови послови: 1. Приказане су и примљене за „Глас“ II разреда расправе дописног члана Академије Павла Поповића „Адвокат Патлен у дубровачкој књижевности“ и „Антун Сасин, дубровачки песник XVI века“, — 2. Приказан је и за „Споменик“ II разреда примљен спис дописника Тихомира Остојића „Прилози за историју Црне Горе новијега доба“. — 3. На основу реферата академика Александра Белића примљен је за „Дијалектолошки Зборник“ спис Милоша Московљевића „Акценти именица и придева у поцерском крају“. — 4. На основу реферата академика д-ра Јована Туромана примљене су за „Глас“ II разреда расправе д-ра Веселина Чајкановића „Pisandrea“ и „О једној митолошкој басни у Федра“.

Априла 2 одржан је заједнички скуп Академије философских наука и Академије уметности под председништвом академика Стевана Тодоровића. На овоме скупу донете су одлуке о уметничком илустровању српских народних песама за издање задужбине Дим. Стаменковића: 1. да се

прву књигу ових песама уђу одабране песме историске (доба пре косовске битке, косовске песме, песме после косовске битке до пропасти српских држава, песме ускочке, хајдучке, и песме из устанка); — 2. да се о штампању ове књиге стара академик Љуб. Стојановић; — 3. да се израда слика за ову књигу повери академику Паји Јовановићу, под чијим ће се надзором израдити клишеји; — 4. да се слог стереотипише и матица да се чува у Академији; —5. да по сразмери утрошка, на насловним листовима ексемплара буду слике Д. Стаменковића и Стев. Магазиновића (јер ће Министарство просвете потпомоћи Академију у овом послу приходом из фонда Стев. Магазиновића). Примерцима издатим трошком фонда Магазиновића располагаће Министарство просвете.

**Главни Просветни Савет**. — Главни Просветни Савет држао је 19 децембра прошле године хиљадити састанак, који је био као неки јубиларни састанак. Стога су на овај састанак позвани били не само садашњи редовни и ванредни чланови, већ и они који су то раније били а још су у животу.

И ако нам је било познато да је овај хиљадити састанак држан, ипак о њему нисмо у „Делу“ донели никакав извештај стога што нам није било познато шта је на њему рађено. Сада смо у могућности читаоцима „Дела“, које интересују рад ове установе, дати обавештења о овом састанку Главног Просветног Савета, јер је цео извештај штампан у мартовској свесци „Просветног Гласника“.

Састанак је отворио Министар просвете и црквених послова кратким говором у коме је у најкраћим потезима обележио значај рада Гл. Просв. Савета. Затим је Љубомир М. Протић, управитељ београдске женске учитељске школе и редован члан Савета, прочитао свој састав „Главни Просветни Савет. Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка“. М. Протић не говори само о садашњем Просветном Савету, већ и о „Одбору Просвештенија“, који је установљен законом од 3 јула 1845 године и трајао до 30 октобра 1847 године, затим и о „Школској комисији“ која је основана 25 нов. 1849 године и коначно престала радити 1876 године. После овога прелази на садашњи Гл. Просветни Савет; говори о доношењу закона о Савету, о његову раду од постанка, 1 марта 1880 године, до данас. Напослетку је списак ванредних и редовних чланова Савета од 1880 год. до данас.

Из овога се прегледа види да је Главни Просветни Савет за ових 30 година радио многобројне и врло разноврсне послове. Писцу овога прегледа није остављено довољно времена да изнесе опширније рад Саветски из кога би се могло видети кака је решења о појединим питањима доносио, те да би се могло видети да ли је у његову раду било неког континуитета и доследности. Веома би занимљиво било видети како су поједини министри просвете примали Саветска мишљења: да ли су их прихватали и остваривали или су министри преко тих мишљења прелазили и опет радили на своју руку. То би нарочито било вредно видети стога што се често чују приговори да је рад Главног Просветног Савета био врло мршав, и да се његов утицај на унапређење наставе или никако и не опажа, или, и ако се опажа, он се чини незнатан.

Љ. Протић, на крају овога свога рада, износи своје мишљење да Главни Просветни Савет треба реформисати. Гледиште Протићево је несумњиво тачно, а тако је исто тачна и основа на којој се, по његову мишљењу,

има Савет преуредити. Само је Протић остао, чини нам се, идеалиста. Рад Главног Просветног Савета је веома значајан, он је несумњиво значајнији него рад многих сличних установа. Његова је дужност да Министру просвете помаже својим стручним знањем на унапређењу школа и наставе. А школе су, то нико озбиљан не може спорити, темељ на коме почива културно биће народно. Чланови Просв. Савета морају свој посао схватити врло озбиљно и радити потпуно савесно. А такав рад захтева много труда и времена. И кад је тако, онда није право да они тај посао раде бесплатно. Уосталом, колико смо ми обавештени, само чланови Главног Просветног Савета не примају никаку награду за свој труд, иначе се члановима сличних установа у другим струкама плаћа. Кад се члановима Гл. Просв. Савета плати њихов труд, онда министар просвете има право тражити да они савесно раде; а кад они савесно раде, онда се министар може увек с поузданошћу ослонити на њихово мишљење. Не вреди овде апеловати на неки патриотизам, јер се патриотизам не састоји у бесплатном већ у савесном раду.

Пошто је Љуб. Протић прочитао свој рад, говорио је председник Савета д-р Михаило Петровић. Он је у своме говору такође изнео мисао да Гл. Просв. Савет треба преуредити и променити делокруг његова рада, у главном у истом смислу у коме је говорио Љ. Протић. Најзад је Просветни Савет, на захтев министра просвете, једногласно дао мишљење да Министарство просвете треба да прослави стогодишњицу од смрти Доситија Обрадовића и изабрао тројицу који ће му реферисати о начину како ову прославу треба извести. — Потом је закључен овај јубиларни састанак.

**Српска Књижевна Задруга.** — У марту месецу Главни одбор Срп. Књ. Задруге имао је једну а Књижевни одсек две седнице. На седници Главног одбора 29 марта донесене су ове одлуке: 1. Утврђене су одлуке Књижевног одсека о хонорисању штампаних реферата. — 2. По тајникову реферату о прорачуну за издање целокупних Доситијевих дела, одлучено је да тајник са члановима д-р Јов. Скерлићем и Јер. Живановићем поднесу писмен реферат о том издању Главном одбору, пошто се и управа Државне Штампарије замоли да прорачуна цену овог издања. — 3. Одлучено је имати у виду мишљење Милутина К. Драгутиновића, професора реалке, о издању целокупних дела Доситијевих. — 4. Одређена је годишња награда особљу.

Књижевни одсек у седници својој од 18 марта свршио је ове послове: 1. „Напуљске шетње“, од Мила Павловића, професора, одлучено је дати на оцену д-ру Јов. Скерлићу и Драгомиру М. Јанковићу. — 2. „Виноградарство“ од Благоја Д. Тодоровића, управитеља ратар. школе у Краљеву, дато је не оцену Јаши М. Продановићу, министару народне привреде, и Милутину Савићу, начелнику министарства народне привреде у пензији. Ако овај спис буде примљен, одлучено је, ради издања његовог, тражити помоћ од Министарства народне привреде. — 3. По реферату члана Јеремије Живановића о приповетци „Дишко“, од П., одлучено је сачекати други реферат. — 4. Примљен к знању и одлучено је упутити Главном одбору реферат тајников, а и мишљење Милутина К. Драгутиновића, професора, о издању целокупних дела Доситијевих. — 5. У шестој књизи XIX кола, а као прву у колекцији „Хрватске књижнице“, одлучено је издати „Антологију новије хрватске

приповетке. — 6. Одређени су хонорари штампаних реферата.

На састанку књижевног одсека од 20 марта свршени су ови послови: 1. По реферату члана д-ра Јов. Скерлића о „Напуљским шетњама“, од Мила Павловића, одлучено је сачекати и други реферат. — 2. По реферату члана д-ра Јов. Скерлића, одлучено је да се приповетка „Дишко“, од П., не прими, а о „Дошљацима“ од М. М. Усковића сачекати реферат члана Јеремија Живановића. — 3. Хонорисани су реферати о „Напуљским шетњама“, конкурсним списима: „Комшијама“ и „Дишку“. — 4. О спису „Српски народ за Немањића и њима савремених владалаца српских“, од Јована Ђорђевића, професора у Нишу, одлучено је да реферишу члан д-р Тихомир Ђорђевић и д-р Јован Радонић, професор Универзитета.

Управа Српске Књижевне Задруге спремила је већ и извештај за седамнаесту редовну годишњу скупштину, која ће се одржати 25 априла ове године. Пошто се штампање априлске свеске „Дела“ завршило 14 априла, дакле пре Задругине скупштине, донећемо опширан извештај о њеном раду, као и о раду Задругином у прошлој години, у мајској свесци. Засада ћемо само споменути понешто о управљању Задругом и њеном имовном стању. — Задругина је управа неоспорно марљиво вршила своју дужност у управљању Задругом, и она је имала знатна успеха. Повећан је број задругара свију врста (добротвора, оснивача и улагача), и тај је број већи од свију досадашњих. Прошло, XVIII, коло штампано је у 8000 примерака, и Задруга се нада „да ће се за који дан сасвим распродати“ (до 31 марта раздато 7786 комплета). За ранија кола Задруга је у прошлој години добила 14.312 динара, а тако исто добро су продавана и остала издања њена. То је јак доказ да магацин Задругиних књига не представља непоуздану и несолидну вредност, како се пре неку годину на све стране говорило, већ напротив. Овај пораштај задругара и распродаја ранијих Задругиних књига учинили су да је буџет примања, предвиђен на 50.000 дин, порастао на 67.551,20 динара, а тако се исто и расход, од предвиђених 50.000 дин., попео на 56.331,54 динара, што је неминовно при већем обрту, у корист примања. — Дакле у управљању Задругином имовином постоји стваран напредак; а што се тиче њеног књижевног рада, сачекаћемо мишљење Задругине скупштине, које ћемо, заједно са својим, саопштити читаоцима „Дела“.

**Српско Географско Друштво.** — На Благовести ове године основано је у Београду „Српско Географско Друштво“, које се истога дана и конституисало. Председник му је д-р Јован Цвијић, професор Универзитета. Програм овога друштва је на такој основи да заслужује пажњу и шире јавности. Оно има двојак задатак: да негује и унапређује научну географију у најширем смислу, у свима њезиним гранама, и, осим тога, да популарише географска знања, нарочито у колико се тичу српске земље и народа. Особито овај други део програма „Срп Географ. Друштва“ може интересовати и шире кругове нашега народа, и оно се нада да ће га они помагати у раду.

„Срп. Географ. Друштво“ држаће стручне састанке, популарна предавања, приређиваће екскурсије, и, док у материјалном погледу ојача, основаће свој часопис. Предавања и часописи биће за чланове бесплатни, а на екскурсијама ће чланови друштвени имати неких повластица.

Леп одзив стручњака и пријатеља

географије, затим озбиљност са којом су оснивачи пришли овом раду, дају јаке гаранције да ће се друштво солидно развијати. Разуме се да је друштво упућено и на материјалну помоћ оних који се за њ интересују.

„Срп. Географ. Друштво“ има чланова редовних, ванредних и добротвора. Редован члан може бити сваки ко може и жели активно учествовати у раду. Он плаћа 10 дин. (или круна) чланарине. Остали су ванредни чланови и плаћају 6 дин. годишње. Добротвори су они који поклоне друштву најмање 300 дин. Члански улог прима Риста Т. Николић, професор, коме се улог може и непосредно слати; али је друштво у свим већим местима поставило своје поверенике, који ће примати чланове. Сва друга обавештења даје друштвени секретар д-р П. Вујевић, доценат Универзитета.

Уредништво „Дела“ стараће се да својим читаоцима саопштава што опширније о раду овога друштва.

## Наука.

**Историја образованости.** — Штампана је друга књига „Историје образованости“, од Шарла Сењобоса, коју су превели Влад. Ј. Радојевић, проф. и пок. Миливоје Анастасијевић, суплеНат, а коју је издала Задужбина И. М. Коларца (Београд, 1910. Нова штампарија „Давидовић“, — Љуб. М. Давидовића. У 8⁰, стр. IV † 383. Цена 3 дин.) Ова друга књига обухвата средњи и нови век, од почетка сеобе народа до краја XVIII века, до времена француске револуције. — Шарл Сењобос, професор историје на париском универзитету, јесте један од познатијих историка француских. Он је досад написао неколико историских радова трајније вредности, особито из области историје 19 века. Његова „Политичка историја савремене Јевропе. Развитак партија и политичких облика, од 1814 до 1896 године“ јесте дело које је стекло гласа. Име таквог једног научника довољна би била препорука и овој књизи која је преведена на српски. Али, како нема правила без изузетака, тако и овде има један мали изузетак.

Шарл Сењобос проучава, а ваљда на универзитету предаје, историју 19 века; то је време њему, тако да кажемо, струка. И из тог историског периода он даје радове, који се одликују више мајсторским груписањем факата, него особитом подобношћу да дубље проникне у њих и ако му се и у овом погледу не може сасвим спорити научничка подобност. Па и у овом погледу код њега се може опазити нешто једностраности. Кад говори о Француској, Енглеској и Немачкој, он је научник, скоро првог реда; али га та његова научничка подобност издаје чим почне говорити о осталим јевропским народима. Треба само у његовој „Политичкој историји савремене Јевропе“ прочитати део о балканским Словенима па да се види како је његово познавање ових народа прилично површно.

Исти је случај и у његовој „Историји образованости“. Он је ову историју написао у три књиге, и све су три досад преведене на српски и штампане. Трећу књигу „Историју савремене образованости“, која је обухватила доба од времена пред француском револуцијом па до последње десетине 19 века, издала је наша Срп. Књ. Задруга (119 књига Задругиних издања), а остале две (стари, средњи и нови век) издала је задужбина И. М. Коларца. Од ове три књиге несумњиво је трећа најбоља, а оне друге две су, према њој, већ лошије. Штогод се писац више удаљавао од 19 века, у прошлост показује све мање и мање разумевања у

послу. Док је трећа књига постала директно из његових студија, дотле су оне друге две компилација других стручних испитивача. Па и то не. Научних је испитивања и добивених резултата у области историје тако много, да живот једног па и највреднијег човека није довољан да те све ресултате прикупи и пробере и да од њих створи једно научно тачно, прегледно а и занимљиво дело. Па разуме се да то није радио ни Сењобос. Он је узео дела другог реда, по реду писања а не по вредности, већином дела у којима се сумирају добивена знања из појединих историских периода и о појединим народима. Дакле опет дела која су компилације, али не са ружним значењем ове речи. Па из тих дела он пише своју историју образованости. Али и оваквих је дела много, и има их свакојаке вредности, па је и ту ваљало чинити избор. А ово је такође врло тежак и осетљив посао. Па и кад се овај посао савлада, онда треба пробрати материјал из изабраних књига који ће ући у овакав сумаран преглед какав је његов па да ипак, и ако је сумаран, читаоцу да прегледну, јасну, тачну слику — да буде веран и занимљив а у исто време да дâ нешто ново, ако не у грађи, а оно у начину груписања историских факата.

Кад је Сењобос дошао до овог последњег стадијума у своме раду, он је већ био преморен и сустао. То се показује очито у његовој „Историји Образованости“ у I и II књизи. Стога је његово излагање и сувише сумарно и причање сухо и хладно, факта су груписана на дохват те код читаоца не оставља скоро никакав утисак. Читалац, читајући ове прве две свеске његове „Историје образованости“, тек види понеку слабачку светлост која овде онде севне у густом мраку, који зовемо прошлошћу народа, историјом. Истина ово Сењобосово дело преведено је на неколико јевропских језика; али то неће бити због његове особите вредности, већ што је оно најмање дело које обухвата целокупну културну историју човечанства, изузевши словенску.

Али, кад овако говоримо о вредности овог Сењобососа дела, нека нас читаоци „Дела“ не схвате погрешно, па да помисле да једну овакву књигу не треба ни читати. Она за нас, Србе, ипак има вредности, јер ми немамо ниједну књигу о овом предмету. Велика већина најобразованијих Срба, у Србији нарочито, располажу веома површним познавањем не само историје свију народа у свима временима већ и знањем историје свога народа. Зато ова Сењобосова књига у нашим приликама има врло велике вредности. Читалац ће од ње имати и користи, јер ће дознати много штошта што није знао. А за то нека, заједно с нама, срдачно захвали преводиоцима на труду, и нека слободно не пожали дати новаца за ове књиге.

**Менична способност.** — Из „Архива за правне и друштвене науке“ оштампана је у засебну књигу расправа Ника Перића „Менична способност“ (Београд, 1910 стр. 42, у 8⁰.) — У овој својој расправи Перић се бави питањем о меничној способности по српском законодавству, и то поглавито о т. з. пасивној меничној способности, т.ј. о оној способности коју мора имати лице које хоће да се менично обавеже. При том он излаже мишљења наших правних писаца који су се бавили тим питањем, упоређује их, критички их посматра и даје своје мишљење.

Расправа је подељена на шест одељака и у њима се одговара на ова питања: 1. Ко има меничну способност? — 2. Кад треба имати меничну спо-

собност? — 3. Доказивање меничне способности. — 4. Правно дејство обавеза менично неспособних лица. — 5. По ком се закону цени менична способност? — 6. Заступање у закључењу меничних уговора.

Као што се већ и по самим насловима, а такође и према величини расправе може оценити, третирање питања о меничној способности врло је исцрпно. Они пак, који књигу буду прочитали, видеће да је она и врло марљиво и савесно израђена, па ако се баш и не буду могли сложити са свима закључцима и погледима пишчевим, мораће му ипак одати признање, да је своја мишљења бранио са много умешности и познавања предмета о коме је расправљао.

**М. Ст.**

**О Фрањи Рачком.** — У издању париске књижаре Hachette et C[ie] штампао је Владимир Загорски опсежну расправу „François Rački et la renaissance scientifique et politique de la Croatie (1828—1894)“. Књига је у 8⁰, има страна VI + 257. —

**J. Volkelt,** System der Ästhetik. II Band. München 1910., 8⁰ стр. 569.

Пре неколико година појавила се прва књига ове естетике Фолкелтове. Аутор је тада мислио, да ће друга књига сачињавати завршни део његове естетике. Ну при изради ове друге књиге показало се да ће бити потребна још једна. Пошто је у првој књизи утврдио опште естетичке норме, прелази он сада на карактеристику типова, у које се даје рашчланити област естетичнога. Идеално Лепо, Узвишено, Дражесно, Чулно Естетично, Духовно Естетично, Дирљиво, Трагично, Комично, Досетљивост, Хумор, Ружно предмет су свестранога испитивања. Сваки од ових основних типова рашчлањава се и многоструко разграњава. Износе се на видик и односи, који постоје између основних типова. Све се састоји у описивању, рашчлањавању и свезивању одређених естетичких доживљаја, опредељених типова осећања. Нигде се не постављају питања, која би почивала на непоузданој основи, нити је ту реч о хипотезама. Читалац се од почетка до краја креће на земљишту, које је у стању сâм да испита на основу онога што је већ доживео. Оно што се ту износи није искључиво у служби научнога испитивања. Оно има тенденцију, да унесе светлости и у разумевање уметности.

**Fritz Knapp,** Michelangelo (Klassiker der Kunst, VII Band). Leipzig 1910., са 169 слика.

Савесно написана књига, у којој ће читалац наћи најновије резултате, до којих се дошло у испитивању Микеланђелове уметности. Све је строго критички изнесено, а уз то се пружају сто шездесет и девет изврсних репродукција. Књига ће веома корисно послужити и ономе, који би хтео да се ода студији Микеланђелове уметности, као и ономе, који би хтео с њом само да се упозна.

**Michael Angelo.** Newnes' Art Library. London, са 48 слика.

Књига се истиче изврсним репродукцијама. Популарно је написана. Увод је кратак и из пера Dr. Georg-a Gronau. Једини јој је недостатак, што није обухватила Микеланђела као вајара и као архитекта. Репродукције се тичу само сликарства.

**Onton Reichel,** Ostasien und das Abendland („у Monatshefte für Kunst-Wissenschaft“, April 1910.).

Труди се, да унесе светлости у спорно питање о пореклу т. з. крит-

ско-микенске или јегејске уметности. Ова уметност је веома оригинална, ну дају се констатовати разноврсни утицаји, који сведоче о живим везама са Египтом и Оријентом. Аутор се задржава на праменастим шарама, које се у критско-микенској уметности често дају констатовати и на фрескама и на металу. Оне поуздано служе да означе терен, ма да су на површини слике сасвим неправилно расуте. Значајно је, да се за ове шаре не налази аналогија у оквиру античке уметности земаља око Средоземнога мора, те је у толико уочљивије, што ће се оне наћи на старим тканинама, које се још из ранога времена чувају у јапанским манастирима. Сличне форме налазимо у т. з. облацима на старим кинеским металним израђевинама и тканинама. И иначе на судовима нађеним у Микени и на Кипру као и на онима, који су насликани на египатским гробовима, појављује се спирална орнаментика у облику кинескога меандра на бронзаним радовима. Остаци једне старе кинеске архитектуре слажу се у принципу са основама микенских палата: имају спољашње двориште, а према улазним вратима лежи кућа. Представа секире јавља се и у критско-микенској и у источно-азиској орнаментици. Ове паралелне појаве двеју простором раздвојених културних сфера указују на њихове узајамне утицаје. Док једни научници заступају гледиште, да је један Западни културни талас плодоносно утицао на Источну Азију, дотле аутор овога чланка заступа супротно гледиште. Ну и он са̂м увиђа, да су докази, које он износи, недовољни, да поткрепе његову поставку. Ту је, изгледа, слична ствар као и у питању, да ли је т. з. Маја-култура т ј. преисториска култура Америке пореклом египатска или обратно. Ну питање је, да ли се код различних народа примитивне културе не мора увек рачунати на могућност независно једно од другога извршенога формирања истих или сличних форама.

**Напомене о чакавским говорима.** — У XIV, књизи „Извѣстія“ руске Академије Наука штампао је д-р Александар Белић свој оглед „Замѣтки по чакавскимъ говорамъ“. У предговору каже писац: „У овим напоменама саопштавам своја проматрања чакавских говора, што сам их извршио, по поруци Одељења руског језика и књижевности Царске Академије Наука, по северночакавским острвима и по Хрватском приморју за време свога путовања по тим крајевима, од августа до половине септембра 1908 г. Пошто сам на располагању имао врло мало времена, нисам у стању дати целу, потпуну слику говора̂ које описујем већ само, у ствари, напомене које ће, без обзира на њихову неповезаност, осветлити, ја се надам, у овом или другом смислу и друга питања чакавске дијалектологије. Непотпуност података о чакавским говорима нагони ме да штампам ове напомене, и не чекајући времена када би их могао попунити“. Излажући укратко правац путовања и места бављења свог, д-р Белић завршује: „Пошто сам се задржавао у свега неколиким местима чакавске дијалектолошке територије, и пошто ове напомене имају карактер уломака и локалности, то их и износим само као грађу за будући опис црта тих говора, који ће се моћи извршити само на основи и детаљнијих и опсежнијих проучавања факата, него што сам то ја могао учинити“. Ипак, ове напомене не губе ништа од своје вредности и значаја ни под тако скромним натписом. —

## Књижевност.

Борисав Станковић: **Нечиста крв**. — Пре неколико дана изишла је из штампе најновија већа приповетка Боре Станковића, „Нечиста крв“, за коју смо у прошлој свесци „Дела“ јавили да се штампа.

— Може се слободно рећи да досада није било ниједне књиге, која је код нас са оволико нестрпљења очекивана као ова књига Боре Станковића. Скупљачи претплате могу нам причати колико су и колико пута били упитани: „Је ли готова „Нечиста крв?“ Кад ће бити“. Ово је нестрпљење и разумљиво. Ера некадашњих „богова“ у српској књижевности већ као да је била прошла; „богови“ су отишли на жалост тамо где им је место (на онај свет), а у нашој књижевности се наједаред осетила нека тишина, празнина. Скоро сваки је тада помислио да је „златно доба“ српске књижевности већ свршено, да оно припада историји. Сваки је предвиђао будућност са младим полетарцима, који се упињу да нешто даду, али који брзо подлегну напрезању, па клону и сруше се на почетку. Неће бити више песника и приповедача, који ће освојити здрав укус и стаћи се на висину некадашњих наших „богова“; а да ће их ко и надмашити — о томе се није могло ни помислити. Када смо се на гробљу растајали са Матавуљем, који нас је последњи од негдашњих великана оставио, ко није осетио у души да за нашу књижевност настаје доба глухо и пусто; да ће настати стравична тишина, коју ће овда онда узнемирити шум слабачких крила каквог полетарчића хитајући да се затрпа у листове каквог дневног листића. Ко се тада није запитао: „Шта ћемо сад? Ко нам сад остаје?“ Сви смо се тако питали и тражили одговоре, али тврдо уверени да Лаза К. Лазаревић, Глишић, Јанко, Сремац, а нарочито Матавуљ, одоше и не оставише заменика

Али и ако смо се тада тако питали и мислили, ипак је, баш у том тренутку, кроз нашу тугу и злу слутњу светлуцала некаква као потајна нада, да је наша слутња још неоправдана, да наша судба није тако немилосрдна према нама. Знали смо да Бог и природа што узму накнаде, некад двоструко а некад и више. И кад смо се у таким мислима осврнули да прегледамо ко нам је остао, сви су се наши погледи и све наше наде тада, наједном и спонтано, зауставиле на једном скромном човеку, у кога је био снажан дух, који је себи храбро и одлучно крчио пута. Појавио се пред нама — Бора Станковић, ведар и снажан, али скроман, тих, бојажљив дух. Свима нама би јасно да је он наша узданица и заменик, достојан заменик, оних великана који нас, већином пре времена, оставише. Стога се од њега очекује сада много, сувише: да надокнади и замени све које изгубисмо, и отуда нестрпљење којим се дочекују његови радови.

И дочекасмо и уверисмо се да се у њему нисмо преварили. Ранијим својим радовима он је дао повода да на њега полажемо оволике наде, а овим, што је пред нама, он поново доказује да је он дух који се крепи и уздиже. „Нечиста крв“ га је уздигла на висину негдашњих великана; он на њихово место може стати без зазора, без устезања и са пуно достојанства. Он је то место неоспорно стекао.

Намерно се уздржавамо да ово, што рекосмо, и докажемо. Пре свега то нећемо стога што смо уверени, дубоко уверени, да је „Нечиста крв“ потпуно достојна да јој се посвети озбиљна и свестрана студија, чему свакојако није место у „белешкама“ једног часописа. Сем тога она је сасвим скорашња, изишла из штампе тек пре

неколико дана, те је многи од читалаца „Дела“ свакојако још ни видели нису, а камо ли прочитали. Нећемо стога опширнијим изношењем њене врло занимљиве садржине, да кваримо задовољство читаоцу да је с уживањем прочита с краја на крај. Рећи ћемо само нешто о томе.

Тема је у овој приповетци из живота Врања, у другој половини прошлог века до на неколико година после уласка ове вароши у област нове Србије, а можда је главна личност, Софка, још и данас у животу. Прича се живот и судбина једне богате породице. Њен последњи је изданак Софка. Хаџи-Трифун, оснивач породице и творац њеног изобиља, прави је породични деспота, у коме је тежња за добити угушила свако племенито осећање, јер он се клања само Богу који даје земаљска блага. Таки су и они који ударају државне темеље. Али, као год после ових државних деспота, тако и код породичних, после њихове смрти наступа прелом, преврат. Потомци Хаџи-Трифунови имају пред собом огромно богаство, оно се преспна. Они неће више да теку, већ хоће да живе, да живе пусто и бесно, расипајући немилице наслеђено богаство и тонући брзо и у моралну и материјалну пропаст. Тај живот њих све више удаљава од обичних људи, њихових земљака и чиичија; они се осећају да су много виша створења од њих. И сад долази оно што увек бива, и што ствара болну трагедију: новац и имање, што се негда онако мало ценило, бацано и расипано само да се отупели живци надраже и засите, сада — кад га је сасвим нестало — у очима ових у животу изнурених створења, добива цену неприродно велику, као што им је пре била неприродно мала, — већу од свега, већу од чисте части и здравог достојанства, па већу и од родитељске љубави. Једино је остала још она пуста сујета, која човека не напушта ни онда кад све изгуби, већ га прати у гроб, те је тек ту нестаје заједно с њим. Тако су се гомилали греси, док се нису почели преливати. А грехе праотаца плаћају потомци, те су се и овде сви сломили на Софку, последњег изданка Хаџи-Трифунова.

Предмет је ове приповетке, по многим знатнијим и ситнијим догађајима, врло занимљив, али је много тежи за извођење писчеве идеје, која је напред у веома општим потезима наведена. Да се та мисао изведе потпуно и свестрано треба добро познавати живот и људе и заронити се до у дубину њихове душе, па онда треба умети то исказати тачно и верно, а живо и лако да је занимљиво. Бора Станковић познаје живот у Врању, познаје људе и уме да их пред нама наслика верно до најфинијих и обичном оку невидљивих њихових душевних особина. И због тога је он своју главну идеју и могао да изведе овако дубоко психолошки и савршено уметнички.

Сада, прочитавши ову приповетку Боре Станковића, можемо слободно и гласно узвикнути: „Врање је најсрећнији српски град“. До сада се завидело Приморју и Црној Гори што су имали Матавуља; Мачви и Шапцу што су имали Јанка и Лазу; Нишу што је имао Сремца. Остала места и крајеви широм српске земље имају овима да завиде и даље, али Врање не — оно треба да је задовољно својим Бором Станковићем, а и више него задовољно — треба да је захвално.

„Нечиста крв“ је ретка појава у нашој књижевности; њој ће и њеном писцу, уверени смо, и најпедантнији критичар морати одати своје поштовање и признање.

## Уметност.

**Уметничка изложба у Сомбору.** — У Сомбору се 25 априла ове године отвара српска уметничка изложба. На ову су изложбу позвани сви српски уметници, вајари и сликари, који су се великом већином одазвали позиву и послали своје радове. Из Србије је послано око 120 радова сликарских и вајарских. Од знатнијих уметника учествују са својим радовима: сликари: Риста Вукановић, Бета Вукановић, Урош Предић, Марко Мурат, Бора Стевановић, Љуба Ивановић, јеромонах Рафаило Момчиловић, Јосиф Лазић, Васа Ешкићевић, Петар Почек, Стеван Алексић и још неколицина млађих; вајари: Ђока Јовановић, Симеон Роксандић и Јован Коњарек.

## Читуља.

**Др. Ловро Павловић-Лучић.** — У суботу 27 марта изненада је преминуо у Макарској д-р Ловро Павловић, борац у српском покрету у Далмацији и друг незаборављеног вође Срба на Приморју Саве Бјелановића.

Покојни је Ловро Павловић рођен 1848 године. Правне науке учио је у Бечу и Грацу. Као ђак и доцније као млад доктор учествовао је живо и одушевљено у народном раду. Кад је наступио раздор у ондашњој народној странци и Срби се одвојили од Хрвата, д-р Павловић је пристао уз пок. Бјелановића и доста допринео да се оснује „Српски лист“, на коме је с успехом радио доста времена. От дада је написао много чланака, које је потписивао псеудонимом „Србин католик“. Заносио се и поносио српским народним идеалима, а загревао се либералним начелима, које су Срби увек истицали и којих су се држали. Знао је српски језик као мало ко, а у полемици је владао гвозденом логиком. Његови чланци били су озбиљни, темељни, стварни и убедљиви. Са своје коректности, озбиљности и духовитости уживао је опште симпатије. Једном су га Срби бирачи изборног среза Книн—Дрниш—Врлика изабрали за посланика на далматинском сабору. Своју посланичку дужност вршио је савесно и на задовољство.

Ни у најтежој народној борби д-р Павловић није губио наду у бољу будућност Србинову нити присебност духа. Али су га ипак многи догађаји принудили да се повуче са политичког поља и да се ода адвокатури. Као адвокат био је савесан бранилац и добар саветник, ради чега је у Макарској био особито цењен и поштован, а и по целом Приморју имао је много пријатеља, чак и међу политичким противницима у време жестоке борбе између Срба и Хрвата. У Макарској су га неколико пута бирали за општинског већника, хотећи да му и тиме посведоче своје поштовање,

И ако се д-р Павловић повукао са политичког поља, ипак је и доцније као адвокат, пратио развитак наших политичких прилика и уопште сваки рад за добро народа, који је волео изнад свега. Често је, што многи не знају, својим саветом потпомогао успешно решење каквог нашег народног питања, а гдегод и кадгод је могао помагао је и новчано нашу народну ствар.

Кад је започело ново доба у животу Срба и Хрвата и кад је установљен братски споразум, д-р Павловић је радосно поздравио такав преокрет, и ако у томе није активно учествовао. Мучило га је највише то што се није могло доћи до коначне сређености у Српској Народној странци, којој је он био један од оснивача. Са отвореном надом, да ће увиђавност истакнутијих Срба учинити своје и допринети

да се једном среде прилике, легао је, ево, овај стари борац у хладни гроб, коме са тужним срцем приступамо и кличемо: „Слава и вечни помен Србину и борцу д-ру Ловру Павловићу“.

(из „Dubrovnika“).

## НОВЕ КЊИГЕ

**Пушчана ватра у боју,** по схватању у аустријској војсци. С руског из „В. Сборникъ“-а превео и примедбама својим допунио пешад. капетан II кл. Светислав Т. Милосављевић. Четири сличице у слогу. Ниш, прва Нишка Електрична Штампарија Ђ. Мунца, 1910. — В. 8⁰. стр. 93. — Цена 1 дин.

**Историја младости једне раднице,** коју је она сама испричала. С немачког Милева Лазовић. Издање социјалистичке књижаре. Београд 1910, Штампарија Саве Раденковића и брата. — 8⁰, стр. 65. Цена 0.40 дин.

**Једна електро-правна загонетка**. Од Ђ М. Станојевића, проф. Универзитета. Прештампано из „Трговинског Гласника“. Београд, Штамп. Бранко Радичевић, 1910 — 8⁰, стр. 77. Цена ?

Задружна Књижница, књига седамдесет трећа. Д-р Гер. М. Поповић: **Задружне апотеке**, Београд, Штампарија „Доситије Обрадовић“, 1910 — 8⁰, стр 29. Цена 50 пара.

Д-р Добр. Гер. Поповић. Друштво за школску хигијену и народно просвећивање. Књига 14. **Излечио се од јектике.** Продаје се у корист „Светлости“. У Београду, Штампарија „Доситије Обрадовић“, 1910. — В. 8⁰, стр. 20. Цена 20 пара динарских.

**Савремени чланци**. Друго коло. Написао Д. Руварац. Карловци, 1910, Српска Штампарија Милутина Јанковића. — В. 8⁰, стр. 80. Цена је књизи 80 потура.

**Реорганизација шумарске струке у Србији.** Од Милана Д. Обрадовића, дипplом. професора шумарства и секретара Мин. Нар. Привреде у пензији. Београд, „Доситије Обрадовић“ — Штампарија Аце М. Станојевића, 1910. — В. 8⁰, стр. 79. Цена ?

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

# ДЕЛО

КЊИГА 55. МАЈ, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

## ВЕЧИТО СУНЦЕ

Из епопеје „Воља“.

У ноћи благе, чаробне и страсне,
Кад осећања дршћу као сенке,
Кад плачу негде виолине гласне
И јечи песма с какве теревенке,

Кад болни месец сија изнад мене,
А ведро небо блиста се у миру,
Зелене воде страшћу опијене
Спавају, неме к'о сфинкс у Мисиру.

Свечани мир кад растре своје мреже:
Ја страшном клетвом кунем небо млако.
Ја хоћу буру пуну моћи свеже;
Не живот који умире полако.

Ја хоћу месец да се крвав стреса,
Да као бесан кроз облаке дере,
Да небо хучи и тутњи од беса,
Да грозни Вулкан јаром земљу ждере;

Да земља стење, да кључају во̏де,
Дебели облак да ме ту̏чом би̏је,
Да муња шиба кроз небесне сво̏де,
Да се пакао кроз облаке лије!

Ах, то ја хоћу и пун страшне воље,
Да грмим кроз ноћ, да одјекну го̏ре.
Страшан к'о тигар кад се с жртвом коље,
Бесан к'о морски вали кад се боре,

Да заталасам снагом речи смеле
Заспало мо̑ре мртвих идеала;
Да газим травке иструле и свеле;
Да преко гробља побеђених зала,

Да преко стења, кроз слојеве магле,
Рањав од пута, а пун свете вере,
Несрећне жртве, што су главе сагле,
Водим ка сунцу где се ловор бере.

Хоћу да ноге спутају нам ланци,
А моја рука ланце да раскида,
И тад с ужасом док грме пропланци,
Да и сам Господ у страху зарида,

Да божје сузе крваве и вруће,
Густе и мрке као капи смоле,
Пеку нам лица и мишице голе,
Док Дело ствара смело нам прегну́ће.

Тад, разлупавши богове од меди,
Гвозденом вољом, уз потоке зноја,
Страшни, да кичма цепа се и леди,
Бесни, к'о жути мрави усред боја,

На залеђено стићићемо мо̑ре,
У плавом сјају, где се лед прелива,
А румен сунца врх смрзнуте коре
Дршће к'о тиче, кад на зими снива.

Ту где глечери замишљени ћуте
И страшном јеком где се лед сурвава,
А усов брише замагљене путе
И вечни прасак борбу предо̀ча̑ва,

Ту хоћу живот, ту где тренут сваки
Значи вечиту борбу свесна рада,
Где игра Срећа као ваздух лаки
Стојећи измеђ' Победе и Пада;

Где човек крвав од борбе и леда
Док брекћу жиле, а око му гори,
Жељно у вечно Сунце холо гледа;
За тренут гледа и опет се бори.

Бори за тренут надземаљске среће,
Да сунце гледа ледено и врело;
За сваки поглед главу под нож меће,
А увек хоће и то хоће смело.

Али кад падне, брекћући пòма̂мно
Последњом моћи у последњем роцу,
Тонући под лед не пропада срамно,
Но сличан смртно рањеноме копцу,

Он удовима, што их Смрт већ стеже,
Разрива... чупа... крвљу воду боји.
На далеко се пад његов разлеже,
Гроб његов дуго као спомен стоји.

Задивљен тамо с гомилом ћу стати.
Ту ћу јој рећи: „Ево овде жи̏ви.
Овде је живот, што не зна да пати:
Бори се, стварај, а Сунцу се ди̏ви."

**Милутин Бојић.**

# КАНДАЛИЧКИ ДРАГОМАН[1]

„Зар нигде краја овоме тегобном и досадном путу?“ — упитах најзад нестрпљиво свога пратиоца, сеоског чувара шуме, старог Видена.

Он се лагано осмехну и својим прљавим тежињавим рукавом обриса крупне капље зноја са свога кошчатог и врелим сунцем јако опаљенога лица.

„Тешко ти зар, господине!.... А и јесте мучно провлачити се кроз ове гудуре, с камена на кам, на овоме усијаном зраку. Ноге ти се тако прекрате, да ти се чини као да милиш.“

„Где би се могло пити воде? — упитах га, јер вода у реци, и ако чиста и бистра као суза детиња, била је услед силне јаре бљутава и млака.

„Још мало горе, у самој провалији, кладенац је баш испод стене. Вода му је тако хладна и лака, да је гладан пијеш,“ — рече Виден, журећи напред и прескачући оштро камење, које се на сваком кораку појављивало као разбацано комађе какве старе и опустеле тврдиње.

Неколико ситних лесковик шибљика указа се пред нама. Испод њих стојала је висока граната буква са крупним, растресеним гранама; ситна маховина и ниска зелена трава, мека као кадифа, беху у наоколо. Високе суре стене висиле су над нама; у огромним размерама бацале су оне далеко своју пријатну сенку. Једва се примакох, жељан одмора. Са отвореним грудима почех удисати мирисну влагу, осећајући потпуно задовољство уморна и знојем намучена путника. Виден се пожури да ми

[1] Драгоманом зове народ у тимочком округу оно лице, које у споразуму са румунским агентима, пошто претходно узме добру награду за сваког појединца, спрема печалбаре за Румунију.

на седиште подметне своју стару сукнену кабаницу, од које се није растављао ни зими ни лети.

„Немој тако, господине!... Опасна је наша река у ово жарко доба. Простудићеш, а сам нећеш осетити... Да те само не ухвати дах њен, јер тешко је после злу лека тражити.“

Био је неиздржљиво врео јунски дан. Са чистог плаветног неба сунце се распламћавало и његови усијани зраци пекли су и жегли као млазеви просуте и зажарене лаве; ниско, кржљаво жбуње усијавало се од жеге и чисто жутело на сунцу; лишће на оно неколико расутих дрвета опуштено и као врелом водом попарено; сав ваздух као да је био испуњен неком прашњикавом измаглицом; она је испресушила и од ње застајало је дисање у грудима.

Свуда у около и изнад нас стрчали су голи планински висови, спојени у један дуги и по готову непроходни ланац; оштре, суре стене издвојиле би се овде онде јаче, неме и страшне, као какви грдни исполински стражари; са њих је бйла врела јара, као да су и саме у неком бескрајном усталасаном пламену. И гледајући у њих, од зрака који се од њих одбијао, осетио би се бол у очима и слепоочницама.

Одмах поред саме реке, која се као змија кривудала и провлачила кроз овај узани планински кланац, на широкој кречној стени, опруживши обе руке, лежао је Виден и погледом се упијао у високу, мрачну стену, која се беше натквечила изнад нас тако, да се сваке тренути могло очекивати, е ће се озго откинути и сурвати доле у дубоку провалију. Виден је био омањи збојит чичица од својих педесет година, шорав у лицу и проседе косе, са малим прћастим носем, живахним сурим очима и ретким плавим брковима. На десној руци био је без палца прста; њега је изгубио једном при пуцању. Лежећи и сам у близини његовој ја сам осећао хладовни дах од реке и осећање запаре и врућине беше ми спало као неки терет с леђа.

„Видиш ли како је жалосно у нас, господине?... По читаве сате можеш крстарити овуда, а ни дрвета ни његова хлада, да те уморна и сустала приме у своје окриље... Само камен и голема стена; зими нас завеју снег и сметови, те и заборавимо да осим нас и другде има жива народа; лети пак, кад се стена усија, мислиш мозак ће ти проврети, док се села не дохватиш, ако те као намерника пут туда нанесе“...

Виден ућута. Река је пријатно шумила и њени ситни таласи као у дивљој журби прескакали су оштро камење, јурили и застајали у удубљењима, вртели се у ковитлац, прштећи и разбијајући своје ситне беле капљице, које су на јасноме зраку одсјајивале у стотине разних боја.

„А све је то било другше за моје младости! Ој, ој, како си тада била лепа, зелена горо!...“ рече Виден и дубоко уздахну. — „Онда сам ја пролазио, господине, са мојим стадом и уздуж и попреко. На истоку тек што се прогамо и дугачка пруга, као река у којој је злато просуто, оцрта се на мирноме небу. Топли мирис ноћи још не ишчезава, ваздух је сав пун свежине, што долази са тамних гора; све више и више руј пали чисто и јасно небо. То се сунце указује. Из торова изилазе бела стада, блејући и ричући. Гонимо их пут зелених гора. А оне стоје тамо у даљини, мрке и тамне; постепено их сунце злати и оне се црвене према њему... Најзад смо тамо. Висока крупна гора вије се по оним страшним стенама, кријући их у својој тамнини; широке круне спојене су и састављене, да ни зра̑ка сунчева унутра не продре. Из ње још бије тамнина и осећа се пријатни задах мокре и свеже земље... Мир, бескрајни снажни мир... А после, ветрић захуји, залепршају се високе круне, и изгледа да цела шума, пробуђена из свога сна, отпочиње дивну, једину песму, песму без свршетка...“

У оној необичној тишини около нас Виденов глас, који је подрхтавао од појамне туге за старим данима, стапао се са монотоним зујањем немирних бубица и жуборењем ситних таласа у један једноставни шум. Ја сам, задовољан после умора, лежао на простртој кабаници и пажљиво слушао причу његову која му је из срца долазила.

„Али све је то било као и моја младост“, — настави Виден. „Нема више високих великана, нема зелених гора; остали су нам само камен и гола стена и дивљи потоци, који сваке тренути прете и да нам куће оборе... Секира је учинила своје... И Турке смо имали; царство им задуго трајало, али горе наше оставише; нису хтели дирати оне густе и непроходне шуме, у којима су врхови дрвета само небо парали... И њима је зар био пријатан одмор у зеленим горама... А после? — После су дошли други Турци — немој ми замерити што тако кажем — а као скакавац што поље опусти, опустошише и они наше горе; и утре нам се и стока и ма̑л... Ено ти их сада где сваког лета

као последњи аргати своју снагу просипљу по пољима влашких газдаша, а у кући својој ни мрвице круха да имају... Него ја сам ти дугу причу започео, време је већ", — рече Виден устајући и опружајући своје удове. — „Они те тамо жељно очекују; можеш им заједно са Балинчанима делити онај забран и гложђе, око којих сад хоће да изгину", — рече Виден некако јетко и са пуно жестине. (Ја сам имао да извидим спор између његова и оближњег села због утрине).

На узаном простору једнога од последњих окомака, који се при своме паду у реку нешто јаче раширио, лежало је, као гнездо ластавичје припивено уза саму стену, мало село Кандалица. Тешко је рећи да је изглед овога сеоцета примамљив и у ма које друго доба године. У толико више давало је оно сада, на овоме жаркоме дану, изглед напуштености и усамљености. Сунце је управо бацало своје зраке, кад већ стигосмо, на бедне нахерене кровове, на дубоку провалију испод самог села, на пожутелу и спарену траву, која се овде онде још видела. У ниском жбуњу, које је једва достизало да прикрије свуд у около разбацано камење, припијајући се једна уз другу, овце су дахтале и ниско савијале своје уморне главе; гдекоје мршаво и изгладнело говече покушало би да испод грдног камена потражи нешто злехуде траве; само козе као да на овој врућини и запари још не беху малаксале, јер су скакале и јуриле преко поточића и јаругица, савијајући витко пруће црнога граба и брстећи његово по готову спарушено лишће.

Лено и тромо стигосмо најзад у сеоску крчму. То је била зградица која једва да се разликовала од својих осталих друга у селу, са једном јединой одликом: била је окречена. С преда се пролазило кроз велику кухињу, у којој је на средини, на земљи, било огњиште, са црним почађалим веригама и великим троношцем, заривеним у пепео. Из кухиње улазило се у другу већу одају, собу за госте. Одмах до врата, а поред прозорчета за кухињу, стојао је мастан и прљав келнерај, са неколико боца за ракију и вино; по њему су кредом били исписани дугови разних муштерија; на средини собе стојао је велики округао сто, местимично засечен и издељан ножем; поред њега неколико расклиматаних столица; у угловима још два стола и по једна дрвена клупа. Соба је била прилично видна са два овећа прозора; на једноме од њих два стаклена окна била су замењена хартијом.

Механџија, сеоски драгоман Ћирко, дочека нас заједно са кметовима и неколико сељака на самом уласку. И ако се у соби осећао задах устајалости и непроветрености, ипак ми беше пријатно сести после оне запаре напољу у њену хладовину. Колико се могло, соба је била дотерана у ред, што се познавало и по земљи, која је била попрскана водом и ту скоро пометена.

Драгоман Ћирко, здепаст и јако угојен човек од својих тридесет и пет година, са црним и подбулим лицем, крупним и кратким брковима изнад модре, дебеле горње усне, са ситним уморним очима, које се у гојазном лицу по готову губиле, са ниским челом и проседом црном косом, која се спуштала скоро до изнад самих крупних, густих обрва, — живи већ десетак година у Кандалици. Ко је био раније и одакле је дошао, то у селу нико није знао. Али се знало да је радњу отпочео по готову празних шака; ну, окретан и вредан, он је у врло кратком времену дотерао дотле, да се о њему отпочне више говорити. Ни сувише љубазан, ни сувише предусретљив, био је ипак кадар да, нарочито у зимње дане, привуче сељаке к себи, и да им редовно искамџи по коју цркавицу, која би се још иза рачуна у Влашкој задржала у њиховим појасима. Схватајући живот потпуно с практичне стране и разумевајући његов смисао, он се од самога почетка потпуно нашао у својој новој средини. И не задржавајући се само на продаји своје рђаве ракије, он је одмах отпочео трговину у маломе, купујући од сељака буд зашто њихову стоку, сир, коже, ситнију грађу, да их доцније на тргу у доста удаљеном граду десетоструко скупље прода. После већ, стекавши прилично и будући у стању положити кауцију, ступио је у везу са влашким агентима и постао драгоман. Од тада му је посао ишао много боље; свакога пролећа он је у Влашку отпраћао масу мушкога света не само из свога, већ и из околних села, наплаћујући се добро понаособ за сваког радника. Истина, одонда почео је бивати још гојазнији, али му је и ћемер бивао све пунији.

Тада се и у понашању био променио. Говорио је с муком и некако нарочито кроз нос; сељацима није устајао од прве; за њих је имао нарочита момка, опет некога из његова краја, а он је сам важно и достојанствено седео иза свога келнераја, правио кредом рачуне по њему, или би кроз прсте пропуштао своје жуте бројанице. Чак и према господи чиновницима, који би овда онда из града наишли, понашао се равно-

душно и прво очекивао поздрав са њихове стране. Али и покрај свега тога и у њега, као и сваког другог смртнога, била је једна слаба страна. Ћирко није био жењен, и његова слаба страна нарочито се испољавала према жени. Онда је губио свој важни и достојанствени изглед; очи би му се извлачиле из својих дупља и постајале светлије и живахније; усне би му биле још дебље, а подваљак му је подигравао. Знало се и у селу о тој његовој слабој страни, али како им је он за време летњих месеци, док су аргатници по Влашкој, био све и сва, мӯком се прелазило преко тога; ноћ је пажљиво крила све његове подвиге, а он је и даље био у селу знан и цењен.

Седосмо. Неколико бедних, мршавих сељака са уморним очима и испивеним лицима, у подераним овештаним одећама да те Бог сачува, заузеше место за великим округлим столом. То су били кметови и одборници двају села, што су се међусобно спорила. Виден не седе, но остаде и даље стојећи да нас послужује.

„Намучисмо те, господине, на овој јари“, — рече један од кметова. — „Али шта ћеш, морало се. Видиш и сам, како смо са испустом притешњени. Онде ни за нашу стоку довољно меместа није, а још делити је...“ и он смагну лако раменима.

„Делићемо, да како!“ — одврати му заступник другога села. „Ако у овој земљи има власти и закона, наше се право не може изгубити. Гонићемо се до Божјега суда, па шта нам буде. Зар замуку наших старих, дедовину нашу, да нам тако одузмете. Е, неће то бити, па ма и нас нестало“.

„Имаш и право, Стојане!“ — одговори му сед, жив чичица, „Зар смо се ми кадгод као људи договорили и разговорили. Ој, ој, мало нам муке и невоље наше, ну нам Бог и памет одузе, и ето нам сада: кавжимо се и гложимо као Арнаути. А рашта, ради чега?... Ради оног голог камена, ради оних бесних потока и грдних провалија... Што ваљаше, посекосмо; можемо сад и стену делити“. Старац дубоко уздахну и јетко се осмехну.

Једва с муком пође ми за руком да их стишам и разговор окренем на другу страну. Ћирко их је тако мерио и равнодушно посматрао као да су то неки сасвим страни и њему непознати људи, Бог те зна одакле.

Од једном се врата на соби силно отворише и унутра уђе или боље рећи укотрља се неки седи, подрпани старац, пун зноја и прашине, од којега је силно заударало на ракију. Уђе

у собу, застаде крај врата, и мутним пијаничким очима поче нас осматрати. Био је јадан и жалостан, у овештану оделу, кроз чије се многобројне рупе назирало мршаво, смежурано тело; посред чела, за цело услед пада, имао је крупан, модар оток; коса му је била сва прљава и мокра, лице пуно модроцрвених пега, уста отворена са отомбољеним уснама.

„Ех лало, лало, Милене!... Опет си се зар напио?“ — рече му један од сељака. — „Јадна твоја глава, кад на овој јари и то може издржати.“

„Пијан сам ти, братићу мој, пијан, још како!...“ отпоче старац лелекати. — „Божја ти је то воља, братићу мој, усуд ми је тако определио... Ој, ој, како пече... груди ми горе, а у глави ми тако, тхе... А ви, шта? Решавате ту нешто... Ех, ех, нашто вам све то, браћо моја?... Снагу ће црви да једу и собом ништа не можете узети... У земљу ћемо сви ћорави... зашто се кавжите?... Ах, како ме пече!... Деде, мој лепи газдо! Само још један полић!... Уста су ми тако сува, а жеђ ме ужасно дави... Као Бога те молим, само још један полић... све ће то Милен платити“...

И дршћући сав и тресући се отпоче дрешити крај својих расутих тканица и из њих вадити последњи трљави марјаш, који му још беше заостао. Ћирко се с места не крену; само што оком даде знак своме послужитељу да му дода још ракије.

Посрћући и тетурајући Милен се једва докотура до ближњег стола у углу и свом снагом тресну о клупу.

„Хоћу да пи-и-ијем!... Је-е-си ме ра-азумео, мо-ој лепи газдо... Ра-а-акије!...“ Руке му се опучише са стола и он удари главом у њега. Јак бол услед потреса као да га мало отрезни. Он се поново поднимн рукама и стаде нас бесвесно погледати.

„Ј-а сам са̂м свој га-азда; ни-ико ми не мо-оже запов; едати... А моје Ра-адунче?... Само је та-амо, са свим са-амо, пла-аче за де-едом... Не-е бој се ти, кучен... моје, зна-а де-еда шта ра-ади... моје Ра-адунче...“

Глава му клону поново и он отпоче плакати; крупне сузе котрљале су се низ његове бледе и увеле образе; бол и сећање на своју напуштену кућу обузеше га и он отпоче скоро лелекати. Слуга му донесе нов полић са ракијом; он га силно одгурну и изгубивши снагу држања, сруши се на клупу. После неколико минута чуло се само дубоко хркање.

* * *

По природи самога посла и због мерења утрине ја сам се морао задржати дуже времена у Кандалици. Виден ме је редовно пратио и при раду био десна рука. На преноћишту био сам у сеоској крчми, код Ћирка. Враћајући се с посла мртав од умора, једва сам чекао да се дохватим бедног кревета, склепаног на брзу руку од неколико неочишћених дасака. Ну младост и умор нису велики пробирачи, и ја сам био задовољан, да се довољно могу опружити.

Тамо у крчми ништа се није мењало. Старог Милена редовно бих налазио мртва пијана, било за столом у крчми, било у прашини под великим дудом, на пољу, на дворишту. Једне ноћи учини ми се као да из Ћиркове собе долази весео женски глас и притајен разуздан кикот. Радознао као и сваки други, подигох се; у Ћирковој соби горела је још светлост. Стојао сам у мраку крај прозора и пажљиво осматрао двориште. Од једном, отворише се врата на његовој соби; неколико неразумљивих речи, тих и прикраден шапат и од врата одвоји се женска прилика, повезана белом марамом и у чистој белој одећи; она брзо, заустављајући дисање, претрча преко дворишта, и изгуби се у мраку, за оближњим углом.

„Сеоски паша!“ — помислих у себи и легох поново да спавам.

Изјављујући сутрадан своју сумњу Видену, он ме равнодушно погледа, и некако тужно и жалосно процеди кроза зубе: „Ништа то није необично, господине!... Видиш и сам да нам је село пусто. Све је то тамо горе преко Дунава... А младост хоће своје; топле су и мирисне ове ноћи, да се крв у младежи не ускомеша и главу не занесе... А Ћирко им је све: и отац и муж, и драган и заручник... Ех, ех, судбино!“ Он тешко и дубоко уздахну и срдито подиже мотке за мерење. Ја га у недоумици погледах; ни сâм нисам знао шта ћу да мислим.

„Мислиш зар, да неистину говорим. Ох, кад би само Бог дао да се то у збиљи не дешава. Па ипак, тако је. Колико је кућа овде у селу, у којима нема ни мрвице круха; колико њих не виде мушке главе не за месеце, него за читаве године... А Ћирко се за све брине, о свачему стара; и за све то, не само што се после, по њихову повратку, у новцу десетоструко наплати, већ и сада, док њих није овде, и данак у топлим ноћима тражи... Знаш ли за песму Црног Арапина... Е лепо,

ето ти и у нас Црна Арапина... Ој, ој, туго наша, колико си голема!..."

Нем од узбуђења стојао сам и слушао жалосну причу Виденову, која је силазила са његових уста, тужно, боно, са пуно горка чемера као у човека, који је свестан зла и несреће, али су му руке потпуно свезане и помоћи му ни од куда нема.

Иза оштрог камена пред нас искочи неколико коза, и видећи нас, потрчаше доле, к провалији. За њима указа се младо девојче од својих седамнаест — осамнаест година, витко и танко као млада кошута, са главом, повезаном у чисту белу мараму, у сјајно белој кошуљи и дугачком црном зубуну, лако пријубљеном уз танки пâс. Њена појава беше тако мила и оку тако пријатна, да сам је у оно неколико тренутака са задовољством посматрао. Планина често негује и има такве лепоте, о којима равница ни сањати не може. Она као мало застиђена преда мном, застаде, али је Виден погледа благо и љупко и она, охрабрена његовим погледом, приђе му к руци.

Она је имала чисто бело лице са сјајним великим очима, црним као гар; имала је лепо широко чело, по коме беше расуто неколико меких праменова угасито кестењаве косе; нос јој био правилан, са јасно обележеним носним крилима, која су услед трчања за козама тако лепо подрхтавала; усне као зрела трешња, мало отворене, да се виде као млеко бели, снажни и здрави зуби. Све у свему наједрани пупољак, пун снаге и сока горске, свеже руже.

„Ај, ај, Радунче!" — рече Виден држећи је за руке и мило је гледајући. „Давно се не видесмо!... Чуваш козе, је ли? Па хоће ли да мирују?"

„Ех, како мирују, да их ђаво носи!"

„Јара је много, па је и њима тешко". Виден заћута. — „А од Првана доби ли штогод?" — упита је благо се смешећи.

Она поniче главом и загледа се у траву пред собом. „Ко зна шта је са њим и где је; далеко је Влашка"... Она тихо уздахну.

„Далеко, дете моје!... Али нека си ти жива и здрава, дочекаћеш ти и њега и зелене венце". Она још јаче пониче главом.

„Лало Видене", — отпоче после краћег ћутања „нешто бих те молила".

„Деде, говори!"

„Деда ми се много променио; бива да га по неколико дана дома није, па и онда кад се кући наврати, таман је и натмурен, да му ни речи не смем рећи... Чујем да код драгомана проводи дневи и ноћи; пије и арчи све што има и иде као последњи“... Она отпоче тихо плакати и крајем рукава отирати своје лепе уплакане очи.

„Ех, главо!... Зар са сузама збор почињеш?... Оно истина, рђаво је, али све се још може на добро окренути. Кад би он хтео Видена послушати!... Али кога ђаво узме под своје, томе је тешко лека наћи“.

„Проћердаће Прванову замуку још у напред. А после?... И онако смо жалосни и јадни...“

„Не тугуј, девојче!... Све је у божјој руци, а знај да се иза кише увек и сунце јавља... Вратиће се Милен дома, само ти не иди драгоману“.

Она га поново пољуби у руку и брзо је нестаде за шипражјем. Њена појава беше ме толико изненадила, да сам дуго гледао за њом. Виден се задовољно осмехну.

„Лепа је она, господине, наша Радунка; лепа као цвет у гори, као дан светао и јасан... Ој, како се ми њоме поносимо! А давно је већ и обручена; красно јој момче, ваљано и вредно; али ето, тамо је у Влашкој и Бог ће мили знати, кад ће се вратити“...

„Ама, је ли она“. —

„Јесте, Миленова унука; њу једну једину и има. Отац јој давно у Влашкој и кости оставио, а мајка се преудала овде у Балинце“.

Виден заћута. Доле у провалији чуо се јасан и звучан женски глас; у танким, отегнутим тоновима допирао је до нас.

„А право да ти кажем, бојим се за њу“, настави Виден. — Младо је и лудо, а ђаво нит' оре, нит' копа... После и старац се много пропио; изгубио је рачун, а такве је људе лако преварити... Ех, она змија драгоманска!.. Кад бих му само могао за врат стати!“...

„Да не мислиш нешто за Радунку?“

„Јест, јест, за њу ме је страх!... Поганац је оно, господине, и зар такву лепоту да остави на миру?... Откинуће нам он и тај најлепши, једини цвет; омирисаће га и бацити као и толике друге“...

„Али, човече!...“

„Шта, опет ти сумњаш?... Ама веруј ти мени, гадан је и опак човек то; заложиће главу и учиниће своје, па ма знао да ће погинути... Ах, познајем ја њега добро!... Мислиш ти, да ово није његово масло, што ради са Миленом?... Та он га опија, само да га има уза се, а после лако ће му бити, да је примами к себи. Упамти, неће добро бити...“

После неколико дана од мога разговора са Виденом. На пољу је била топла и блага ноћ; тих шапат као да се простирао по њеном меканом крилу; дрвеће слабо шуми, а звезде трепере на тамно сивом небу. У дворишту тамно и мирно. Драгоман опет није спавао. У његовој соби чули би се час по немирни кораци; онај који их је производио, свакако је био јако нестрпљив. Неко лагано куцну два пут на његову прозору. Ја се притајих задржавајући чисто дах свој. Кроз прозор се провуче Ћиркова крупна глава. Говорио је лагано, непрекидно, задихано; непознатога нисам могао видети.

„А шта? Је ли свршено?“

„Ну, да како!“

„Доведи право овамо; на задња врата...“

„Чекај, дај прво новац!“

„Ах ти!... Ђаво да те носи!... После; све је спремљено...“

„Не може никако; прво новац!“

„Иди до врага; ево ти, на!...“

„Све?“

„Све; десет зелених!“

„Чекај!“

Разговор умуче Неколико тренутака прође. И код Ћирка и на дворишту било је опет све мирно. Светлост у његовој соби врло је слабо шкиљела. Подигнем се и изађем напоље. Хладан ветрић удари ме по знојаву лицу. Срце ми је јако ударало; изгледало ми је, као да се и сам спремам на велики злочин. Кроз једва отшкринуту завесу погледам у Ћиркову собу. Разузурен, само у кошуљи, седео је на своме кревету. Пред њим стоји женска прилика; бели се и одећа и повезача махрама на њој; руке подигла и рукавом брише очи; ћутала је, не крећући се и не мичући. Ћирко скочи са кревета, загрли је и устима се приближи њеном лицу. Тек сад могао сам распознати њено

лице — Радунка! Крв ме загуши. Бесан, једак, неурачунљив, свом снагом лупих песницом о прозор; окна се сасуше и ја осетих бол у руци... Девојка се отрже, и истрчавши на поље, изгуби се мраку... Преда мном у мраку створи се Миленова прилика, са искривљеним пијаним лицем и мутним бесвесним очима. Батргајући се он подиже руку.

„Псето!“ — узвикнух и свом снагом одгурнух га од себе. Драгоман и даље остаде у својој соби.

Ћићевац, 8/IV 1910 год.

**Милош П. Ћирковић.**

# ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(НАСТАВАК)

## ДЕВЕТА ГЛАВА

I Механизми и процеси. — II Аналогије међу физичким и социјалним системима. — III Физички и социјални организми. — IV Одвојени системи. — V Један социјални механизам. — VI Форме и њихове промене.

### I

Све је данашње наше сазнање природе кроз процесе и мене, које се међу појавама дешавају. Кад би се у једном моменту зауставили сви процеси, кад би све мене ишчезле и остао само скуп објеката и појава, који су се у природи као механизму у прошлости, пре застоја самог механизма, створили, онда би дух људски, ако би могао резоновати о свему, имао сасвим другу слику о природи. Појмова о времену и силама, као узроцима промена, не би било. Механистичко тумачење појава било би замењено калеодоскопом слика о природним предметима, њиховом дескрипцијом и наше би сазнање било инвентар истина о појавама, које не би ни у каквој каузалној вези међу собом биле. Принцип каузалитета, акције и реакције, инерције и др. ишчезли би са механиком, пошто не би постојала наука, која заснива своје проучавање на менама карактеристичних елемената са временом у разних појава и процеса.

Пошто је пак у ствари све у вечним и перманентним менама у природи, и ако су форме диференцираног матерцјалног кретања оно што опажамо, а промене њихове повод за сазнање односа до којих долазимо, за сазнање везе узрока и ефеката, то је и основ код тог испитивања света у посматрању — експе-

риментисању. За добијање пак тачнијих података, стварање потпунијих концепција о променама и њиховим узроцима, нарочито за свођење на основе механистичког тумачења, поред експеримента, аналогије, изучавање појава по сличним манифестацијама, су најмоћније оруђе и ослонац нашег сазнања (Leonardo da Vinci).

Ако посматрамо у два момента стање свих појава и промена у васиони онда оба стања представљају две фазе у процесима, који се у том механизму, званом природа, збивају. У оба момента имамо скуп свих фаза у којима се диференцирано материјално кретање може да јави, скуп кретања у свима видовима од хаотичке праисконске масе у кретању, до појаве свести и највиших социјалних система. Једно, као и друго стање, не само да представља разне облике у којима се може кретање да јави, већ и све фазе готово свих облика, у којима се ови у разним периодама развића могу јавити. Ово је последље могуће с тога, што је васиона бескрајна, што су бесконачно многобројни услови под којима се форме јављају и што је неисцрпно комбинација између разних узрока природних, да се у једном моменту све фазе и сви облици јавити могу. Ово последње постојање даје могућности прибавити сваког тренутка велики број факата емпиричких за верификовање наших теоријских гледишта о постанку појава и процеса, као и основаност и оправданост наших теорија научног сазнања.

Слику сам ову изнео, да би нам јасан смисао био онога, што зовемо системом, срединном и формом, као и то што су у суштини процеси и промене, које из њих проистичу. Заустављени сви процеси били би фотографски снимак једног момента у животу васионе, а неколико похватаних момента узастопних, слично је кинематографским снимцима, они би дали покрете, промене, оно што је резултат процеса у природи. Из обичног фотографског снимка могли би изучити морфолошке особине тела, система, средина и форме механизама, из кинематографских отисака ушли би у разне покрете и радње промена, чиме се процеси карактеришу.

Свака физичка средина је скуп разних дискретних центара, који за себе раде по законима физичке механике. Органски центри су за се целине. Ми се овде у тумачењу социјалних и физичких средина не бавимо проучавањем функција појединих центара, органа и система усамљених, претпостављамо да су

познате радње: психичке, моралне, физичке, у органским вишим и нижим центрима, као и то да су познате све промене у физичком свету, изазване разним физичким узроцима и силама. Под претпоставком свега знања покушаћемо са неколико примера да објаснимо како се аналогијама могу процеси усамљених, диспаратних центара физичких, да пренесу на системе склопљене из тих одвојених центара, на дисконтинуирне целине, какве су социјалне и физичке, да у таквим системима свратимо пажњу на процесе, који се збивају по законима опште механике, слично процесима у засебним механизмима физичким и органским,

Из оваког глобалног посматрања појава у природи, ради правилнијег сазнања, и то механистичког, ми вештачки можемо поделити проучавање промена на проучавања механизма, у којима се процеси збивају, и на продукте, који постају услед узрока по којима механизми раде. Ово називљем вештачком поделом, јер у природи не може бити одвојених механизама од онога што они стварају. Све скупа узев, васиона као систем, јесте механизам, јер је то апарат, којим се из узрока и ефеката стварају појаве и промене. Створени природни продукти извори су сила, узрока процеса, променама својим и јасно је да се они из опште игре у свету промена не могу издвојити од механизама, као што је случај у обичној економији људској. Па и при раду обичне махине на пр. термичке, у којој је процес окарактерисан добијањем рада из топлоте или обратно, продукти у које се акумулира рад или топлота, променама својим могу такође бити извор са свим сличним или идентичним процесима термичким из којих су постали. Као што се радом, који из топлоте постаје у каквој термичкој махини, могу разноврсни предмети да добију, бескрајно разнолике радње да сврше и при свему, при процесима, који су се збили у постанку разних вредности, имамо режим два принципа: одржања и деградације енергије, тако је исто са стварањем објеката у природи, ма у ком то домену било.

За стварање рада из топлоте механизми могу бити разноврсни. Техника људска показује много типова а природа је у стању безброј комбинација склопити, свезивањем свега што је потребно, да се створе услови изказани Карнотовим ставом, услови нивоски, да се процеси термички или какви други збуду. Ако са термичких механизама пређемо на могућност стварања

безбројних услова у свезивању разних узрока, да се под повољним условима изазове процес у природи, онда је јасно да је број таквих комбинација у природи бескрајан.

Кад је број механизама бескрајан онда су и разни процеси, који се збивају, многобројни, што објашњава све шаренило светско. У ових процеса, збивали се у ма каквим природним механизмима, по оном што смо раније рекли, ми гледамо постанак појава и процеса по принципима деградације и консервације енергије. Према овоме се све промене у природи налазе или у стању распадања енергије или у стању њеног привременог консервирања у облицима материјалним, који су привремено стални.

Из равноврсности услова, у којима се процеси збивају и појаве догађају, може се узети да од искони у васиони има свих фаза појава и свих могућних промена. Као што се данас стварају и пропадају системи сунчани, једни се развијају и налазе у једној, други у другој фази, и док једни пропадну други ће тек доћи у стадијум, у коме је био онај, што је ишчезао, тако је од увек морало бити. Светлости, мрака, топлоте, механичког кретања, воде, дуге, елемената и другог вечно је било.

Ако за извесне процесе, где у ком крају васионе, није било повољних услова, невероватно је замислити да је то у целој васиони случај био. У оваквом схватању природе ми налазимо јак израз за веровање у живот природе, као и немогућност замисли да ће се вероватно стећи они услови за примену Карнотовог става, који би довео у по све униформно, хомогено стање — мир вечити. Одвојени системи, какав је наш сунчани, или наша земља са свим својим фазама прошлим и будућим, могу довести до вероватноће једног свршетка и прелаза из данашњег хетерогеног — дисконтинуирног стања, у униформно хомогени стадијум, који се равна са релативним миром. Нас се овде и не тичу закључци за крајње фазе свих природних процеса, колико то, да у менама, које се на нашој земљи, међу физичким и социјалним појавама дешавају, сагледамо општу примену механичких принципа на основу принципа каузалитета међу узроцима и њиховим ефекатима.

Ако се пође од механичког кретања првобитне небулозе, из које је наш систем постао, и то кретање сматрамо као појаву, која је у склопу и вези разних узрока исконских постала, као из неког непознатог механизма, ако апстрахујемо од тога, шта је тој небулози дало брзину и одредило првобитну форму

у првом њеном стадијуму, онда је већ лакше из такве масе у кретању, на основу небеске механике, склопити слику о постанку осталих тела нашег система (Кант-Лапласова теорија).

Ту првобитну масу небулозну у кретању можемо сматрати као механизам из којега су се сви процеси могли збити. У првобитном механизму, систему, било је могуће све да постане чим су се згодне и повољне прилике, односно услови, за то јавили. Кад је систем достигао извесну брзину настало је одвајање тела у њему и то се даље продужавало са осталим телима. Од већих су мања постајала. Кад су се прилике промениле густине се неједнаке почеле јављати и сиперпозирале су се разне физичке средине од првобитних до оних, које су згодне биле за појаву органских бића.

Ако се пође од претпоставке да је првобитна маса у кретању била униформна, хомогена, онда су разни процеси, који су довели до садашњег стања, створили од те небулозне масе дисконтинуирни, нехомогени, неуниформни систем са безброј разноврсних услова, који су бесконачно разних процеса у стању да изазову. Из данашњег стања ће се продужити мењање појава по фазама и облицима, прелазити из једног у друго стање, и ако су наши принципи деградације и консервације енергије стални и вечити, онда ће се по њима и даље сви процеси збивати, као што ће случај бити у будућности, и крајње ће се стање нашег система завршити једном хаотичном, небулозном масом у кретању, која ће постепено прећи у униформно, хомогено стање из кога ће се каквим спољним узроком да обнове процеси слични онима, који су се већ једанпут збили. Ово што је данас случај са појавама у нашем систему није невероватно да је некад већ било, али је свакако, ако их је било, вероватно, да се од данашњих појава по фазама и ритму разликују. Ако прогреса има у васиони, што је по свему вероватно, онда је данашње стање само један од тонова у октави васионске хармоније, од којих ће будуће стање бити или виши тон исте октаве или исти тон више октаве.

## II

Давно су још уочене аналогије у процесима, формама и структурама система микро и макрокозмоса. Знамените су аналогије Лорда Келвина (Томсона) нашег васионског система, рачунајући ту и цео млечни пут, са појавама и процесима гасо-

витих тела. Утврђено стационарно стање не само у нашем сунчаном систему, већ у целој видљивој васиони, нарочито је стабилно динамичко равнотежно стање, које се мења аналого променама једне гасовите средине. Притисак, запремина и топлота, повезани у емпиричком Мариот-Гејлисаковом закону, који није ништа друго до израз вероватноће, у коме се услови и стање дотичне гасне средине за даљи моменат налазе, могу бити карактеристични параметри за васиону, као усамљен гасовити систем. Сунца сва представљала би у том систему молекиле, а сва тела у сунчаним системама, видљива или тавна, атоме тих молекила. Прелаз система гасовитих из једног у друго стање по густинама био би једнак са разним моментима у стањима васионе.

Аналогије између елемената, система окарактерисаних разним једињењима и срединама, системима сунчаним и скупом тих система, доводе до идентичности процеса, који се у разним системама збивају. Елементи се разликују по разним комбинацијама молекила из којих су склопљени, по атомима из којих се молекили састоје, електронима из којих су атоми састављени и етарских честица, које ће вероватно бити делови електрона. Електрон, атом, молекил, елеменат, једињење, средина, материјални систем сунчани, васиона гледано очима каквог дива показиваће по све неодређене покрете, по облицима и јачинама брзина и убрзања њихових, и стања, која ми опажамо у горњих система и средина, за њега се неће јављати у облицима у којима их ми видимо, нити ће за њега параметри, којим ми детерминишемо та стања, имати каква значаја. Опажање ће појава за горњи дух бити другојачије, јер сем покрета разних он неће бити у стању осетити ефекте свих тих покрета у појавама термичким, топлотним, електричним, органским и социјалним.

За нас као посматраче социјалних појава, који се налазимо у средини, чијих смо особина и сами саставни елементи, социјалне појаве и нису друго до скуп несвесних, усамљених, дисконтинуирних, индивидуалних покрета. У разним организацијама, фазама социјалног живота, ако се систем социјални не проучава по покретима индивидуалним, већ се на основу дејства многобројних узрока, из резултујућих ефеката индивидуалних, елементарних радња, проучавају процеси и продукти система социјалног, онда се по све аналоге појаве у социјалним системима налазе са појавима физичких система. Идентификовање

или аналогија између разних система, спајање разних система, дисконтинуирних елемената у једну средину и систем, даје један од разлога да основе механичких процеса, оличене у општим једначинама термодинамичким, смемо применити на све процесе физичке, разумевајући овде и социјалне. Смисао принципа консервације енергије је јасан само на том основу, ако се успостави веза међу системама и срединама, и немадне никакве баријере за сву ону диспаратност, која долази од нашег субјективног схватања ствари, каква је на пр. за социјалне и обичне појаве. Карнотов став је тек онда јасан, и његова крајња консеквенца, на основу велике невероватноће, померена готово у бескрајну будућност, ако се и број услова повећава по којима се процеси развијају и број разних средина предвиђа, које својим разним комбинацијама, лако не предочавају хомогеност система и средина, који би крајње стање у каквом процесу били.

Остављајући на страну крајње закључке од посматрања аналогија у физичким срединама, прелазимо преко могућности претварања једног система у други, као што је случај код елемената радиоктивних, који се распадају у елементе мањих атомских тежина, и наше васионе, у којој сунца млечног пута могу из ње прећи у другу коју средину, у другу васиону. Овде ћу се зауставити на резултате аналогије само код социјалних појава.

Ма какви били системи социјални, процеси се у свима збивају по истим принципима. Биле државе ма ког облика: теократија, аристократско-олигирхијска, демократска, социјалистичка у свима се процеси врше по законима, који су слични физичким законима, по којима постају енергије, привидно се троше и репартирају. Социјална енергија, замишљајући под овим називом ма који облик наше делателности: функционисање државе, стварање науке, уметности, освајање културно или завојевачко физичко и друго, ствара се, репартира се, троши и обнавља. Једном створена социјална енергија вечна је као и свака физичка енергија. Кад пропадну форме, у којима се манифестовала каква делателност, кроз које смо облике гледали последице експанзије какве расе и народа, није са пропашћу форме нестало и саме енергије. Енергија се социјална губи у околним срединама које су извор појава нових енергија, истих дејстава, каква је та енергија показивала у изгубљеним формама, ако су само средине околне подобне да асимилирају

све покрете, који се трансмисијом енергије, са уништених центара културних, изазивају. Кад је пропао облик државни старе Грчке, култура је њена, њена социјална енергија, изазвала новим импулсима велике манифестације културне на свима тачкака обала Средоземног Мора. Александар Македонски, који је срушио демократско — демагошке облике и форме атинске владавине, освајањем својим трансмитовао је енергију културну атичку и својим походима створио безбројне центре, који су рефлекси и одсјај јелинске културе. Кад је бујица римска изашла из корита своје уске отаџбине италијске, порушила створене државе на Балкану и обалама Црног и Средоземног Мора отворила је, из уништених облика државних, пут култури и трансмисији античке грчке културе ка Риму, који је обновљен утицајима старе грчке културе, која није ишчезла и кад су све државице јелинске престале живети. Исти се случај поновио са Римом. Варвари са разних страна рушили су империју пространу, али се већина племена потопила у мору латинском, и готово све данашње државе европске имају основице своје засноване на принципима права, администрације и законодавства римског. Има држава, за које би се рекло, да су са овога света отишле без трага и гласа, и да би то примери били као доказ да се и социјалне енергије губе. Не. Губљење је и тамо енергије привидно, но како интезитети културни нису свуда исти, то је јасно, што се социјалне енергије слабије без осетних трагова губе у мору светских покрета и пертурбација.

Да се опази ефекат каквог импулса енергије у кретању мора средина повољна бити да прими те покрете. Као што у физици има средина које пропусте светлост или топлоту не загревајући се, тако исто има средина које нереагују на импулсе извесних културно-социјалних енергија. Рим је реаговао на јелинску културу тек у периоду своје славе и величине, а био неосетљив у доба патријалхалне владавине. Европа је од ренесанса почела да сварује велике творевине античке и да се услед дејства античке енергије, која је тињала у творевинама интелектуалним и естетичким, стави у покрет и да крепра велике творевине, које су основ данашњем нашем развићу. Походи су Александрови разнели културу грчку на све стране ондашњег познатог света и дејство се јавило велико само у неким центрима, подесним што се средине тиче за то, а на многим местима се изгубили сви ефекти јелинске величине. Скитија, Тра-

кија, Персија и друго нису дали оне резултате, које је дала Александрија. Маври нису могли прекувати затечене остатке културе јелинске, они су их респектовали и из поштовања сачували Европи, која је тек у потребном развићу, за примчивост ефеката те античке културе, одјекнула, после 15 столећа. Социјална енергија данашње културне Европе не изазива свуда исте ефекте. Брзине су са којом се простире та енергија зависне од средина, где се кретање те енергије врши. Афричке државе нису оно што Северна-Америка, и док проналасци европски, велики системи философски, естетичке творевине, никаква одзива немају у Конгу, дотле су по све јасни утицаји истих енергија у систетима истог стања са оним срединама, одакле се креће и где се ствара енергија.

По одређеном природном закону се модификују ефекти од средина у којима се процеси збивају. Ово исто вреди за стварање социјалних средина. Један и исти народ, или народи исте расе у разним поднебљима створиће сличне, али не и идентичне творевине, биће процеси физичко-социјални по истим законима модификовани услед нарочитих прилика промењених, чега се утицај у физици обележава нарочитим карактеристичним константама. Да би се разумеле величине каквог покрета, на пр. они јединствени појави у свету старе Грчке и Римске културе, није довољно послужити се применом само општих закона, по којима се друштво и државе развијају, већ се мора водити рачуна о специјалним коефицијентима, зависним од етничких и географских особина народа и земљишта тог народа. Као што је потребно имати пред собом те специфичне константе, да се разумеју диференције међу члановима исте породице, тако се исто о томе мора водити рачуна и код већих социјалних система. Народи се могу сматрати као извесни капитал, аналого топлоти, као скуп извесних јединица енергетичних, зависних од масе, броја људи који улазе у склоп система социјалног, и од јачина појединих тих елемената. Као што су разни извори топлотни, разна горива неједнаких калорија, тако се и разне културе могу разликовати, што се енергије њихове тиче из које су постале и коју могу да дају, по калоријама културним. Народи већег капацитета интелектуалног, физичког, моралног, естетичког и другог чега постају то, или за то што су продукат акумулисања великих тековина, енергија из прошлости, створених својим прецима, или што су спољне прилике повољне

да развијеност, рандман механизма буде јачи, или и једног и другог.

Од прошлости као капитала системи социјални могу живети не успављивањем у илузијама, већ наслоном на тај капитал, да се нови створи. Мегаломаније због лепе прошлости, без икаква покушаја да се, на основу етничких особина, ако их има у каквом народу, створи што велико, доводе до смешних појава. Античка, грчка социјално-културна енергија, у свима својим аспектима није се развила на Балкану, она је преко Италије у: Француској, Немачкој и Енглеској достигла у данашњој нашој култури нове форме и развиће, какво се је постићи могло, с обзиром на поменуте народе и средине социјалне, где се култура нова из античке створила. Да ли ће емисија културне енергије из модерних центара изазвати што на згариштима старих култура, или ће се у будућности јавити где на другом месту велики центри, и како ће се трансформизмом у новим условима данашња културна енергија да створи није нужно нагађати. Како форме пропадају извесно ће доћи нова генерација, нови народи, нови задаци и потребе социјалне и биће другојачије побуде за будуће покрете културне у народа разних и међу народима. Много што шта од данашњих заблуда, којим се заодевају појмови наши, што чине један део социјалне енергије, изгубиће се, као што се у срединама физичким изгубе облици усталасаног бурног мора, кад се све стиша на њему што је узрок немиру било За социологију народа, државе, институције, тековине разне интелектуалне, морално материјалне су што су за природне науке сви могући облици биљног и животињског света. Права наука тражи услове развићу организама и процесе по којима се форме материјалних кретања у тим организмима стварају, јер то је оно, што ће приближити физичке и социјалне појаве, што се суштине дејствовања по основним принципима механике тиче. Најлепши цвет и најсавршенија животиња једнаки су са најпростијом биљком и незнатним организмом у савлађивању материјалних кретања, мењању њихових облика за свој опстанак, усавршавање и множење. Радње, процеси су исти и свуда по општим физичким законима.

III

Ако посматрамо природне процесе, њихове промене и фазе кроз које пролазе, видећемо да су услови нивоски, да се процес

какав јави, условљени особинама разних физичких средина. У хомогеној, континуирној и униформној средини немогуће су промене. Две неједнаке физичке средине по густини, еластичности, и другоме чему, су услови да се и по броју и по квалитету појачају процеси, стварају продукти, јер у разликама стања њихових имамо неједнаке услове нивоске да систем из две средине, као механизам може дејствовати. Овакав најпростији механизам има услова у себи да створену форму ма какву извесног материјалног кретања уништи и из ње нову да створи, да деградира енергију, из више нижу да створи и процесе макакве природне да креира. Ако се узму у обзир многоструčне и многобројне средине физичке у нашој најближој околини и са њих се пређе даље на наш сунчани систем и даље од њега, онда се тек може добити јасна слика о многострукости услова за процесе и механизме из којих се појаве збивају, јер су многобројни и разни услови, да се у неједнаким нивоима, нужним условима, за дејство по Карнотовом ставу, појави јаве.

Ако посматрамо ма какав продукат или природни механизам, био он анорганскн или органски, какав је склоп наше земље са појавама на њој, у којој се као у некаквој лабораторији вештачкој из физичких сила стварају сви могући процеси природни, у њима се као у променама могу разликовати, ради бољег разумевања процеса, агенси који промене стварају, и промене, које као продукти из тих агенаса постају, и који се као некакав створен капитал сматрати могу. Пошто се суштина узрока ма каквој промени не зна, не зна се шта су то силе па биле оне физичке, социјалне, моралне или псифичке, ипак механика социјална као и физичка постоје, јер се непознати узроци промена проучавају по менама онога, што се да опажати и мерити, а изазвато је непознатим узроком. У природи органској имамо организама, које можемо идентификовати са механизмима. Од монера до човека, од анорганских система аморфних и кристалних до првих појава живота, где се не може да повуче јасна граница између обичних физичких процеса као што су: дифузија, осмоза, асимилација и виталитет имамо посла са механизмима, који почивају на суперпозицији различности међу физичким срединама. Прва опна — мембрана — органска, кроз коју унутарњи систем органски општи са спољњим, кроз радњу ендосмозе и ексосмозе, као и организми за појаве свести, које се збивају функционисањем, најкомпликованијег механи-

зма, кроз органе храњења, дисања, крвотока и нервног система, могу се кроз појаве, које свест ствара, какве су све појаве културне, идентификовати са обичним физичким процесима, са радом какве махине термичке или електричне, која изазваним кретањима и пренетим радом, које су створиле, покрећу најкомпликованије индустријске махине, пред којима се са дивљењем заустављамо. Организама је живот ограничен у функционисању, а функционисање је мењање равнотежних стања система органских према околини. Активност психичка, физичка и псифичка енергија добијају се утицајем средина на организам. Организми поступно троше своје енергије, они су слични акумулаторима.

Процеси су простих организама најобичније трансформације топлоте у рад и обратно, а што се даље пењемо од нижих ка вишим организмима имамо не само горње функционисање махине, која рад ствара, већ и разне комбинације система, који рад претварају при стварању разних кретања и појава. Организми посматрани по склопу своме представљају разне прогресе са гледишта већег рандмана фичичких махина. Склоп механизама има утицаја да искоришћење утисака спољне природе буде што је веће и рационалније, да је рандман организама, као механизама већи. Нижи организми сведени само на вегетативне функције по све су аналоги махинама и рандман је њихов условљен и склопом њиховим природним и природом околине. Механизми, организми су постали дејством околине (Lamarck, Darwin). Светлост је створила око, влага и топлота су дале прву транспозицију (преграду) између две физичке средине, што доцније називамо опнама, или мембранама. Дејство првих организама утицајем спољне природе дало је диференцијацију у организму као систему и створило сложенији организам. Околина утицајем својим, као извор узрока за промене у облицима органским, променама својим, мењала је и организме (транецедентна теорија) и створила оно, што ми зовемо прогресом природним. Промене између околине и организама начиниле су организам способнијим да боље искоришћује у примени принцип деградације и консервације енергије, у чему лежи величина и јачина рандмана функционисања органских механизама. Најаче је функционисање организама у човеку, најслабије у најпростијим организмима, где нема многих процеса и радњи са каквим се у човеку срећемо. Акомодација, борба за опстанак, селекција, све

су изрази да се обележи утицај спољње природе на постанак разноликости у органском свету и своди се по ономе, што смо изнели, на то да организам буде, сматран као механизам, ефекаснији по дејству, да више створи енергије, која се корисно за одржање јединке и феле може да употреби.

Организми се виши стварају из нижих, као што већи капитали постају удруживањем мањих и слабијих. Зачеци виших организама носе трагове у себи оних нижих организама, из којих су се виши у прошлости развили. Сваки виши организам доноси на свет органе познате већ у нижим организмима, и у њему се, кроз дуге или краће периоде, према слабијем или јачем дејству околине на сам тај виши организам, стварају диспозиције за компликованији систем, који се и створи, кад се подесне прилике јаве. Ово исто вреди и за ретроградације органске, ако је утицајем средине било перманентно дејство на атрофирање извесних органа у организму. Функционисање организама као механизма све је већег рандмана, све је ефикасније, што се у скали органској пењемо. Као што видимо ефекте природне економије у стварању органа, форми и механизама, тако се и иста економија јавља у процесима и радњама. Принцип најмање акције у свему се огледа. У виших су организама услови садашњи под којима он дејствује, као и дејства прошлих прилика, која су оличена у склопу самог механизма, оно што чини да се у њих са најмањим напорима, највећи ефекти и резултати постижу. Многобројне операције, судови, мишљења, осећања и друго наших предака олакшавају развиће наших способности, да у самом сазнавању природе идемо по већ утрвеним путевима. Махово је (E. Mach) да је и улога и саме науке у економији мишљења, а исто је са економијом напора механизама, организама и разних физичких система.

Организми су огледала процеса физичких, који се збивају у нарочитим уским, ограниченим системима. Аналогија груба између организама и земље (Leonardo da Vinci), где је костур упоређен са стенама, земља са месом, вода са крвотоком, и они који се оснивају на аналогијама процеса сличних у разним системима јављају се иоле разборитијем посматрачу промена међу појавима. Основаност оваког гледања на ствари лежи у томе што су се из обичних физичких процеса, под нарочитим условима организми створили. Организми су диференцирана материја у кретању, сасређена у нарочите пролазне форме, које не

треба никакву забуну да унесу у нашу свест својом компликованошћу, ако се дејство основних принципа механичких у њима дâ сагледати. Ма какав склоп био термичке махине, радила она ма на који начин, била обична или сложена, у свакој је процес заснован на принципу одржања и деградације енергије. У свима се махинама из топлоте ствара рад и обратно, па биле макакве промене по облицима својим, било вода, ваздух или друго, што променом запремине своје даје могућности функционисању термичке махине, или се топлота добијала ма из каквог извора. Ово исто вреди и за организме. Крвоток, варење дисање, свест или упијање и испуштање морске воде кроз опну најпростијег организма јесу процеси живота, засновани на принципима општим о деградацији и конзервацији енергије. У мењању облика материје, при пролазу кроз организме, нема ничега особитог, чега неби било у мењању облика материје и у каквом вештачком механизму. Има разлике, и она је велика, а лежи у томе, што су и најпростији организми природни, у погледу економије живота, савршенији од вештачких организама а најсавршенији су недостижни у конструкцији, јер су постали дугим и непознатим дејством агенса природних, кроз ишчезле средине, у којима су се организми јављали, створили, живели и угинули. Никакав нов организам не може изменити дејство основних процеса између узрока и ефеката променама, не може уништити радње по поменутим принципима, све што се може десити то је нов склоп у новим формама његовог организма — механизма.

IV

Свет нема граница. Материјалне, физичке средине и ако су јасно обележене квалитетима својим, улазе једна у другу и мешају се међу собом, немајући ону привидну индивидуалност, којом се системи органски у свету појава јављају. Тела васионска, системи сунчани, скуп система имају својих граница, њихове индивидуалности условљене су утицајем спољних и унутарњих сила и сваки систем посматран за се као организам, због слабијег или јачег дејства других система из његове околине, може се за себе проучавати независно од других система, са којим он чини једну целину. Сви појави биљног и животињског света, геолошки процеси и социјалне мене, атмосферски процеси и др. независно од козмичког кретања наше земље и њених мена услед гравитационих сила, које условљавају елементе њене путање и њеног облика, могу се сматрати да чине

један систем, одвојен од сличних система на другим каквим космичким телима. Промене нашег сунчаног система, узетог као целине, чине за се организам, механизам, који се дискретно, одвојено, доста усамљено јавља у низовима васионских система. Мене у унутрашњости система готово су независне од сличних мена и процеса у аналогим системима светским, каквих је небројено у васиони. Сунчани су системи дискретни атоми, индивидуе у целини васионској. По ономе до чега смо дошли у астрофизици, по резултатима спектралне анализе, може се закључити не само на аналогије већ и на идентичност процеса ма у коме од поменутих система. Процеси су исти и вероватно по истим законима деградације и дисипације енергије, свуда се облици стварају из масе у кретању, створени облици мењају се и уништавају, енергије више прелазе у ниже, и свуда је сума свих кретања сваког момента иста, па била подела те енергије, услед ма каквих диференцијација међу кретањима материјалним.

Ово све о дискретности и одвојености вреди за уже системе по просторности и трајашности, какви су системи органски и социјални, чије се промене збивају на једном систему, нашој земљи, која је делић једног система, незнатни атом међу безброј система у васиони. Не само да изгледа да нема веза и контакта међу организмима, да сваки за се независно функционише, већ се чини да веза никаквих не може бити између организама и њихове околине, која засебан систем представља. Научна анализа, на основу факата, прибраних искуством, открива зависност и ову дискретност у хетерогеним срединама обележава као један систем, у коме су дејства између разних средина и система могућа и без којих би немогуће било замислити у опште постојање система и разумети смисао, ма каквог процеса и ма какве промене у природи.

Ако пређемо на системе социјалне они нам такође изгледају, пошто су скопљени из усамљених организама, људи, по све дискретне хетерогене средине. Ове средине су хетерогене услед неједнаких особина квалитета појединих јединака, које чине систем. Неједнакости су овде физичке, психичке, моралне појединих система, а разна друштва узета за се као целина показују такође међу собом неједнакости какве и поједини организми у каквом друштву, а у целини, социјалној средини чине систем социјални хетерогеном средином. Ове хетерогености постају утицајем спољне природе. Квалитети су појединих

социјалних средина условљени спољном природом, а живот социјалних система, у заједници ближој или даљој, има у квалитетима тог система трагове од унутарњих узрока социјалних система, којих се дејства за разлику од спољних, физичких утицаја, могу обележити дејством социјалних агенаса.

Друштво, заједница макаква, држава, систем држава по народима и расама, скуп држава свих са гледишта органског развића јесу организми, механизми, који функционишу, кроз разне органе, чији је број и квалитет условљен прогресом на коме се, који од горњих система, налази. Кад се ма који социјални систем конституира, кад се његово функционисање оспособи, онда кроз органе његове администрације, судства, законодавства, какав је случај у развијених држава, имамо нужне услове за формирање механизма. Механизам се ствара и организми социјални постају условљени на утврђеној покорности већине према мањини, која силом улива респект већини и њу гони на све послове да би живот тог организма, тог система био могућ. У сваком се од горњих случајева има посла са механизмима неједнаких конструкција, док су природни процеси који се огледају у стварању, репродукцији и потрошњи добара економских или ма каквих продуката, увек исти. Друштво или ма какав организам социјални, живи, развија се и изумире. Живот је друштва и његов прогрес окарактерисан тековинама материјалним, моралним, интелектуалним, културним, које је, како кад, створила насилна, условљена или драговољна потреба, према томе какав је режим био, који је однос права према дужностима појединаца и целине, усталио. У неједнакостима нивоа̂ материјалних појединих слојева, органа организама социјалних, леже услови да се јави могућност стварања и рада друштва и државе. У овим неједнакостима су услови и неједнаких репартиција створених добара, а у томе лежи основ за диференцирање по особинама интелектуалним и моралним. Образовање касти и редова друштвених једнако је са разним нивоима, и у колико је стабилност међу класама мања, а ово је условљено што мањим мешањем слојева, у толико је прогрес спорији и промене су мање могуће. Од теократије до праве демократије прелази су врло велики. Као што су теократски системи, због јасно повучених разлика међу слојевима друштвеним готово стационарна стабилна стања, тако су демократски системи, због могућности лакших мена међу слојевима и лабилни и лако прогресивни системи.

Ако се зауставимо на аналогијама између организама и социјалних система (Х. Спенсер) могуће је ову сличност пратити готово до идентичности. На овај начин оно, што је речено за више и ниже организме, вреди и за разне системе социјалне. Ово исто вреди и за утицај међусобни социјалних средина и за њихову везу са спољним физичким системима. Као што има организама, где је диференцијација материје и материјалних кретања врло проста и таквих, где је ово диференцирање бескрајно по броју и квалитету органа, такви је исти случај и са социјалним системима. Друштва примитивна имају ограничене и то готово вегетативне функције. У њих се налазе тек клице онога, што се јавља у вишим системима, то су тек почеци оног органа, чије ће функционисање у вишим скалама да дâ нове институције, нове облике појава друштвених, а у вишим се социјалним системима све ово јавља, као у вишим организмима, јер за све има трагова у фазама, кроз које је тај виши организам у прошлости прошао.

Органски, несоцијални системи обично показују особине организама инстинктивних покрета. У тим системима нема још подела друштвених, и типске појаве поделе рада у кастичким формама извесних инсеката далеко су од праве социјалне организације. Механизам је стабилнији у несоцијалним организмима, док је социјални организам, где се успостављени слојеви као органи, без обзира на узроке, који су их изазвали, по све лобилно везани, систем лако промењљив. Од најпростијих социјалних система, где су у једноме лицу сасређени сви облици власти, до модерних држава, где је подела власти и дужности до ситница изведена, могу се равнотежна стања дотичних система довести у зависност од две количине моралне: са појавом дужности и права. За свако стање социјално, из тога како се и кад у ком времену развијала свест о дужностима и могућност да се прибаве и очувају стечана права, било појединаца или читавих редова, однос било статички или динамички ових количина био је карактеристичан за обележје дотичне средине, као механичког система.

Дужност и право зовемо количинама, и ако су то узроци појава и промена по све слични силама у физици. Свест о дужности, осећања права јесу количине, јер се мењају, нису сталне, и ако се директно мерити не могу. Развијање свести о праву народа, освајање терена од узурпатора и тирана, па све до данашњих представника власти у буржоазији и будућих

носилаца власти у колективистичким, социјалистичким срединама, да се проматрати кроз историјске појаве прошлости, садашњости и предвиђања за будућност. Право и дужност се индиректно мере по оним количинама, које су карактеристичне за просперитет, интелектуални, морални, правни и социјални ниво средине. Ово мерење бива кроз статистичке бројеве морталитета, рађања, пауперизације, стварања разних институција, — и свега онога, што културом општом назвати можемо. Из количина, као што су право и дужност, могу се склопити функције енергетичке, наћи израз за морално — правну енергију (свест). Ова енергија свезана са продуктима импуласа, што чине покрете социјалне, што се зове рад, и оном количином, која се лако у рад претвара, а продукат је сталних извора постанка организама социјалних, а то је топлота у физичком или капитал у економским појавама, даје прву једначину основну енергетичку о консервацији моралне енергије. Количине, које су еквивалентне топлоти, овде су појмови морални наслеђени из прошлости, на основу којих постоји данашње схватање права и дужности, који су из рада прошлих социјалних средина постали услед трвења у ратовима, пертурбација и њихових еволуција.

Као што се сваки час у физичким појавама, у процесима мења рад, топлота и енергија околине, тако се у моралним, правним срединама мењају појмови наши о: праву, дужностима, моралу, потребама, и брзине мењања горњих количина у вези су са нивоима културних друштвених слојева, чија неједнакост нивоска носи у себи основне услове за постанак покрета друштвених или функционисање механизама.

Могли би прећи на многе продукте социјалних средина као механизама из којих би лако открили функционисање тих махина по принципима механичким. Ако би пошли од јавног мњења, појаве, која се неједнако у вековима ствара и импулсира из разних средина, од првих извора традиција народних до данашњих јавних мњења, које штампа, парламенат, збор, конгрес, изложба и др. формирају, од времена слабе критике и процене онога што се лансира, до времена кад се дејство гледиштâ, мисли, погледа, идејâ брзином електрицитета шири, свуда ћемо видети само трансформације социјалне енергије, која безброј форама добити може у разним срединама друштвеним, све по законима Мајера и Карнота. **К. Стојановић.**

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

# О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ

у

## СРПСКОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

од

Јосифа Касановића

---

### У В О Д

### § 1. Врсте министарске одговорности.

Кад је реч о министарској одговорности треба издвојити одговорност министара као обичних грађана, одговорност за радње које не врше као државни органи већ као приватна лица. Министри одговарају за кривична дела која изврше као обични грађани на општи начин, предвиђен у законима о кривичном кажњавању, а по општим начелима Приватног Права за своје цивилне обвезе које истичу из њихове опште правне способности и способности за правну радњу, којима располажу као физичка лица. Ова приватна одговорност министара пошто се ни у чему не разликује од одговорности сваког другог грађанина не може бити предмет нарочите студије. Министарска одговорност у правом смислу речи на првом месту је одговорност министара као државних органа.

Затим министарска одговорност у правом смислу речи је само она одговорност која се јавља као последица правних прописа. Према томе, треба издвојити ону моралну одговорност која постоји пред штампом и јавним мишљењем за министре, а која постоји и за сваког другог органа државне власти. То није једна одговорност у правном — техничком смислу речи. Одговорност од правног интереса је само она одговорност која

може имати правних последица, што у сваком случају није губитак поштовања који повлачи неправилан министров рад. Потпуно је погрешно, као Писторнус[1], мешати ову моралну одговорност са политичком одговорношћу, јер и ако одговорност министара пред јавним мишљењем може имати политичких последица, политичка одговорност у правом смислу речи јесте једна правна одговорност и према томе, као што ће се доцније видети, сасвим друге природе.

У већини модерних држава министри не одговарају за своју званичну радњу на исти начин на који и остали државни органи, већ је њихова одговорност регулисана нарочитим правним прописима. Због положаја министара у државној организацији и због обимности и важности њихових функција одређени су нарочито и случајеви у којима министри одговарају и начин на који одговарају и правне последице које њихову одговорност прате. Таква особена министарска одговорност због свог политичког значаја и правног интереса представља државноправно питање од врло велике важности, и она је предмет ове расправе.

Министарска одговорност није једноставан институт. Под министарском одговорношћу разуме се збир института који се међусобно разликују и по времену постанка и по начину примењивања и по својим правним последицама. Док се политичка одговорност министара почела да развија у Енглеској тек од 1700 године, кривична одговорност у облику impeachement-а датира се још од XIV века. Исто тако министарска се одговорност може примењивати по разним поступцима, пред разним судовима, час пред шефом управне власти, час пред парламентом час пред нарочитим судом. И правне последице министарске одговорности могу бити различите. Министар може бити у главном кажњен тиме што престаје бити министар, може бити кажњен свима казнама из кривичних закона, а може бити осуђен на накнаду штете. Због тога дакле што институт министарске одговорности није прост институт, већ је састављен од више института који се међусобно разликују, у теорији постоје различите поделе министарске одговорности на поједине врсте. Та теориска подела, као што умесно каже Фриш[2], није прецизно

[1] Staatsgerichtshöfe und Ministerverantwortlichkeit, 1890, стр. 2.

[2] Die Verantwortlichkeit der Monarchen und der höchsten Magistrate, 1904, стр. 147.

и доследно извођена. То долази од разноликости законодавстава, неутврђене терминологије, нејасности појмова с којима се оперисато, а највише од тога што се није узео један прецизан и сигуран критеријум при извођењу поделе министарске одговорности. Због тога се говори о политичкој, кривичној, грађанској државноправној, парламентарној, уставној, дисциплинској министарској одговорности.

Лоренц од Штајна[1] дели министарску одговорност на „правну“ одговорност, која се састоји у томе што министар одговара за сваки свој акт, и на „вишу“, „политичку“ или „државну“ одговорност која се састоји у томе што министар одговара за „дух“ свога рада. Појединачни акти за које одговара министар правно поглавито су уредбе које министар донесе, а које нису на закону основане. Дух рада министровог се огледа у његовом схватању политичке ситуације и не везује се за један нарочити његов акт. Ова је подела погрешна на првом месту због тога што узима сувише узано правну одговорност министара. Министар правно одговара за много других ствари а не само за сагласност својих уредаба са законом, па чак у неким земљама може правно одговарати и за целисходност својих радњи. Међутим политички, министар не мора само одговарати за дух свога рада већ и за појединачне своје акте.

Георг Мајер[2] дели министарску одговорност на политичку одговорност и правну одговорност. Он узима да се политичка одговорност министара заснива једино на политичкој и парламентарној пракси, а да за Државно Право има интереса само правна одговорност министара за законитост самосталних и премапотписаних аката. Међутим баш је ова политичка одговорност у првом реду једна државноправна одговорност. Поред тога, ова је подела нетачна и због тога што се не оставља места за грађанску одговорност министара, која је врло важна гаранција за савесно извршивање буџета од стране министара и за појединце за које повратак једнога права без материјалне накнаде често не би ништа значио.

Подела министарске одговорности по радњама за које министар одговара није згодна. По радњама које су јој предмет министарска одговорност би се дала поделити на ове три групе:

[1] Die vollziehende Gewalt, 1867, I, стр. 344.

[2] Lehrbuch des deutschen Staatsrehts, 1905, стр. 684.

(1) Министри одговарају за нарочито законом предвиђена кажњива дела. (2) Министри одговарају за уставност и законитост својих аката. (3) Министри одговарају за целисходност својих радњи. Овом се поделом не добијају прецизно подељене врсте министарске одговорности. Одговорност министара за нарочито законом предвиђена кажњива дела и одговорност министара за неуставност и незаконитост аката ничим се не разликују међу собом. Тако у нашем законодавству, на пример, а по готову и већини других, министар одговара за повреду Устава. Повреда Устава је тада исто тако нарочито законом предвиђено кажњиво дело и тако се мешају прве две горње категорије министарске одговорности. Тако исто ова подела није прецизна зато што се и одговорност министра за нецелисходан рад меша са одговорношћу за нарочито предвиђена кажњива дела, јер је у неким законодавствима предвиђен нецелисходан министров рад као нарочито кажњиво дело.

Фриш[1] је хтео да изведе поделу министарске одговорности према форуму, према државној власти пред којом министар одговара. По њему министри одговарају (1) пред шефом управне власти, (2) пред нарочитим државним судом, (3) пред парламентом, и (4) пред обичним судом. Он узима да одговорност пред шефом управне власти није од државноправног интереса. То управо и није, по његовом мишљењу, одговорност, јер шеф управне власти нема никакву јурисдикцију над министрима, у правом смислу речи. Монарх није у стању да нагони министра да му овај да одговор кад га на одговор позове; највише је докле иде монархова власт над министром је то што га може сменити с положаја. Фриш исто тако мисли да и министарска одговорност пред обичним судом за накнаду штете није од нарочитог интереса. Код те одговорности нема ничега што би за министра и његов положај било нарочито карактеристично. Министар одговара пред обичним судом за накнаду штете као и сваки други државни орган. Права министарска одговорност јесте одговорност министара пред парламентом и пред нарочитим, државним судом. Прва је одговорност политичка, друга је јуристичка. Јуристичка одговорност је у томе, што се против министра подиже формална тужба, због нарочито предвиђених кажњивих дела, та се тужба узима у један нарочити поступак, који се

[1] Op. cit стр. 152.

завршава нарочито одређеним казнама. Политичка одговорност министара је у томе што је парламенат у праву да увек позове министра на одговор кад му повод за то да министров рад.

Фришовом критеријуму поделе министарске одговорности, форуму, могло би се замерити на првом месту то што је сувише формалан. Због тога што је форум чисто формалан критеријум, он није за сва законодавства згодан. Кад се за критеријум поделе узме суд који суди министрима, онда би се морало рећи да је у земљама где законодавно тело суди министрима кривично, а министри пред законодавним телом и политички одговарају, политичка и кривична одговорност министара једна иста одговорност, зато што се пред истим судом примењује. Поред тога Фриш и сам, као што му примећује Пасов[1], признаје да кад за разна дела министрима суди исти суд из чисто процесуално-политичких разлога, то ипак остају одвојене врсте министарске одговорности[2]. Наведена Фришова мишљења о важности појединих врста министарске одговорности нетачна су. Не може се рећи за министарску одговорност пред монархом да није никаква одговорност у ствари, и да шефу управне власти не припада никаква јурисдикција над министром. То што је шеф управне власти у стању да због неполитичког рада смени министра кад год то за сходно нађе, у сваком случају представља чак нешто приближније једној одговорности у правном, техничком смислу, него одговорност пред парламентом. Јер кад шеф управне власти захте да министра смени с положаја, његова одлука у том погледу правно је дефинитивна. Монархов акт којим се министар смењује сам за себе је перфектан. Одлука парламента којим министру изјављује неповерење у циљу да се министар смени, није нешто што само по себи смењује министра с положаја. Таква једна одлука само ставља министра у једну ситуацију из које је једини излаз подношење оставке а за монарха да оставку уважи. Исто је тако нетачно да пред монархом министар и не одговара у правном смислу, зато што не постоји једна правна обавеза давања рачуна монарху о раду и зато што му остављено потпуно на вољу хоће ли одговарати или неће. Монарх не може принудити министра да му изиђе на одговор. Међутим то

[1] Passow, Das Wesen des Ministerveranwortlichkeit in Deutschland, 1904, стр. 3.

[2] Frisch, op. cit. стр. 154.

исто важи и за одговорност министара пред парламентом. Нигде нема неке нарочите санкције која гарантује да ће министар одговарати парламенту кад парламент то захте. Све што у том случају може да учини министру парламент може и монарх: могу га само, један директно други индиректно, сменити с положаја али не и неком нарочитом казном за недавање одговора казнити или на давање одговора принудити. Нетачно је и тврђење Фришово да је приватноправна одговорност министара пред грађанским судом за накнаду штете без интереса. На првом месту, у извесним случајевима, грађанска се одговорност министара јавља као последица кривичне и политичке одговорности. Само то је довољно да потврди да је и та одговорност министара од великог државноправног значаја. Без грађанске одговорности кривична би одговорност била непотпуна, а политичка у доста случајева фиктивна, јер да ли министар и како одговара за извршење буџета од великог је правног и политичког интереса. Грађанска одговорност министара као последица једне незаконите министрове наредбе према једној приватној личност јесте питање много дискутовано de lege ferenda и de lege lata и представља једну знатну допуну опште министарске одговорности.

Пасов[1] дели министарску одговорност према томе да ли министарска одговорност повлачи п р а в н о зло за кривца или не. Она одговорност која повлачи једно правно зло за министра зове се правна одговорност, а одговорност која не повлачи једно правно зло јесте моралнополитичка одговорност. Ово је гледиште нетачно због тога што, као што је напоменуто, треба из проучавања министарске одговорности потпуно издвојити неодобравање и осуду јавног мишљења која прати неправилан министров рад. Још је већа погрешка с том моралном одговорношћу мешати политичку одговорност и тврдити да политичка одговорност нема никаквих правних последица за министра.

Пошто је у крајњој анализи код министарске одговорности као и код сваке друге одговорности најважније то каква санкција стоји иза сваке врсте министарске одговорности, најпогодније је поделити министарску одговорност према разним правним последицама које за собом повлачи. Најприроднији је критеријум за поделу министарске одговорности правна после-

[1] loc. cit.

дица која је прати, пошто је она у извесном смислу и циљ одговорности; споредно је и за које радње министар одговара, и који му суд суди, главно је то на што може за извесну радњу извесан суд министра да осуди. Поред тога, такав критеријум истиче факт да ли је законодавац стварно хтео да загарантује министарску одговорност, или је хтео само да је формално означи, без жеље да она заиста може да погоди министра.

Кад се посматрају правне последице министарске одговорности, види се да их има врло различитих. Тако, министарски положај није сталан. Ако министар неполитички ради он може бити смењен с положаја. Тиме што се министар смењује с положаја он се не дисквалификује за чиновника нити се стално дисквалификује за министра. Затим међу министарским казнама видимо лишење звања, губитак грађанске части, новчану казну, лишење слободе. Поред тога министар одговара грађански за накнаду штете проузроковане незаконитим радом. Ова последња правна последица, осуда на накнаду штете, јавља се тек после извесних услова као што су кривична осуда, парламентарна осуда и утврђење повреде појединачног материјалног интереса незаконитом наредбом. Грађанска одговорност министара не јавља се као једно зло против кривца, већ је само задовољење једног појединачног или државног материјалног интереса. Према томе да ли је последица министарске одговорности једна специјална политичка установа, смењивање с положаја, везана само за министарски положај или је последица кривичноправна, казна, или је последица приватноправна, накнада штете, министарска се одговорност дели на политичку, кривичну и грађанску. Код политичке одговорности министара главно је да то није једна одговорност која личи на обичну одговорност пред судом. Међутим и ако техника те одговорности није иста као техника обичне одговорности пред једним формалним судом, она је по својој правној последици ипак одговорност, само једна нарочита, специјално за министре установљена, одговорност. Кривична одговорност министара према својој правној последици изједначава се са обичном кривичном одговорношћу. Грађанска одговорност министара по својој правној последици идентична је са грађанском одговорношћу државних органа за накнаду штете држави и појединцима, само она се може остваривати од момента кад се прво утврди повреда једне норме. Интересантно

је то да код грађанске одговорности министра стално други суд утврђује повреду норме, а други одређује накнаду штете.

§ 2. Правна природа министарске одговорности.

Кад је реч о правној природи министарске одговорности, онда треба имати на уму да све врсте министарске одговорности нису исте правне природе.

Политичка одговорност министарска чини особиту категорију одговорности и она је особене природе и потпуно се разликује од осталих врста одговорности као што су дисциплинска, кривична и грађанска одговорност. Одговорност министара пред шефом управне власти очигледно није кривична ни грађанска, шеф управне власти не може осудити министра ни на неку казну из Кривичног Законика ни на накнаду штете. Да ли би се, можда, могло рећи да је одговорност министара пред шефом управне власти дисциплинске природе? За политичку одговорност могло би се рећи да је дисциплинска само у земљама са апсолутистичким режимом и у уставним земљама без парламентарног режима, и ако би ово било сумњиво, а за министарску одговорност пред шефом управне власти у уставној и парламентарној државп не, јер министар није под његовом дисциплинском влашћу. У модерној држави министар је само индиректно потчињен шефу управне власти, у толико што га шеф управне власти поставља и смењује, а не и директно потчињен, зато што му материјалне наредбе не може издавати како ће послове свога ресора отправљати. Поред тога, нетачно би било тврдити да је дисциплинске природе одговорност пред монархом зато, што дисциплинска одговорност предвиђа један нарочити дисциплински поступак који се код смењивања министара не види. Одговорност пред монархом није дисциплинска и због тога што смењивање с положаја не представља у позитивном праву дисциплинску казну. Министар се не отпушта, тиме што се смењује, из државне службе, већ се „разрешава од дужности“, наравно само министарске. И политичка одговорност пред парламентом није дисциплинске природе, а о томе да није приватноправне или кривичне природе не може бити ни дискусије. Политичка одговорност пред парламентом није дисциплинске природе у првом реду због тога што дисциплинска оптужба претпоставља увек један одређен деликт. Министар пред парламентом може одговарати и само за једно разилажење у по-

гледима између њега и парламента, што је врло неодређена ствар. Дисциплинска власт претпоставља извесну дисциплинску потчињеност, које не може бити кад је реч о двама органима разних власти. Министар је орган извршне власти а парламенат законодавни фактор. Према парламенту министар никад не може формално стојати као млађи према старијем. Претпоставиљена је власт она која и наредбе издаје некој нижој власти и која контролише нижу власт. Парламенат пак, није у стању да министрима издаје наредбе већ их може само контролисати, и зато је парламенат само контролна власт према министрима а не и претпостављена. Одговорност министара пред оба законодавна фактора, монархом и паламентом, јесте нарочита одговорност чисто политичке природе, која се не подудара ни са једном другом одговорношћу, али која ипак зато не остаје мање једна одговорност. Она се од осталих врста министарске одговорности разликује из основа и начином примене и правним последицама.

Грађанска одговорност министара је исте правне природе као и одговорност грађанска свих осталих државних органа. Код грађанске одговорности министара потребно је, пре него она почне, да се извесни услови испуне. То исто важи и за грађанску одговорност осталих државних органа држави и појединцима, јер и она може бити везана за извесне услове. Тако по Уставу од 1869 није се могао тужити чиновник суду без министровог одобрења. Међутим и обична грађанска одговорност за накнаду штете може бити везана за извесне услове као и горња. Тако, на пример, као што, делимично, грађанска одговорност министра може зависити од тога да ли је министар осуђен кривично или није, тако исто одговорност обичних грађана за накнаду штете почиње од момента кад се утврди кривично дело. Из тога излази да је грађанска министарска одговорност потпуно исте природе, приватноправне, као и обична грађанска одговорност. При свем том она је од врло великог интереса за Државно Право, јер је као што је речено, корелат политичке и кривичне одговорности министара.

Кривична одговорност министра је најобимнија и због тога се замишља обично да зато што има један сложенији поступак него прве две одговорности, треба да има неку нарочиту правну природу. Због тога што се проучавање министарске одговорности највише окреће кривичној одговорности министра хтело

се, тако рећи, да јој се нађе природа ван ње саме. О правној природи кривичне министарске одговорности постоје у главном три мишљења. Она је по разним писцима или дисциплинска,[1] или нарочита државноправна одговорност[2] или кривична одговорност.[3]

Изгледа да је најтачније мишљење да је министарска одговорност кривичноправне природе из ових разлога.

Дисциплинска власт је таква власт која се над неким вршити може само докле он то хоће. Кад прекине везу између себе и државе, државино право дисциплинског кажњавања престаје. Међутим министар се не може да ослободи јурисдикције државног суда ни кад из државне службе иступи, кад прекине ту везу између себе и државе. Затим дисциплинске казне су на то управљене да се одржи ред у извесном кругу људи. Међутим министарска одговорност — министар не одговара за неуредно долажење на дужност, — има много шири циљ, циљ да заштити уставноправни поредак и државну сигурност, и у том се погледу може упоредити са кривичном одговорношћу.

Кад је једна правна категорија у основи иста као и нека већ конструисана правна категорија, онда не треба уводити нову категорију већ је треба приближити старој. Кривична одговорност министра толико је слична обичној кривичној одговорности да није потребно уводити једну нову категорију, неку нарочиту државноправну одговорност. Из тога што устави обично регулишу министарску одговорност не треба изводити да је то нека нарочита државноправна одговорност, јер устави могу регулисати и основне црте финансиске организације па ипак тиме ти финансиски прописи не добијају неки нарочити државноправни карактер. То у коме се закону налазе прописи једног института, ништа не значи за његову природу. Сваки државни орган одговара дисциплински и кривично. Министар не одговара дисциплински већ одговара на један нарочити начин за извесна дела која само министар може учинити. И у кривичном законику налазе се дела која не може сваки државни орган да изврши већ само неки од њих, на пример благајници.

[1] Samuely, Das Prinzip der Ministerverantvortlichkeit, 1869, стр. 87.

[2] Frisch, op. cit. стр. 178.

[3] Bornhak, Preussisches Staatsrecht, I, стр. 144, који узима да министарска одговорност пред парламентом у ствари не постоји.

Природа дела за које се министри кривично кажњавају, правне последице те кривичне одговорности, идентичне су са природом и последицама чиновничке министарске одговорности. Остаје још то што се кривични поступак за министре разликује од кривичног поступка за чиновнике. По некад може бити и кривични поступак за чиновнике друкчији него поступак за обичне грађане, па ипак су и једна и друга одговорност кривичне природе. Поред тога, Устав може набрајати, као што је код нас случај, међу министарским кривицама и опште злочине из Кривичног Законика које може свако учинити. Зар је сад та одговорност неке нарочите државноправне природе само зато што се прописи о њој налазе у Уставу? Где се предвиђају кривице споредно је; кривице остају кривице биле оне предвиђене у закону о шумама или у закону о акционарским удружењима или у царинским законима. Као год што та одговорност није неке економске природе, тако треба узети да су они прописа који говоре о кривичној одговорности министра само допуна Кривичног Законика, и да се кривична одговорност министара у суштини не разликује од обичне кривичне одговорности.

Као што се види, министарска одговорност је институт сложен од три посебна који се међусобно разликују својим правним последицама и од којих сваки има своју нарочиту природу. Он што ова три института држи заједно и због чега нам се представљају као један институт, јесте ц и љ тих трију института.

### §. Циљ министарске одговорности у правној држави.

Израз п р а в н а д р ж а в а хоће да каже да је право у једној држави старије од свакога па чак и од саме државне власти која право ствара.

Битан постулат права јесте, да се право треба да врши. Да би се загарантовало вршење права иза правне норме стоји санкција која вршење права треба да изнуди. Право су дужни да врше у првом реду поданици, народ. Оно управо ради њих и постоји. Међутим правном санкцијом располаже државна власт. Она се стара о томе како поданици право врше. На тај начин државна се власт јавља као нешто од поданика одвојено и због тога је у могућности да вршење права контролише и да од поданика вршење права изнуди. Међутим поданици би били у опасности да се над њима не злоупотреби власт којом рас-

полажу државни органи, кад се не би у напред одредило на који начин имају државни органи да стварају и контролишу вршење права. То се одређује оним правним правилима која регулишу организацију и функционисање власти. И ако се утврде правила о организацији и функционисању државне власти, ипак је опасност да се та правила не поштују, зато што над државном влашћу нема веће власти. Та се опасност покушава да избегне увођењем двају принципа у организацију модерне државе. То су принцип поделе власти и принцип одговорности државних органа за свој званичан рад, који су један без другог немогућни.

Одговорност државних органа попела се до шефа извршне власти. Једино је у модерној држави шеф управне власти (у монархији и потпуно, у републици делимично) неодговоран за свој званичан рад. Неодговорност шефа управне власти представљала би врло велику опасност за уставноправни поредак, јер је он најчешће у прилици и стању да га повреди, да нема своју поправку у министарској одговорности. Министри премапотписују, с незнатним изузетком, све акте шефа управне власти, који без његовог премапотписа не важе. На тај начин што министар премапотписује акте шефа управне власти он узима на себе одговорност за њихову садржину. Тако је монархова воља везана личним интересом министра да не буде позван на одговор због свога кривичног премапотписа. Дакле први циљ министарске одговорности јесте да исправи неодговорност шефа управне власти.

Међутим премапотпис не исцрпљују сву делатност министрову; поред учествовања у актима шефа управне власти министар има и један самосталан делокруг. Министар је шеф, с изузетком министара без порфеља, читаве једне гране државне адмистрације. Као такав, министар је у стању, безброј пута, да повреди Устав и законе. Други је циљ министарске одговорности да обезбеди поштовање Устава и закона оних министрових аката који су садржина његове самосталне надлежности.

Поред тога што министар може премапотписивати неуставне и незаконите акте шефа управне власти и што може неуставно и незаконито радити у свом ресору, министар може нецелисходно, штетно по државне интересе радити не вређајући ни један правни пропис. Министру је остављена велика дискреционарна власт. Много важних послова министар свршава

по свом нахођењу, јер о свима њима не могу постојати законски прописи, и може их штетно свршавати. Ако ништа више, такав се министар мора сменити. Трећи је, дакле, циљ министарске одговорности да загарантује целисходност употребе дискреционарне министрове власти и да спречи њему штетну употребу.

Нека писци узимају да је циљ министарске одговорности и то да заштити индивидуална права грађана. Тај се циљ, међутим, већ налазе садржан у горе побројаним циљевима. Боље је узети за циљ министарске одговорности повреду Устава и закона, и онда је повреда индивидуалних права само један њен специјалан случај. Директан циљ заштите индивидуалних права има администртивно судство,[1] које се разликује од министарске одговорности тиме што је на првом месту управљено више на рад нижих органа него министара. Затим административном пресудом се утврђује у ствари само садржина једног правног прописа. Она не погађа личност онога који је издао незакониту наредбу.

У колико ће се моћи остваривати циљ министарске одговорности, питање је које у првом реду зависи од тога како је министарска одговорност институисана. Затим од политичког васпитања народа и од квалитета и снаге јавног мишљења. Један велики пријатељ министарске одговорности[2] рекао је да ће министри бити често нападани, по некад оптужени, ретко суђени а скоро никад кажњавани, и то је тачно.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Fulch, op. sit. стр. 85.

[2] Бенжамен Констан, Начела Политике, Београд, 1883, стр. 88.

# АХ, ОСТАВИ СФИНГУ...

Ах, остави сфингу, нек' мирно почива!
Што је до сад било, остаће и даље:
Нем и хладан камен! У њој се не скрива
Израз оног бола што га пате траље
Живот очајања... Загонетка њена
Загонетка биће догод је човека...
Ти ослушни јаук што свакога трена
Допире од свуда и мелема чека...
Загонетка тешка људскога живота
Поред мртве сфинге ни видет' се не да...
И тебе и брата доводе до скота —
И гле, место борбе — у сфингу се гледа,
Тргни се, прибери!... У сну лаж се скрива,
Изнад свесне лажи патњом се узвиси,
А остави сфингу, нек' мирно почива,
Јер ти сфинге, брајко, ни видео ниси!

**М. Ристић.**

# МИЈАЧКЕ ПРИЧЕ[1]

— Тома Смиљанић—Брадина —

## ДЕВОЈАЧКА УДОВИЦА

Знали смо ми сви да је он воли. Кад се срце преда срцу, оно више ништа не види осим најдражих сањарија.

Па је тако сањао и Димо. Волео је ону што станује преко реке у једној старинској кући. Звала се Софија. Кадгод је он пролазио путем што води средином села, покрај реке, а она изиђе у башту испред своје куће, и стидљиво погледа према њему, а овамо кобожем ради нешто у башти: било око цвећа, било око пасуља који је тек почео да цвета, а овамо све гледа према њему. Савија младе стабљике од пасуља око прутева, пободених поред корења, а не види како их савија. А он... срце да му искочи. Љубав је — није шала, а прилика су једно за друго. А то већ није била ни тајна.

Једног дана посла јој и просиоце. Пошто се мало понећкаше, као што је обичај при прошевини, дадоше му је. И чу се по селу: „Димо испросио Софију Кадијеску“. Ко је завидео, рекао би: „Нашла врећа закрпу“, а који не, рекао би: „Врло лепо, нека је срећно“. Тако ће то потрајати неколико дана, и биће свакој жени разговор. Разуме се да ће се још нагађати: како ће ускоро и овај момак узети ону итд. А девојке за удају, чим чују такве разговоре, само уздахну.

[1] У жељи да колу српских приповедача из појединих српских крајева приведемо још једно име, пуштамо ове две приче Томе Смиљанића Брадине, Дебарца, о којима не треба давати оштар и неумитан суд, јер су оне прве из живота наших Мијака у Маћедонији. Печалба и печалбари и у њима су најглавнији израз, каогод што су и у свему животу наших Мијака. Поред тога нека би нам обе биле и драги весници из нове српске културне тековине: Дебарског Владичанства.

Пуцањ се зачу из куће Димове. То је знак да је реч дата и да ће девојка поћи за момка који је проси. Како ли је момку сад? Ето како му је, срећно је престао мислити, хоће ли бити његова, јер сад настаје друго радовање: како ће бити свадба, како ће се развеселити по кући, како ће он, нови зет, бити на коњу, а око њега пуно побратима. Набраја, срећан, побратиме и сватове. А све су ове мисли обвијене нечим величанственим, узвишеним, рајским.

...После свега буде и оно, што дође сваком који у овом крају живи. Дође растанак. Димо је морао ићи у туђину, да још зарађује и да се спрема. Свадба је, па треба више.

Димо није после прошевине ишао њеној кући, јер то не допушта ни обичај ни стидљивост. Али му је Софија послала махраму, са извезеним именом, и киту босиљка, за коју је привезан превијен металик (10 пара), а што значи да се и њено срце превија за њим. Узео је киту и метнуо у своје ствари, спремне за пут. Киту ће чувати, и сећаће се да Софија за њим уздише, чим јој он само босиљак помирише.

Димо је отпутовао са својом дружином, а мајке, и сестре, и остала родбина остадоше плачући и чекајући да их после девет месеца жељно виде. Ах, Боже! Хоћеш ли матери сачувати сваког од њих; хоћеш ли дати да се здраво врате и да се опет виде?

* * *

Прешла је зима, већ дошло пролеће, али оно рâно пролеће, што је у нас врло ретко. Наде расту свима, који су своје миле испратили туђини. Па и Софији, Димовој вереници; јер већ се приближило доба, кад ће постати невеста. Броји дане: април ће проћи, па мај, а одмах за тим ето ти и Петровдана.

У кући Димовој сама је мати његова, у рукама јој фурка, па преде. Њене коштуњаве руке вешто окрећу вретено и претварају вуну у конац. Лице јој је смежурано, али се распознаје негдашња лепота.

Док је још прела, уђе јој једна сусетка и пружи јој писмо.

— Ко ти го даде? пита старица.

— Дошао један Брсјак, па каже да ти донесем. Добио га у Кичеву, у хану.

— Ах, не слутим добро! одмах ће старица. Није ми ово писмо мило.

— Мучи жено! Нек Бог срећу да!...

Старица poћута, па поче да премеће и загледа писмо, као да би хтела сазнати шта у њему пише? „Ако је добро — Богу хвала; ако ли је зло — тешко мени!“ Али њене очи нису разумевале оних шара по књизи...

После пола сахата зачу се кукање у кући Димовој. Мати је слутила, па је и дослутила. Димо се поболео, па идући кући, на путу умр̂о у Кичеву. Ето, каква је несрећа постигла сироту старицу!

А кад за то и Софија чула, мркну јој пред очима, али се додржа. Само загледа око себе... Поред ње: мати њена, стрина, сестра, мали братић и друге комшинке. Упи се очима у њих и постоја тако, као да би хтела сазнати: је ли истина? Погледа, погледа... а сузе јој потекоше низ образе.

Теку сузе, теку, а она се за њихова тока сећала растанка и горко тужила.

Тужи, јаднице, тужи! Туга ти неће престати догод си жива, јер је сада душа твоја као мирис увелога босиљка, јадна девојачка удовице!...

---

## ПОВРАТАК

### I

Да знате како заигра човеку срце, кад се спрема на повратак у свој крај, да види своје миле и драге!.. Та тешко је кад човек и само неколико дана не види кућу своју, а камо ли неколико година. Заиста, човек се осећа врло срећан кад се, после дугог растанка, опет у срећи састаје са својима.

Мајстор Крсте био је већ јавио својим мајсторима да пожуре, јер ће, ако Бог да, у понедељак полазити. И да видиш, посао је био свршен тако брзо, да се и мајстор зачудио. Али је Крсте знао како је и њему било у младим годинама. Како

је жудно чекао да мајстор (устабашија) рекне да ће кући. Сетивши се тих својих успомена, беше пун прича те вечери. А остали мајстори често и не дочују шта се прича. Њима је сад једино пред очима одлазак кући. Сутрадан сви су добили своју зараду и разиђоше се по вароши да покупују дарове, а по неке ствари купиће тек у вароши која је ближе њихова краја.

На железничкој станици вароши Б... било је пуно света из разних крајева. У том шаренилу могао си видети и мајстор-Крстета са дружином. Њима су се још неки придружили да и они путују или да испоруче поздраве својима. Међу њима можеш одмах познати мајстор-Крстета. То је онај човек осредњега раста, густих црних бркова, који лепо доликују његовом строгом изгледу. Хаљине су му: долама до чланака и ћепе (гуњ), сукнен џамадан опточен мор-гајтанима, на глави кожна шубара, а на ногама капаклии опанци и калчини од црног сукна. Већ и према оном како пову́че из цигаралука и погледа црним крупним очима, видећете да је створен за устабашију. У разговору је са једним од сапутника. Маше рукама, — нешто је љутит; а овај други погнуо главу, па ћути. Сви други мајстори стоје даље, па не пропуштају ни једне речи.

— Сад како хоћеш! рећи ће најпосле мајстор-Крсте. Али је срамота и грехота. Што си узимао жену? Што ће ти дете? А знао си да си пропалица.

— Ја не знам шта ћу... Хтео бих... муца онај, а не може ништа да договори.

— Хајдемо сад, па како буде. Ја ћу ти сакупити од својих мајстора, само хајдемо. Немој тако, јер чиниш грех, тежак грех. Зар не помишљаш да те жена куне и да плаче.

Грешник само ћути. — Речи мајстор-Крстета дирнуле га и он је као заплакао. Али неки га је демон одвраћао од те добре намере. Није се могао одлучити да изиђе пред очи својој жени, кад јој за оволико времена није јавио ни да је жив.

На станици зазвони. Мајстори погледаше у мајстор-Крстета, а он, рекавши још неку оном човеку, даде знак да мајстори улазе. Онај не уђе, само се изљуби са свима. Кроз неколико минута промаче и воз испред његових очију. Он се обрну и, избегавајући друштво, врати се у град. Мисли му навиру са свију страна, али он не може да загосподари њима. Корача тако по путу, докле га не срете један, по изгледу сумњив човек, па му довикну:

— Побратиме, шта ти је?

— Ништа!

— Чекај ме довече.

Он му не одговори, него пође даље и изгуби се у градској вреви и гунгули.

II

Ове вечери вратио се много раније но обично. Како је ушао у собу, одмах се свуче и леже у постељу. Јутрошњи догађај на железничкој станици јако га узбудио. „Одоше! помисли у себи. Али куда?... Шта ће их тамо дочекати и обрадовати? Зар није овде рај живети? А они пошли из раја у пакао. На сваком кораку стрепиш, бојиш се. А овде — бар знаш да си жив. А моја жена? Па нека се и она некако храни. Шта ја могу? Ко не би желео поћи, али да је тамо бар као овде. А тамо је пакао. Не, не могу ја тамо!“

Али ту осети неку хладноћу, која му задрхта на дну срца. Све су ове мисли биле противне оној једној доброј, која је поникла још при првој речи у разговору са мајстор-Крстетом. А сада је та мисао добила силног маха. Осети он да је силно згрешио, па од једном, иза тих мисли, омекша му срце. Наједанпут му паде мисао: „Шта ли ради моја Неда и моје мало чедо?“ И имена му беше заборавио! Мучио се дуго да га се сети, али узаман. То га још више ражали и у њему се поче јављати зачетак кајања. Баш у тим мислима залупа неко на вратима. То је био његов побратим.

— Добро вече, побратиме! Шта? Већ легао? Устај, чекају да лумпујемо.

— Шта је, побратиме?

— Зар не чујеш?

Напољу се хорио помаман глас. Чула се песма:

Тихо, ноћи,
Моје сунце спава!...

Скочи с постеље, брзо се обуче и нестаде га са дружином.

...Ноћ је била тих и блага, једна од оних лепих последњих пролећних ноћи. Било је већ прошло време људског бдења. Свугде се спуштао тајац. Тек погдегде зачује се зврка заосталих кола. Из једне каване изиђе једна дружина од десетак људи.

— А сад куда ћемо? — упита неко.

— Куд и увек, па до зоре! — виче други.

— Има, хвала Богу, ко ће нас примити и до зоре. Шта ћемо ми код господе? Видиш, ево где нас истерују!

Погодба је утврђена.

Зађоше неким уским сокаком, па да би и себе охрабрили у помрчини, почеше ону сваковечерњу песму:

Докле ћемо, побратиме,
Вако скитати:
Од механе, до механе
Вино пробати.

После неколико минута, њихов се хор већ једва чуо. Певао је негде, али као под земљом, да се једва могао чути.

III

Сунце је падало тамо иза Крчина. Његови вечерњи зраци губе се све више и више. За час нестаде и оне скрамице треперасте светлости што се на ридовитој Бистри јавља вечером. Спуштало се вече над селом Т. По многим местима могао си видети гомилице жена, које гледају некуд у даљину. Јаднице, чекају, надају се и струхују: хоће ли или неће доћи?

По путу јурила је једна гомилица деце. То су извештачи, који трче по „мушчулок". Дотрчаше и јавише да долази мајстор-Крсте са дружином. Деца добише металике, а Крстевица поче да чисти у кући и да спрема.

— Који су с њиме? — упита нека радознала жена.

— Софре, Мијаил, Тодор...

— А тата не иде? — упита једно мало дете, које је као миш вирило између руку своје мајке.

— Не иде.

То сневесели дете и више ништа не проговори деци, само што рече мајци: „Зашто, мамо?" А кад му и мати ништа не одговори, ућута сасвим.

Средином села прође једна гомилица путника са неколико коња. То је била дружина мајстор-Крстева. Он је јахао на коњу, а остали су били пешаци.

Сутрадан у мајстор-Крстета било је пуно посетилаца. Неко дошао да се види и да се разговори, неко да упита за здравље о својима што су остали. Пуно људи. Пред вече ступи у кућу

и једна млада жена На рукама јој је плетиво, а за њом њено детенце. Дошла мајстор-Крстету да се поздрави.

— Добро дош'о, стрико Крсте! — и пољуби му руку.

— Добро наш'о, невесто, хвала. Како си, шта радиш?

— Ех, шта радим? Ето... Али није могла да изговори.

— Е, невесто! Шта ћемо му кад не хтеде. А чак нас је испраћао на станици. Ја му говорим и говорим, али не помаже.

— А шта ти каже за мене?

— И не спомиње те. Само каже: „Поздрави је, а ја сад не могу доћи“. Питам га зашто, а он ни сам не зна.

Жена ућута. Није даље ништа питала. Тражила је у памети узрок овоме, али га није могла наћи. Пошто јој мајстор-Крсте исприча његов развратан живот, она само уздахну. Њена чиста душа није могла да појми, како је то он могао да заборави њу, коју је тако волео и узео само зато што је волео.

— Ех, невесто, друкчије је то било кад су свуд биле дружине, Ево, и ову моју једва држим. Неће људи да им водиш рачун, него хоће све на своју главу, па зађу лошим путем. Зло је време настало!

Тужна, али и уздржљива, поздрави се са мајстор-Крстетом, па изиђе. По путу је дете запиткивало шта је казивао мајстор-Крсте. Тешко да је она то и чула: њене су мисли биле далеко. Гледала је своју провалију у коју мора сурвати и своју једину љубав и своје најмилије сањарије. Све се то искупило, па гуши њено нежно срце, које је само у уздисајима налазило одушка...

Те ноћи није ни заспала. Кад је устала, сва перница била је влажна од суза.

## IV

После оног лумповања, он, Недин муж, изнемогао, изнурен од пића и неспавања, вратио се у свој стан. Баци се пијан у кревет и дуго је спавао. Али сан му није био миран. Сањао је да је у свом крају. Види поред себе жену и малог дечка — радосни ли су, Боже! Па му још дете тепа: „Тата, тата...“ а он као да се ту сећа шта је радио, па се каје, љуто каје. Говори жени да их неће више заборавити. Па се онда кренули у шетњу. Отишли у своју градину, изнад које извире леп извор. А он је тако жељан да се напије са тог извора. Прескаче плот и таман да се напије — пробуди се. Протрља очи,

разгледа око себе, — нема ништа. „Сањао сам, али ћу то и учинити. Сад идем газди да ми исплати зараду, па сутра зором идем. Ако нећу моћи сутра, а ја ћу гледати да сам за Петровдан код куће“.

То је била заиста мушка одлука. Одмах устаде. Намести одело, отресе се мало и изиђе.

Што је наумио и учинио је. Такву лепу одлуку ништа му није омело. Кајао се, па за то. Али је мислио да ће загладити свој шестогодишњи изостанак новим животом домаћинским.

Те вечери дођоше побратими да потраже свога друга, али га нису нашли.

Кад је отишао газди и јавио своју намеру, газди је синуло лице. Поступак му је хвалио, па га је задржао и на вечеру. А после неколико дана кренуо се својима.

V

Сутра је Петров-дан, онај тако очекивани дан у мајстор-Крстетовом селу. Петров-дан је у том селу општа прослава, тад се врше свадбе, па за то сваки путник, после свога странствовања, гледа да за Петров-дан буде у свом селу. Сваки који је мислио да то учини, већ је био у кругу своје породице, спрема се за сутра и разговара за женом: који је ово Петров-дан од како су се узели? То си могао чути и у мајстор-Крстевој кући. Већ се био спустио мрак, па се по свима прозорима виде светиљке. Село се обавија у мрчину, а на небу се нижу хиљаде звезда, које трепере и гледају — ваљда се и оне радују. Кроз овај мрак пролама се одзивање топана (гочеви): то се свадбари веселе. Тамо у тим кућама сакупљена су млада срца, па скачу и играју, коло воде, певају, веселе се...

Неда је већ затворила кућу, па за мало угасила и свећу. Била је у постељи. Мало пре је била пред иконом и молила се Богу и Св. Петру да је избаве. Само је још кандиоце пред иконом пуцкарало и бдело пред Богом.

Како је легла, обгрлила је своје дете и заспала. Није мислила тако рано спавати, али је морала лећи да би свога сина успавала. Па тако је и сан преварио. У сну јој се јавише слике оног Петровдана, када се удавала, а одмах за тим нашла се и у Б. и молила свога мужа да је не оставља; молила га, да се с њоме кући врати...

Што се више мрак приближавао селу, све је више журио истом селу и један путник. Са њим је још један човек. Коњи су журили, а ћириџија је светлуцао цигаром. После мало зачу се лавеж сеоских паса и полако куцање на вратима Недине куће. То се куцање понови још два три пута све јаче и јаче. Затим се зачу шкрипа резе и врата се отворише.

Наједанпут се сусретоше два одавно жељена погледа.

— Ти? Изненадни узвик проби се кроз помрчину.

— Недо! Залутао сам, али опрости! Опрости!

— Како си добар! Благо мени!

Он изнемогао од пута и жудње за својим другом и дететом, поклецну пред њом; а она, пуна побожности и захвалности Богу и Светоме Петру, што спасоше и њу и дете јој, посрну да нице падне, — и тако се нађоше обоје у топлом и дугом загрљају. Сузе среће врцале су им на очи, а кроз те сузе учини им се да се звездано небо шири и показује им рај...

Уђоше у кућу. Кандиоце у соби још гори пред иконом. Чедо спава.

Очи њихове прво се управише икони, а кад се са ње скидоше везаше се за анђела њихова, чедо њихово.

# О ИСТОРИСКОМ ФАУСТУ

Гете је за свога Фауста употребио немачко песничко градиво, које је већ имало свој књижевни развитак, док у спеву великога немачког песника није достигло и врхунац.

Прича о Фаусту чисто је немачка; она је занимала народну фантазију и послужила многим немачким песницима пре и после Гета, тако да је, као што вели један француски књижевни историк[1], „постала као оквир, у ком су немачки песници философи један за другим излагали ресултате својих размишљања и својих снова“. Око имена доктора Фауста кристалисовале су се приче о чаробницима разнога датума; али је свима тим причама једна историска основа: у почетку 16 века живео је и радио у Немачкој један чаробник по имену доктор Фауст. Ово је несумњиво, мада је бивало сумњања у његову егзистенцију; успело се, да се добије слика живота и рада историскога доктора Фауста.

Професор германске филологије на университету у Фрајбургу у Баденској, Фридрих Клуге, о ком је већ било речи у овом часопису[2], написао је једну лепу расправу о историскоме Фаусту[3], и та расправа немачкога научника учинила нам се подесном, да с њоме упознамо наше читаоце. У преводу

[1] A. Bossert, Goethe et Schiller, стр. 423.

[2] В. Дело, свеска за новембар 1909, чланчић „Salamander“, стр. 243—247.

[3] „Vom geschichtlichen Dr. Faust“ у књизи: Bunte Blätter. Kulturgeschichtiche Vorträge und Aufsätze. Фрајбург (Баденска) 1908, стр. 2—26. — У овој књизи, о којој је било говора на напред наведеном месту у „Делу“, има још расправица, које су у вези са Фаустом, специјално са Гетовим Фаустом: „Der Venusberg“, „Die fahrenden Schüler“, „Das Johannesevangelium“, „Wir wollen einen Papst erwählen“, „Fausts Zauberross“, па и поменуто: „Alter und Name des Salamanders“.

је врло мало изостављено на понеким местима; а неколике допуне, за које смо мислили да су потребне, додали смо у напоменама испод текста[1].

Прича о Фаусту обухвата четири столећа. Пре но што ју је Лесинг схватио и Гете освештао за сва времена, она се само један пут пролазно појавила на висини песничке уметности у данима Шекспира, кад ју је обрадио Марло[2]. Више од два столећа остао је Фауст избачен из уметничкога песништва. Он је добро био познат у прељиној соби и за пивским столом и много су му се смејали и жалили га на покретној народној позорници по вашарима, али у области немачке књижевности појављује се готово само као јунак народне приче и нижег народног песништва[3]. И док данас — од времена Хајнова ђаковања —

[1] Ове су напомене обележене бројевима за разлику од пишчевих напомена, код којих стоји звездица. За њих су нам при руци била ова дела: Kuno Fischer, Goethes Faust, I и II, Штутгарт 1893. — Kuno Fischer, G. E. Lessing als Reformator der deutschen Literatur, I, Штутгарт 1881. — Carl Kiesewetter, Faust in der Geschichte und Tradition, Лајпциг 1893. — G. Witkowski, Der historische Faust у часопису: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Neue Folge, I, Лајпциг 1897, стр. 298—350. — A. Tille, Die Faustsplitter, Берлин 1900.

[2] Christoph Marlowe, инглески глумац и позоришни писац и најзнатнији предходник Шекспиров, чија позоришна каријера пада у године 1587—1593, први је у немачкој причи о Фаусту нашао мотиве за озбиљну драмску обраду и од ње створио доиста песничко дело. Његово дело зове се: „Tragical history of life and death of Doctor Faustus“. Оно је представљано први пут 1595 године а штампано тек после десет година.

Ова је трагедија значајна због утицаја, који је имала на почетке немачких драмских спевова о Фаусту, тако да су неке сцене и личности из ње управо постали типови. Нарочито је врло песнички и од јаког утицаја почетак овог драмског спева, разговор Фауста са собом (K. Fischer, Goethes Faust, I, 1893 стр. 175—176).

[3] Већ крајем 16. века губи се успомена на историскога Фауста, али у толико јаче узима маха народна фантазија, да створи причу о Фаусту, која се све више шири и у себе прима елементе из других чаробничких прича. Само је један корак требало учинити, те да се ова свуда позната и омиљена прича и штампом утврди и још даље рашири: тако постадоше „народне књиге (Volksbücher) о Фаусту“, о којима ће доцније бити више речи. А под утицајем Марлова и инглеских глумаца постају и шире се у Немачкој крајем 16. и почетком 17. века веома омиљене народне драме о Фаусту и нарочита врста њихова — игра с луткама (Puppenspiel). Два века су прошла од постанка Марлољева Фауста до прве појаве Гетова фрагмента о Фаусту (1790), а то је време владе немачке народне драме о Фаусту. Најкарактеристичнија особина њена је тесно везивање трагичних и комичних сцена. У даљем развитку

предавање о Фаусту заузима стално место у програму Великих Школа и Гетов Фауст скупља око јунака прича̂ 16. века академски еснаф од филолога и књижевних испитивача, естетичара и философа, пре двеста година један професор, који је први пут узео Dr. Фауста за предмет научнога испитивања — то је био Витенбержанин Најман — морао је свој академски пригодни спис завршити овим значајним речима: „Управо тај створ и не заслужује, да се о њему толико говори“.

Па тако је још и у доба просвећивања — око средине 18, века — била смела мисао и смело подузеће опет га узети за озбиљан уметнички спев, као што је то учинио Марло 1589 године. Кад је Лесинг ово намеравао, хтеде га М. Менделзон наговорити, да промени име јунаку; он је писао Лесингу: „Ја се мислим, да ли да му оставите његово име; један једини узвик „О Фаусте! Фаусте!“ могао би натерати на смех целу публику“. И збиља за то време био је неподесан јунак ниже народне позорнице, који пактира са ђаволом и који је преко ђаволове силе вешт чаролији. Тако разумемо и радостан узвик до ког се 1771 уздиже један критичар уметничких дела*: „Оним познатим бедним трагедијама о Dr. Фаусту сад је хвала Богу крај, јер су на послетку одбачене такве глупе предрасуде и воле се паметније представе. Фауст има сада само Рембранту[1] да захвали, што га се још сећају“. Пет година после тога на изненађење пријатеља књижевности пронесе се глас, да сад на једанпут три песника хоће да обраде градиво о Фаусту. Берлински књижевни недељни лист од 4 маја 1776 саопштио

свом ова народна трагедија о Фаусту претвара се у комедију о Фаусту, па је напослетку нестаје са позорнице и она се повлачи у шатре вашарских комендијаша и прелази са глумаца на лутке, те тако од немачке трагикомедије о Фаусту постаде игра с луткама.

Немачке народне драме о Фаусту нису дело једног песника, већ су их глумци удешавали према свом укусу и, увек рачунајући на ефекат код публике, преправљали и комбиновали.

Да додамо, да је у 17. веку немачко позориште стојало под туђим утицајима, те се ти утицаји (поред инглескога нарочито италијански и француски) опажају и на драмама о Фаусту.

* Möhsen, Verzeichnis einer Sammlung von Bildnissen grösstenteils berühmter Ärzte. Мезен је био лекар у Берлину, на послетку лични лекар Фридриха Великог.

[1] Ученик Рембрантов Jan Joris van Bliet израдио је око 1630, према скици свога учитеља, један радирани портрет Фаустов.

је о том својим читаоцима ово: „Сад имамо да очекујемо три доктора Фауста, од Гета, Лесинга[1] и сликара Милера[2]. Да видимо, кога ће Бог примити а кога ће ђаво однети. Међутим заслужује ипак размишљање каквог мирног мудраца то, да ли се може савесно обрадити такво градиво о великом геније?"

Тако је, кад се јавио Гете, стојао углед оног јунака из прича̂, који од тога доба стоји на врхунцу немачкога песништва. И кад је проклество, које је над њим било два столећа, откупном моћи песништва скинуто с њега, вреди зацело потражити траг његовим данима на земљи, који по песниковим речима неће пропасти у еоне.

У другој половини 16. века нико није сумњао у историчност чаробника доктора Фауста; између 1540—1600 уверавају нас више озбиљних научника, да има још живих људи, који памте да је он живео. Тек са 17. веком почињу га оглашавати као мит, најпре 1671 г. из Тибингена, где је на међи ова два века међу студентима обилато цветало интересовање за Фауста и чаробнички рад. И тада свакојако појави се сасвим засебно

[1] Велики реформатор немачке књижевности, Лесинг, који је немачку књижевност упутио на прави извор, на познавање оригиналних дела, и као угледе означио старе и Шекспира, овај критички геније морао је обратити своју пажњу на чисто немачко градиво, као што је прича о Фаусту. А резултат тога је један покушај драмске обраде Фаустове историје, од чега је данас сачуван само један мали фрагменат и књижевне белешке о овом покушају. Може се узети да је Лесинг између 1755 и 1770 године саставио два нацрта о Фаусту, али ни један није довршио; требало је да обадва буду национална немачка трагедија, од којих је први био ближе народној драми а у другом се улога завођача замишљала мање ђавоља а више демонско-човечанска (K. Fischer, Lessing als Reformator I, 1881, стр. 156).

[2] Friedrich Müller, називан обично Maler Müller (1749—1825), један од првих представника тако зване Sturm und Drang-периоде у немачкој књижевности, написао је „Faust's Leben, dramatisiert von Mahler Müller" (Манхајм, 1778). Личност из народне приче као Dr. Фауст била је као поручена за песничко обрађивање у ово доба, у ком су одбачени сви закони и правила, све шаблонско и догматично, а слављена безусловна слобода и безгранични култ индивидуе. Обрада народног, правог немачког градива приличила је песницима ове периоде „генија оригинала и снаге", којима је као највиши углед важио Шекспир и који су се враћали на Хомера, на народну песму и Осијана.

И други познати представник ове периоде, Maximilian Klinger (1752—1831), узео је Фауста за предмет у роману: „Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt (1791.) А и Гетов Фауст у првом свом облику мора се у извесном смислу урачунати у ову периоду немачке књижевности.

и сумња, да Фауст није био нико други већ штампар Јован Фуст, савременик Гутембергов; њега су калуђери изнели на глас као чаробника зато, што је он учинио крај њихову библиографском занату. Још Хајне са убеђењем верује у индентичност: „Са Фаустом као проналазачем штампарске вештине престаје средњевековна периода веровања и отпочиње критичка научна периода“, — тако суди Хајне у свом спису о романтичкој школи*. Ништа се не може мање одржати него веза између нашега доктора Фауста и штампара Фуста, и цео 16. са својим многобројним анекдотама о Фаусту није ни један једини пут додирнуо област штампарске вештине.[1] Наш јунак живео је доцније од Гутембергова савременика, али је живео.

Порекло приче о Фаусту једно је од најзанимљивијих и најпоучнијих сведочанстава за одржавање и даљи живот историских личности и догађаја у народној фантазији. Већ је у 16. веку било учених истраживања, у којима се доказивало, да је јунак прича̂ историска личност. И вредно је навести овде једно врло поучно а у исти мах занимљиво сведочанство из једне научне расправе с почетка 18. века*: „Па да ли је чудо, што се Др. Фауст не налази ни у једној историској књизи свога времена? Јер њега не цене да је вредан, да се спомен о њему остави потомству, па и сам Тритхемије[2] није своју науку о Др. Фаусту унео ни у једно од својих тако многих историских дела, већ је само оно што је о њему знао испричао једном од својих пријатеља, који му је баш и дао повода за ову причу. Хоћу да објасним ово једним истоветним примером. У мојој младости живео је један тада врло познат вашарски лекар, који је ишао

* У објашњењима за свој балет о Фаусту он се бори за идентичност ових двају личности.

[1] Први је Ј. Г. Најман (Neumann) споменуо идентификовање Фауста са Јованом Фустом, штампаром из Мајнца, у свом делу: „Curieusen Betrachtungen des sogenannten D. Faustens“, које је изашло најпре латински „Disquisitio historica de Fausto praestigatore, vulgo von Doctor Faust,“ Витенберг 1683, па онда на немачком, у Лајпцигу 1702.

* D. Christ. Aug. Heumanns glaubwürdigste Nachricht von D. Fausten у једном писму господину Д. Хауберну (1742) код Arth. Kopp, Eisenbart im Leben und im Liede (Берлин 1900), стр. 6.

[2] Johannes Trithemius (управо Johann von Trittenheim или Tritheim) 1462—1516), као што ћемо видети доцније, први спомиње Др. Фауста. — Познат је обичај хуманиста, да своја народна имена преводе на латински (или грчки) или их полатињују: од Trittenheim постало је Trithemius.

по свима вашарима. Ја сам га крајем прошлога века видео у Цајцу, где сам био ђак, кад је дошао са великим сјајем, и пошто је изишао на позорницу, почео је беседу овим речима: „Високо поштована господо, ја сам славни Ајзенбарт. Али ја сам већ доживео крај његове славе и мислим, да после једнога века нико неће знати, да је у свету био неки вашарски лармаџија по имену Ајзенбарт. А ако овај мој Postscriptum тако остари, надам се, да ће се веровати моме сведочанству, ма и не било о Ајзенбарту ни најмања помена у Theatro Europaeo, у Struvens Historia Germaniae, у Actis eruditorum и у другим таквим књигама".

Тако нашега Фауста не познаје ни политичка ни научничка историја у првој половини 16. века, и ако је тако богата у сталним као и у пролазним именима знатних људи. И кад су 1587 године у једној књизи за народ[1], која хоће да изнесе историју и која наводи документе, први пут представљени догађаји из његова живота, стварање мита већ је кроз пола века изопачавало историску личност, тако да се није могла више познати. Али уз пркос овој псевдобиографији од једнога неименованога, која је као неки роман и теденциозно обојена, ми се о историчности чаробниковој не смемо завести, као што су неки заведени о Шекспировој личности, а то нам потврђују сведочанства, од којих су нека пронађена тек у новије време.*

[1] Прва народна књига (Volksbuch) о Фаусту изашла је у Франкфурту на Мајни у јесен 1587. године под натписом: „Historia von D. Johann Fausten, dem weitbeschreyten Zauberer und Schartzkünstler... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, dnrch Johann Spiess. M.DLXXXVII."

Писац није именован, штампар Шпис само је издао књигу.

Ова прва књига о Фаусту, која има ђаволски и трагични характер, грандиозне и лакрдијашке црте, постала је извор за литературу о Фаусту. До 1592. године имала је четрнаест издања, која се међу собом разликују само у разредби појединих одељака и глава, а друге су измене незнатне. У 1588. у Либеку је изишао превод Шписове књиге на доњонемачки (plattdeutsch) од J. Балхорна, а 1599 у Паризу француски превод под натписом: „Histoire prodigièuse et lamentable de Jean Faust, traduit de l' Allemand." Преводилац је Victor Palma Cayet. У Инглеској је 1587. изашла књига „A Ballad of the Life and Death of Doctor Faustus, the greath Congerer", а наскоро и превод немачке књиге без назначења места и датума. Преко осталих издања прелазимо.

* Изводе је најпогодније наћи у делу: Alex. Tilles. Faustsplitter, Берлин 1900.

Доба Фаустово било је доба Реформације. Незнатни трагови његових дана на земљи падају у годину 1507 до 1540 Али ланац његова бића, његов цео рад не може се осветлити пуном светлошћу историских догађаја и историских личности. Овда и онда он искрсне, час овде час тамо; али из појединих података, који су — тако мучно као и живот Шекспиров — добивени из онога што се случајно нашло у архивама или из онога што је узгред поменуто у преписци савременика, не може се саставити ни кратак опис његова живота или ток његова образовања. Али чудновато! новији проналасци дали су много више биографских података за Фауста но за Шекспира. Па кад највећи песник генерације, која је дошла одмах за тим, знатно заостаје по историском документовању иза највећега јунака из причâ новијега времена, онда увиђамо, да немамо права очекивати за Фауста још више биографског градива. Шта више, ми морамо не само сматрати за срећне оне случајности, које су нам дале по неку вест, већ ћемо у заиста многостраним сведочанствима наћи важан доказ за значај нашега јунака у његово време.

Dr. Фауст мора да је као астролог имао угледа. Још његов анонимни биограф из 1587 године уме да у једном нарочитом одељку прича о том, како су његови календари били темељити, његове прогнозе времена тачне и срећна његова проріцања, која је казивао кнежевима и великој господи о рату и миру, о животу и смрти, о срећи и несрећи. А једна познија Фаустова биографија, коју је о овом чудноватом човеку саставио 1599 године један Шваба по имену Видман[1] на основи својих истраживања, спомиње једнога италијанског прелата, коме

[1] Дванаесет година после прве народне књиге о Фаусту, 1599 године изашла је у Хамбургу књига: „Erster Teil der Wahrhaftigen Historien von den grewlichen vnd abschewlichen Sünden vnd Lastern, auch von vielen wunderlichen und seltzamen abentheurn: So D. Johanes Faustus Ein weitberuffener Schwartzkünstler und Ertzzauberer, итд“. Писац овој књизи био је Georg Rudolf Widmann. Он је био земљак и тако рећи савременик Фаустов и с тога се може његовој преради приче о Фаусту поклонити релативно више вере, а и он сам полаже право на аутентичност и труди се да недостатке и погрешке прве књиге поправи и свом делу даје већу вероватност и научну вредност. Може се узети, да је Видман имао на расположењу богатију и бољу рукописну грађу него писац прве књиге, и ако се наслањао на њу, те се његова књига може сматрати као први, премда доста невешт покушај критичкога истраживања о Фаусту.

је Фауст имао да по звездама прорекне судбину: он је доцније постао у Риму кардинал, а то се слагало са пророштвом немачкога астролога. Али ови наводи у псевдобиографијама, налик на роман, од познијих покољења, који су пре неколико десетина година одбацивани у област басана, добили су од тада потврде што изненађују. И управо једино објективно, поуздано знање о историјскоме Фаусту јесте факат, да је он као астролог уживао велики углед код кнезова и високе господе.

Позната нам је његова карта посетница из 1506 године, на којој он себе назива Fons necromanticorum, Astrologus, Magus secundus[1], — са овим титулама представио се он у пост 1507 године и Фрањи од Сикингена, који му је привремено дао место учитеља у Крајцнаху. Године 1520 стоји његово име у дворским рачунима кнеза епископа Ђорђа од Бамберга: Фауст му је прорицао судбину по звездама и то му је — iussu reverendissimi — донело почасни поклон од 10 форината. У оно време, када се митска творевина додуше мешала са историчношћу, чујемо, да је келнски архиепископ Херман Вид, који је био пријатељ и заштитник славнога и чувенога Корнелија Агрипе, имао веза и са Фаустом и да је Фауст баш пред крај живота свога стојао у блиском односу са господарем замка Штауфена у Брајзгау.

Нарочита помена још заслужују његови односи према Хутенима.

Године 1534 Филип Хутен — рођак Улриха Хутена — придружи се једној експедицији за Венецуелу, због које су и озбиљнији астролози поставили прогностикације. Јоаким Камераріје, веома цењен као хуманист и пријатељ Меланхтона и Еобана Хеса а и, као астролог, дугогодишњи пријатељ породици Хутеновој, видео је повољна omina и за њих је везао жеље у латинским стиховима.

Dr. Фауст прорицао је напротив неуспехе и несрећу. И 1540 године Мориц Хутен, који је био кнез епископ у Ајхштету и старешина катедрале у Вирцбургу, доби вест из Венецуеле од свога брата, који се још у даљини сећа пророка несреће. „Морам признати — пише он — да је философ Фауст баш по-

[1] Потпуна титула, коју је он себи давао, гласи: Magister Georg Sabellicus, Faustus junior, fons necromanticorum, Astrologus, Magus secundus, chiromanticus. aeromanticus, pyromanticus, in hydra arte secundus.

годио; јер смо ми имали врло рђаву годину“. Да ли се прорицање Фаустово тицало експедиције уопште или године поморскога путовања или специјало Хутена као учесника експедиције, ми не можемо наравно знати; вероватна је зацело последња могућност. И зато вреди укратко споменути Хутенове доживљаје у новом свету, јер су зацело савременици у вези са таквим прорицањем много спомињали име Фаустово; можда је у овом баш један случај, који је знатно утицао на постанак прича.

Албрехт Хутен, Филипов отац — као што је фама причала — добио је од сина с пута извештај, према коме су на поморском путу сусрели једно морско чудовиште, које је падало у очи пуним епископским орнатом; ухватили су га, али опет бацили у море, итд. Кад је велике недеље 1546 Филипа код Кора у Венецуели на превару убио један Шпанац, његов брат Мориц у друштву са Велзерском породицом јако се трудио, да наговори царску владу, да тражи накнаду за убиство и издавање заоставине, па је и постигао, те је цар упутио у Венецуелу једно изасланство са тим налогом. Ми знамо да је Мориц испод руке трагао за корацима владиних пуномоћника; њему је нарочито лежало на среди да дозна, да ли је његов брат оставио деце из брака са једном отменом урођеницом; он би се на част брату и породици радовао, да узме себи синове и да их васпита.

Можда нико није с већим интересовањем пратио ток ове експедиције него Камераријe. Он је нестрпљиво ишчекивао вести и жељно је ослушкивао у кругу својих пријатеља, да ли има што ново о Хутену. Он је свакојако морао мислити, да његов углед као астролога у утакмици са Dr. Фаустом лако може бити у питању. Међу сведоцима, које нам о нашем јунаку прича̂ даје 16. столеће, стоји на послетку син Јоакима Камераріја, правник Филип Камераријe[1], и кад он износи неповољну слику о нашем чаробнику, то се зацело оснива на породичној традицији, за коју је она конкуренција ове двојице астролога могла бити судбоносна.

Јоаким Камераријe извештавао се о Хутену у августу 1536 код једнога давнашњег пријатеља, вирцбуршкога општинског саветника Данијела Стибара од Рабенека, који је такође био у пријатељским односима са Хутенима и као и они имао накло-

[1] У делу „Operae horarum subscisivarum“ (1602).

ности према астрологији*; њему је Камераріје посветио два подужа латинска спева са астролошким садржајем, а као да се баш тада наш Фауст бавио код овога вирцбуршкога саветника — у Вирцбургу је чаробник више пута био приман — и посвећивао га у своје погледе на тајне будућности. И Камераріје у једном сачуваном писму пита Стибара, да ли што зна о Филипу Хутену, па додаје: „Твој Фауст доводи ме на ово питање"; па онда саревњиво наставља, да дозна од поштоваоца докторова, шта овај прориче о свршетку трећега француског похода Карла V противу Фрање I француског. А исте 1536 године Камераріје пише Еобану Хесу, како га као астролога јако интересује француски рат, али своје знање о будућности задржава за себе, јер Еобан има обичај да се томе подсмева.

Чини се, да је Камераріје, пошто је у конкуренцији око политичких прорицања подлегао нашем Dr. Фаусту, нерадо резигнирао, али је резигнирао.

Наш Фауст имао је свакојако и иначе знатна учешћа у политичким питањима онога времена као астролог и магичар. Од прилике у исто време, када је у кругу Хутенове породице са својим прорицањима био на великом гласу — ово су канда биле године његова највећег угледа — обратио је на се пажњу и на северу предвиђањем једнога политичког догађаја. Он је, веле, прорекао минстерском епископу 1535 да ће заузети град. — Фрања I француски, пошто је отказао милост и љубав своме дворском астрологу Корнелију Агрипи, као да је привремено позвао на свој двор нашега мађионичара. Године 1528 очекиван је на француском двору један немачки мађионичар; и ако се име не спомиње, свакојако се мисли на Фауста. Познато је из једнога писма Корнелија Агрипе, да је двор на њега полагао велике наде; он провиди целу будућност са њеним тајнама; може кроз ваздух да врати натраг краљевске принчеве, који су дати Карлу V као таоци; може чаролијом да ствара војске и благо, да раздваја бракове и љубавне свезе и да лечи неизлечиве болести. А ово су све вештине, које у Фаустовом митском кругу заиста имају место. И у Немачкој друге половине

* Stibarus је 1518 под Камераријем учио у Ерфурту; он је од 1529 био каноник у Вирцбургу а умро је 1555. Он је са Еразмом из Ротердама стојао у пријатељској преписци; из година 1528—1530 сачувано је више писама од обојице. Он је сем тога стојао у врло блиским односима са Еобаном Хесом и са Меланхтоном.

16. века — наравно уз противљење са француске стране — помиње се онај у писму Агрипину само наглашени догађај, да је у Немачкој узет један чаробник, који је обећао, да ће принчеве довести из Мадрида кроз ваздух натраг у Француску; од тога су одустали из страха, да се на путу кроз ваздух не сурвају и вратове не поломе. Ова вест потиче до душе од Агрипина ученика и пријатеља Вира[1], који такође не казује на жалост име мађионичарево. Али као да није немогућно да се иза овога скрива Dr. Фауст.

Астролог Фауст — у колико је доказано писменим споменицима — не чини никакву особену појаву у свом времену. Под Максимилијаном и Карлом V сваки знатнији град и сваки богатији кнез имао је астролога, коме је била дужност не само састављање календара за наредну годину већ и прогностиковање времена, тумачење необичних природних појава и предсказивање политичких и религиских догађаја. Најозбиљнији људи вршили су овај сумњиви позив а исто тако озбиљни људи поклањали су им веру и одобравање. Са Камераријем, угледним хуманистом, стоји Меланхтон на једном ступњу, он је био веран поштовалац астрологије па и сам се одважавао на прогностикације. Ну време је одвојило озбиљне, тако рећи научне астрологе са научничким образовањем од „illis vaticinatoribus superstitiosis, qui quaestus causa praedictiones factitant“. И како је оно време тако богато у астролошкој књижевности, утолико је чудноватије, што у њој нигде не налазимо имена Фаустова. Можда су савременици тако у по неким испадима, који су чињени противу необразованих астролога, као 1532 у спису „De Ostentis“ од Камерарија, мислили на доцнијега јунака причâ; шта више, понеки пут су га свакојако напали, не спомињући његова имена. Једанпут се вели за прорицања: „commemorare possem multa talia exempla vanissimarum praedictionum, quibus insignis quidam astrologiae encomiastes nostra memoria ludificatus est et nunc etiam ludificatur“, — а тиме се свакојако могло мислити само на Dr. Фауста.

Цело време беше пуно најужаснијих прорицања. Пре свега за 1524 и 1527 годину страшно се предсказивало. Године 1520 прође опет земљом старо прорицање Штефлерово (Stöffler) из

[1] Johannes Wierus (1517—1588) у књизи „De praestigiis Daemonum et incantationibus ac veneficiis“ (Базел 1568) прича о неким чаролијама и преварама Фаустовим.

Алманаха од 1499 да ће 15 фебруар 1524 донети нов потоп; и три године трајао је страх код бојажљивих духова. Градили су ковчеге, повлачили се на висока брда, исељавали се из предела поред мора. Узалуд су озбиљни људи покушавали обавестити бедни народ. Јер такви тешки изгледи понављали су се врло често. Година 1527 — говорило се одмах после тога — донеће много чудних ствари (Lycosthenes, De Ostentis, стр. 533). И велики италијански астролог Lucas Gauricus (Opera II 1575) наводи за 1524 годину прорицање славних немачких астролога.

Да ли је наш Фауст припадао астролозима, који су тако страшним прорицањима узнемиравали Немачку? Да ли можда њега можемо чак узети као аутора једнога или другога од ових прорицања? И сувише често спомињу се ова прорицања али врло ретко са именом њихова творца, а није познато још ни једно, које би носило Фаустово име. И то нас зачуђава у толико више, што су и у круговима учености најстроже опсервације радо и често претресана астролошка питања.

Университети нису далеко стојали од астролошких студија, које су вршене с пуном збиљом научности. Исти углед, на ком су у позном средњем веку стојали Толедо и Саламанка, имало је код Немаца Краково; на међи оба столећа били су славни краковски алманаси. А по једној легенди, која се јавља под јемством Меланхтоновим, у Кракову је студовао наш Фауст, који је, као и по неки други, остао веран астрологији. Зацело је и он — као што стоји у Historie од 1587 — састављао календаре и са њима имао успеха. Али он није био једнострани астролог а још мање једино у дружби са великом господом. Ако се и јесте нарочито старао да добије наклоност племства и радо се тискао у близину високе господе, — у много већој мери но са племством др. Фауст се дружио са народом и народ је успомену на њега сачувао у надалеко распростртим причама. У другим сведочанствима, које о нашем јунаку имамо за његова живота, видимо Фауста међу народом, и он је све друго више но астролог.

Београд. **М. Ј. П.**

— СВРШИЋЕ СЕ —

# РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

— НАСТАВАК —

## IV

### Изгубљени Рај

Библија — Милтон.

Многи од наших читалаца биће већ готови, да на основу досадашњег излагања изрекну свој суд о Његошевим погледима на живот. Један ће га убрајати у чисте артисте који цену природе виде једино у њеној лепоти; други ће га назвати песимистичким философом, који животу одриче сваки смисао и сваку вредност; трећи му не може опростити контрадикције, у које му песник изгледа пао; четврти ће посумњати у утешност оне религије, која би базирала на скептичким или агностичким назорима; пети ће у разочарењу узвикнути: ако је Његош доспео само до адмирације природне лепоте и увиђаја бедности земаљског живота, зар је он тиме до нечега особитога доспео? Не доспевају ли дотле и цариници и грешници?

Но ни један овај суд неће се односити на целога Његоша, но само на један део њега. Дух је компликован као и свет, јер у њему се рефлектују све боје света, и у колико је један дух осетљивији и светлији, у толико је и рефлекс свију боја, које свет садржи, у њему изразитији. А све боје света нису једна боја, ни црна, ни бела, ни ма која друга. Онај човек, који у свету види само црно, тај не види свет, и онај, који види само бело, не види свет. За онога пак, који је способан да види и црно и бело у свету, каже се обично да сâм себи противречи. Међутим он је у праву; јер он не посматра слику света исклу-

чиво с једне тачке, под једним и истим углом светлосног преламања; он га посматра са многих тачака, одакле га смртни могу посматрати. А свет, као и море, није један и исти, посматран с две разне тачке; с једне тачке посматрано море плаши гледаоца својом мрачношћу, с друге пак наслађава га својим сребрним преливањем. И још: свет је округао: свака тачка има свој антипод. Треба видети и ноћну страну сваке ствари, а не само сунчану. И поноћ живота не мање је оригинална и интересантна од његовог подне. Страшно је провести све време у поноћи и никад не видети подне, као што је лакомислено никад се не спустити са сунчаног подне у дубоку поноћ. Но једностраност је кôб наше расе. Трудно је избећи ову кôб: треба држати ум у сталном покрету, јер заустави ли се он дуго на једном месту, ту ће по инерцији — а силна је инерција нашег ума — и остати, и петрифицирати се. и — зар још нешто треба тријумфу једностраности? Човек пузи по овом свету као мрав по цвету „дан и ноћ“. Пузећи по светлој половини цвета, мрав не види тамну половину и мисли да је цео цвет светао, и обратно, не видећи с тамне половине светлу, држи да је цео цвет таман. Човек није мрав према „дану и ноћи“, али је мрав према дану и ноћи живота. Зато, један смртни стоји на тамној страни живота и виче: живот је ноћ! други стоји на светлој и одвикује: живот је дан! И не разумеју се. Велики човек види даље од обичног човека, и осим тога он се креће више од обичног човека: он се не зауставља ни на једној ни на другој страни живота, но креће се по једној и по другој и сазнаје обадве. Он резонује: свет је овај као музеј с више крила; својим плачем при рођењу човек је платио улазницу у овај музеј — за што тада не обићи и не видети сва крила? Зашто не познати и бело и црно, но целога живота бити једноме од њих леђима окренут?

Његош је и артист и моралист, и скептик и теист, и песимист и оптимист, и дарвинист и библиоверујући. За њега је овај свет час дело Божје, час дело паклено; узрок животу је час чудни случај, час провиђење; живот је час као најрегулисанији механизам, час опет као „бесмислени сајам“; хармонија света је час вечна као и свет а час је циљ, коме свет тежи; природа је час сјајна невеста, час „образ највише лудости“; човек — час мртав или трун праха, час бесмртно божанство. И све то, наравно, изгледа контрадикторно, нарочито ономе, ко

је живот посматрао само с једне тачке и на једној страни; човеку са ширим искуством мање ће се сви ови искази о свету учинити противречни. Живот се не може дефинисати једном речи, не може се ни вода дефинисати без најмање две речи, не може ни земља без много више. Путник, који би од пола до пола обишао земаљску куглу, не би вам могао казати једном речи, шта је земља. Је ли земља сива пустиња?, питаћете. Јесте, одговориће. Је ли она зелена оаза? Јесте. Је ли лед и снег? Јесте. Је ли усијана пећ? Јесте. Је ли течна? Јесте. Је ли чврста? Јесте. Је ли насељена, је ли ненасељена, је ли лепа, је ли ружна, светла или тамна? Јесте, јесте, јесте. И зар ћете ви, ма иоле познавали нашу земљу, усудити се да кажете, да су ови искази о њој један другом противречни? Не; ви ћете знати, да све то наша земља јесте — посматрана с извесне тачке и у извесном времену. А живот је куд и камо разноврснији од површине земљине. Откуд се дакле, за њ може само једно рећи? Откуд се може рећи, да је он само мрак или да је он само светлост, кад је он ово обадвоје? Не само да живот није без наших т. зв. контрадикција, него напротив, он је збир свију контрадикција, које људи о њему могу исказати. Како да буде човек пред целисходношћу природе, пуне плана и мере? Како пак да не буде на погледу пропасти правде и деградације разума? И како пак да буде човек оптимист пред овим последњим, како ли да не буде пред оним првим? Ко од нас, мислећи дуже о животу, није никад закључио: живот је сан, или, живот је фантом, или, ми не знамо шта је живот? Ко није никад био догматичар пред скептичарима и скептичар пред догматичарима? Ко од нас може остати неудивљен пред „звезданим домом Божјим“ — како Карлејл назива природу — ко ли се пак може сетити скорашње сицилијанске катастрофе, где је мати-природа на најнемилостивији начин измрцварила и поубијала двеста хиљада умних, људских бића, а да се не ужасне пред хладнокрвношћу те чудновате матере?

Његошу није била страна ниједна фаза људског духа, ниједан изглед живота непознат. Кроз игумана Стефана говори песник:

„Ја сам проша̂ сито и решето,
„овај грдни свијет испитао,
„отрови му чашу искапио,

„познао се с гркијем животом;
„све што бива и што може бити,
„мени ништа није непознато;
„што год дође, ја сам му наредан“.

(Г. В.)

Но ако је Његош премислио све, што су људи мислили, и осетио све, што људска душа може најдубље осетити, то доказује само његову широку и свестрану природу а не његову колебљивост међу философским погледима на свет и не ма какву противречност. Као песник Његош кад је видео сјајну страну живота, он ју је сјајним мислима и пропратио, кад му се пак приказала тамна страна живота, он ју је оцртао одговарајућом бојом. Но многи песници и т. зв. песници и остају при таквом мозаику мисли и осећаја, не покушавајући, да их међу собом ма како споје и систематишу. И обично се мисли, да је ово систематисање занимање искључиво философа, мислиоца, а не и песника. Песникова душа се замишља обично као калејдоскоп; у њој наизменично марширају све боје света, праћене песниковим опаскама и тренутним осећајима. Наравно, и таквих песника има, има их много, много; они, као и славуј, с покислим перјем извијају овакву, са сухим онакву мелодију; и то извијају ову без сећања на ону; њихов песнички ентузиазам односи се увек на појединачне предмете: пред сваком ствари напосе — пред једним увелим листом, пред једним инсектом — они се могу осетити ентузиазмом надахнути, e r g r i f f e n, само пред целином природе не. Наш песник не спада у ову песничку већину, као што он у опште ни у какву већину не спада. Његов песнички ентузиазам односи се не само на поједине предмете природне, него и на целу природу, на целу васиону. Он је осетио све и промислио све, но осећено и премишљено није предавао забораву, но је вазда тежио да све своје искуство доведе и постави у један унутрашњи склад, да све подреди једном закону. Његов дух није био као гума, на којој се лако гради отисак но исто тако лако и ишчезава, но као восак, у који се све лако урезује, али једном урезано тешко изглађава. Импресије живота у његовом духу биле су тако дубоке, да их он не може адекватно да изрази људским језиком. Отуда и вајкање, да

„сви наши слаби изговори
„и сва наша слаба чуствовања,
„спрам онога, што би шћели казат,
„нијемо су сплетно најречије
„и клапњање душе погребене“.

(Л. М.)

Његош има више да каже него што може да изрази. Он има више мисли и осећаја него речи. Но њега, изгледа, не мучи то, што он не може да изрази своју мисао или свој моментални осећај о једном посебном предмету. Он то може, и може као мало ко. Сваку страну живота, сваки нианс бојане природе он може дивно да изрази, дивно контрасте да разграничи и сваки за се да окарактерише: и светлост и мрак, и младост и старост и лепоту и ругобу, и радост и бол. Но оно што му ствара муку духу, оно, што он не може да изрази како би желео, то је однос свих делова, свих појединости, свих контраста, речју: целина живота у хармонији.

Посматрали ми овај свет естетички или етички, он нам се не представља као једна хармонична целина, као једно чисто и цело огледало, но као једна гомила комађа, као испрепуцало огледало, које збуњује и замара поглед, ма да је увек задржало својства огледа́ла. Колико се год божанско надахнуће осећа на лицу природе, толико се исто осећа демонски дух на њеном наличју. Над лепим лицем њеним изгледа да се носи дух Божји, над њеним крвавим, ратним наличјем дух хаотични, демонски. Утицај ова два супротна духа, дивиног и демонског, најизразитије се испољава на човеку. Кулминацију и једног и другог на земљи представља човек. Његов живот је и ад и рај, но авај! више ад него рај, више под сенком Аримана, него у светлости Ормузда. И живот осталих земаљских створења, градуално од нижих ка вишим, представља човеков ад и рај у различној размери. Живот пак других светова у васиони изгледа срећнији и хармоничнији од живота земаљског. Изгледа Његошу да Земља једина ремети хармонију осталих сјајних кола у простору, или, друкче речено, изгледа да је једино на њој хармонија поремећена. То јест: хармонија дивина, која влада у целој осталој васиони, репрезентира се на земљи не чиста но као дивино-демонска. Хармонија земаљска није у ствари дисхармонија, но хармонија нарочите врсте, различна од хармоније других светова,

као што је различна хармонија коцке од хармоније купе. Откуда је то тако дошло? За Његоша је несумњиво, да је то тако; питање је само, откуда је то тако дошло? То питање мучило је Његоша изнад свега; у одговору на њ лежала је за нашег песника и могућност за разумевање свих противречности у овоме свету. Одговорити на то питање значи наћи једину дату тачку, с које се слика земаљске драме тачно да видети и правилно оценити.

То је једно античко питање које је, откад се појавило, имало два различна одговора, исто тако савремена данас као и у старини. Земаљска дисхармонија — тако се увек називала хармонија нашега света, т. ј. хармонија трагична, дивино-демонска — дошла је или вољом Божјом или вољом човечјом. То су та два одговора, из којих следују сасвим различни закључци. Његош, за кога је Бог светлост, пристао је уз овај други одговор, да је, наиме, дисхармонија земаљског живота проузрокована човечјом вољом. Човек је својевољно учинио грех против божанског реда ствари, или, што је исто, против Бога. Но не овакав малени и слабомоћни човек, какав је он сад на земљи, и не у овом земаљском животу, но бесмртни и моћни његов предак, човек-анђео, у преегзистенцији, т. ј. у времену пре стварења земље. За свој преступ човек је изгнан из свог првобитног блаженог жилишта „за врата чудествах“ и бачен је у једну „јудол плачевну“, где у смртном телу и ограниченом духу има да издржи недуго, но за то страшно сужанство, из кога се поново враћа у своју прву, бесмртну и славну егзистенцију.

О овој предигри земаљске драме могућно је говорити само језиком великог ентузиазма, који је за обичне, у овом животу сувише одомаћене, људе савршено непојмљив. Потребно је изићи из себе, бити ван-себе, па моћи видети оно што обичан човек не види. Потребан је орфејско-дионисијевски транс, при коме се човек с божанством сједињује, или апокалиптички сан, у коме се откривају надземаљске ствари, или моћ „говорити језике“, коју су имали ученици Христови, или моћ пренети и „до трећег неба“ као апостол Павле, и видети рај и чути „неисказане речи“ (II кор. 12, 2—5), или моћ спустити се у Ад, као Хомер и Данте. Ко може описати песнички ентузиазам, који је младог Петра П. Петровића пренео у бесмртни свет и пропутио његовој лучи микрокозма пут кроз тајанствене небе-

сне сфере, купане у светлости и блаженству, које је Адам морао напустити? Ми ћемо се радије подухватити, да представимо читаоцу, шта је тај велики ентузиазам нашем песнику открио, него ли да описујемо извор и суштину тога ентузиазма, који се у историји великих људи вазда лакше могао констатовати но описати и образложити.

Његош је, рекосмо, усвојио веру у греховни пад човека, која је стара мал не колико и човечанство. Ту своју веру, која му је дала одговор на питање о животној дисхармонији и помогла да дође до јединства погледа на живот, изразио је Његош ентузиастичким, „огњеним“ језиком у својој „Лучи Микрокозма“. Покушајмо у следећем да разберемо, каква је била ова вера у својих најизразитијих представника, у Библији и енглеском песнику Милтону, каква ли Његошева у сравњењу с њима.

---

На првим странама књиге „Постања“ описују се у Библији и прве стране човекове пре-историје и историје. Прве три главе те књиге посвећене су пре-историји, с четвртом се почиње историја. Преисторији припада створење човека, његово кратко блаженство и пâд греховни. Из библиске приче следује:

1. да је створење човека следовало непосредно осталом стварању света;

2. да је земља створена за блаженство човека и осталих створених бића на њој;

3. да је пâд човека из блаженства у неблаженство следовао греху, гажењу једне заповести Божје од стране прародитеља људског рода;

4. да је услед човековог греха земља постала обиталиштем неблаженства како за човека тако и за све створено на њој.

Милтон, који се у главноме држи библиских мисли, одступа од ових у прве две тачке. Створење човека са његовим видљивим светом дошло је, према Милтону, после дугог блаженог, ничим неусколебаног живота једног вишег света, који је био узмућен и усколебан револтом Сатане, једнога од херувимâ, против Бога. Побеђен Сином Божјим, Сатана бива са својом многобројном војском ангела бачен у Ад. И тек по томе — да би „накнадио губитак“ у небесним житељима, да би „број обо-

жавалаца попунио“ — створи Бог овај свет, под којим се има разумети не само земља но цео видљиви свет, планетарни сунчани систем са звездама некретницама, и који се простире у хаосу, далеко од првобитног, вечног света (песма VII и IX, Paradise lost).

За Његоша се не може рећи, да је у свима тачкама сагласан ни с књигом „Постања“ ни с Милтоном, премда се с њима обома слаже у главној тачки, т. ј. у томе, да је човек пао из првобитног блаженог стања у садашње неблажено стање и то због извесног пра-дела, пра-недела свога пра-родитеља. Својим трима мислима у главном одступа Његош од библиско-милтоновских погледа, и то:

1. Човек — Адам — није створен после но далеко пре створења земље. Он је живео на небу, као бесмртан дух, као анђео, по чину млађи од Михаила, Гаврила и Сатане, но ипак као „војвода“ једног „многобројног легиона“ анђела. Када је се једном Сатана осетио недовољан својим архангелским, Богу потчињеним, положајем,

„он је буну зажећ' намислио
„на равнине неба оширнога“,

како би Бога приморао на поделу власти над световима у васиони. Адам, лаковеран и непостојан, занет овим „демократским“ планом Сатаниним и лепим обећањем, које му је овај дао, да ће после победе добити прву част на небу до Сатане, придружи се револту гордога, отпалога архангела. Врло networkделикатну улогу одиграо је праотац људског рода у овој пресветској драми. Уз име отпадника и бунтовника, он је брзо заслужио — оно што се без особито великог труда дâ заслужити — и име издајника. Сатана је био уздрмао својим бунтом цело небо; нечувен бој био се отворио међу дотле срећним становницима неба. И трећега дана страшне борбе између легионâ, Богу верних архангела, с једне и Сатаниних, с друге стране, овога трећега дана када је се борба имала решити, Адам, помоћник Сатанин, заплашен једним сном, одступи са својим легионом.

„са дубоким душепокајањем“,

презрен од својих другова,

„што именом стиднога издајства
„част помрачи свога легиона“.

Сатана по том бива побеђен и сурван са својима у мрачни Тартар, где му је победоносним Творцем досуђено, да се вечито каје за свој смели и неуспели покушај.

И Адам бива осуђен. Но ова његова осуда стоји у тесној вези са створењем овога света и његовим назначењем, а ово пак долази у другу тачку разлике. Из ове прве мисли, дакле, јасна је преегзистенција Адамова (т. ј. егзистенција пре створења земље), о којој нема ни спомена, ни у библији ни код Милтона.

2. Адам као бунтовник није могао остати даље међу анђелима, верним поданицима Божјим, но, с друге стране, као благовремени покајник није могао бити ни бачен са сатанском војском у Ад. Једну средину између овога двога могао је само Бог погодити. Та средина између Неба и Тартара, но ипак нешто поближе Тартара но Неба, јесте Земља. После победе над Сатаном а пред осудом Адама овако говори Бог на сјајном скупу небесних бесмртника:

„Шар ћу један, каже, поставити
„недалеко од мрачнога Ада,
„рад времених тешког заточења
„Адамова и његова лика“.

Овај „шар“, овај мали „груби мир“, који ће се Земља звати, биће састављен

„од хаоса и мрачне прашине“,

и насељен оним котом, који смо раније описали. Даље предсказује Бог ужасну судбину Адама и његових другова на овој новој планети овим речима које душу дубоко потресају:

„За наказу њихова немира
„немирни се њихови духови
„у окове блатне тјелесине
„један вијек осуђују кратки;
„нека они кроз јудол плачевну
„ланце тешке с бурама немира
„у стењању пренесу горкоме;
„нека своју непостојност грдну
„са проклетством тамо оплакују
„у сузама и у ридањију!
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

„са плачем ће на земљу падати,
„са плачем ће на земљи живети,
„са плачем се у вјечност враћати,
„мучитељ ће један другом бити,
„сваки себе по особ највећи“.

И онда смрт! И још, све надежде човекове, које би могле да му терет ропства учине лакшим, биће немоћне, свенуте истога дана кад и расцветане, јер ће бити затроване сумњом;

„Лаковјерни земаљски сужњеви
„бич ће страшни сумње испитати;
„она ће их свуда спроводити,
„она ће их свуда претјецати
„и погледе њине к будућности“.

Међу бедама, које су човека после његовог греха снашле, Милтон не помиње „бич сумње“. Он прича, како архангел Михаило, изгонећи Адама из раја, показује овоме у визијама будућност његовог потомства. Најстрашнији призори откривају се при томе скрушеноме и уплашеноме Адаму: братоубиство, мизерије болнице, безумне оргије, пустоши рата, потоп и борба с природом — ништа није остало неспоменуто осим сумње (песма XI). Изгледа да несрећног енглеског поету — исто толико несрећног колико и генијалног — сумња није толико мучила колико остала зла света, кад ју није међу овима поменуо. Његош је пак у свом животу и сувише био шибан страшним бичем сумње, да би ово зло могао неспоменуто оставити.

Обучени у тело, Адамови синови биће лишени спомена неба и свога небесног, рајског блаженства. Само једна искра ума оставиће им се, како би знали да земља није њихова првобитна колевка, и само једна искра, како не би знали, где је та колевка. Но ова једна мала искра биће ипак довољно велика, да може исплести бич сумње за палог човека. Душа људска биће колебана двема противположностима; као једна таблица она ће бити исписана с две стране: с једне стране биће исписан закон правде, а с друге закон неправде, који ће служити као

„адски спомен свезе са Сатаном“

у борби против Творца. И тако ће ова страшна тродневна борба између Бога и његовог супостата, борба између правде и неправде, остати на свагда

„са свијем ужасом
„печатана на душу човјеку“.

3. Преегзистенција душа не помиње се ни у Библији ни код Милтона, нити пак следује из њихове поставке о паду ј е д н о г човека, праоца свију људи, Адама. „Кроз једног човека дође на свет грех“ (Рим 5,12) и „кроз грех једнога помреше многи“ (v. 15). Адам је отац и душâ и тела целог свог потомства, као што је Бог његов отац; Адам је згрешио и он мора ради задовољења правде за свој грех и да испашта, но исто тако мора да испашта и цело његово потомство, грешно у греху свога праоца.

Библија својим учењем о наслеђу ближе стоји природним наукама, Његош пак ближе Платону. Разлика Његошеве мисли од мисли библиске јасна је. Наш песник изразито и поновљено говори о томе, да није сам Адам згрешио но и цео његов „лик“, цео његов легион подвласних му анђела, који су могли и не узети учешћа у Адамовој заједници са Сатаном (као што је, према Милтону, од Сатане одустао А б д и е л), јер су били слободни и Адаму подвласни једино у служби Богу, а не и у противној тој. Но сви су добровољно пали са Адамом у грех, и с тога су сви и осуђени на земаљско заточење, заједно са својим вођом. У својој визији песник је видео, како после Богом изречене осуде

„Адам пређе небесну границу
„са својијем жалоснијем ликом;
„ставише их са врата вечности“.

Дакле, не сâм Адам, но са целом својом грешном војском! Међутим мало после иза тога говори се само о Адаму „у плот обученом“ са његовом сапутницом. Шта је са осталима? Где је остао „легион“ Адамов? Они, који верују у сеобу душа, рекли би: остали Адамови другови у греху оваплотили су се у животиње и биље; сви пали духови, дакле, једновремено су сишли на земљу и једновремено почели издржавати своју осуду; сви су једновремено почели живети у материји, и ако не у истом облику материјалног живота. Његош извесно није био присталица овог веровања, јер он се у опште не показује — као што ћемо доцније видети — никакав особити присталица греховног катарзиса очишћења. Он верује, да пали духови постепено долазе, постепено „падају“ у овај живот, у виду потомства свога вође Адама, и издржавају казну. Но да ли казну за Адамов

грех? Не, но за свој сопствени. Сваки је од смртних згрешио лично, узевши учешћа у греху Адамову, односно у греху Сатанину, и зато сваки долази у живот да трпи, као што је и Адам трпео, док је живео на земљи. Кад је Адам згрешио, цело његово потомство било је присутно томе греху, но не несвесно и не у њему, још нерођено, но свесно и с њим, узевши сопственог и самосталног учешћа у истом греху. Сви смо ми, дакле, постојали као нематеријални духови на небу пре створења овога света. Тешки заборав притиснуо је нашу душу, те се, као тешким сном успавани, не сећамо свога првог живота.

То су, дакле, те три мисли којима се Његош разликује од Библије и Милтона. Човек је пре-егзистирао, или тачније: све су људске душе пре-егзистирале, и овај свет је створен да буде човеку местом издржања осуде. Из тога следује, да човек на земљи никад ни дана није био блажен; земља никад није била градина насладе — Едем, но од почетка осуђеничко острво — Сахалин. Из ових разлика следују и још неке друге као: у погледу прворoдног греха, оцене тела и материје у опште и свршетка земаљске историје.

Прворoдни грех, због кога је Адам пао из блаженог живота у живот, у коме су „трње и боца“ награда знојном труду, састојао се, према Библији и Милтону, у томе што је човек у Едемском врту окусио од забрањеног плода дрвета „познања добра и зла“; онога момента, када је човек почео да разликује добро од зла, он је постао као један од богова, коме је само још недостајало бесмрће (Пост. 3,22), но у исто време најнесрећнији од свију богова, проклет и осуђен да оре земљу, која је и сама због њега постала проклета. Грех Његошевог Адама, као што је поменуто, састојао се у његовом заједничењу са Сатаном, у револту против вечне правде. И Његош се, истина, дотиче едемске историје, при крају „Л. М.“, једном строфом, мимогред и не сасвим спретно, хотећи а не могући тој историји никакав значај дати, пошто је претходно пренео био тежиште Адамова пâда на другу страну и у другу ситуацију. Даље, човек грехом није постао ближи божанском познању добра и зла но напротив, даљи од тога познања, будући затворен у тело, помрачен и збуњен. По Његошу изгледа да је човек баш пре грехопадења боље знао разликовати добро од зла. И бесмрће човеку није недостајало. Он је створен као бесмртан дух. Његово бесмрће није уништено његовим оваплоћењем и животом на зе-

мљи: живот земаљски је само једна фаза његовог бесмртног живота. Оно што је смртно на човеку, то је тело а не дух.

Разлика је и у оцени тела човечјег. Писац књиге „Постања“ не потцењује и не презире људско тело. Како би га он потцењивао и презирао, кад је према њему тело човечје старије од духа и кад човек никад без тела није постојао? Бог је створио тело, не да би казнио онога ко буде у њему живео, но напротив, да га учини срећним и блаженим. Дивни телесни облик надахнуо је Творац својим духом, и тело је постало „Храмом Божјим“. Тако Библија, тако и Милтон. Овим речима описује Милтон људске прародитеље:

„Њих двоје, права и узвишена тела,
„божански узвишени, у урођеној им величини,
„они изгледаху племићи у голом величанству;
— — — — — — — — — — —
„из очију им блисташе слика њиховог Творца,
— — — — — — — — — — —
„Адам, најлепши међу људским синовима,
„Ева, најдража међу свима женама“
(IV песма „Изгубљ. Раја“).

Да су људи после греха постали пигмејског и ружног и ништавног тела, о томе Милтон не говори. Арханђел Михаило показује Адаму само како ће његово потомство бити изложено болести и смрти.

Но тајновидцу цетињском, у чијој су се визији приказале сјајне, бљештеће фигуре небесних становника, тело људско изгледа бескрајно мизерно; оно је „блатна телесина“; лице човека није слично и подобно лицу божјем, но тек ангелском:

„лице смртно на земљи човјека
„прилично ће бити ангелскоме“.

свакако слично лицу онога анђела, којим је човек пре земаљског живота био. Тело је „мрачна владалица“, под којом робује божанска искра ума људског; оно је „блатно„ и отуда „непрозрачно“,

„непрозрачна смртности завеса“,

која човечјем погледу скрива небо; оно је оков душе, „теготни оков физически“, под чијим бременом душа стење. Оно што је

наше, оно, што смо ми у ствари, то је душа; тело је нама нешто страно, туђе, што је створено само ради нашега мучења, а при том нешто ништавно, пролазно, распадљиво,

„ручак гада пузећега“

Човек види, да „земља није за њега“ (Г. В.), види, да је у заточењу, дух га потсећа мало на његово славно порекло, на његову прошлу славу, на изгубљени рај; за то би човек да „полети као муња“ к небу, као својој првој постојбини,

„ал га смртни ланац заустеже
„докле рочно одстоји сужанство“.

Тело му не дâ да лети, овај његов слаби, пролазни, распадљиви, слабији од њега џелат!

Но и сва материја је као и људско тело „блатна“, „гнила“, далеко од праве светлости и истинског царства духа, јер,

„духовни је живот на небеси,
„материја у царству гнилости“.

Све лепоте материје нису вредне погледа ни помена, све су оне само „преласти смртне“, које једва

„теке лицем из глибине вире“.

А пошто је земља по преимућству царство материје, то је она по преимућству гнилост и зло и безумни метеж,

ђе вјенчана глупост са тиранством
— — — — — — — — — — — — —
ђе зло гнусно свагда торжествује“.

Но треба бити пажљив и не дати се завести овим Његошевим манихејским погледима, треба имати на уму, да те стихове пише исти човек, који је написао и дивне и одушевљене похвале лепоти природног, материјалног света. Овај наступ манихејског презирања материје обузима песника, када он посматра земљу са једне више, козмичке тачке гледишта. Он посматра нашу планету из далеких висина, из небесних, елисејских поља, из света херувима и серафима, из кога је његова машта свако зло, сваки неред, бол, смртност, глупост,протерала и сваким га добром украсила. С гледишта овог идеалног света наш земаљски свет чини се песнику бедан и зао, наравно, за нас бедан и зао, а не сâм по себи.

То је само једна тачка гледишта нашега песника, небесна, козмичка тачка гледишта „Луче Микрокозма“. Но он има још једну, с које му се тело људско не чини ни најмање блатна, гнила телесина и с које му материја у опште није носилац само зла, глупости и безумног метежа. Ово је гледиште „Горског Вијенца“. Је ли она прва у дану, у козмичком, вечно светлом дану, на зениту, то је ова друга у ноћи, у полутамној, поларној ноћи земаљској. Ми смо већ у почетку видели, како Његош мисли о материји с ове последње тачке гледишта. Да наведемо овде још који пример, како он с ове тачке мисли специјално о људском телу, које му се с оне прве тачке тако неисказано бедно и ништавно чини.

Од својих светлих часова, проведених у иностранству, Његош је овековечио нарочите часове проведене у Трсту, у гостима код грофа Штадиона и у дому Гопчевића. У опису првог гостовања овако пева наш цетињски „манихејац“:

„скупа смо се ми сви веселили,
„гледајући грациозну Флору,
„сјајну звјезду трестанског театра,
„која одмах зефирним полетом
„и погледом својим очараним
„пака' у рај може претворити,
„ка' даница иза мрачне ноћи
„што засмије своде Уранове“.
(„Три дана у Тријесту“)

Тако је певао Раде у својој тридесет првој години, у исто време, када је писао — можете ли веровати? — и „Лучу Микрокозма“! А овако је он певао после шест година, на десет месеци пред своју смрт:

„Луиза је то млађахна,
„наша китна домаћица,
„у правилном које лицу
„излило је штедро небо
„све милине, све грације:
„Аврорина то је шћерка
„и цвијетна сапутница!
(„Пировање“ код г. С. Гопчевића)

Овамо спадају још и многобројни слични описи из „Г. В.“, као

опис снахе Милоњића, опис ранопогинулог младог војводе Батрића, чудесни сладострасни опис Стамбола (Мустај кадија) и др.

Сви ови описи, на супрот оним претходним исказима о телу и материји, сведоче довољно да Његош није био ни веран манихејац нити пак тиваидац. Он је, истина, знао за један бољи, сјајнији и хармоничнији свет од нашега; он је се маштом својом пео у њ, уживао у њему, путовао кроза њ, и свој нам путопис оставио; он је видео „небесни Јерусалим“, нашу људску праколевку; он је хаџијао по најсветијим местима, где је Исток не само једнога сунца но свију васионских сунаца, и где нема Голготе и Пилата. Па као што се једна палата, из висине посматрана, чини као једна безформна гомила камења, а из близине, са земље, напротив, усхићава и плени својим гордим димензијама и својом симетријом, тако и ова наша земаљска палата губи своју гордост и симетрију и претвара се у једно дармарно, „гнило царство материје“, губећи и своју доброту и лепоту, кад се посматра из сјајних, златооких висина, из бољих и срећнијих светова. Његош је знао за ове светове, он их је у своме ентузиазму гледао, но он није могао, слично манихејцима и платонистима и тиваидским пустињацима, својим духом бити стално прикован за идеално, небесно царство, и никад се не вратити са свога хаџилука к себи, к својима, и никад не отворити своју душу и срце и пред лепотама — и ако инфериорним небесним — своје земаљске домовине, ове физичке тамнице, која, и ако је тамница, ипак је и као таква дело једног највишег мајстора, једног уметника без сравњења, који је недостижан у укусу и разумевању уметничких дела сваке врсте, како оних која поражавају својом раскоши у радости и тицијанској пуноћи задовољства, тако и оних која поражавају својим михел-анџелским демонизмом.

**Д-р Ник. Велимировић**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

# АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

---

(НАСТАВАК)

## XXV

У септембру Љовин пређе у Москву због порођаја Китининог. Он је већ читав месец живео беспослен у Москви, кад се Сергије Иванович, који имаше имање у кашинској губернији и који узимаше велико учешће у питању предстојећих избора, спреми да иде на изборе. Он позва са собом и брата, који је имао нешто имањца у сељезњевском срезу. Осим тога, Љовин је имао да сврши у Кашину један неодложан посао своје сестре која је живела у иностранству. Ствар се тицала туторства и пријема новца за откуп имања.

Љовин се једнако двоумио, али Кити, која је видела да му је досадно у Москви и која му саветоваше да иде, беше без његова знања, поручила за њега племићски мундир, који је коштао осамдесет рубаља. И ових осамдесет рубаља, плаћених за мундир, беху главни узрок који побуди Љовина да иде. Он отпутова у Кашин.

Љовин је већ шести дан у Кашину, посећујући сваки дан скупштину и старајући се да сврши сестрин посао, који никако није могао да се удеси. Сви предводници племства беху заузети око избора и није се могла постићи ни она најпростија ствар која је зависила од старатељства. Друга пак ствар, пријем новаца, наилазила је такође на сметње. После дугог паштења око скидања забране новац се могао издати, али бележник, необично

услужан човек, није могао да изда талон, јер је потребан био потпис председников, а председник је, не предавши још дужност, био на саборској сесији. Сва ова старања, тумарања из једног места у друго, разговори са врло добрим и љубазним људима, који потпуно схватају непријатност положаја молиочева, али не могу да му помогну, све ово напрезање, без икаквих резултата, изазивало је у Љовину тежак осећај, сличан оној досадној немоћи, коју осећаш у сну кад хоћеш да употребиш физичку снагу. Он је то често осећао, разговарајући са својим повереником. Овај повереник, како изгледаше, чинио је све могућно и напрезао све своје умне силе да изведе Љовина из тешкоћа. „Знате, шта да пробате“, више пута говораше он, „отидите тамо, те отидите овамо“, и повереник је правио читав план како да се обиђе оно фатално начело, које је све ометало. Али је одмах додавао: „ипак ће затегнути ствар, али опет пробајте“. И Љовин је пробао и ишао. Сви су били добри и љубазни, али оно, што се обилазило, израстало је опет на крају и опет преграђивало пут. Особито увредљиво беше то, што Љовин никако није могао да појми, с ким се он бори, ко има вајде од тога што се његова ствар не свршава. То, како изгледаше, нико није знао; није знао ни повереник. Кад би то Љовин могао да појми, као што је нпр. појимао, зашто се при вађењу карата на жељезничкој каси мора стати у ред, не би му било криво и досадно; али му међутим нико није могао објаснити, зашто постоје те сметње, на које је он наилазио у своме послу.

Но Љовин се много изменио после своје женидбе; он је био стрпељив, и кад није разумевао, зашто је све то тако удешено, онда је говорио у себи да он, не знајући све, не може о томе судити, да то, вероватно, тако треба, и старао се да се не узбуњује.

Сада, присуствујући изборима и учествујући у њима, он се такође старао да не осуђује, да се не препире, већ да, уколико је могућно, појми ту ствар, којом се са таквом озбиљношћу и заносом занимаху поштени и добри људи, које је он поштовао. Откако се оженио, Љовин је сазнао за многе нове, озбиљне стране живота које му пређе, због лакомисленог односа према њима, изгледаху ништавне, те је и у изборима претпостављао и тражио озбиљан значај.

Сергије Иванович објасни му смисао и значај преврата,

који се претпостављао на изборима. Губернијски предводник[1], у чијим се рукама, по закону, налазило тако много важних друштвених послова, — и старатељства (баш она од којих је сад патио Љовин), и огромне племићске новчане суме, и гимназије: женска, мушка и војна, и народно образовање по новој уредби, и најзад земство, — губернијски предводник Сњетков био је човек старог племићског кова, који је потрошио огромно имање, добар човек, поштењак своје врсте, али човек који сасвим није схватио потребе новога времена. Он је увек и у свему држао страну племства, он је отворено ометао ширење народног образовања и придавао је земству, које треба да има тако огроман значај, кастински карактер. Потребно је било довести на његово место свежег, савременог, вредног човека, потпуно новог, и отпочети посао тако, да би се извукле оне користи самоуправе које су се могле извући из свих права, поклоњених племству, не као племству, већ као елементу земства. У богатој кашинској губернији, која је увек у свему предњачила свима осталима, сад се прикупише такве силе да је ствар, ако би се овде повела како треба, могла послужити као образац за остале губерније и за целу Русију. И с тога је цела ствар имала већи значај. За предводника, на место Сњеткова, мислили су да изберу или Свијажског, или још боље Невједовског, бившег професора, необично паметног човека и великог пријатеља Сергија Ивановича.

Скупштину је отворио гувернер својим говором, у коме је рекао племству да оно не треба да бира људе по пристрасности већ по заслугама и на опште добро отаџбине, и да се он нада да ће кашинско благородно племство, као и ранијих избора, извршити своју дужност и оправдати високо поверење владаочево.

Завршивши говор, гувернер изиђе из сале, а племићи бурно и живахно, неки чак одушевљено, пођоше за њим и опколише га, док је он облачио бунду и пријатељски разговарао с губернијским предводником. Желећи да уђе у све и да ништа не пропусти, Љовин је стајао ту у гомили, и чуо је како је гувернер рекао: „Молим вас, реците Марији Ивановној да је жени веома жао, да она иде у азил“. И одмах затим племићи весело дохваташе своје бунде и сви пођоше у цркву.

У цркви, подижући заједно с осталима руку и понављајући речи протопопове, Љовин се клео најстрашнијим клетвама

[1] Вођа племства једне губерније.

да ће извршити све оно, у шта се надао гувернер. Црквена служба имала је увек утицаја на Љовина; кад је изговарао речи: заклињем се, и обазрео се на гомилу ових младих и старих људи, који понављаху то исто, он се осети дирнут.

Другог и трећег дана претресане су ствари о сумама племићским и о женској гимназији, које нису имале, по објашњењу Сергија Ивановича, никаквог значаја, и Љовин, будући заузет својим пословима, није их ни пратио. Четвртог дана било је прегледање губерниских рачуна. Ту је први пут избио сукоб између нове и старе партије. Комисија, којој је било поверено да прегледа рачуне, саопштила је скупштини да је све сасвим исправно. Губерниски предводник устао је, захваљујући племству на поверењу, и пролио неколико суза. Племићи га бурно поздравише и стискаху му руку. Али у то време један племић из партије Сергија Ивановича рече, како је чуо да комисија није прегледала рачуне, сматрајући преглед као увреду за губерниског предводника. Један од чланова комисије несмотрено потврди то. Тада један мали, врло млад по изгледу, али врло једак господин поче говорити да би губерниском предводнику вероватно било пријатно дати рачун о новцу, но да га излишна деликатност чланова комисије лишава овог моралног задовољства. Тада се чланови комисије одрекоше своје изјаве, и Сергије Иванович поче логичким путем доказивати да треба: или признати да је комисија прегледала рачуне, или признати да их није прегледала, и подробно разви ову дилему. Сергију Ивановичу одговори говорник противничке партије. Затим је говорио Свијажски и опет онај једки господин. Љовин се чудио, што су се око тога тако дуго препирали, особито кад упита Сергија Ивановича, да ли он мисли да су новци потрошени, на што му овај одговори:

— О, не! Он је частан човек. Али је требало поколебати овај старински начин очинског, породичног управљања племићским пословима.

Петога дана били су избори среских предводника. Тај дан је био доста буран у неким срезовима. У сељезњевском срезу Свијажски је био изабран једногласно, и тога дана је био код њега ручак.

XXVI

Шестога дана били су на дневном реду губерниски избори. Велике и мале сале беху пуне племића у разним мундирима.

Многи су допутовали тога дана. У салама су се сретали познаници који се давно нису видели, неко из Крима, неко из Петрограда, неко из иностранства. Крај губерниског стола, испод слике императорове, водила се дебата.

И у великој и у малој сали племићи су се груписали у таборе, а судећи по непријатељским и неповерљивим погледима, по прекидању разговора чим би се приближило туђе лице, по ономе што су неки, шапућући међу собом, одлазили чак у далеки ходник, видело се да је свака страна имала и своје тајне. По спољашњем изгледу племићи су се оштро делили на две сорте: старе и нове. Стари су били већим делом или у племићским старим закопчаним мундирима, или у својим особитим, флотским, кавалериским, пешачким изслуженим мундирима. Мундири старих племића беху старински сашивени, са пуфнама на раменима; они беху очевидно мали, кратки у струковима и уски, као да су они што их носе израсли из њих. Млади пак беху у племићским, широким у раменима, раскопчаним мундирима с ниским струковима, с белим прсницима, или у мундирима са црним јакама и ловорикама, са вȇзом као на мундирима министарства правде. Младима припадаху и дворски мундири који по где-где украшаваху гомилу.

Али деоба на младе и старе није се подударала са деобом на партије. Неки од младих, по Љовиновом опажању, припадали су старој партији, а неки, напротив, најстарији племићи шапутаху са Свијажским и очевидно беху ватрени приврженици нове партије.

Љовин је стајао у малој сали, где су пушили и мезетили, поред групе својих људи, ослушкујући њихов разговор и узалудно напрежући све своје умне силе да појми шта се говорило. Сергије Иванович беше центар, око кога се други груписаху. Он је сад слушао Свијажског и Хљустова, предводника племства другог неког среза који је припадао њиховој партији. Хљустов није пристајао да са својим срезом иде и нуди Сњеткова да се кандидује, но Свијажски га саветоваше да то учини, а Сергије Иванович одобраваше тај план. Љовин није могао да разуме, зашто да противничка партија моли онога предводника да се кандидује, кога су напротив хтели да оборе.

Степан Аркадијевич, који тек што беше омезетио и пинуо, бришући мирисавим батистеним рупцем уста, приђе им у своме коморничком мундиру.

— Заузимамо позицију, Сергије Ивановичу! — рече он гладећи оба бакенбарта.

— И ослушнувши разговор, он потврди мишљење Свијажског.

— Доста је један срез, а Свијажски је већ очевидно у опозицији, — рече он, свима осим Љовина, разумљиве речи.

— Шта је Косћа, и ти си се, изгледа, прилагодио? — додаде он, обраћајући се Љовину, и узе га под руку. Љовин би се радо прилагодио, али није могао да појми, у чему је ствар, и отишавши неколико корака од групе која је говорила, изрази Степану Аркадијевичу своју двоумицу о томе, зашто је потребно да се моли губерниски предводник.

— O sancta simplicitas! — рече Степан Аркадијевич, и кратко и јасно објасни Љовину у чему је ствар.

Кад би, као и прошлих избора, сви срезови молили губерниског предводника да се кандидује, он би при гласању добио све беле куглице[1]. То није било потребно. Сад је осам срезова пристало да му понуде кандидацију; ако пак два среза не пристану на то, онда се Сњетков може одрећи кандидације. И тада стара партија може изабрати некога другог од својих људи. Али ако га само срез Свијажскога не буде понудио, Сњетков ће се кандидовати. Он ће чак бити изабран, и нарочито ће се променити куглице тако да ће противничкој партији бити побркани рачуни, а кад се истакне наш кандидат, они ће сви гласати за њега.

Љовин појми, али ипак не потпуно, и хтеде да учини још неколико питања, кад одједном сви проговорише, загаламише и кренуше се у велику салу.

— Шта је то? Шта? Кога? — Пуномоћство? Коме? Шта? — Поништавају? — Није пуномоћство. — Фљорова не пуштају. — Шта је с тим што је под судом? — Па тако онда никога неће пустити. То је подло. — Закон! — слушао је Љовин с разних страна, и заједно са свима, који некуда хитаху и бојаху се да нешто не пропусте, упути се у велику салу и приближи губерниском столу, крај кога се нешто ватрено препираху губерниски предводник, Свијажски и друге коловође.

[1] Оне, којима се гласа „за“, т. ј. које изабирају дотичног кандидата; црнима се гласа „против“.

## XXVII

Љовин је стајао доста далеко. Један племић поред њега, који шмикаше при дисању, и други један, који је шкрипао својим ђоновима, сметаху му да јасно чује. Он је чуо издалека само меки глас предводников, затим пискави глас јетког племића, а затим глас Свијажског. Они су се препирали, уколико је он могао да разабере, око смисла једног члана закона и око смисла речи: који се налази под истрагом.

Гомила се раздвоји да направи пут Сергију Ивановичу, који се примицаше столу. Сачекавши, док јетки племић не заврши свој говор, Сергије Иванович рече, да му изгледа да би најправилније било загледати у закон и замоли секретара да нађе дотични члан закона. Тај члан је говорио да, у случају поделе мишљења, треба приступити гласању.

Сергије Иванович прочита члан и поче објашњавати његов смисао, али га прекиде један високи, дебели, погрбљени спахија, са фарбаним брковима, у тесном мундиру, са јаком која му подупираше позади врат. Он приђе столу и ударивши по њему прстеном, повика гласно:

— Да се гласа! Куглице у шаке! Нема ту шта да се разговара! Да се гласа!

Али одједном заларма̄ше неколико гласова, а високи племић с прстеном, озлојеђујући се све више и више, викао је све јаче и јаче. Но није се могло ипак разабрати шта је говорио.

Он је говорио оно исто што је предлагао и Сергије Иванович; али је очевидно мрзео и њега и целу његову партију, те се тај осећај мржње пренесе на целу партију и изазва отпор такве исте, ма да и пристојније, озлојеђености с друге стране. Диже се ларма и за тренутак направи се таква забуна да је губернски предводник био принуђен да моли за ред.

— Да се гласа! Да се гласа! Ко је племић, тај разуме. — Ми крв проливамо... Поверење владаочево... Не ферматп предводника, није он калфа... Али није у томе ствар... Молим, да се гласа куглицама! Гадост!... — чула се озлојеђена, бесна вика са свих страна. Лица и погледи беху још беснији и озлојеђенији од речи. Они су изражавали непомирљиву мржњу. Љовин сасвим није могао да појми, у чему је била ствар, и чудио се оној страсности, са којом се претресало питање о томе, да ли да се гласањем донесе одлука о Фљорову. Он је заборављао онај силогизам, како му доцније разјасни Сергије Ива-

нович, да је ради општег блага потребно било збацити губернског предводника; да се збаци губерниски предводник потребна је већина куглица; да се добије већина куглица, потребно је било дати Фљорову право гласа; да се дâ Фљорову право гласа, потребно је било објаснити како да се разуме члан закона.

— А један глас може решити целу ствар, и треба бити озбиљан и доследан, ако човек хоће да ради на друштвеним пословима, — закључи Сергије Иванович. Али Љовин је то заборавио, и беше му тешко да гледа ове поштоване и добре људе у тако непријатном и злом узбуђењу. Да би се ослободио тога тешког осећаја, он оде, не сачекавши свршетак дебате, у салу, где не беше никога, осим лакеја око бифе-а. Спазивши лакеје који брисаху посуђе и намештаху тањире и чаше, спазивши њихова спокојна, живахна лица, Љовин осети неочекивано олакшање, као да је из загушљиве собе изашао на чист ваздух. Он стаде шетати тамо амо, гледајући са задовољством у лакеје. Веома му се допаде како један лакеј са седим бакенбартима, показујући презрење према младићима који са њим збијаху шалу, учаше их како треба да савијају салвете. И тек што се Љовин спремаше да ступи у разговор са старим лакејем, кад секретар племићског старатељства, старчић, који имаше ту специјалност да познаје све племиће губерније по имену и презимену, одвуче му пажњу.

— Извол'те, Константине Дмитричу, — рече му он, — тражи вас брат. Гласа се.

Љовин уђе у салу, доби белу куглицу и одмах за братом Сергијем Ивановичем приђе столу, крај кога је стајао Свијажски са значајним и ироничним лицем, скупљајући у шаку браду и миришући је. Сергије Иванович завуче руку у кутију, метну негде своју крглицу и, пропустивши Љовина, застаде. Љовин приђе, али, заборавивши сасвим у чему је ствар и збунивши се, обрати се Сергију Ивановичу с питањем: „где да спустим?“ Он упита тихо, за време док су у близини говорили, тако да се надаше да његово питање неће нико чути. Али разговор се прекиде и његово непристојно питање чуше. Сергије Иванович се натмури.

— То је ствар личног убеђења, — рече он строго.

Неки се осмехнуше. Љовин поцрвене, журно завуче руку под чоху и спусти на десно, пошто му куглица беше у десној руци. Метнувши куглицу, он се сети да је требало завући и

леву руку, завуче је, али већ доцкан и збунивши се још више, брже-боље оде међу последње редове.

— Сто двадесет шест „за!“ Деведесет осам „против!“ — прозвуча глас секретара, који не изговараше слово р. Затим се чу смех: дугме и два ораха нађоше у кутији. Племићу дадоше право гласа, и нова партија победи.

Али стара партија не сматраше себе за побеђену. Љовин чу да Сњеткова нуде да се кандидује и спази да гомила племића опколи губернског предводника, који нешто говораше. Љовин приђе ближе. Одговарајући племићима, Сњетков је говорио о поверењу племства, о љубави према њему, које он није достојан, јер се сва заслуга његова састоји у оданости племству, коме је он посветио дванаест година службе. Неколико пута понављао је он речи: „служио сам колико сам био кадар, верно и праведно, ја то ценим и благодарим“, и одједном застаде, удариште му сузе и он изађе из сале. Да ли су те сузе долазиле услед свести о неправичности према њему, да ли од љубави према племству, или од затегнутости положаја у коме се налазио, осећајући се окружен противницима, тек узбуђење пређе и на друге, већина племића беше ганута, и Љовин осети нежност према Сњеткову.

На вратима се губернски предводник судари с Љовином.

— Пардон, извините, молим! — рече он као непознатоме, али познавши Љовина, бојажљиво се осмехну. Љовину се учини да је хтео нешто рећи, али не могаше од узбуђења. Израз његова лица и целе фигуре, у мундиру, крстовима и белим панталонама с ширитима, својим журним ходом потсети Љовина на звер, за којом се дигла хајка и која види да је рђаво. Тај израз лица предводникова био је за Љовина особито дирљив зато, што је он колико јуче био код његове куће својим послом и видео га у свој величини доброга и породичнога човека. Велика кућа са старим породичним намештајем; стари лакеји, очевидно још пређашњи робови који нису хтели променити домаћина, не кицоши, доста прљави, али учтиви; дебела, добродушна жена, у капици с чипкама и у турском шалу, са лепушкастом унуком на крилима (кћи њене кћери); делија син, гимназиста шесте године, који дође из гимназије, и здрȁвећи се с оцем, пољуби га у велику руку; озбиљан и љубазан говор и покрети домаћинови — све је то јуче изазвало у Љовину нехотично по-

штовање и симпатију. За Љовина беше дирљив и жалостан овај старац, и он је хтео да му каже нешто пријатно.

— Дакле, ви сте опет наш предводник, — рече он.

— Мучно, — обазревши се уплашено, рече предводник. — Уморио сам се, стар сам већ. Има достојнијих и млађих од мене, нека они пораде.

И предводник се изгуби кроз побочна врата.

Настаде најсвечанији тренутак. Одмах је требало приступити избору. Коловође једне и друге партије израчунавали су на прстима беле и црне куглице.

Дебата о Фљорову дала је новој партији не само једну куглицу више, него још и добит у времену, јер су успели да доведу три племића, који су лукавством старе партије лишени могућности да учествују на изборима. Двојицу од њих, који су волели да пију, напили су привrженици Сњеткова, а трећем су однели мундирско одело.

Сазнавши о томе, нова партија успе да за време дебате о Фљорову пошље на колима своје људе, те ови обуку племића, а од двојице опијених једнога доведу на скуп.

— Једнога сам довео и полио водом — рече спахија, који је ишао по њега, прилазећи Сијажскоме. — Добро је, моћи ће.

— Није ваљда много пијан, неће пасти? — клатећи главом, рече Свијажски.

— Не, чврсто се држи. Само да га ту опет не напију... Рекао сам ресторатеру да му нипошто не даје.

## XXVIII

Уска сала, у којој се пушило и мезетило беше пуна племића. Узбуђење је све више расло и на свима лицима опажаше се узнемиреност. Особито јако беху узбуђене коловође, који знају све подробности и број свих куглица. То су били редари предстојеће битке. Остали пак, као редови пред битку, ма да се и спремаху за бој, али ипак тражаху забаве. Једни су мезетили, стојећи или севши за сто, други су, пушећи цигаре, шетали тамо амо по дугачкој соби и разговарали са давно невиђеним пријатељима.

Љовину се не јеђаше, а није ни пушио; састајати се са својима, т. ј. са Сергијем Ивановичем, Степаном Аркадијевичем, Свијажским и другима није хтео, јер је са њима стајао и живахан разговор водио Вронски, у штабмајсторском мундиру.

Још јуче га је Љовин спазио на изборима и брижљиво га избегаваше, не желећи да се са њим сусретне. Он приђе прозору и седе, прегледајући групе и ослушкујући оно што се око њега говорило. Беше му некако тужно, особито стога што су сви, како он виде, били живахни, заузети и забринути, а само он и један сасвим стари старчић без зуба, у флотском мундиру, који седе крај њега, беху без посла и интересовања.

— То је такав угурсуз! Говорио сам му, па ништа. Та како! За три године није могао скупити, — енергично говораше погрбљени мали поседник са намазаном косом, која лежаше на извезеном колиру његовог мундира, лупајући јако потпетицама нових, очевидно за избор поручених, ципела. И поседник, бацивши незадовољан поглед на Љовина, брзо се окрену.

— Да, нису чиста посла, — проговори танким гласом мали поседник.

Одмах за овима, читава гомила поседника, која окружаваше дебелог генерала, журно се приближи Љовину. Поседници очевидно тражаху место, где би могли разговарати тако да их нико не чује.

— Како он сме да говори, да сам ја наредио да му украду панталоне! Он их је попио, вероватно. Ја пљујем на његово кнежевство. Он не сме да говори, то је свињарија!

— Али допустите! Они се на закон позивају, — говораху у другој групи, — жена мора бити записана као племићка.

— А, до врага са законом! Ја говорим по души. Зато смо благородни племићи. Мораш имати поверења.

— Ваше превасходство, хајд'мо, fine champagne.

Друга гомила ишла је за једним племићем, који нешто гласно говораше; то је био један од тројице опијених.

— Ја сам Марији Семјоновној увек саветовао да изда под закуп, јер се она не може користити — говораше пријатним гласом поседник са седим брковима, у пуковничком мундиру старог ђенералштаба. То је био онај исти поседник, кога је Љовин срео код Свијажског. Он га одмах познаде. Поседник такође загледа у Љовина, и поздравише се.

— Врло ми је мило. Како! Врло добро се сећам. Прошле године код Николе Ивановича, среског предводника.

— Па како ваше газдинство? — упита Љовин.

— Па онако исто, на штету, — с покорним осмејком, али с изразом спокојства и убеђења да то тако и треба, одговори поседник, застајући поред њега. — Дошли сте да узмете учешће у нашем coup d'état? — рече он, чврсто али рђаво изговарајући француске речи. — Сва се Русија искупила: и коморници, и мал' те не министри. Он показа на стаситу фигуру Степана Аркадијевича, у белим панталонама и коморничком мундиру, који иђаше са генералом.

— Морам вам признати да ја врло слабо разумем смисао племићских избора, — рече Љовин.

Поседник погледа у Љовина.

— Та шта има ту да се разуме? Нема никаквог смисла. Једна пала установа, која наставља своје кретање само по сили инерције. Погледајте, сами вам мундири говоре: то је скуп примирителних судија, редовних чланова и тако даље, а не племића.

— Па зашто ви долазите? — упита Љовин.

— Просто по навици. Затим треба подржавати везе. Нека врста моралне обавезе. А затим, право да речем, имам и личног интереса. Зет жели да се кандидује за члана; сиромах је човек, па га треба протурити. Али зашто ова господа долазе? — рече он показујући на оног јетког господина, који је говорио за губерниским столом.

— То је ново поколење племства:

— Ама јесте ново; али није племство. То су госе, а ми смо поседници. Они, као племићи, сами себе убијају.

— Па ви говорите да је то оџивела установа.

— Оно јесте да је оџивела, али с њом би се требало ипак са мало више поштовања опходити. Узмимо Сњеткова... Да ли смо ми добри, или не, ја не знам, тек ми смо хиљаду година расли. Знате, мора се добро планирати, ако се хоће пред кућом да направи врт, а на том месту расте вам столетње дрво. Ма да је оно чворугаво и старо, ви ипак нећете због цветних леја оборити старца, него ћете леје тако удесити да се можете користити и дрветом. Њега не можеш за годину дана однеговати, — рече он обазриво, и одмах промени разговор. — А како ваше газдинство?

— Па није добро. Пет процената.

— Да, али ви себе не рачунате. Та и ви ваљда нешто вредите? Ето да речем о мени. Док се нисам занимао газдинством, примао сам у служби три хиљаде. Сад радим више

него у служби, а тако исто, као и ви, добијам пет процената, па и то једва. А свој труд иде забадава.

— Па зашто ви то радите, кад је чиста штета?

— Тако ето радиш! Шта можеш друго? Навика, и знаш да тако треба. Још нешто, — налактивши се на прозор и упустивши се у разговор, настави поседник: — мој син нема никакве воље за газдинство. Очевидно, биће неки научник. И тако, неће имати ко да настави. А ипак радиш. Ето, сад сам воћњак посадио.

— Да, да, — рече Љовин, — то је сасвим тачно. Ја увек осећам да немам правог рачуна у моме газдинству, а ипак радиш... Осећаш некакву обавезу према земљи.

— И још нешто да вам кажем, — настави поседник. — Беше код мене некако сусед трговац. Прошетасмо се по економији и парку. „Не, вели, Степане Васиљевичу, све код вас иде добро, али је парк запуштен“. А он ми је баш како треба. „По мојој памети, ја бих ову липу одсекао. Само треба кад крену сокови. Та ту има хиљаду липа, од сваке би два добра луба изашло. А сад је луб на цени; па онда липове грађе насећи.

— А за те новце он би накуповао стоке, или би купио земљу за багателу, па би раздао мужицима под најам, — с осмејком доврши Љовин, који је очевидно више пута наилазио на сличне рачуне. — И он ће себи стећи имање. А ја и ви, дај Боже, да сачувамо ово што имамо и да деци оставимо.

— Ви сте се оженили, како чујем? — рече поседник.

— Да, — с гордим задовољством одговори Љовин. — Да, то је некако чудно, — настави он. — Тако ти ми живимо без рачуна, као да смо постављени, слично старим весталкама, да чувамо некакву ватру.

Поседник се осмехну испод белих бркова.

— Има их такође међу нама, ето наш пријатељ Никола Иванович, или гроф Вронски који се сад населио, они хоће да воде агрономску индустрију; али то досад, осим страћавања капитала, ничему није одвело.

— Али зашто ми не радимо као трговци? Зашто не сечемо парк на лубове, — рече Љовин, враћајући се на мисао која га порази.

— Па ето, како ви рекосте, ватру чувамо. А оно није племићски посао. И наш племићски посао не врши се овде, на

изборима, него тамо у своме кутићу. Постоји такође свој кастински инстинкт, шта треба а шта не треба. Ето, код мужика видим понекад то исто: чим се мало отргне, гледа да што више земље заузме. Ма како да је рђава земља, све оре. Такође без рачуна. Чиста штета.

— Тако и ми, — рече Љовин. — Веома, веома ми је пријатно што смо се срели, — додаде он, спазивши Свијажског који му се примицаше.

— Откако оно бисмо код вас, данас се први пут сретосмо, — рече поседник, — те се наразговарасмо се.

— Јесте ли мало изгрдили нов поредак? — с осмејком рече Свијажски.

— Није прошло ни без тога.

— Душу разгаљујемо.

## XIX

Свијажски узе Љовина под руку и оде с њим својима.

Сад се већ није могао Вронски обићи. Он је стајао са Степаном Аркадијевичем и Сергијем Ивановичем и гледао право у Љовина који се примицаше.

— Врло ми је мило. Чини ми се, имао сам задовољство срести се... код кнегиње Шчербацке, — рече он, пружајући руку Љовину.

— Да, ја се врло добро сећам нашег сусрета, — рече Љовин, и јако поцрвенивши, одмах се окрете и поче говорити с братом.

Осмехнувши се овлаш, Вронски настави разговор са Свијажским, очевидно немајући никакве жеље да ступа с Љовином у разговор; али Љовин, говорећи с братом, непрестано се обазираше на Вронскога, смишљајући о чему да почне разговор с њим да би загладио своју грубост.

— Око чега је сад запело? — упита Љовин, обазирући се на Свијажског и Вронскога.

— Око Сњеткова. Треба да се одрече или да пристане, — одговори Свијажски.

— Па је ли пристао, или не?

— У томе баш и јесте ствар, што ни ово ни оно, — рече Вронски.

— А ако се одрече, ко ће се кандидовати? — упита Љовин, погледајући у Вронскога.

— Који год хоће, — рече Свијажски.

— Хоћете ли ви? — упита Љовин.

— Само не ја, — збунивши се и бацивши уплашени поглед на јетког господина, који стајаше поред Сергија Ивановича, — рече Свијажски.

— Па ко ће? Невједовски? — рече Љовин, осећајући да се заплео.

Али то је било још горе. Невједовски и Свијажски били су два кандидата.

— Ја, ни у ком случају, — одговори јетки господин.

То је био сам Невједовски. Свијажски упозна с њим Љовина.

— Шта, и тебе уштинуло за живац? — рече Степан Аркадијевич, намигујући Вронскоме. — То је врста трке. Може се кладити.

— Да, то човеку голица живце, — рече Вронски. — И кад се једном латиш тога посла, хоће ти се да га урадиш. Борба! — рече он, натмурвши се и скупивши своје снажне јагодице.

— Ала је Свијажски зналац посла! Тако му је све јасно.

— О да, — расејано рече Вронски.

Наступи ћутање, за време којега Вронски — јер је требало гледати у нешто — погледа у Љовина, у његове ноге, његов мундир, затим у лице, и приметивши мрачне очи управљене на њега, он рече, колико да нешто каже:

— А како то да ви — стални сеоски становник нисте примирителни судија? — Ви нисте у мундиру примирителног судије.

— Зато што ја сматрам примирителни суд као лудачку установу, — одговори мрачно Љовин, који све време ишчекиваше случај да се упусти у разговор с Вронским, те да заглади своју грубост при првом сусрету.

— Ја не мислим тако, напротив, — са спокојним дивљењем рече Вронски.

— То је играчка, — прекиде га Љовин. — Примирителне судије нису нам потребне. За осам година ја нисам имао код њих никаква посла. А ако сам и имао, то је решено наопако. Примирителни судија удаљен је од мене четрдесет врста. За посао, који стаје две рубље, ја морам да шиљем пуномоћника, који стаје петнаест рубаља.

И он исприча како је мужик украо млинару брашно, и кад му је млинар то рекао, мужик га је тужио за клевету. Све то

није имало места и било је глупо, и Љовин је то сам, док је говорио, осећао.

— О, то је такав особењак! — рече Степан Аркадијевич, са својим бадемским осмејском. — Али, хајд'мо, чини ми се, гласају...

И они се разиђоше.

— Ја не разумем, — рече Сергије Иванович, који примети незгодан испад братов, — ја не разумем како човек може бити у толикој мери лишен сваког политичког такта. Ето шта ми, Руси, немамо. Губерниски предводник је наш противник, а ти си с њим ami cochon и молиш га да се кандидује. Па гроф Вронски... ја пријатеља у њему не тражим; он ме је звао на ручак, ја нећу ићи, али он је наш, зашто правити од њега непријатеља. Тако се то не ради.

— Ах, ја ништа не разумем! И све су то ситнице.

— Ето, ти кажеш да су то све ситнице, а кад их почнеш радити, увек побркаш.

Љовин ућута и они заједно уђоше у велику салу.

Губерниски предводник, без обзира на то што је осећао у ваздуху да му се спрема подвала, и без обзира на то што му нису сви нудили кандидацију, ипак се реши да се кандидује. Све се стиша у сали, секретар громовито објави да се кандидује за губерниског предводника гардиски капетан Михаило Степанович Сњетков.

Срески предводници пођоше с тањирићима, у којима беху куглице, од својих столова ка столу губерниском и отпоче бирање.

— Спусти на десно, — шапну Степан Аркадијевич Љовину кад он заједно с братом, одмах за предводником, приђе столу. Али Љовин заборави сад онај рачун који му објаснише, и бојаше се да се није Степан Аркадијевич преварио, рекав: „на десно“. Па Сњетков је био противник. Пришавши кутији, он је држао куглицу у десној руци, али, помисливши да се преварио, пред самом кутијом протури куглицу у леву руку и вероватно спусти је затим на лево. Зналац тога посла, који стајаше крај кутије и који по једном покрету лакта сазнаваше где који спусти, незадовољно се намршти. Он није имао у чему да вежба своју проницавост.

Све ућута и зачу се пребројавање куглица. Затим усамљени глас објави број куглица „за“ и „против“.

Предводник би изабран знатном већином гласова. Све зашушта и брзо појури вратима. Сњетков уђе, а племство га окружи, честитајући му.

— Е, је ли сад свршено? — упита Љовин Сергија Ивановича.

— Тек сад почиње, — смешећи се, место Сергија Ивановича рече Свијажски. — Кандидат за предводника може добити више куглица.

Љовин опет сасвим заборави на то. Он се тек сад сети да је ту била нека танкоћа, али му беше досадно сећати се, у чему се састојала. Њега обузе нека сета и прохте му се да се извуче из ове гомиле.

Пошто нико не обраћаше на њега пажњу, и он, како изгледаше, никоме не беше потребан, лагано се упути у малу салу, где су мезетили, и осети велико олакшање, спазивши опет лакеје. Старчић лакеј понуди му закуску и Љовин пристаде. Пошто поједе котлету с пасуљом и поразговара с лакејем о његовим пређашњим господарима, Љовин пође да се прошета по хору, не желећи да улази у салу, где му беше тако непријатно.

Хор је био препун гиздавих дама, које се нагињаху преко ограде и стараху да не пропусте ни једну реч од онога, што се говорило. Око дама седели су и стајали елегантни адвокати, наставници гимназија у наочарима и официри. Свуд се говорило о избору и о томе како се намучио предводник и како је добра била дебата; у једној групи Љовин чу похвалу своме брату. Једна дама говорила је адвокату:

— Како ми је мило што сам чула Кознишева! Вреди да човек седи гладан. Дивота! Како је све јасно и како се чује! Код вас у суду нико тако не говори. Једини Мајдељ, па и он ни издалека није тако речит.

Нашавши слободно место код ограде, Љовин се наже и поче гледати и слушати.

Сви племићи сеђаху иза преграда по својим срезовима. На средини сале стајао је човек у мундиру и танким гласом објављивао.

— Кандидује се за губерниског предводника племства каваљериски капетан Евгеније Иванович Апухћин! — Настаде мртва тишина и зачу се један слаб старачки глас:

— Одрекао се!

— Кандидује се надворни саветник[1] Петар Петрович Бољ, — почињао је опет глас.

— Одрекао се! — разлеже се млад пискави глас.

Опет се почињало то исто, и опет „одрекао се“. Тако је трајало један сат. Налактивши се на ограду, Љовин је гледао и слушао. Спочетка се чуђаше и хтеде да појми, шта то значи; затим, убедивши се да он то не може да појми, поста му досадно. Затим, сетивши се свега онога узбуђења и озлојеђености, коју је видео на свима лицима, обузе га туга; он се реши да иде и пође доле. Пролазећи кроз ходник хора, он срете сетног гимназисту са подбулим очима, који се шеташе тамо амо. На степеницама се срете с једним паром: дамом која брзо трчаше на потпетицама и лаким помоћником државног тужиоца.

— Ја сам вам говорио да нећете одоцнити, — рече државни тужилац баш онда кад се Љовин склони, пропуштајући даму.

Љовин је већ био на степеницама за излазак и вађаше из шпага на прснику нумеру своје бунде, кад га ухвати секретар. — Изволте, Константине Дмитричу, гласа се.

Гласало се за кандидата Невједовског, који се онако одлучно одрекао.

Љовин приђе вратима од сале; она беху затворена. Скретар закуца; врата се отворише и на сусрет Љовину шмугнуше из сале два зајапурена поседника.

— Не може да се издржи, — рече један зајапурени поседник.

Одмах за поседником промоли се лице губерниског предводника. То лице беше страшно од изнемоглости и страха.

— Ја сам ти рекао да не пушташ напоље! — викну он чувару.

— Пустио сам унутра, ваше превасходство!

— Господе! — и тешко уздахнувши, уморно фрцајући у својим белим панталонама, оборивши главу, губерниски предводник пође средином сале ка великом столу.

Невједовски би изабран за губерниског предводника. Многи су били весели, многи су били задовољни и срећни, многи одушевљени, а многи незадовољни и несрећни. Губерниски предводник био је у очајању, које он није могао да сакрије. Кад је Невједовски пошао из сале, гомила га опколи и одушевљено

[1] Извесан степен у јерархији руских чинова.

пођe за њим, као што је пошла првога дана за гувернером, кад је отварао седнице саборске, и као што је пошла за Сњетковом, кад је овај био изабран.

## XXX

Новоизабрани губернискı предводник и многи из победничке партије нових — ручали су тога дана код Вронског.

Вронски је дошао на изборе, једно стога што му је било досадно у селу а и требало је објавити Ани своје право на слободу, друго стога што је требало потпомоћи на избору Свијажског и тиме му се одужити за услуге на земским изборима, а највише зато да строго испуни све обавезе оног положаја племића и поседника, који је он за себе изабрао. Али он никако није очекивао да ће га ова изборна ствар тако занимати, да ће му тако захватити живце и да он може тако добро да ради тај посао. Он је био сасвим нов човек у кругу племића, али је очевидно имао успеха, и није се преварио, мислећи да је већ стекао уплив међу племићима. Утицају његовом допринело је: његово богаство и знатност; изврстан стан у граду, који му уступи његов стари познаник Ширков, који се занимаше финансиским стварима и који је установио врло напредну банку у Кашину; одлични кувар Вронскога, доведени из села; пријатељство с гувернером, који му беше друг и још друг под његовом протекцијом; а највише — прости, једнаки према свима односи, који врло брзо принудише већину племића да измени своје мишљење о његовој тобожној охолости. Он је осећао сам да је сваки племић, с којим се упознавао, постајао његов присталица, осим оног сулудог господина ожењеног Китинком Шчербацком, који му à propos de bottes са бесном пакошћу изговори читаву гомилу неумесних глупости. Он је јасно видео, а и други су то признавали, да је успеху Невједовског врло много допринео он. И празнујући сада за својим столом избор Невједовског, њега обузимаше пријатан осећај триумфа због свога изабраника. Сами избори тако га привукоше да је већ мислио, ако донде буде жењен, да се после три године сам кандидује — као год што му се прохтело било да сâм трчи на тркама, пошто је добио награду помоћу жокеја.

Сад се светковала жокејева награда. Вронски је седео у зачељу стола, десно од њега седео је млади гувернер, свитски генерал. За све је то био домаћин губерније који је свечано отва-

рао скупове, који је држао говоре и, како примети Вронски, изазивао код многих поштовање и удварање; за Вронског пак то је био Маслов Каћка, — такав је имао надимак у пажевском корпусу, — који се стидео пред њим и кога Вронски стараше се mettre à son aise. С леве стране седео је Невједовски са својим младим, непоколебљивим и јетким лицем. Према њему је Вронски био прост и достојанствен.

Свијажски је подносио свој неуспех весело. То чак није ни био за њега неуспех, како он сам рече, обраћајући се с чашом Невједовскоме: није се боље могао наћи представник оног новог правца, којим треба да пође племство, И према томе, све што је часно, како он рече, стајало је на страни данашњег успеха и светковало га.

Степану Аркадијевичу беше такође мило што је весело провео време и што су сви задовољни. За дивним ручком претресале су се изборне епизоде. Свијажски комично исприча сузни говор предводника и примети, обраћајући се Невједовскоме, да ће његово превасходство морати изабрати друкчији, мало компликованији од суза, преглед касе и рачуна. Други неки шаљивчина племић исприча како су били поручени за бал губерниског предводника лакеји у дугачким чарапама, и како се сад морају вратити натраг, ако нови губерниски предводник не приреди бал са лакејима у дугачким чарапама.

За време ручка непрестано су, обраћајући се Невједовскоме, говорили: „наш губерниски предводник“ и „ваше превасходство“.

То се говорило с таквим задовољством, с каквим младу женску називају „madame“ и по презимену мужа. Невједовски се прављаше не само равнодушан, већ да и презире то звање, али је било очигледно да је срећан и да се уздржава да изрази усхићење које не личи оној новој либералној партији, којој су сви припадали.

За време ручка беше послато неколико телеграма онима, који се интересоваху током избора. И Степан Аркадијевич, који се осећаше врло весео, посла Дарији Александровној телеграм овакве садржине: „Невједовски изабран већином од двадесет гласова. Честитам. Јави.“ Он га издиктира гласно, приметивши: „треба их обрадовати“. Дарија пак Александровна, добивши депешу, само уздахну за рубљом која је отишла за телеграм и

појми да је ствар била при крају ручка. Она је знала да Стива има слабост при крају ручка „faire jouer le télegraphe“.

Све је било, заједно са одличним ручком и вином из страних подрума, врло благородно, просто и весело. Круг овај од двадесетак људи изабрао је Свијажски од једномишљеника, либералних, нових радника, и у исто време оштроумних и ваљаних људи. Напијали су здравице, такође полушаљиве, и новом губернском предводнику, и гувернеру, и директору банке, и „нашем љубезном домаћину“.

Вронски је био задовољан. Он никако није очекивао тако симпатичан тон у провинцији.

При крају ручка расположење поста још веселије. Гувернер мољаше Вронског да дође на концерат у корист братије, који је приредила његова жена и која жели да се упозна с њим.

— Тамо ће бити бал и ти ћеш видети нашу лепотицу. Збиља, вреди доћи.

— Not in my line[1], — одговори Вронски, који вољаше тај израз, али се осмехну и обећа доћи.

Кад сви запалише цигаре и кад већ хтедоше да се дижу од стола, камердинер Вронскога приђе му са писмом на служавнику.

— Из Воздвиженског, донео је човек, — рече он са значајним изразом.

— Чудновато, како личи на помоћника државног тужиоца Светњицког, — рече један од гостију на француском за камердинера, док је Вронски, мрштећи се, читао писмо.

Писмо је било од Ане. Још пре него што је прочитао писмо, он је знао његову садржину. Претпостављајући да ће се избори свршити за пет дана, он је обећао да се врати у петак. Данас је била субота, и он је знао да садржину писма представљају укори што се није вратио на време. Писмо, које је послао синоћ, вероватно још није стигло.

Садржај је био онакав, какав је и очекивао, али форма беше неочекивана и особито непријатна за њ. „Ањи је врло болесна, доктор каже да може доћи запаљење. Ја сама не знам где ми је глава. Кнегињица Варвара не помаже, већ смета. Чекала сам те прекјуче, јуче, и сад шиљем човека да види, где си и шта је с тобом? Ја сам сама хтела да дођем, али сам се предоми-

[1] Није у мојој линији.

слила, знајући да ће ти то бити непријатно. Дај ми какав било одговор, да знам шта ћу да радим".

Дете болесно, а она сама хтела да дође. Кћи болесна, и овакав непријатељски тон.

Ово невино изборно весеље и она мрачна, тешка љубав, којој се морао вратити, поразише Вронскога својом противношћу. Али је требало ићи, и он првим ноћним возом оде у своје село.

## XXXI

Пред одлазак Вронскога на изборе, размисливши и видећи да они призори, који се понављаху међу њима при сваком његовом одласку, могу само пре да га расхладе него да привежу за њу, Ана се одлучи да присили себе што може више и да мирно подноси растанак с њим. Али онај хладни, строги поглед, којим он погледа у њу кад дође да јој јави о своме одласку, увреди је, и њен мир је већ био нарушен, док он још не беше ни отпутовао.

Претресајући затим мислено у својој усамљености тај поглед, који је изражавао право на слободу, она дође, као и увек, до једног закључка — до свести о своме унижењу. „Он има право да отпутује камо хоће и кад хоће. Не само да отпутује, него и мене да остави. Он има сва права, ја немам никакво. Али, знајући то, он није требао то да ради". Али шта је он учинио?... Он је погледао у мене хладним, строгим погледом. Разуме се, то је неопредељиво, неопипљиво, али тога пре није било, и овај поглед много значи", мишљаше она. „Овај поглед показује да отпочиње хлађење".

И ма да се она убедила да отпочиње хлађење, она ипак није имала шта да ради, није могла ни у чему изменити своје осећаје према њему. Она је могла, исто онако као и пре, једино љубављу и примамљивошћу да га задржи. И онако исто, као и пре, занимањем дању и морфином ноћу, могла је заглушити страшне мисли о томе, шта ће бити, ако је он престане волети. Истина, било је још једно сресство: не задржавати га, — за то она није хтела ништа друго осим љубави, — али зблизити се с њим, бити у таквом положају да је не оставља. То је сресство било развод и брак. И она је почела то да жели и решила се да пристане на то, чим би јој он или Стива поменули о томе.

У таквим мислима она је провела без њега пет дана, оне исте дане, у које је он одсуствовао од куће.

Шетње, разговори с кнегињицом Варваром, посећивања болнице, а што је главно, читање, читање књига једне за другом, заузимало је све њено време. Али шестог дана, кад се кочијаш врати без њега, она осети да већ није у стању ничим да заглуши мисли о њему и о томе, шта ли он тамо ради. Баш у то време кћи јој се разболе. Ана се заузе око ње, али је и то није могло разонодити, тим пре што болест није била опасна. Ма како да се стараше, она није могла да воли ову девојчицу, а претварати се да је воли, није могла. Пред вече тога дана, оставши сама, Ана осети такав страх и бојазан за њега да се беше решила да иде у град, али, размисливши добро, она му написа оно противоречно писмо, које је Вронски примио, и не прочитавши га, посла га по нарочитом човеку. Сутрадан изјутра она доби његово писмо и покаја се за своје. Она је са страхом очекивала понављање оног строгог погледа, који он баци на њу, одлазећи, — особито кад сазна да девојчица није била опасно болесна. Али ипак јој беше по вољи што му је написала. Сад је Ана већ признавала у себи да му је она на терету, да он са жаљењем оставља своју слободу и враћа се њој, па ипак се, без обзира на то, радовала његовом доласку. Нека му је и тешко, али нека је ту са њом, да га она види и зна сваки његов покрет.

Она је седела у гостинској соби испод лампе, са новом књигом Тена, и читала, ослушкујући звуке ветра на дворишту и очекујући сваког минута долазак екипажа. Неколико пута чињаше јој се да је чула звуке точкова, али се варала; најзад зачуше се не само звуци точкова, него и узвик кочијаша и потмули звук у покривеном улазу. Чак и кнегињица Варвара, која се занимаше пасјансом, потврди то, и Ана, планувши, устаде, али, место да иде доле као што је пређе два пута ишла, она застаде. Одједном је обузе стид због своје обмане, али још више страх од тога, како ће је он примити. Осећај увреде већ је прошао; она се бојала само израза његовог незадовољства. Она се сети да је кћи већ два дана сасвим била здрава. Беше јој шта више криво на њу, што се опоравила баш у оно време кад је било послато писмо. Затим се сети њега, да је он ту, сав, са својим рукама и очима. Она чу његов глас. И заборавивши све, радосно му потрча у сусрет.

— Ну, како је Ањи? — плашљиво рече он оздо, гледајући у Ану, која силажаше к њему.

Он је седео на столици, а лакеј му скидаше с ноге топлу чизму.

— Добро је.

— А ти? — рече он, отресајући се.

Она узе обема рукама његову руку и повуче је својој талији, не спуштајући с њега очију.

— Ну, врло ми је мило, — рече он, хладно прегледајући и њу, и њену фризуру, и њену хаљину, коју је она, он је то знао, обукла за њега.

Све му се то допадало, али већ толико пута му се допадало! И онај строго-камени израз, којега се она тако бојала, заустави се на његовом лицу.

— Ну, врло ми је мило. А ти јеси л' здрава? — рече он, убрисавши рупцем мокру браду и љубећи јој руку.

„Све једно“, мишљаше она, „само нек је он ту, а кад је ту, он не може, не сме да ме не воли“.

Вече је прошло срећно и весело у друштву с кнегињицом Варваром, која му се жаљаше да је Ана у његовом одсуству узимала морфин.

— Шта да радим? Нисам могла да спавам... Мисли су ми сметале. Кад је он ту, ја никад не узимам. Готово никад.

Он исприча све о изборима, а Ана је умела питањима да га изазове баш на оно, што га је веселило, на његов успех. Она му исприча све што га је интересовало код куће. И сви извештаји њени беху највеселији.

Али доцкан у вече, кад остадоше сами, Ана, видећи да је опет потпуно овладала њиме, хтеде да збрише онај тежак упечатак погледа због писма. Она рече:

— Признај да ти је криво било што си добио писмо, и ниси ми поверовао?

Тек што је то казала, она појми да јој то није опростио, ма како да је љубавно био расположен према њој.

— Да, — рече он. — Писмо је било тако чудновато. Час Ањи болесна, час си сама хтела да дођеш.

— То је све било истина.

— Па ја и не сумњам.

— Не, ти сумњаш. Ти си, ја видим, незадовољан.

— Ни једног минута. Ја сам само незадовољан тиме, што ти као да нећеш да верујеш да има обавеза...

— Обавеза да се иде на концерат...

— Али нећемо о томе да говоримо, — рече он.

— Зашто да не говоримо? — рече она.

— Ја хоћу само да кажем да могу искрснути неопходни послови. Ето сад ми треба ићи у Москву због куће... Ах, Ана, зашто си тако раздражљива? Зар ти не знаш да ја без тебе не могу да живим?

— А ако је тако, рече Ана одједном промењеним гласом, — онда ти је тежак овај живот... Да, ти дођеш на један дан и одеш, као што раде...

— Ана, то је сурово. Ја сам цео живот готов да дам...

Али она га не слушаше.

— Ако ти пођеш у Москву, и ја ћу. Ја нећу да остајем овде. Или се морамо растати, или живети заједно.

— Та ти знаш да је то моја једина жеља. Али за то је...

— Потребан развод? Ја ћу му написати. Ја видим да овако не могу живети... Али ја идем с тобом у Москву.

— То изгледа као да ми претиш. Па ја ништа тако не желим, као да се не растајем с тобом, — смешећи се рече Вронски.

У његовим очима сину поглед, кад он изговараше ове нежне речи, али то није био само зао и хладан поглед озлојеђена човека, кога гоне.

Она је видела тај поглед и тачно је погодила његов значај.

„Ако је тако, онда је то несрећа!" говорио је тај његов поглед. То је био тренутни утисак, али га она никад није могла заборавити.

Ана написа писмо мужу, молећи га за развод брака, и крајем новембра, раставши се с кнегињицом Варваром којој је требало ићи у Петроград, заједно с Вронским пређе у Москву. Очекујући сваког дана одговор од Алексија Алаксандровича, а одмах затим и развод брака, они се сад настанише заједно као супрузи.

С руског преводи
**М. Сретеновић.**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

# ХРОНИКА

## О ЕСНАФИМА ДО 1847 ГОД.

Еснафи овога доба јесу једним делом удружења приватно правнога карактера а једним јавно правног, у циљу заштите произвођача, т. ј. занатлија и трговаца.

Сама реч „еснаф“ по свој прилици је арапског порекла, одакле је преко Турака дошла до српског народа.

У X в. у Византији налазимо *σύστημα* — удружења занатлија и трговаца, или еснафе.

У XIV в. код Срба се еснаф звао лонџа, према грчком *λοντσα*, а талијанском loggia. Еснафи у Срба доводе своје порекло од грчких. Доселивши се на Балканско Полуострво, Срби су долазили у додир са многим народима. Где где после доласка једни су друге асимиловали.

Највише су додира Срби имали још од свога доласка, па кроз цео период средњега века са Грцима. Народ тај, — чије је име тако славно постало у историји старих народа, који је у својој култури и философији надмашио све остале народе тога доба, — дошавши у додир са Србима, природно је на ове утицао. Утицај византијски на Србе не опажа се само у вери, обичајима, законодавству, већ и у појединим удружењима радних снага.

Организација рада у занатству и трговини у Грка, утицала је на установљење истих организација код Срба.

Лутајући по Балканском Полуострву; путујући начином дивљачких народа, Срби не могаху одмах по свом сталном настањењу развити и трговину, индустрију и занате. Трговину су водили странци: на југу Византињани, на западу Млечани и Дубровчани.

Услови за почетак и даљи напредак индустрије, може се рећи, нису ни постојали. Занатство не егзистираше. Све по-

требе подмириване су грубим израђевинама у самом племену. Главно занимање Срба у прво време по доласку у своју нову домовину беше сточарство. Но сталним настањењем, угледајући се на народе са којима дођоше у додир, постепено почеше да се и занатима баве. Наше занатство води порекло и носи обележје једним делом од византијског занатства, а другим делом од занатства Млечана и Дубровчана. Занатлије су се, по угледу на грчке, организовали у еснафе.

У Грчкој у X веку поједине занатлије и трговци имали су своје еснафе. О томе нам сведочи један кодекс написан за време Лава VI, који поред одредаба црквене садржине, садржи још и друге одредбе које се тичу заната и трговине, под насловом *τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*.[1] Из тих одредаба види се да је еснаф био средишна тачка за све радње. Унутрашњи живот еснафа није довољно познат. Еснафи овога доба у Византији били су аутономна тела са статутима које је цар потврђивао. Да ли су ови еснафи ишли и на заштиту потрошача не може се рећи, као што се може рећи да су ишли на заштиту својих чланова, којима су хтели да осигурају монопол радиности на пијаци. — На челу еснафа стоји еснафски старешина, који руководи свима пословима. Ступање у еснаф није било принудно. Онај који хоће да буде члан еснафа мора да је частан и честит, за њега пред префектом морају да јамче о томе 5 чланова еснафа.

Изгледа, да је пријем у еснаф био без тражења нарочитих доказа о способности. Код неких се испитивала морална, интелектуална и физичка способност кандидатова. При ступању у еснаф, сваки мора положити у еснафску касу 6 нумизмата (око 15 дин.), па тек онда може обављати радњу. — Казне у погледу преступа еснафских статута биле су свирепе. Ономе, ко би свога помоћника нагонио на нечасне радње, одсецала би му се рука.

Ми немамо извора, који би нам бар приближно стање наших еснафа у прво време показали. Али и поред тога може се са доста тачности рећи, да су наши први еснафи, па и еснафи из XIV века били организовани скоро као грчки. То потврђују и наша законодавства из XIV в., којима се ишло на то да се број занатлија ограничи, како се не би стварала утак-

[1] Dr. Hans Gehring: Das Zunftwesen Konstantinopels in X Jahrhundert, — ein vortrag über „le livre du préfet“ (Jahrbuch 1909).

мица међу њима самима и тиме им наносила штете. Тако светостефанска хрисовуља наређује, да где би било по селима мајстора, па би један мајстор имао више синова, онда један има да остане код очевог заната, а други се придружују осталим работницима[1]. Исто то наређује и дечанска хрисовуља.

## I

Од доласка Срба на Балканско Полуострво па до XIV века нема никаквих података, на основу којих би могли утврдити да су еснафи постојали, као и њихово стање. У XIV веку наилазимо на еснафе, али колики је њихов број, као и колико су бројали чланова није познато. Еснафи су у то доба постојали само за занатлије.

За време цара Душана наилазимо ове занате: ковачки,[2] грнчарски,[3] златарски.[4] Ковачи су у старије време били Срби, то је њихов занат био; у последње време па и данас њиме се баве махом Цигани.[5]

У изворима даље наилазимо на ове занатлије: шавце (кројаче одела). Њих има неколико врста: свитари,[6] кожуари (кожушни),[7] и скорњани.[8] Затим наилазимо на цегарски занат (обућарски — τξανναρωι —),[9] котларски (казанџијски),[10] дрводељски,[11] зидарски,[12] каменарски[13] и седларски.[14]

За време турског господарства, одмах после пропасти српскога царства, српски народ почео је да се повлачи северу, а с њим су се заједно кретале и занатлије. Но већина занатлија остаде на свом месту и предаде се својој судбини. Због тога

[1] Ст. Новаковић: Село, стр. 67.

[2] Гласник XV, стр. 270 Деч. Хрисовуље стр, 22, 61. Mon. Serbica 63, 91. Споменик III стр. 42.

[3] Гласник XV, стр. 270; Споменик III стр. 42; Спом. IV стр. 17.

[4] Спомен. IV стр. 7; Mon. Serbica, 63, 98, Закон Ст. Душана стр. 133.

[5] М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија стр. 115.

[6] Споменик III стр. 44.

[7] М. Пуцић, Споменици књ. I стр. 82.

[8] Споменик IV стр. 7.

[9] Даничић, Рјеч. књ. III стр. 454, Спом. III, стр. 44.

[10] Деч. Хрисов. стр. 125.

[11] Споменик IV стр. 7.

[12] Гласник XV стр. 304; Даничић Рјечник I стр. 378.

[13] Деч. Хрис. стр. 125.

[14] Деч. Хрис. стр. 61: Mon. Serb. стр. 209.

су у већим градовима Македоније и Старе Србије занати напредовали и поред турског господарства, док је код онога живља, који оде северу занатство скоро пропало. — Бесни и осиони због своје јачине, охоли и поносити због свога господства, Турци не хтедоше да се баве занатима. Њихов је посао био ратовање, а потчињени су имали радити. Но мало по мало па и сиротнија класа Турака отпоче да обавља неке занате.

Срби се махом склањаху у села далеко од главних друмова. На селу живљаху у великим задругама. Некретна својина и сви алати беху заједнички. Све потребе подмириване су радом задругара. — Но и поред тога при крају турске владавине развише се неки занати, као ковачки, ћурчијски, качарски, дунђерски, конопчарски и лончарски.[1] Али ипак, овде се занати јављају као споредно занимање поред земљорада као главног. Постанак данашњих заната управо се и изводи из старих српских задруга.

Код оних Срба који остадоше у Македонији и Ст. Србији занатство је напредовало. Поставши господарима, Турци су за себе задржали оне занате који су били лакши. По предању Срби су имали ове занатске еснафе: терзијски, бешчијски (платнарски), апекчијски (свиларски), ћурчијски, папуџијски (који се делио на дустабанџије — само за папуче — и чизмаре), кожуарски, казанџијски, калајџијски, дукмечијски (свећњаке, аване), тенећеџијски, урганџијски (ужарски), мутавџијски, самарџијски, мумџијски (сапунџијски), качарски или бачварски, ковачки, кујунџијски, грнчарски, дунђерски, механџијски, екмекчијски или хлебарски, симиџијски, бакалски и баштованџијски (свега 25).

Еснафи, који су били привилеговани само за Турке ови су: туфекчијски (пушкарски), бичакчијски, налбантски (потковачки), сарачки, абаџијски, самарџијски, табакчијски (кожарски), лулеџијски, дограмаџијски (за дрвенарију), демирџијски или гвожђарски, таћаџијски, олачки или дрндарски, берберски, ханџијски, кафеџијски и касапски (свега 17).[2]

Од ових еснафа, који су поглавито у Скопљу постојали, остали су и данас многи.

[1] Ђ. Ранојевић, С. Е. 1903 г. бр. 3, стр. 26.

[2] М. В. Веселиновић: Еснафи у Скопљу — Чупић. Год. XV стр. 231—232.

Код оних Срба, који се, повлачећи испред Турака, кренуше северу, по неки су имали и самосталне радње, неки су радили код онога коме су радили, као: терзије, ћурчије и качари; неки су пак ишли од места до места: као дунђери, опанчари и ковачки Цигани.[1]

По варошима беху већином Турци; поред њих бејаху и друге народности, као: Грци, Цинцари а по нешто и Срба. Последњи су били дућанџије, па како су ближе становали са Трр-цима, то их је народ нерадо гледао.[2] Турци су обављали оне занате који нису били у противности са њиховим религиозним осећајима, или које нису из наслеђених предрасуда презирали.[3] Но вароши беху слабо насељене, оне не пружаху довољно услова за успешно развијање заната. Боље нешто у том погледу стајаше Београд, али и овде услови не беху најповољнији.[4] Занати су се организовали у еснафе. Има знакова по којима се може закључити да су у Београду постојали еснафи за време турског господарства. Постоји на име молба тројице берберских мајстора, која је упућена кнезу Милошу 1829 г., и из које се види, да су бербери под Турцима имали свој еснаф.[5] Али колики је био њихов број, колико су бројали чланова као и како су изгледали није познато.

Но ако скренемо пажњу на то, да су еснафска уређења за време Турака иста у Мостару као и у Скопљу, можемо не баш са великом тачношћу, дати слику ондашњих еснафа у Србији.[6]

[1] Ђ. Ранојевић: Еснафска Уредба — Срп. Економист за 1903. г. бр. 2 стр. 12.

[2] Караџић, Даница бр. 102.

[3] Dr. Sreten Kuželj: Zur Entwiklung der Handwerkfrage in gegenwärtigen Serbien — стр. 5.

[4] Dr. Sr. Kuželj: Z. E. d. H. in. g. S. стр. 6.

[5] Држ. Архива — одељак за Београд од 1825—1829.

[6] То изгледа у толико тачније, што се и причање једног старог занатлије скоро поклапа са овим. Тај старац прича, да је инспектор турски одседао на Батал-џамији и ту му на диван долазиле све старешине еснафске, и сви који су хтели да постану правим мајсторима. Он је после ове, уз нарочиту врсту свечаности, производио за мајсторе. Инспектор је собом носио неке књиге и султаново писмо којим је наименован за инспектора. То време када је он долазио сматрано је као нека светковина, која се завршавала у игри и весељу на Батал-џамији, где је инспектор одседао. Долазак његов био је периодичан.

— Еснафи су прописивали да шегрт има да служи 3 године ако га мајстор не би хранио, а 4 год. ако га је одевао и хранио. Чирак је ступао на занат са одобрењем очевим или старатељевим, утврђујући неки известан усмени уговор, кога су се тачно придржавале обадве стране. Склапајући уговор, отац или старатељ преносио је сву своју власт на мајстора, дајући му за право да му сина не жали, да га може терати и на кућевне послове, и да га може и шамарати. „Моје кости, а твоје месо“ — говорио је обично отац, предајући сина у аманет мајстору.

Положај шегрта није био баш сјајан, ма да је однос између њега и његовог мајстора био скоро идеалан. Еснафи су били утврдили да шегрт само прве године може поред дућанских послова радити и остале кућевне послове; али то је било већ прешло у обичај, да шегрт као најмлађи и у дућану и у кући ради све послове. Против тога се није нико бунио.

После одређеног рока шегрт је постајао ишчија, и уз то добијао тестир — дозволу за отварање радње. Но тестир се није одмах давао ишчији. Требало је да као такав проведе још годину две и код другог мајстора, како би се у занату што боље усавршио и зарадио новаца, који му је за отварање самосталне радње потребан. Тестир је даван ишчији уз нарочиту свечаност, и за њега се плаћало. За тестир се може платити и пре истека рока који је потребан ишчији. Тако су га плаћали унапред шегрти; мајстори за своју децу, која су још на сиси, или која се нису још ни родила. — Млади мајстор је без икаквог испита увођен у еснафски списак. Али и ако је стекао право да отвори дућан, ипак није сматран за „правога“ мајстора.

Постати „правим“ мајсторем није било обавезно, али ко је хтео то бити, требао је да чека 15—20 година на долазак „великог чосма“ (Јахибабе) из Цариграда, кога је одређивао султан ради прегледа свих еснафа у његовом царству, и за то му давао свој ферман. Нови мајстори, који су хтели да постану „правим“ погађали су се с њим око цене за коју ће их признати за праве мајсторе, пошто нарочите утврђене таксе није било.

По утврђеној цени давао им је благослов и уписивао их у своју књигу. То се у Босни звало „кушатма“.[1] После „ку-

[1] Никола Гр. Бјелокосић: Мостар некад и сад — „Звезда“ за 1901 год. стр. 312—317.

шатме“ постаје се прави мајстор. — Велики чосем био је највиша надзорна власт. На челу еснафа стоји еснафски старешина, који руководи свима пословима. За њим долази чауш. — Скуп еснафлија надлежан је за решавање већих спорова и кривица; за мање спорове надлежан је старешина са чаушем и првим мајсторима. Еснаф је обично празновао извесног свеца; имао је барјаке на којима је слика свечева била.

II

За време аустријске управе у Србији (1718—1739 год.) наилазимо на трговачки еснаф. Да ли је трговачког еснафа било и пре овог времена не може се рећи. — Срби трговци, по угледу на ондашње Немце у Београду хтедоше да добију јаке гаранције за трговину. Преко принца Александра, августа месеца 1725 год. послаше молбу Дворском Већу у Беч, а уз то за ту исту ствар одоше цару лично: Максим Хаџи-Петровић, Адам Бранковић, Новак Петровић, Стојко Јовановић, Стефан Радивојевић, Михаило Јовановић, Радосав Симоновић, Максим Петровић, Риста Петровић, Радован Радовановић, Петар Вуковић, Никола Томић и Стојан Вуковић.[1] Правила уредбе за овај трговачки еснаф беху потврђена ускоро после одласка депутата. На основу те уредбе у Београду се основа трговачки еснаф за све Србе трговце. По тој уредби српски трговци су могли увозити и продавати мануфактурне и индустријске фабрикате како из Аустрије тако и из Турске и Немачке.[2] По српским варошима могли су продавати робу само српски трговци. Срби трговци из Београда имали су уз то још и право да робу носе и продају по панађурима и заветинама.

Ко тргује робом а не припада еснафу, сматран је за кријумчара; сва се његова роба продавала, а добивени се новац делио на три дела. Један део припадао је цркви св. Архангела у Београду, други еснафској каси, трећи Администрацији.[3] По уредби трговци су имали свога судију: Kauffmansrichter, који је пресуђивао у споровима између трговаца. За веће спорове обраћали су се Администрацији.

[1] Dr. Драг. М. Павловић — Kriegsarchiv, акт од августа 1725.

[2] Dr. Драг. М. Павловић: Аустријска владавина у Србији. стр. 39.

[3] Ibid.

Први члан те уредбе наређивао је да грађани имају уредно са својом породицом да походе цркву.

По чл. 15 сваки трговац морао је да се ожени за годину дана, а ако не буде хтео, а живи раскалашно — кажњава се. На основу чл. 19 поменуте Уредбе, ако ко претрпи какву штету (пожар итд.) накнађује му општина.

Године 1735 еснафска уредба трг. еснафа у Београду подвргнута је ревизији од стране Дворског Већа у Бечу, у циљу да се измењеним одредбама католичка пропаганда потпомогне. Чланом првим стицали су право католици на све оно што и српски трговци („im fall sich aber ein oder andere zu der Graeci ritus unirten oder auch römisch-catholisch. Kirchen begeben würde, er dessentwegen von seinen vorhinigen Priwilegien, Freyheiten und allübrigen utiliteten nicht ausgeschlossen werden noch ihm einigen Eintrag von dennen orientalischen genossen beschehen“).

Но како је тиме претила опасност Србима, Београђани ту измену нису хтели да приме („Diese Priwilegia seyndt nicht ad effektum gekommen weilen die Räzische handelsleuthe solche in dieser Conformität nicht anverlangen“.)

* * *

Са ослобођењем Србије настаје полет у занатству. Добивши слободу, становништво се стаде враћати из збегова. Села и вароши у погледу људства беху коракнуле.[1] Самосталне занатлије, биле су искључиво по варошима. Занати се почеше умножавати; поједине занатлије по угледу на оне из Аустрије и на оне из Старе Србије и Македоније, Босне и Херцеговине[2], који већ бејаху организовани у еснафе, а по упуству занатлија који отуда долажаху — почеше и сами да се организују у еснафе. Тако је 24 јуна 1824 год. основан први и уједно и најстарији од свију досадашњих еснафа — еснаф терзијско-јорганџијско-памуклијашки.

Земљиште беше погодно за даље развијање еснафа. До године 1830, када је Турска признала независност Србији, број

[1] Године 1829 то је потврдио сам кнез Милош пред графом Карамуром.

[2] Ђ. Ранојевић, С. Ек. 1903, бр. 3. стр. 26 мисли да су само по угледу на аустријске наши еснафи организовани, док Dr. Sr. Kuželj, стр. 9. мисли да су они образовани и по угледу на оне из Старе Србије, Босне и Херцеговине. И ми смо тог мишљења.

еснафа био је 18 и то: терзијска 3; мутавџијско-ужарска 3; абаџијска 2; ћурчијска 2; и по 1 терзијско-јорганџиски, терзијско-кројачки, златарско-ливачки, пушкарско-ножарско-поткивачки, сапунџијско-свећарски, асурџијски, аласки, и млекарско-бозаџијски.[1] Од тог броја већина долажаше на Београд; тако 1825 год. на њ долажаху осам еснафа, или 6 чисто занатлијска, а 2 занатлијско-трговачка.[2]

Од 1830 до 1847 год. број еснафа достигао је цифру 61; то беху: 11 абаџијска; 8 лебарско-пекарска; 5 терзијска; 5 ћурчијска; 4 бојаџијска; 4 обућарско-сарачка; 3 чизмарско-папуџијска; 3 ковачко-поткивачка; 3 свећарско-сапунџијска; 3 мутавџијско-ужарска; 2 опанчарска; 2 лончарска; 2 берберска; и по 1: столарско-коларски, зидарско-тесачки, туфегџијско-кантарџијско-ножарски, табачко-туфегџијски, баштовански, и димничарски[3]. —

Еснафи овога доба били су удружења приватно-правног карактера.

Сваки еснаф је имао правила, која су имала карактер међусобног уговора, а која су подлежана одобрењу и потврди надлежне полицијске власти и за чланове еснафа била су обавезна.[4] Испит је био средство за ступање у еснаф. На испиту је кандидат требао да изради задату пробу, а уз то да плати неке таксе. Надзор над еснафима водила је полицијска власт преко општинске. Она је општинским властима издавала упуства, како да се опходе у решавању спорова између еснафа, при чему је морало да се води рачуна о месним обичајима. Министарство унутрашњих дела издало је наредбу 11 септ. 1845 год. П№ 4694, да се спор између табачког с једне и папуџијског и чаруџијског еснафа с друге стране реши „по постојећим дојакошњим обичајима“.

Нарочитог закона, нарочите уредбе о еснафима није још било. То је највише шкодило самим еснафима. Због тога су многи узимали иницијативу на себе, да код књаза издејствују једну уредбу о еснафима.

22 септембра 1825 год. би послата молба београдских лончарских трговаца у Крагујевац кнезу Милошу, у којој беху

[1] Ђ. Ранојевић, С. Е. 1903 бр. 3. стр. 26.

[2] Држ. Архива — молба свих београдских еснафа од 16 марта 1825 г.

[3] Ђ. Ранојевић, С. Е. 1903 бр. 3. стр. 26.

[4] Ђ. Ранојевић, стр. 27.

правила за њихов еснаф, који су они сами по свом нахођењу саставили, молећи књаза да их одобри. Та правила састојала су се из 7 тачака:

1) Странац који је дошао па отворио трговину, има да плати у еснафску касу 250 гроша; 2) овдашњи, који је извесно време служио као калфа, па хоће да отвори дућан са̂м за себе, има у касу да положи 100 гроша; 3) кад би који из другог еснафа дошао да отвори дућан са̂м за себе, платиће у касу 150 гр.; 4) сваки дућан плаћа на недељу 5 пара у касу; 5) други дућани који нису у еснафу а држе лончарски еспап, плаћају по 10 пара у касу; 6) који би преступио заповести и наредбе еснафске, казниће се 1—5 фунти воска за цркву, и с 5—25 гроша за касу — и то за мање погрешке; 7) за веће погрешке како еснаф за право нађе. — У молби се још јавља да је за устабашу изабран Ђорђе Ставра, који је на тај начин био први старешина лончарског еснафа у Београду.[1]

На ову молбу дошло је ово решење кнежево:

„№ 1703.

„Предложено представленіе лончара Бѣоградски за установленіе особитогъ еснафа под именом: „еснафа лончарскогъ“ — одобравам, и заповедамъ, да права од њи сами у седамъ точка сочинѣна, свакій, кога се касаю, наблюдавати има; но съ тимъ примѣчаніемъ: да точку прву тако препначе: да страни, кои би дошао отворити трговину лончарску, има платити у кутію лончарску не 250, но само 150 гроша. — У Крагујевцу 29 септ. 1825 — Милош Обреновић“.

## III

У Београду је била нарочита надзорна власт за све еснафе — Опчество, која је с почетка била чисто приватна установа и била састављена из представника свију еснафа. Тек године 1822 у њ су ушла 4 судска представника.[2] Задатак те надзорне власти био је да води надзор над еснафима и да посредује између еснафа с једне и државе с друге стране.

Еснафи нису имали принудне силе пошто нису почивали на позитивном законодавству. Положај њихов због тога бивао је све тежи. Ставивши себи у задатак, да регулишу утакмицу,

[1] „Видовдан“ за 1864 г. бр. 110.

[2] Писмо кнеза Милоша од 1822 год. Деловд. М. У. Д. 1822, бр. 1217.

не могаху тај задатак извести. Занате су обављале и нееснафлије. Калфе су такође без положеног испита обављали занате. Поред тога занате обављаху не само неисправне занатлије, него и трговци и чиновници;[1] па и занатлије које долажаху са стране не хтедоше да ступе у еснафе.[2] Уз то је из ондашњег Устава — хатишерифа од 1838 г. односно 1839 г. изведена слобода рада и занимања, а из чл. 45, који гласи: „Будући да є трговина у Сербіи свободна: то свакій Сербинъ може ю упражнявати свободно, и неће се никадъ дозволити и најманѣ ограниченіє ове свободе, само ако княз у согласію са Совѣтомъ земаљскимъ времено ограниченіє когъ предмета трговине не нађе неопходимъімъ“. Из тога члана који говори о слободи трговине, изведено је начело слободе рада. И само министарство унутрашњих дела једним актом од септембра 1844 г. П№ 4210, позива се на горњи члан (45) Устава од 1838 год. и вели: „од кудъ слѣдује да се никоме ни занати забранити не могу“ и т. д.

Све је ово подстицало жељу код занатлија за једном еснафском уредбом, која би за све занатлије имала обавезну законску силу. Полицијска власт, под чији надзор долажаху еснафи, у многим питањима је често лутала и долазила у противност са самом собом, не знајући у многим приликама да нађе излаза.[3] По варошима су се отварали дућани који су ишли на штету занатлија.[4]

Услед многих жалби министарство унутрашњих дела израдило је и Совету[5] на разматрање поднело законски пројекат о уређењу еснафа. Он се тицао само занатлија, а за трговце био је поднет други пројекат. Први пројекат носио је наслов: „Обштиї еснафа занатлија поредакъ у княжевству Србіи“. Главне су му одредбе:

1. „Упражњавање заната свакоме је слободно „по опште народној Уставом дарованој слободи“, али ако занатлија није члан еснафа не може држати калфе и чираке.

[1] Држ. Архива: Жалба папуџија од 3 февр. 1827 г.; жалба сапунџија од 19 јуна 1823 г.

[2] Држ. Архива: Жалба механџијског еснафа од 1822; жалба свих београдских еснафа од 16 марта 1823 г., жалба терзијског и шустерског од 5 окт. 1839 г.

[3] Dr. Kuželj. *Z.* e, стр. 14.

[4] Ђ. Ранојевић, С. Е. стр. 4, бр. 39.

[5] Све жалбе еснафа упућиване су Совету, те је он при овом пројекту њих имао у обзир.

2. Забрањује се торбарење и продаја израђевина ван места радње, изузев на панађурима и „седмичним пијацама“.

3. Мајстор може радити занат само у месту становања у коме сноси државне и еснафске терете.

4. Циљ је еснафу унапређење занатских вештина, а особито да се стара о примању, образовању и владању ученика, калфи и помоћника; да рукује еснафском имаовином; да се стара о удовицама и сирочади умрлих мајстора.

5. Мајстор не сме у своме дућану продавати израђевине туђега заната, осем ако у дотичном еснафу задобије право мајстора.

6. Сваки еснаф има калфеног оца, чија је дужност старати се о свима калфама, налазити им рада, на случај болести указивати им потпору и негу.

7. При ступању на занат шегрт мора прво да посведочи писменост; калфенски испит био је обавезан.

8. У еснаф ступити и вадити се за мајстора може свако, ако занат ради бар годину дана (са̂м или код другога) и ако је писмен; мајсторски испит био је такође обавезан.

9. Ко није члан еснафа, а држи калфе и шегрте подлежи новчаној казни до 20 талира“.[1]

Овај је пројекат дат прво на оцену једној комисији, која је на њ ставила своје примедбе које су се састојале у томе: да се забрани болтаџијама да доносе еспап из других земаља, па да их на комад продају; да мајстори не могу радити по селима; и да се постане мајстором треба провести 8 година као шегрт и калфа.

Али се министарство у спроводном акту од 21 јуна 1845 год. П№ 3131 није сложило са тим одредбама.[2]

Београдска је општина пак хтела да за еснафе у Београду прибави законску важност. Она је ради тога израдила пројекат и поднела га Совету готово у исто време кад је поднесен и пројекат од стране мин. унутрашњих дела. Овај пројекат садржавао је одредбе о трговцима, занатлијама и механџијама. Његове су важније одредбе:

„Нико не може водити две радње ни два дућана држати; занатлија сме да продаје израђевине само свог заната; забра-

[1] Ђ. Ранојевић, С. Е. бр. 4, стр. 39.

[2] Дневник М. У. Дела 1845 год. № 3131.

њује се раскошни живот; забрањује се и казни превара при продаји; вересија преко 100 гроша сумњива је, те отуда трговац ни занатлија не смеју више вересије давати; трговачки протоколи снабдевени еснафским печатом имају полудоказну силу.[1]

Совет ради проучавања поднесених пројеката одреди комисију, у којој бејаху: Аврам Петронијевић, И. Гарашанин, Стојан Симић, Стефан Стефановић и Јован Гавриловић — која је имала да из оба поднесена пројекта састави нов пројекат еснафске уредбе. Она састави нов пројекат и 20 марта 1846 г. пошаље га Совету, који га са малим изменама усвоји. Овај пројекат потписан је 26 јуна 1847 г. В№ 829, а обрародован 14 августа 1847 В№ 1269 и исти и данас важи као Еснафска Уредба.

## IV

Положај у коме се Србија налазила у времену постанка ове уредбе, био је такав, да се домаћа индустрија није могла заштитити високим царинским ставовима. Еснафска Уредба требала је да буде средство којим би се тај циљ постигао. — Да у главним цртама прегледамо овај позитивни закон.

Занати и трговине делиле су се на еснафске и нееснафске (§ 1).

У еснафске (§ 92) Уредба убраја:

I трговину

1. болтаџијску
2. бакалску
3. лончарску.

II занате

1. кројачки за терзије и шнајдере
2. абаџијски
3. ћурчијски
4. папуџијски с чизмарским
5. опанчарски
6. лебарски за пекаре и симиџије или фурунџије.
7. свећарски и сапунџијски
8. ковачки и браварски
9. котларски с лимарским
10. столарски (догмаџијски)
11. коларски

[1] Ђ. Ранојевић, С. Ек. бр. 4, стр. 39.

12. табачки
13. лончарски
14. бојаџијски
15. асурџијски
16. пинтерски
17. кујунџијски
18. пушкарски (туфегџијски)
19. берберски
20. зидарски и дунђерски

Неесnафске радње је радио сваки слободно. Еснафском мајстору допушта се да поред свог заната може радити и онај који неесnафлије раде. Осим тога, сваки онај који буде знао какав занат да ради, може исти радити као крпач са̂м и са својим укућанима, без шегрта и калфе, али и то по одобрењу надлежне полицијске власти (§ 123 дод.).

Да се постане мајстором мора се положити мајсторски испит, пошто се претходно положи калфенски.

Шегрт се прима на занат с одобрењем очевим или туторовим; он мора да је писмен и да извесно време пробави на занату код мајстора, које зависи од уговарајућих страна. За учење шегрт или плаћа или му за то служи. Да би постао калфа, шегрт мора да положи испит, на коме мора да се утврди, да ли је дотични кандидат научио све радње које су калфи потребне. По положеном испиту издаје му се калфенско писмо, које треба да је потврђено еснафским печатом, потписом старешине еснафа и потврдом надлежне полицијске власти.[1]

Калфа на испиту за мајстора, поред теоријског дела, треба да „своје знање самим послом практически покаже и осведочи" (§ 59). Ако кандидат положи испит издаје му се мајсторско право.[2]

Ко постане мајстор има право да:

1. наруџбине од послова свога заната може примити од свакога.

[1] За калф. писмо плаћа се 3 цванц.; што је преведен у калфенски протокол 1 цв.; и сваком члану комисије по 2 цв. (§ 36).

[2] За мајсторско право плаћа се 2 цес. дук. (исто толико и трговац); што је преведен у еснаф. протокол 2 дук. (трг. 4); за скуп еснафа због њих 2; дијурне сваком члану по 3.

2. своје израђевине може држати и продавати у отвореном дућану, а тако исто може их на вашаре шиљати и тамо сходно полицијским одредбама продавати.

3. своје израђевине може држати код трговаца или мајстора и по другим местима, а нарочито у оним, у којима за подмирење потреба нема довољно мајстора.

4. алат може справљати сам као и сировине.

5. може држати ученика, калфи и помоћника колико год хоће и може (§ 73).

Мајстор може у свом дућану поред својих израђевина држати и продавати мешовите еспапе од других заната и трговине, особито оне које су за свакодневну потребу нужни.

После смрти мајсторове, његовој се удовици допушта да уз припомоћ калфе или помоћника продужи занат. На то ће имати право све донде док се не преуда.

Сви мајстори који једне исте или сродне занате раде (исто тако и трговци) састављају еснаф, чији је циљ да ради у корист занатлијског и трговачког реда и да се стара да се занати и трговине што боље развију и процветају (§ 100).

Еснафи се оснивају по одобрењу министр. унутрашњих дела (доцније мин. Нар. Прив.), и за оснивање једног еснафа потребно је најмање 12 чланова (§ 90). Али кад министарство увиди потребу за устројство еснафа, одобриће да се еснаф може основати и са мањим бројем чланова. Мешовит еснаф састављају мајстори из једног еснафа, са мајсторима који још немају свој еснаф, па били ти занати и разнородни.

Члан еснафа не може бити:

1. ко је био осуђиван (због крађе, похаре или кривоклетства).

2. коме се суди због каквог криминалног дела, и који је од тог суђења само привремено ослобођен; или који се под стечајем налази.

На челу еснафа стоји еснафски старешина који се сваке године бира на еснафској скупштини. Он има да се стара да се интереси и права еснафа не повреде; да руководи касом; да расправља несугласице између самих мајстора, или између мајстора с једне и калфи и шегрта с друге стране, уз припомоћ још 2 члана; да настојава да се сваки члан еснафа управља по правилима Уредбе.

Кад је старешина спречен, заступа га помоћник, који му уз то при пословима у раду потпомаже.

Еснафи стоје под надзором полицијске власти. Тај надзор полиција је вршила преко свога комесара, који је доцнијом изменом укинут, а све његове дужности пренесене су на старешину еснафа.

Еснафи имају своју касу, одакле се чине издаци: на потпомагање старих и оболелих чланова; на погреб сиромашних чланова; на потпомагање удовица сиротих еснафских чланова и њихових сирочади, а нарочито на то да се та деца науче каквом занату или трговини; на путни трошак добрим а сиромашним калфама; исто тако и на потпомагање оболелих калфи и најзад на цркву.

У еснафу се морају водити: књиге прихода и расхода, протокол шегрта, протокол калфи, протокол мајстора и деловодни протокол за писма и акта.

Стране занатлије морају исправом да докажу да занат знају да раде и да су за мајстора произведени; и ако докажу то, онда се одлучује да ли да им се обављање радње дозволи или не. Ако не буду биле у стању да то докажу упућују се да мајсторски испит положе. А ако такав занатлија ради занат који у земљи не постоји, дозволиће му се обављање тог заната без свега овога, пошто се полицијска власт увери да је он тај занат доиста учио.

Еснафи су изрицали казне и пресуђивали у споровима. Казне су биле већином новчане, и ишле су у еснафску касу. Но поред тога било је и телесних казни, као и издржавање затвора.

Изложивши развитак еснафа до 1847 год. нећемо прећи на Еснафску Уредбу у примени, јер би тиме прекорачили делокруг нашег задатка. Може се само у томе истаћи карактеристика: да зло измиче закону јер је и у самом закону.

**Страшимир Милетић.**

# КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

## Јован Томић као историк

IV

J. Томић одговорио је на наш први чланак у „Одјеку“ бр. 67—72.[1] Тим одговором Академик је насрнуо на себе тако страховито, како ваљда нико никад није сам на себе насрнуо. У досадашњим чланцима ми смо несумњиво доказали да је наш историк нао научник својим „студијама“ и „академичним расправама“ извршио самоубиство. А данас ћемо још очигледније показати да је, бранећи се од наше критике, и свој карактер сахранио.

Јов. Томић признаје да је издао латинске документе у „Споменику“ Академијином (42) скандалозно рђаво, с просто скаредним погрешкама. Он се не брани ни од једног нашег ударца. Академик само каже да он за то научно светотатство није крив и баца сву кривицу на Академију. Јер, чујте, Академији је он отворено и јасно рекао да су рукописи које је издао скроз погрешни и предложио јој да их удеси за штампу тако како се то у Науци ради, али — она на то није пристала и наредила му је да их изда овако срамно како су изишли! Доиста, да човек не верује својим очима. Зар једном Академику неко да наређује како ће радити своје научне послове? И зар један Академик да ради рђаво, ма да зна да

[1] Од тог броја па до бр. 76, где се завршава његово фамозно „Наличје „научнога рада““, он оставља своје јединствено издате латинске документе на страну, па преноси борбу на поље где је доиста ненадмашан, на поље клевете, личне увреде, гнусне алузије, циничког извртања истине. Дабогме да се ми на тај део његовог одговора нећемо ни осврнути.

је то рђаво, зато што му неко наређује да ради тако? То је доиста страхота која се не да довољно осудити.

Али ништа мање ужасно није то што је та одбрана Томићева једна цинична и голема неистина. Невероватно, сто пута невероватно, али, на жалост, права, правцата истина.

Гадно је и одвратно на оваквим лажима задржавати се и ја се ограничавам да изнесем једно писмо г. Љ. Ковачевића, Академијиног секретара, из кога ће се видети да Ј. Томић не преза ни од каквих средстава. То писмо гласи овако:

2. маја 1910. Београд

Поштовани Господине.

Констатујући у писму од 21. априла да је г. Јов. Томић, управник Нар. Библиотеке, у бр. 68, 69 и 71 „Одјека" од ове године, тврдио: а) да му је „Акад. Друштвених Наука наредила да штампа два латинска документа (у Споменику 42 стр. 37—42) онако скроз погрешно, како су објављени" и б) да је секретар Академије Наука прегледао ревизију од штампана слога тих докумената", — Ви сте ме у исти мах замолили, да Вас известим: је ли оно прво истина и јесам ли ја био тај секретар, који је држао ревизију поменутих докумената.

Немајући воље да се мешам у туђу полемику, наумио сам био, да Вам не испуним жељу, али, видећи из три послата ми броја „Одјека" да се секретар Академије — којем се име прећуткује — представља као самовољан и према појединим академицима неколегијалан, одлучих се да Вам одговорим на питања, тим пре што држим да ћете мој одговор употребити у полемици, те нећу морати слати „Одјеку" нарочиту исправку.

На прво Ваше питање ја немам права да одговарам у име Акад. Друштвених Наука, тим пре што се тврђење г. Томића не види из њене одлуке (види „Годишњак" за 1903 год. стр. 75 под бр. 3).[1] Од своје стране могу Вам рећи само то, да Академија није бранила издаваоцима старих споменика и докумената да очевидне погрешке у њима не означе било на дну стране у напомени, било у тексту (стављајући у заграду: sic, тако и ?).

[1] Ту читамо: „Приказан је рукопис Ј. Н. Томића: „Два нова податка о деспоту Ђурђу Бранковићу", па је одлучено: да се наштампа у 42. Споменику". Ништа више! Прим. Н. В—а.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — — — —[1]

Поштује Вас и поздравља

Ваш негдашњи колега
**Љ. Ковачевић.**

Оваква једна неистина у стању је да сахрани један карактер. А шта да кажемо онда о моралу човека, који само на неколико страница почини масу таквих лажи? Поред свега што смо изнели досад, ви ипак не верујете, је л' те? Ја се не чудим, јер ствар је нечувена, али, ето видите сами.[2]

Поменули смо да Томић тврди како је Академији скренуо пажњу на то да су латински документи, штампани после у „Споменику" XLII, скроз погрешни. За доказ да је он знао за погрешке које смо изнели у првом свом чланку[3], он се позива на г. д-р Јов. Радонића и, јамачно, на г. Ст. Станојевића (њега изреком не помиње). Ја сам тражио од оба господина обавештење о тој ствари и добио сам од њих одговоре који најмање потврђују што Томић каже. Њихова писма су ово:

[1] Одговор на друго питање гледај мало доцније.

[2] J. Томићу није ништа рећи неистину. И у бројевима 73—76 „Одјека" његов чланак врви лажима. Примера ради поменућу да у бр. 63 ступ. 3 прим 2 он каже како сам г. С. Лозанићу, као председнику Академије, дао реч да ћу за своје радове, које ми прими Академија Наука, али их раније штампам на каквом страном језику, у том страном издању назначити да је тај мој рад примљен у српској Академији, да сам дао реч, па је после нисам одржао. Из писма, међутим, које прилажем види се да то такођер није истина.

Београд, 3—IV—1910.

Драги г. Вулић

Према вашој жељи хоћу да потврдим и писмом: да сам вам као председник С. К. Академије казао моје мишљење о томе, како треба приказивати на страни радове, који су предати нашој Академији. Том приликом нисам од Вас ни тражио, нити сте ми ви дали реч да ћете тако радити.

Ваш поштовалац
**С. М. Лозанић.**

[3] Најинтересантније је пак у целој овој ствари можда то што Томићева публикација латинских докумената нимало није верна рукописима болоњским (Академик тврди како му је Академија наредила да изда те документе сасвим тачно према оригиналу). Има пуно погрешака у њој које се не налазе у оригиналима, него које је учинио Академик — и то је највероватније —, или његов преписач, — али и у том случају оне падају на терет само нашем историку. Ја сам писао једном пријатељу у Болоњи. ва-

1.

Београд, 1 априла 1910

Поштовани госп. Вулићу!

На Ваше писмо од 31 марта 1910, у коме тражите објашњења поводом онога места у чланку г. Јов. Н. Томића („Одјек“ бр. 69 за г. 1910), где се моје име спомиње има Вам ово одговорити:

У брзо пошто је г. Јов. Н. Томић штампао у Споменику XLII неколико докумената о Ђурђу Бранковићу, обратио сам му приликом једнога разговора у Нар. Библиотеци пажњу на неке грешке у издању латинских докумената. Тада ми је г. Јов. Н. Томић рекао, да овај препис није његов него да га има од библиотекара у Болоњи Лодовика Фратија.

Ваш **Јов. Радонић.**

Елем, г. Радонић треба да потврди како је Томић, кад је своје латинске документе подносио Академији, знао да у њима „поред крупнијих има и елементарних грешака“ („Одјек“ 68, стуб. 1), а он зна само толико — да је Томић издао те документе по Фратијевом препису.

2.

Поштовани колега,

На Ваше питање част ми је одговорити Вам да ми г. J. Томић никада није говорио о томе, да он зна да су документа, о којима је реч, рђаво преписана и издана.

Ваш одани
**Ст. Станојевић.**

Не мање груба и у научном свету просто непојамна неистина и ова је коју ћемо сад навести.

љаном младом археологу д-р Периклу Дукатију, да упореди извесна места Томићевог издања с оригиналом и добио сам одговор да у рукопису

| не стоји као у Томића: | него: |
| --- | --- |
| ad septembriorum | ad septemtriones |
| Polonia | Colonia |
| suns fratres quiderat | suus frater quid erat |
| insigniae | insignire |
| Diamate | diademate |

итд.

У „Одјеку“ бр. 68 стуб. 3 пише Томић од речи до речи ово: „мој се посао свео на то да и латинска и српска и италијанска акта буду штампана тачно као у поднесеним преписима. И такву ревизију од штампанога слога прегледао је секретар, као редактор Академијиних издања“. Кад је Томић штампао своје латинске документе у „Споменику“ 42, био је Академијин секретар г. Ј. Жујовић, а после г. Жујовића дошао је г. Љ. Ковачевић на то место, на ком је остао све до данас. Очевидно је да Томић горњим речима није циљао на секретара из оне године, кад је његов рад штампан (1904), него на г. Ковачевића, који је дошао за секретара тек дуго и дуго пошто је Томићев рад био одштампан (1906). Ипак сам се је обратио и г. Жујовићу и г. Ковачевићу и ево шта су ми они изволели одговорити.

Бнорнћ, 17—IV—910.

Поштовани Господине.

Част ми је известити Вас, да ја никада нисам држао ревизију никаквих латинских текстова.

С одличним поштовањем
**Ј. М. Жујовић.**

А г. Љ. Ковачевић у свом писму од кога смо напред донели први део (стр.) пише ово:

„На друго питање одговарам: Оба поменута документа штампана су 1904 године, што и сам г. Томић у „Одјеку“ признаје, а ја сам изабран за секретара Академије 28 декембра 1905, а примио сам дужност од дотадашњег секретара г. Јов. Жујовића у почетку 1906 године“.

Дакле, о том да је Академијин секретар прегледао ревизију Томићевог славног рада не може ни речи бити! Другим речима, Томић је овде рекао опет једну грубу и голему неистину. Што је, међутим, најчудније, она му апсолутно није била потребна. Јер то је потпуно равнодушно, у питању о његовој рђавој публикацији латинских текстова, да ли је њему Академијим сектетар држао ревизију од ње или не!

Али Томићу није било доста што је измислио како му је Академијин секретар „прегледао ревизију“. Он измишља и читаве састанке са секретаром и меће му читаве говоре, од речи до речи, у уста. Видели смо већ да је његов рад штампан 1904 и да је г. Ковачевић дошао тек 1906 за Академијиног секре-

тара. Али то Томићу ништа не смета да приповеда како је он долазио секретару, мислећи на г. Ковачевића, кад је био готов само један[1] од два његова латинска акта, с извесном молбом, и како му је г. Ковачевић рекао: „„Латинска акта Академија је примила да их штампа по препису, за чију тачност према рукопису у Болоњској Библиотеци јамчи име г. Фрати; шта се Вас даље тиче?““ („Одјек 69 стуб. 1). Г. Ковачевић постаје секретар 1906, а Томић води с њиме као са секретаром 1904 читаве разговоре!

Ви сте запрепашћени. Ви се у чуду питате, с каквим то човеком имате посла. Ви не можете да појмите толики цинизам и не разумете како се неко сме заклањати на овај начин за живе људе који га увек могу, који га морају демантовати.

Али Академик дрско продужава започети посао. Он или не мисли ништа или држи да је цео свет без мозга. Јер зар би иначе могао овакве очевидне лажи ређати, какве су идуће?

Он каже у „Одјеку“ 69 стуб. 2: „Јер „Споменик“ XLII наштампан је, повезан и растурен, а тражена јача ограда у њему није угледала света. Тада су господа с Универзитета била потпуно задовољна, и од тада том стварју почињу претити и уцењивати. То се нарочито испољило пред крај 1904 и почетком 1905 године, кад се у велико претресало питање о претварању Вел. Школе у Универзитет“. Очевидно је да је по Томићу „Споменик“ 42 био готов најдаље с крајем 1904. Међутим, Академија је ту књигу добила из књиговезнице тек 21 Априла 1906.

А у „Одјеку“ бр. 68 стуб. 2 читамо: „приказао сам присутнима сâм препис рукописа у Марсиљијевој збирци, препис што га је извршио библиотечки чиновник, а колационирао га с рукописом сâм чувар рукописне збирке, г. Лодовико Фрати“. Дакле, препис је од једног чиновника, а Фрати га је само сравнио с оригиналом. Али мало ниже (у истом стубу!) говори Академик друкчије: „да се (ти латински документи) штампају по препису г. Фрати“. Овде, на име, Фрати је преписивао, а не колационирао. Тако исто стоји и у „Споменику“ 42: „г.

[1] Томић пише: „Обратим се секретару Академије, и... замолим да се табак на коме су штампана латинска акта с предговором избаци („Одјек“ 68, стуб. 4). Али на табаку у ком је предговор налази се само један од та два латинска акта (чак ни он не цео), а други се налази на идућем табаку.

Фрати био је љубазан и учинио ми по жељи. По том његову препису, али са разрешеним скраћеницама, саопштавам поменуте документе“.

У последњим речима Томићевим, које са понављају у „Одјеку“ више пута, има још једна неистина. Ту се каже да је Академик разрешио скраћенице у латинским документима о којима говоримо (јер му је тако наређено). Међутим, у издању његовом нигде не видимо да је он то чинио, а има зацело скраћеница које су остале неразрешене (нпр. стр. 40 стуб. 1 и стуб. 2).

И оволико нискости налазе се све у само 6—7 стубаца „Одјековог“ подлистка. Изгледа да Томић не може да напише ни неколико реда а да их не оскврни или каквом грубом погрешком или каквом ординарном неистином. Видели смо у прошлом чланку да је он на само 9—10 страна у својим „студијама“ починио масу научних погрешака; овде видимо један огроман број срамних лажи у неколико стубаца. Да ово не спада већ у Патологију?

На завршетку прошлог чланка рекли смо да Ј. Томић не сме остати више члан наше највише просветне установе, Академије. После овога што смо данас изнели, њему је, ако тако смемо рећи, још мање тамо место. Човек који овако бесрамно денунцира Академију, који своју мизерну кривицу баца на њу, може ли јој и даље припадати? Nota bene, Академија је Томићу највећа добра учинила: она га је високо уздигла изабравши га за свог правог члана и богато је хонорисала његове бедне списе. Зато ћемо и овај чланак завршити с речима да се он мора захвалити Академији на чланство, кад га већ она сама не може искључити из своје средине. Па ћемо тако завршивати и идуће своје чланке. Те ће нам речи бити као наш Ceterum censeo.

**Н. Вулић.**

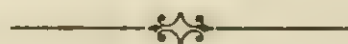

Dr. Adelbert Düringer: Nietzsches Philosophie vom Standpunkte des modernen Rechts, II Aufl. Leipzig 1906, S. 136, Preis 2 Mark.

У оцени Ничеове философије слажу се готово сви критичари, јер сви налазе, да је Ниче пре био уметник нарочите врсте, а не философ. Хладни тон, којим се проповеда истина, непознат је Ничеу. Његов најомиљенији облик изражавања је афоризам, који може имати велику песничку лепоту, али који је непогодан за излагање оних крајњих истина о животу и свету, које чине предмет философије. Због тога се и мишљење Ничеово о појединим философским проблемима не јавља као последица једне основне концепције, једне одређене полазне тачке, већ је више интуитивно, и као такво махом нестално. Три периода разликују се у раду Ничеовом, али ко зна, колико би још периода било, примећује Фалкенберг у својој Историји Новије Философије, да је Ниче дуже живео и да га здравље није издало. Ниче је био Stimmungsphilosoph и зато се не може с позитивношћу тврдити, шта је он управо мислио. Најмаркантнија његова идеја, идеја о надчовеку тако је неодређена, да се не може ни критиковати детаљно, пошто није ни развијена довољно.

Све ово чини, да се при проучавању Ничеове философије мора проћи и кроз цео живот Ничеов и кроз све радове његове, да би се тачно одредио положај, који је Ниче заузео према неком одређеном проблему. Како је пак Ниче у главном философ моралиста, то је ван сваке сумње интересантно испитати однос Ничеове философије према праву и модерној правној науци. То питање расправља Дирингер у горњој књижици и то на начин, који смо ми овде истакли као једино могућ — анализом појединих радова Ничеових и тражењем растурених и разбацаних изрека о овом и оном правном проблему. Пошто Ниче није био

систематичар, то није ни изнео неко своје начелно мишљење о праву и правној философији. Отуда се правна философија, као и чиста философија мало може да користи Ничеом. У прилог овог мишљења ми наводимо само то, да је данас немогућ велики философ, који није природњак, а Ниче је у природним наукама био почетник[1].

Па ипак се правна философија треба да позабави и овим мислиоцем и зато ми сматрамо покушај Дирингеров у том правцу као једну врло лепу и корисну ствар.

Дирингер се у својој критици философије Ничеове ставио на гледиште данашње правне науке, излажући нам упоредно и Ничеово гледиште и схватање модерне правне теорије о неким истакнутијим културно-правним питањима.

У уводу је изнет укратко живот Ничеов и дат је кратак преглед његових радова. У II одељку говор је о Ничеовој философији и држави. Писац се трудио да одреди тачно становиште Ничеово према данашњем друштву, које живи груписано у државе. Докле су сви велики мислиоци из XVII, XVIII и XIX века били свесни културне и наравствене мисије државине и трудили се да схвате њен прави смисао, докле је проучавање привредног, религиозног, правног и опште социјалног живота веома унапредило друштвене науке и осигурало им видно место у систему науке, дотле по писцу, видимо код Ничеа одсутност сваког правилнијег појимања државе и њеног позива. Ниче је велики и страсни противник данашње државе, и та његова мржња изражена је и сувише речито у многим његовим делима. Као убеђени индивидуалиста, који је сав напредак човечанства свео на усавршавање једне јединке, на стварање надчовека, природно је, да је Ниче био испуњен зловољом према модерној држави која о надчовеку ништа не зна и тежи образовању маса, држећи се великог начела једнакости људи. Говорећи против државе, Ниче не даје ништа у замену државе. Он руши само, а не ствара. Интересантно је, да је у првој периоди свога рада Ниче озбиљно мислио на усавршавање људи и државе и то помоћу музике! Као занесени присталица Вагнерове музике, он је од ње очекивао, да ће она оплеменити људе и учинити их вишим и савршенијим бићима. Али то није

[1] И Г. Д-р Петронијевић у свом есеју о Ничеу сматра Ничеа за великог мислиоца, али мислиоца другог ранга.

дуго трајало и од ватреног присталице Ниче је постао најжешћи противник Вагнеров. Његова антипатија према држави међутам само је порасла била и ми видимо Ничеа како проповеда двојаки морал, један аристократски а други робовски. Маса је по њему одређена да служи и без те службе нема напретка. Заблуда је говорити о неком нивелирајућем утицају државе постављањем правила, која важе за све људе. Једнакости нема и не треба да има, јер много је званих, али је мало изабраних. Отуда је Ниче и против социјалног законодавства, које тежи за побољшањем бедног положаја раденичког сталежа. Културни напредак се огледа у стварању генија — надчовека, како га Ниче назива, а не у ублажавању социјалних недаћа, које су природне и неминовне, и зато треба војевати против државе. „Тамо, где престаје држава — тамо гледајте браћо! Зар не видите тамо мост, преко кога ће доћи надчовек“ довикује Ниче у свом Заратустри.

У III одељку говори се о Ничеовој философији и жени. Ту писац помиње одмах у почетку, да је Ниче врло мало познавао жене и њихов живот, па није могао имати правилне појмове о женском питању. Затим износи у кратким потезима, какав је био положај жене у старом и средњем веку, и какав је данас њен положај. Друштвени напредак иде данас за тим, да се жене што више изједначе са мушкима, пошто разлика полова сама по себи није никакав разлог за неједнако поступање. Код Ничеа налазимо међутим чисто оријенталске појмове о положају жена. По њему је жена роб мужа свога, који треба да има и право принуде над женом. Ове и оваке назора правда Ниче тиме, што нам износи, какве су наше жене, цртајући их на један ни мало њежан начин. Са привредног гледишта жена је за Ничеа трут, који ништа не ради, већ живи од плодова туђег рада. И кад ради нешто мало, жена прави толику ларму о томе, да изгледа, као да је нешто велико урадила. Гдекоју њежнију реч о женама из ранијих списа Ничеових баца потпуно у засенак оно, што Ниче вели о женама у Заратустри. Он ту жене пореди са птицама и мачкама, додавајући негалантно: „Bestenfalls sind sie Kühe“. Против учених жена нарочито се буни. „За име Бога, само не отварајте женске гимназије!“ Wenn ein Weib gelehrte Neigungen hat, so ist gewöhnlich etwas an ihrer Geschlechtlichkeit nicht in Ordnung“. За жене у кујнама вели да су оне криве, што човечанство не напредује. Жена

нам, узвикује Ниче подругљиво, справља храну, а нема ни појма, шта значи храна за организам. Врхунац Ничеовог оријентализма огледа се у његовој познатој изроци: Du gehst zu Frauen? Vergiss die Peitsche nicht!“

У брачну верност жене Ниче — сумња. Жене су и сувише полно надражљиве, да би могле остати верне. Он им то и не замера јер налази, да је једно мало неверство и природно и потребно — ради одмора и да би се боље обезбедила љубав супружника! У платонску љубав жена Ниче не верује. „Weiber sind überhaupt unfähig, sich ein Verhältnis zwischen Mann und Weib zu denken, das nicht eine Spannung der Geschlechtlichkeit mit sich brächte“. Најзад Ниче даје и женама један практичан савет, да живе „животом земаљским“, јер спас није на небу „wo alle interessanten Menschen fehlen“.

Колико се ови Ничеови погледи разликују од наших моралних и правних назора о положају жене, на то нарочито удара гласом мисац у својој студији. Ми можемо само додати, да се и код нас почињу ширити идеје о равноправности жена и да се и нашем осећању противи потпуно подчињавање жене вољи мужевљевој. Истина по Грађ. Законику положај српске жене је мало неповољнији, но што је то случај на пример у Немачкој. Па и одредбе Грађ. Законика о првенственом праву наслеђа мушких потомака над женским и мушке лозе над женском, стављају српску жену у гори положај од мушких, али су те одредбе остатак из средине XIX века, када су и имале извесан значај, док данас немају никаквог оправдања. Новим Грађ. Закоником несумњиво ће се поправити и положај жена и женске деце у том погледу и тиме се приближити принципу једнакости полова.

У IV одељку критикована је Ничеова теорија о надчовеку. Ту је изложено, како та идеја, без икаког ближег одређења, како ће се доћи до надчовека, представља једну фантастичну мисао, без икакве стварне вредности. Цео овај одељак о надчовеку стоји у слабијој вези са правом и правном философијом и унет је више ради потпуније и боље слике о Ничеу и његовој философији.

У V одељку је говор о Ничеовој философији са гледишта кривичног права, а нарочито о Ничеовим погледима на кривична дела и кривце. И овде истиче Дирингер, како је Ниче без познавања стварног живота говорио о једном проблему, којим се и наука и законодавство толико година занимају. Питање о основу казне и о кажњењу толико је дуго расправљано и толико много

има материјала, да се данас тај материјал сређује и из њега изводе готови закључци. Тако је, на пример, питање о правном основу казне решено. Сви знатнији криминалисти налазе тај основ у потреби одржања друштвеног поретка. О циљу казне постављане су многе теорије, па је и ту постигнута сагласност. Данас се само води спор о томе, да ли је циљ казне генерална или специјална превенција. У том правцу ради се сада на кривичном праву, посматрањем злочина, као појаве у животу појединца (криминална биологија или антропологија), и као појаве друштвеног живота (криминална социологија), као и спајањем оба метода. О свему том раду неће Ниче ништа да зна и он поставља особене теорије о кривцима и казнама. Ниче је ту детерминист. Он не верује у слободну вољу и сматра је као изум теолога, да би могли људе учинити одговорним пред самим собом, што он назива бесмислицом. Ниче брани злочинце и налази да друштво греши и чини злочин према злочинцима, паступајући са њима као са „шуфтовима“. Пошто он спори постојање субјективне виности, то је природно, да сваку казну сматра за неоправдану. Кривци су, ако се у опште може неко тако назвати, болесници а не покварени људи. Зато Ниче предлаже, да се појам кривичног дела и казне са свим избаце из друштва! Врло је интересантна Ничеова критика позитивног права, које оне кривце, који често и по навици врше кривична дела, казни строже, а људе досада беспрекорне, кад учине злочин, блаже. Ниче налази, да је то са свим наопако, и да би оне прве требало казнити блаже, а ове друге много строжије. Ова идеја, по нашем мишљењу има и нечег тачног у себи и не треба је a limine одбацити, као што то чини Дирингер.

Идеје Ничеове о кривицама и казнама могу се разумети тек кад се има на уму његово схватање о моралу. Ниче је аморалист. Он је противан обичном схватању, да је морал један за све. По чему има и треба да има аристократског и робовског морала. Онај први је за отменију врсту људи, а овај други је за масу. По Ничеу је морал као такав штетан и са свим непотребан. Људи треба да живе без морала, јер он претпоставља грешност људи, која није ничим утврђена. У суштини је за њега морал ствар укуса и зато му импонују људи јаке воље и енергије, без обзира да ли оно што они раде, одговара нашим уобичајеним моралним назорима. Отуда се може разумети, зашто Ничеу импонују разбојници. То су за њега велики људи!

Они чине само оно, што треба да чине, јер живот се и састоји у пљачкању и отимању у разним формама!

На Ничеа и његове назоре о кривицама и казнама могу се врло лепо применити речи чувеног криминалисте Листа, којима завршујемо овај приказ: „... Schritt für Schritt muss wissenschaftliche Erkenntnis errungen werden; wer gestützt auf unzureichende Beobachtungen, vorschnell gezogene Schlüsse als sichere Wahrheiten der Welt verkündet, schadet nicht nur sich, sondern auch der Sache, die er verkündet".[1] Импулзивна природа Ничеова није била у стању да схвати немоћ људе, да једном идејом преокрену друштво. Озбиљнији радници на криминалистици суде о томе друкчије и зато је Ниче на овом као и другим пољима остао усамљен.

**Д-р Лазар Марковић.**

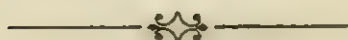

[1] F. v. Liszt: Kriminalpolitische Aufgaben, оштампано у Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, Bd. IX, S. 458.

# БЕЛЕШКЕ

## Друштва.

**Краљ. Српска Академија Наука.** — Академија друштвених наука држала је своју седницу 7 маја. На овој седници посвршавани су ови послови: 1) Списи Радослава Грујића „Прилошци за историју српских штампарија у Угарској у половини XVIII века“ и „Споменици Срба у хрватској од 1538—1756“, упућени су на оцену дописном члану д-ру Јовану Радонићу. — 2) Спис истога писца „Прилози за историју Србије у доба аустриске окупације (1717—1739)“ упућен је на оцену академику Јовану Н. Томићу. — 3) Спис д-ра Милоја Васића „Градац, преисториско налазиште латенскога доба“, упућен је академику Мих. Валтровићу. — 4) Спис д-ра Драг. Н. Анастасијевића „Година смрти Немањине“ упућен је на оцену дописном члану д-ру Станоју Станојевићу. — 5) На основу реферата д-ра Јована Радонића примљена је за глас II разреда расправа д-ра Николе Вулића „Неколико питања из римске историје“.

**Српска Књижевна Задруга.** — 26 априла држана је редовна годишња скупштина Срп. Књижевне Задруге. Скупштини је председавао Задругин председник г. Стојан Новаковић. Секретар Задруге прочитао је извештај о књижевном раду Задруге, а благајник извештај о имовном стању Задруге и о управљању њеном имовином. Прочитан је извештај надзорног одбора, прочитани и примљени предлози Управини: о буџету прихода и расхода у 1910 години, о проглашавању неколико повереника за добротворе а неколицини да се изјави захвалност на труду око скупљања задругара, и тиме је скупштина завршена.

Ретко је која Задругина скупштина прошла овако мирно, ретко су кад извештаји Задругини примани овако акламацијом као ове године. То треба да значи да се данас у Задругину Управу има много више поверења него некада; то треба да значи да Српска Књижевна Задруга врши свој главни задатак у свему добро, па можда и боље него раније. То све треба да значи оно добро расположење задругара, ако се само не би могло оно протумачити неком чудном равнодушношћу која понекад завлада нама — по некога у добри, а по некога у зао час.

Једна је ствар несумњива: Управа Задругина показује да хоће да дâ најбоље што може, а то је од ње доста, јер где је добра воља, ту је и успех.

Дискусије велике није било на овој скупштини Задругиној. Једино је, по-

водом извештаја о Задр. издањима, један задругар (проф. Гаврило Јовановић) замерио Задрузи: а) да не пази на моралну вредност појединих списа које издаје; — б) да доноси и списе који нису издржали јавну критику и за које Задруга не зна на какав ће пријем наићи код читалаца; — в) да се не стара довољно о чистоћи језика; — г) да при прештампавању радова старих писаца не води рачуна о томе да треба прештампавати само оно што је од несумњиве вредности и што је сам писац потпуно за штампу спремио, а не доносити све од реда (случај са Ј. Ст. Поповићем) па и одломке, недовршене и нађене међу рукописима после пишчеве смрти. Са Јовановићем сложио се у главном Јов. Н. Томић. Члан Задругине управе д-р Јов. Скерлић, одговарајући Јовановићу, сложио се са њиме што се прве замерке тиче, али је тврдио да остале замерке нису у свему основане. И на томе је дискусија свршена. —

Књижевни одсек Срп. Књ. Задруге имао је састанак 5 маја. На њему су посвршавани ови послови: По прочитаном реферату члана Драгомира М. Јанковића о „Напуљским шетњама“ од М. Павловића, одлучено да се овај спис прими у начелу за редовно издање Задругино с тим да писац учини измене у рукопису, које траже оба референта. — По прочитаном реферату члана Јеремије Живановића о „Дошљацима“, од М. Ускоковића, одлучено је да се исти спис прими за Задругино редовно издање и награди према последњем конкурсу с тим да писац рукопис преудеси према напоменама оба референта, т. ј. да га скрати, ублажи и изостави нека драстичнија места. — За XIX коло утврђени су ови списи: 1) „Песме Милорада Митровића“, у редакцији члана Јеремије Живановића; 2) „Дошљаци“ приповетка М. Ускоковића; 3) „Вечити младожења“, роман Јаше Игњатовића; у редакцији д-ра Јована Скерлића; 4) „Мртви капитали“, роман Јосипа Козарца, с предговором о писцу од Бранка Дрекслера; 5) „Критичке студије д-ра Љ. Недића“, у редакцији Павла Поповића; 6) „Кармен и Коломба“, приповетка П. Меримеа, у преводу М. Грола; 7) „Руковод у животу“, од Р. Емерсона, с енглеског превео Драгомир М. Јанковић.

**Удружење правника у Краљевини Србији.** — Управни одбор „Удружења правника у Краљевини Србији“ расписао је награду за израду ове две теме: I „Административни судови“ — а) Кратак преглед уређења административних судова у најважнијим страним државама; — б) уређење административног судства код нас (Државни Савет); — в) реформа коју би требало учинити код нас. II. „Реорганизације судова“: а) Кратак преглед уређења судова у најважнијим страним државама, изузевши административне судове; — б) уређење судова код нас; — в) реформа коју би требало извршити код нас.

Рок за предају израђених темата Удружењу одређен је за 1 септембар 1910 год. Право конкурисања имају само чланови Удружења. Израђена тема мора имати рукописа за 4—5 штампаних табака. Награда је за сваку тему по 250 динара.

**Матица Хрватска.** — 21 марта ове године одржана је скупштина „Матице Хрватске“, која у међу Хрватима врши исти задатак као код нас „Српска Књижевна Задруга“. Извештај са ове Матичине скупштине објављен је у 5. броју „Savremenik-a“. Из овога извештаја видимо да је „Матица“ у прошлој години, као и раније, извр-

шила разноврсне послове и да је својим члановима дала неколико корисних књига. Али се из тог извештаја види још да „Матица“, због материјалних својих прилика, има доста сметња у вршењу свога задатка скоро исто као наша „Књижевна Задруга“. Њени приходи не стижу да покрију издатке. — Нарочито је занимљив извештај Матичиног тајника. Поред тога што из тог извештаја видимо да и „Матица“ ради живо на хватању веза са сличним друштвима код осталих јужних и осталих Словена ради учвршћења културног јединства, интересно је особито што тај извештај нарочито наглашује равнодушност и немар хрватске интелигенције према „Матици“. Хрватска интелигенција неће хрватску књигу, она о њој има неповољно мишљење, већ тражи себи духовну храну у страним књижевностима; она прелази преко дела хрватских писаца, већ тражи дела кака дају књижевнички великани других културнијих народа. Управа се „Матице Хрватске“ са пуно разлога жали на тако држање интелигенције према њој; и доиста, ако је интелигенција доиста таква, онда се оно не може довољно осудити. Стога бисмо се и ми радовали да „Матица“ успе да за се придобије интелигенцију хрватску, да она пригрли „Матицу“ као драгоцену своју установу, која, издајући дела хрватских — а од сада и српских — писаца, доиста задуго неће имати прилике да изда дело писца величине Толстојеве, Золине, Сјенкјевича, и других великана, али ће свакојако имати дела која ће нашем племену користити више него и најбоље дело каквог генијалног Немца, Француза, Енглеза и Талијана. Треба имати на уму да другима можемо завидети на бољем, али је за нас најбоље оно што је наше.

**„Славјанското благотворително дружество“ у Бугарској.** — Под председништвом вредног и врло заузимљивог унив. проф. г. Ст. С. Бобчева развија се ово бугарско друштво све боље и боље. У прошлој години имало је 1742 члана према 1300 у претпрошлој. Лањске године основана су и три нова пододбора: у Јамболу, Старој и Новој Загори. У одбор су за ову годину изабрани: За председника г. Бобчев, за потпредседника г. С. Костов, за секретара г. И. Иванов, за благајника г. П. Велев, за чланове: г. г. Диков, В. Златарски, Г. Којетинов и Г. Кертев. Почасни су чланови: г. г.: д-р Љубомир Нидерле, проф., Т. Флорински, генерал Сава Грујић, Љубомир Бабић—Ђалски, Антон Ашкерц, Иван Вазов, Иван Хрибар, Таде Смичиклас, Стојан Новаковић и још неколики виђенији Словени. —

## Наука.

**„Глас“** Срп. Краљ. Академије. — Штампан је LXXXII „Глас“ Срп. Краљ. Академије. У њему су ове расправе: 1) „Аурелијанова подела Горње Мезије“, од Н. Вулића; — 2) „О наслову једне арамејске прераде Езопових басана“, од д-ра Веселина Чајкановића; — 3) „Место рођења цара Хадријана“, од Н. Вулића; — 4) „Прилози к историји данашње Србије у римско доба“, од Н. Вулића; — 5) „О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик“, од д-ра Ал. Белића. — Ова књига „Гласа“ има 242 стр. и цена јој је 2 динара.

**Реформа руског правописа.** — Академик В. J. Бахћерев предложио је Руској Царској Академији Наука у Петрограду да се из руске азбуке избаце слова Ѣ, Ѳ, Ѵ и Ъ, која сметају и самим Русима да их правилно

употребљавају и пишу. — Како саопштавају неки руски листови, Академија није противна реформи, те ће почети расправљање по овом предлогу још у току ове године. Треба напоменути да има већ приличан број писаца који су, и без Академијине одлуке, прихватили овај предлог и њиме се користе у својим књижевним радовима.

**Основи Емпириске Психологије**, написао д-р Бранислав Петронијевић, ванр. професор Универзитета. — Књизи је задатак, као што је писац истакао у предговору, да изнесе основе Емпиричке Психологије. Под њом писац разуме синтезу и систематизирање материјала прибављеног методама интроспективне, експерименталне и физиолошке Психологије. У овој Психологији заступљено је мишљење да је прикупљање и систематско тумачење психичких факата једини задатак Психологије, и да она има да се формира неподлежући утицајима са стране, метафизичким или другим којим (природњачким, материјалистичким на пр.). Према том је принципу, у главном, и обрађена цела грађа: без хипотеза, истина, није ни ова Психологија прошла, али су бар унете у њу оне које су од свих осталих највероватније (в. § 3 и 4 о наивном реализму и реалитету свести, § 12 о општим особинама психичких садржаја, и још неке). Пресудан значај при решавању психолошких придаје писац искуственим чињеницама, фактима непосредног посматрања, и, као што знају познаваоци Философије Петронијевићеве, он налази да се на простим фактима искуства заснивају и све остале философске дисциплине, чак и најапстрактније: Логика и Метафизика. — По тим општим напоменама може се видети критичка обазривост с којом писац приступа психолошким проблемима.

Петронијевић је унео у своју књигу и резултате својих специалних радова, објављених у Немачкој. Оригинално и скроз логично су израђене партије о реалитету свести, о интензитету, о осећају светлог као супстрату дубине, о опажању промене, о слободи воље, и т. д. — Увод књиге говори о неколиким општим појмовима и теоријама које се јављају у Психологији; затим први део излаже опширно елементе свести (осећаје и осећања), а други део спојеве свести. На крају сваког параграфа наведена је литература, енглеска, француска и немачка, на коју се читалац може ослонити при својим евентуалним даљим студијама.

Проблеми који су, више или мање, изван главног психолошког интересовања само су додирнути, или су и сасвим изостављени, тако да ова књига представља за читаоце једну компактну, систематски увезану масу најпотребнијег знања, те је по томе способна да задовољи све оне којима је потребно психолошко знање ма и у мањој мери. Књига је, дакле, поред своје чисто научне вредности, и врло инструктивна, и даје јасну слику данашњег стања Психологије.

**В.**

**Правне везе Босне и Херцеговине према Угарској.** — Прошле године штампана је у Будимпешти на немачком језику књига „Правне везе Босне и Херцеговине према Угарској, с нарочитим погледом на средњи век“, коју је написао д-р Франц Комлоши („Das rechtsverhältnis Bosniens und der Herzegovina zu Ungarn, mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter. Von Dr. Franz v. Komlóssy. Aus dem Ungarischen übersetzt von E. K. — Budapest, 1909, у 8°, стр. III + 138. Цена 2 круне). Комлоши је ову књигу прво штампао на мађарском јези-

ку, још 1882 (?) год. па је сада прерађена и преведена на немачки и препоручена „благонаклоној пажњи немачке читалачке публике“.

У овој је књизи историја Босне и Херцеговине у главном од досељења Срба и Хрвата у данашњу постојбину па до 1862 године, до свршетка устанка херцеговачког под Луком Вукаловићем. Писац се историјом ових двеју српских земаља заинтересовао приликом окупације (1878) године, а да свој стари рад поново штампа на немачком језику, навело га је његово мишљење да нема једне књиге која би говорила о прошлости ових двеју земаља, већ се она мора тражити у ретким зборницима извора и у кратким описима (монографијама). За израду ове историје, вели писац, служио се домаћим и страним изворима: па на крају своје књиге додаје и неку библиографију.

Кад се прочита у предговору ове књиге да се њен писац још 1879 године заинтересовао прошлошћу Босне и Херцеговине и да је „крчећи пута“ проучавао њихову историју, па још кад види да је писац и „доктор“, онда се може помислити, као што је помислио и писац ових редака, да је ово нека књига која ће чинити напредак према осталим књигама о истој ствари, иначе је ваљда писац не би ни штампао сада. Али, на жалост, није тако, и далеко је од тога. Ово је управо најгора историја Босне и Херцеговине, она је гора и од најгоре. Она показује да је њен писац човек који се свакојако на бави историјом, већ можда лечи или адвокатише или другим чим зарађује свој насушни хлеб, а историје се сећа из дуга времена, кад му засврбе прсти па хоће да пише.

Онај који макар и површно познаје историју Босне и Херцеговине, кад узме ову књигу да прочита збуниће се, неће знати шта је историја Босне и Херцеговине — да ли оно што је он већ знао или ово што му д-р Комлоши прича, јер је то двоје прилично различно Ниједну реченицу, коју су написали раније паметни и озбиљни историчари о сеоби Срба и Хрвата у данашњу постојбину, неће читалац наћи у овој књизи. У њој ће наћи да се опет понављају некритична причања историчара од пре стотину година или проучавања некога Карла Сабо-а, који као да је свој историчарски посао разумевао једва нешто боље од Комлошиа.

За историју Босне и Херцеговине од 889—1103 он се служи хроником попа Дукљанина, ништа не сумњајући да у овој хроници има причања о личностима које никад нису постојале и о догађајима који се никад нису десили. И онда није чудо што ће се у овој књизи помињати „некакав „краљ српски Светомир“, који је освојио Босну и наметнуо јој данак, а његов наследник Будимир од Босне начинио самосталну бановину. Разуме се да ће писац по Дукљанину испричати ону лепу причу о боју између Часлава и војводе мађарског Киша, као догађај који се несумњиво десио. Па онда се после ређају личности: Крешимир, најмлађи син српскога краља Тешимира, па онда некакав Легет, па Павлимир, и тако редом многи који за своје постојање имају да захвале само и једино Дукљаниновој хроници, о чијој вредности Рачки и остали обазривији историци имају мишљење супротно Комплошијеву.

Могло се очекивати да ће Комлоши, кад стане говорити о доцнијој историји Босне и Херцеговине, кад нађе на изворе поузданије од Дукљанинове хронике, бити обазривији и у своме излагању ближе истини. Али као да научничка тачност и Комлоши нису у особитом пријатељству. Он сад

историске податке разумева на свој начин, он их тумачи онако како их не би нико тумачио. Кад бисмо све његове лудорије — друкче их не можемо назвати — овдѐ побројали, морали бисмо написати више него што је он написао. Али он то не заслужује, његова историја Босна и Херцеговине не треба да се озбиљно узима у оцену. Она је незналички написана од почетка до краја. За наше читаоце то је довољно рећи, а за немачке би требало више говорити, али би то било беспослица писати на овоме месту. То је дужност Талоцијева и Јиречкова. Они пред немачким читаоцима треба да бране и оно што су сами написали, јер их је Комлоши обојицу утерао у лаж.

Нарочито Јиречек, професор историје јужних Словена на бечком Универзитету и чувени зналац српске историје, требало би да каже да ли је угарска краљ Лудвик Велики „даровао“ бану Стевану Твртку краљевску титулу, као што се то чини Комлошију, или се исти краљ Лудвик мало једно кад је дознао да се Твртко прогласио у Милешеву, на гробу Св. Саве, за „краља Србљем и Босни и поморију и западним странама“, и тиме задао тежак удар угарском праву на Босну. Могао би, сем тога, Јиречек рећи колика је управо заслуга угарска за културно напредовање Босне у средњем веку. Требало би да Јиречек каже да ли су истините и историски тачне још многе интересантне приче Комлошијеве, које ће „благонаклона немачка читалачка публика“ прочитати па и веровати им нарочито за то што њихов писац не припада „ни једној странци“, већ је тобож непристрасан.

Ми ћемо на овоме месту рећи још само ово. Српски је народ био срећан да о њему многи странци, и звани и незвани, пишу; да пишу о његовој прошлости и садашњости. Али није био срећан увек да се о њему пише озбиљно, непристрасно и верно, већ онако како је коме кад требало. Док једни, понесени симпатијама према нама, траже и у нашој прошлости и садашњости само оно што је добро, па нас пред осталим светом сликају као невине анђеле, дотле други — а ових је далеко више — траже само оно што је рђаво и тиме тврде да су Срби народ, који и прошлошћу и садашњошћу својом доказује да нити може нити треба да постоји — бар не као народ који ће се сам о себи бринути, који ће уједињен имати независну своју државу. Сем тога многи су пронализили да српски народ, нити цео нити иједан његов део, никада није био свој, већ туђ, те отуда су поникла нека „историска права“ на поједине српске покрајине, нарочито аустриска „историска права“, која је она почела и да остварује. Све се то доказивало намерним извртањем историске истине, овако како то сада, можда и несвесно и из незнања, чини овај бедни мађарски историк Комлоши. Па то је свакојако смер и овој Комлошијевој књизи. И он, и ако за себе вели да је „изван партија“ („der Verfasser steht ausserhalb der Parteien“), често бунца у овој својој књизи о неким „историским правима“ угарским на Босну и Херцеговину. Он, истина, на неколико места напомиње да се ова „права“ нису могла из разних узрока утврдити или остварити потпуно, али је за њега њесумњиво да су она постојала, па шта више постоје и данас. Он шта више и своди рачун да ли корист, коју је Угарска некада имала од Босне и Херцеговине, намирује штете које је Угарска имала око њих, па налази да су штете веће.

Хабсбурзи, који су најватренији заточници „историских права“ и који их и дан данас потржу, изазвали су

и Мађаре да и они изађу са својим „историским правима“ на Босну и Херцеговину и да их упорно бране и у своме парламенту. Ова је упорност довела дотле да је угарска влада у спроводном писму парламенту уза предлог закона о Босни и Херцеговини поменула и „прастаре везе“ („uralte Vérbindung“) ових земаља према Угарској, и да на тај начин правда анексију. Бечлијама није сад право што Мађари овако својатају Босну и Херцеговину, те отпочеше да доказују да су споменуте „прастаре везе“ проста измишљотина, која се поузданим историским подацима не може доказати. Отуда је потекла расправа некаквога „Omega“ („Was soll mit Bosnien geschehen? Wem gehört Dalmatien?“, коју смо објавили на стр. 316 у фебруарској свесци „Дела“), који у одељку „Угарска и Босна“ („Ungarn und Bosnien“) а на основу извора и расправа словенских историка (Миклошића, Шафарика, Јиречка и др.) доказује да Мађари нити су имали нити имају кака права на Босну и Херцеговину, и да су она измишљена само зато да се сузбију хрватска права.

Последица ове свађе између Аустријанаца и Мађара око права на Босну и Херцеговину може вероватно бити да и они сами увиде јасно, као што је то јасно свему осталом свету, да се анексија Босне и Херцеговине не може ничим правдати, већ да то јесте чин грубога насиља, који је случајно остао некажњен, али за који ће можда најскорија будућност изрећи заслужену казну.

**Један поглед на санитарне прилике у округу чачанском** у год. 1905., 1906. и 1907. Од Др. Алексе М. Стојковића, физикуса окр. нишког, пређ. физикуса окр. чачанског. У Београду, Нова Штампарија „Давидовић“, 1910. Цена 2 дин. — Вел. 8⁰: стр. 188.

Приказујући раније публикације Др. А. М. Стојковића: „Народно здравље у окр. ужичком“ (Нова Искра, 1903. стр. 158.) и „Једна хигијенска екскурзија“ (Нова Искра, 1904., стр. 378.) ја сам указао на њихов значај са двојакога гледишта: и као написа за себе, и као угледа за којим би имали многи лекари поћи, у првоме реду бар наши физикуси. Јер, и кад би то била суха факта, па би сваки написи били од велике важности, а камо ли кад су они написани са оволико свежине, као што је и овај „Један поглед на санитарне прилике у округу чачанском“. Истина, познато је (а то А. Стојковић пре свега и износи), да су наши физикуси у већини места то само по титули: дужности јавног игиеничара долазе на последње место, јер је он претрпан и другим пословима.

Ове белешке А. Стојковића не само да нису на одмет, како он то од некуд замишља, него су праве потребе. Јер, нигде скоро нису тако јасно изнесена факта и ледени статистички подаци као у овој књизи.

Прегледно и згодно поделио је А. Ст. своје белешке на седам одељака. У првоме, „Рађање, Боловање и Умирање“ износи нам он и своја врло тачна опажања и статистичке податке о свима општинама округа чачанског. А нарочито је важан и занимљив онај део, где се говори о заразним болестима, о њиховом преношењу и ширењу и мерама које се предузимају зарад сузбијања заразе. Али „још дуго времена сујеверје и затуцаност масе народне биће јаке препреке брзом и уредном пријављивању заразних болести и њиховом успешном сузбијању“ (стр. 51).

Није мање занимљив ни други одељак: „школе у санитарном погледу“, где је оно неколико кратких бележака допуњено врло важним статистичким подацима.

„Пијаће Воде“ (III) има такође неколико бележака, где је свака реченица једра. Кад се зна како се код нас мало пази на воду за пиће, и да се она, без размишљања, узима великим делом из бунара, где се сва нечистоћа цеди. онда су од великог интереса статист. подаци, које је А. Ст. изнео о свима општинама у пом. округу.

У одељку „Минералне Воде“ (IV), где се говори о бањама у округу чачанском, има пуно веома драгоцених података.

И тако то иде кроз целу књигу: она је пуна ведрих погледа, једрих мисли и, пре свега, истине.

Као и раније тако и овом делу, има опет грешака о језику! Тако н. пр. „40 детета“, „орасе“, „исчезао“, „напљудавати“, „читаоц“, „отлично“, „спашен“ и др. ситнијих.

Кад би сваки физикус, бар у пет година један пут, изнео своје белешке о санитарним приликама својега краја, како би све друкче изгледало, јер би отуда било и очигледних користи! А. М. Стојковић неће, без сумње, застати: сад је бар само физикус.

Треба ли дело још и нарочито препоручити?

**Др. Г. П. Ивезић.**

Др. Милош Ђ. Поповић, **О Јектици.** Награђен популарни спис. Издање Српског Лекарског Друштва. Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1909. Одштампано из „Народног Здравља“.

Још пре две-три године расписала је Смедеревска Задруга награду од 500 динара за најбољи популарни спис о Јектици и њезину сузбијању. Мучно је разумети индолентност наших лекара спрам овог конкурса: време је протицало, рок се за утакмицу одлагао, да се и поново одложи, јер је поланске године једва стигао један рад на конкурс! По себи је разумљиво да се рок поново морао одложити, док најзад није дошло до избора: за награду су примљена два рада, овај и још један, Др. Хран. М. Јоксимовића, који ће такође бити оштампан. Решењем управног одбора Српског Лекарског Друштва списи су награђени са по 250 динара.

Овај спис о Јектици написан је, заиста, скроз популарним језиком: јасно и разумљиво изнео је Др. Поповић све што би требало знати о овој опакој болести. Много већи део списа бави се искључиво о самој природи болести, о Патологији Туберкулозе. А то је ствар којој је мучно прићи, па да она буде и популарна (и у најширем смислу) и од користи! Мени се чини, да се оваким тумачењима пре промаши циљ и постигне оно што се најмање жели, бар код великог броја оних којима се оваки списи намењују.

У кратким и јасним потезима изнео је Др. Поповић мере које треба предузимати да бисмо се сачували од јектике, а тако исто треба чинити ако се јаве каки сумњиви знаци, где је најважнији његов закључак да јектику „са успехом може лечити само лекар. Бапским лечењем се изгуби само драгоцено време и болест запусти“.

**Др. Г. П. Ивезић.**

**Јединство словенских језика.** — У часопису „Revue de Paris“ од 1 фебруара ове год. штампао је А. Меје чланак „Јединство словенских језика“ (L' Unité de Langues slaves“, стр. 531 до 551). — Пошто се у новије доба почела износити мисао о стварању једнога књижевног језика за све Словене, Меје овим својим чланком хоће да покаже има ли колико могућности да се ова мисао оствари. Укратко оцртава политичке, етничке, религијске и културне прилике код Словена, па прелази на описивање слич-

ности и разлика између појединих словенских језика и дијалеката. Он констатује да међу словенским језицима постоји мања разлика него међу језицима германским, па унеколико и романским, али ипак мисли да споменута мисао о остварењу јединства словенских језика нема изгледа да се оствари. Он напомиње да је тога јединства некада било али да је оно временом нестало и да се непрестано врши све јаче диференцирање словенских језика.

**Прилози историји апокрифа и легенда у јужно-словенској књижевности.** — Проф. А. И. Јацимирски штампао је у издањима Царске Академије Наука („Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словености“, XIV/2 и 3), под поменутим натписом, ове своје расправе: 1. Апокрифски елемент у неколиких јужно-словенских писаца; 2. Јужнословенски и у њих пренесени спискови индекса јеретичких књига; 3. Приче о старозаветним лицима и догађајима; 4. Прича о Богородичину животу на земљи; 5. Прича о узнесењу Богородичину; 6. Прича о Јовану крститељу и апостолима; 7. Прича о светим женама; 8. Виђења посмртног живота. —

**Руски реферат о другој књизи Вукове преписке.** — „Извѣстія“ Руске Академије (XIV, 3) објављују реферат Н. Петровског (Казан) о издању Вукове преписке (II књ.). Реферат није најзадовољнији издањем, јер од предговора захтева „више детаљнијих обавештења“ (наводи примере о њом); замера нарочито вођењу коректуре, јер вели „једва да је нешто боља од прве књиге“; замера што су у појединим писмима изостављана поједина места и тражи обавештења о томе; цитира приличан број погрешних датума; замера регистру који ни у ком случају не може да задовољи“; јер „било би врло дуго набројити све погрешке у њему које одмах падају у очи“. Реферат завршује речима: „Не гледајући на то што издање преписке не задовољава захтеве, историчар словенскога препорођаја ипак треба да је захвалан српској држави за објављивање тако значајне грађе.“ —

**Slovansky svet.** — Проф. Лубор Нидерле штампао је у Прагу (издање књижаре J. Laichter) свој земљописни и статистички преглед словенскога света. Од Шафарикове радње „Slovansky Narodopis“ (год. 1842) ово је прво дело израђено на научној основи, које се домиче сличним пословима германским (Paul: Grundriss der Germanischen Philologie) и романским (Gröber). — Научари се још не слажу у питању општег и посебног броја Словена, па чак ни броја племена. Нидерле дели све Словене у 7 главних грана: 1. руску (великоруску и малоруску); 2. пољску, којој придаје и Кашубе, који су, по свој прилици, остаци Балтичких Словена; 3. лужичко-српску, коју дели у горњо-лужички и доњолужички говор; 4. чешку, од које се све више и више издвајају Словенци; 5. словеначку, у којој нема никакве тенденције за издвајање; 6. српско-хрватску, у којој Нидерле види два народа, српски и хрватски; и 7. бугарску, која је једноставна.

Писмених Словена (у Аустро-Угарској) има: 93.77% Чеха, 68.53% Словенаца, 47.52 Пољака, 24.80% Срба и 21.87% Русина.

Године 1900 било је, по Нидерлу, 94.000.000 Руса, 17.500.000 Пољака, 150.000 Лужичких Срба, 9.800.000 Чеха и Словака, 8.550.000 Срба и Хрвата, Свега 136.500.000 Словена. Ако се узме да је годишњи прираст Словена 1.4%, то ове године, 1910., биће свега око 156—157.000.000.

**Историја српскога устанка.** — Прошле године издао је Лудвиг Талоци по рукописима пок. Венијамина Калаја његову „Историју српскога устанка, 1807—1809“. Сада је ту историју Калајеву Стеван Бајгел превео с мађарског на немачки под натписом „Die Geschichte des serbischen Aufstandes, 1807—1809, von Benjamin von Kallay. — Aus dem Handschriftennachllass herausgegeben von Ludwig von Thallóczy. — Übersetzt von Stephan Beigel“ (Wien, 1910. Verlag von Adolf Holzhausen. — У 8⁰, стр. LXIX + 554) Цена 16 марака?). — Ова Калајева историја, као што се из натписа књиге види, обухвата свега три али најзнатније године српскога устанка. Калај је за њу употребио знатну архивску грађу, коју је сам из разних архива у Аустро-Угарској исписивао. Због тога у њој има доста нових података, који у доба кад је Калај писао, нашим историцима не беху познати, а сада су познати заслугом д-ра Мих. Гавриловића, Миленка Вукичевића, Драгутина Костића и других.

У овој је књизи опширан предговор од Л. Талоција. Талоци даје опширну биографију Калајеву, у којој описује његов политички и научни рад. Књига ће ова добро доћи нашим историцима, а о обради предмета говорићемо опширније у којој од доцнијих свезака „Дела“.

## Књижевност.

**Нова библиотека.** Књижара Л. Хартмана у Загребу почела је издавати серију разноликих књига, као књиге неке библиотеке (на корицама стоји само Н. В. — хрватска библиотека?). Цена је свакој свесци 0.30 круна. Има до пет табака вел. 16⁰ свака свеска. Као прва свеска изишла је Боговићева прича „Слава и љубав“. На последњој страни је списак књига које ће се доцније појавити. (За 500 свезака у напред). Поред многих великих и малих имена стране књижевности (Иго, Шекспир, Толстој, Мисе, Тургењев, Бајрон, Конан Дојл, Дима...) налазе се готово сва имена савремене хрватске књижевности. Занимљиво је да има и чешких и пољских, па чак и још неоцењених словеначких књижевника. Међутим од Срба нема никог. Сем ако неће као образац српске модерне књижевности бити роман непознатог писца „Тајне српског краљевског двора“! — Или да нису ствари српских књижевника недостојне? Можда су достојније објављене књиге: „Како да се допаднемо женама?“ „Шта да ради жена да се уда?“ и т. д. — Ко зна.

**О трагичном песништву и позоришту код Грка.** — Г. д-р Веселин Чајкановић оштампао је из „Срп. Књиж. Гласника“ (св. за 16 март и 1 април ове године) у засебну књижицу своје предавање држано у Народном Позоришту 26 јан. ове године „О трагичном песништву и позоришту код Грка.“

Књига не претендује не велики успех, (пошто је и предавање држано у главном за љубитеље, а не за научнике). Поред множине градива и доста факата књижица се одликује и тиме што је писана симпатично да се с уживањем може прочитати.

Књижици је цена свега 0.25 дин., а користиће сваком. Радо је препоручујемо.

**Примљени рукописи за издања Матице Српске.** — Књижевни Одбор примио је за штампање: „Са својих извора“, песме Алексе Шантића; „Неколико Варварских Ода“ од Ђ. Кардучија, у преводу Бошка Деснице; „Оснивање Новосадске Гимназије“, од Тих. Остојића; „Слике са Јадрана III. По Тршћанском Затону“, од Милана Савића;

„Свете душе“, прича Милутина Јовановића; „Пјесма“ и „Драгуљи“, приче Божа Ловрића; „Покушај Павла Соларића на оснивању српских школа у Хрватској 1814—1815“ од Д. Николајевића. —

**Приповетке за омладину.** — Стеван Окановић, професор Женске Учитељске Школе у Београду, прикупио је и штампао у засебну књигу неколико својих приповедака намењених омладини. („Приповетке за омладину“, од Стевана Окановића. Друго издање. Београд, 1910. Штамрарија „Доситеј Обрадовић“. У $8^0$. стр. 137, Цена 1.50 динара).

Ст. Окановић, као стручан педагог, хоће овом својом збирком приповедака да обогати нашу васпитну књижевност, и написао је књигу каке се углавном нису код нас писале. Његова намера није да децу поучава: да им исприча каку истиниту или измишљену причу, па да из ње после изводи поуку. Таке приче деца не читају баш радо, јер и она, и ако још мала, нерадо трпе лекције. Окановић својим причама утиче на дечја осећања, исприча им причу која им нагони сузе на очи, али не изводи поуке, већ их оставља да сама размишљају. Свакојако овај је начин бољи, и жељени циљ лакше ће се и поузданије постићи.

И ако Окановић није имао намеру да му приче имају неку књижевну вредност, ипак оне нису сасвим без ње. Понеке од њих су доиста лепо и уметнички написане. Окановић познаје детињу душу, и вешто налази и предмет и изразе да утиче на њу. Његове приче немају онај једнолики и досадан дидактичан тон; он прича и вешто крије своју намеру.

Омладини ће ова књига доиста бити од користи, стога нека је од нас топло препоручена.

**Преглед новије бугарске књижевности.** — Из немачког часописа „Internationale Wochenscrift für Wissenschaft, Kunst und Technik“ засебно је одштампан, крајем прошле године, под натписом „Die neue bulgarrische Literatur“, преглед д-ра К. Крстева новије бугарске књижевности.

**Источно-јевропске књижевности и словенски језици.** — Јан. В. Новак и Арне Новак штампали су, на немачком језику, прву књигу студија о узајамним утицајима источно-јевропских књижевности и словенских језика. Књизи је натпис: „Die osteuropäischen Literaturen und die slavichen Sprachen“ ($8^0$, 346 стр.). —

Ante Kovačić: **Sabrane pripovijesti.** — Ка седма књига редовних издања „Друштва хрватских књижевника“, штампана је збирка приповедака Анта Ковачића (Zagreb, 1910. $48^0$, стр. 171.) — У овој су збирци 6 Ковачићевих приповедака: „Ладањска секта“, „Сеоски учитељ“, „Бјежи-Хајка“, „Сметање посједа“ и „Зановиjетало“. Предговор овој књизи написао је А. Г. Матош.

Анте Ковачић је — вели Матош — „најкраснији пример хрватске литерарне енергије, можда највећи наш (хрватски) таленат, свакако најзнатнији наш литерарни карактер“. Надамо се да нам Матош неће замерити ако кажемо да је он мало претерао. Нећемо одрицати да Ковачић има дара књижевничког, али свакојако многим другим књижевницима хрватским неће бити право кад се каже да је он „највећи хрватски таленат и најзнатнији литерарни карактер“; они, којима неће бити право, имаће за то и стварна разлога, а не само зависти. Ковачић доиста лепо и занимљиво прича, има око да уочи, има израза да јасно и лепо искаже

своју мисао и своје по некад дубоко опажање, има духа и да уочи понекад оно што је комично, има подобности да направи згодну шалу и прилично оштру сатиру, али све те његове особине нису првога реда, чак и ако се релативно узме. Бар се тај његов знатан „литерарни карактер“ не види у овим његовим приповеткама у овој збирци. Његова приповетка „Ладањска секта“ имају за предмет скоро исто што и Лаза К. Лазаревић у „Школској икони“, само што је Ковачић пренео радњу на друго поље, друкче удесио ток догађаја, друкчи свршетак и умножио број лица. Али тако исто друкчија је и уметничка страна у „Школ. икони“ а друкчија у „Ладањској секти“. Лазаревић своју мисао изводи логички, карактери су његових личности више психолошки, а код Ковачића је прилична испреметаност, и свршетак приче никако не одговара почетку. Ковачић почиње своју причу комично и помало сатирично, завршава је са неком романтичном трагичношћу и сентименталношћу. Прелаз је међутим и сувише нагао и немотивисан довољно. Кад говори о главној личности, учитељу Томашу Бранцу, у почетку се чини као да хоће да га исмеје, да га карикира, а на крају је Томаш — жртва своје племенитости и поштења. Тако су у главном оцртани карактери и других личности, сем јединог властелинчића сеоског, Пепа, али ни ту нема довољно јасности и психолошке дубине. Остале су приповетке у овој збирци доиста лепе и показују приповедача који има дара; али у хрватској књижевности има и лепших приповедака, знамо поуздано да има и данас и било их је и у време Ковачићево.

Матош је, дакле, несумњиво претерао у хвали Ковачића и то и на своју и Ковачићеву штету. Критичар треба да је непристрасан и онда кад се спасава од заборава какав писац, као и кад има да се уврсти у књижевне категорије какав живи писац. Овом својом оценом Ковачића Матош показује као да нема ту критичарску особину. Читаоци ће, после ових Матошевих речи, очекивати много од Ковачића, па кад се разувере, мислиће о њему горе него што то Ковачић заслужује.

Ово што рекосмо о Ковачићу, рекосмо само због наведених Матошевих речи. Међутим ове Ковачићеве приповетке заслужују потпуно да се спасу од заборава, на што су биле осуђене растурене по листовима које данас и у Хрватској свакојако ретко ко прелистава. Наша браћа Хрвати се Ковачићем неће постидети, као што и нама Србима не би било на одмет да имамо повише приповедача као што је он.

**Једно ново схватање Хамлета.** — Под тим натписом издао је С. М. Перлман на немачком језику (Лондон, 1909) спис, који, како вели један немачки критичар (Liter. Zentralblatt, бр. 16 од 1910. стр. 526), утерује у лаж тврђење научника, да је већ завршен круг могућности перверсних објашњења Хамлета. Писцу је пошло за руком, да број монструозности на овом пољу увећа једном новом, какве још није било. На 16 страна разлаже он своје мишљење, да је Хамлет био глумац и то рђав глумац, који је стално испадао из улоге, и да тако Шекспир, за кога се, као што је познато, мисли да је као практичан глумац такође мало успевао, у овом комаду у лицу свога јунака строго критикује самога себе. Како писац изводи у појединостима ову мисао најсмелијим тумачењем главних ситуација из комада, мора се прочитати у самом спису.

Branimir Livadic: **Novele**. — Као осма књига редовних издања „Друштва хрватских књижевника“ штампана је збирка „новела“ Бранимира Ливадића, професора гимназије у Загребу. — Ливадић је један од млађих хрватских књижевника (рођен је 1871 год.), али је својим приповеткама и новелама стекао већ лепо место међу хрватским књижевницима. Ова његова збирка новела показује да он има књижевничке културе: добар је приповедач и дубок посматрач. Истина неке од ових његових новела (на пр. „Мила I. Пролетна пјесма“ и „Мила II. Пјесма жаркога љета“, „Госпођа Јелица“. „Цвијет у сумраку“) нису довољно јасне и разумљиве, већ читаоца гоне да добро промисли шта је управо писац хтео рећи, па ипак тешко ће ко бити уверен да је правилно решио постављену загонетку. Иначе су ове новеле лепа забава, а ми их препоручујемо својим читаоцима, нарочито онима које интересује хрватска књижевност. — Књига има 129 стр. у 8⁰, и цена јој је 2 круне.

**Књиге Матице Српске**. — Као 32 свеска „Књига Матице Српске“ штампан је „Толдија“ спев Јована Арања у преводу Змаја Јована Јовановића. У овом спеву Арањи опева живот несрећнога витеза Николе (Миклуша) Толдије, мађарског витеза из XIV века и његове витешке подвиге. Судећи о спеву по овоме преводу, он није дело особите књижевне вредности, али је ипак занимљив и уверени смо да ће га многи читаоци са задовољством прочитати. Не знамо рећи уколико је превод тачан, али је несумњиво успео као и многи други преводи Чика-Јовини. — Књига има 236 стр, у 8⁰, и цена јој је 2 круне.

## Уметност.

**Histoire générale de l' Art.** — Ars una, species mille). Tome I: Grande-Bretagne et Irlande, par Sir W. Armstrond (Париз, Ашет). — Позната Ашетова књижара у Паризу спрема нову серију књига о историји уметности, која ће много помоћи естетичком образовању садашњих Француза и оних који разумеју француски. Ове су књиге озбиљне а у исти мах врло примамљиве: сличне по облику књизи Саломона Ренака Apollo, оне имају пунији и научнији текст. — Књига Армстронгова је пуна веома занимљивих факата, тачних детаља, често неиздатих, о делима и људима. Слике (598 црних и ван текста у боји) већином су неиздате а израђене су одлично.

(Из L'Éducation, март 1910. стр. 116).

## Политичка књижевност.

**Најновија Балканска криза и српско питање.** — Стојан Новаковић прикупио је неколико својих чланака о политичким приликама на Балканском полуострву у 1908 и 1909 години и штампао у књизи под натписом: „Најновија балканска криза и српско питање. — Белешке, размишљања, разговори и политички чланци из 1908—1909“. (Издање потпомогнуто из књижевног фонда Илије Мил. Коларца. Београд, штампарија „Штампе“ Ст. М. Ивковића и Комп. 1910. У 8⁰, стр. 100. Цена 1,50 дин.

Познато је да је Новаковић један од најстаријих наших политичара данас и да он у политичким питањима има дубоко искуство, нарочито у питањима наше и уопште балканске политике. Стога није потребно нарочито напомињати и доказивати да су његове мисли о тим питањима од особитога интереса и да могу бити врло поучне.

У овој књизи Новаковић је штампао 11 својих чланака. Од тих једанаест 9 су раније штампани, већином у „Не-

дељном Прегледу“, а два се први пут овде штампају и то први: „Босна и Херцеговина пред Берлинским Конгресом“, и једанаести „Quid nunc?“ Између свију оних који су раније штампани најзнатнији је без сумње чланак „Разговор с уредником Pester Loyd-а“ (23-10 октобра 1908 г.). Искусан политичар, темељан научник, хладан посматрач, Новаковић је поводом анексије плануо гневом и као какав младић ватрено, одсечно и одлучно исказује своје увређено српско осећање о анексији Босне и Херцеговине. Он, који кад посматра наше унутрашње политичке прилике уме да буде често и сувише хладан и у својим начелима понекад и сувише конзервативан, одједном се мења на глас о анексији Босне и Херцеговине и диже високо и поносно своје чело и немилосно бије неправду и, макар да увиђа да је Српству нанесен претежак удар, види ипак светлу српску будућност, уверен да што створи неправда, није вечито.

Чланак „Босна и Херцеговина пред Берлинским Конгресом“ такође је врло интересантан. У њему се саопштава „Протокол Берлинског Конгреса № 8. Састанак од 28 (16) јуна 1878“, који говори о решењу Берлинског Конгреса да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину. Читаоци могу видети мотиве те одлуке Б. Конгреса, као и начин на који је она донесена. Затим је у истом чланку врло занимљив „Опис тога састанка, из мемоара главнога редактора Конгреса графа Шарла Мои“, који врло лепо слика ту седницу, на којој се посао свршавао као на позорници, и на којој је Бизмарк показао сву своју надмоћност као и надутост. У чланку „Quid nunc?“ (Шта сад?), Новаковић одговара на питање какви задаци сад стоје пред српским народом. Он саветује оружање у два правца: културним подизањем и уједињавањем свега српскога народа и оружање за борбу силом, наводећи при том примере Италије и Немачке и препоручујући читање историје талијанског и немачког уједињења.

Сваки ће имати користи од читања ове књиге, и ми је топло препоручујемо својим читаоцима.

**Балканска криза.** — Прошле године изишла је у Паризу књига „Једна година спољашње политике“, коју су написали Рене Мулен и Серж де Шесен (René Moulin et Serge de Chessin, „Une année de politique extérieure“. Avec préface de M. Paul Dechanel, membre de l' Akademie française, député. — Paris, 1909, у 8⁰, стр. XII + 385. Цена 3,50 frs.). У овој књизи је историја „Мароканског питања“, „Споразума о Балтичком мору“, „о Кини и Јапану“, и „Везе између Јапана и Америке“ („Les rapports Nippo-Américains“), а највећи део књиге заузима чланак „Балканска криза“, који је написао Шесен. У овоме је чланку лепо и прегледно изнесена историјв заплета на Балкану од мирцштетског споразума до марта 1909 године. Збијено али ипак тачно оцртане су фазе кроз које је пролазило маћедонско питање, које је претило да ће створити тежак заплет, па је узет у претрес говор који је гроф Ерентал 27 јануара (п. н.) 1908 држао пред делегацијама у Бечу где је изишао са мишљу о грађењу железнице кроз новопазарски санџак. Тај је уговор, по Шесену, управо почетак кризе на Балкану који се свршио анексијом Босне и Херцеговине. Затим писац прати развиј те кризе хвата и доводи у логичну везу скоро све чињенице, обраћајући довољно пажњу и на улогу Србије у тим догађајима. Писац је овога чланка довољно обавештен и због тога му је овај чланак леп прилог историји прошлогодишње Балканске кризе.

## Преглед часописа.

**Један интернационални педагошки часопис** излази од 15 јануара у Белгији (Gent, J. Wanderpoorten). Он има натпис „Zuid en Hoord“, месечни часопис за педагогику, педологију, наставну методику, и законодавство. Уређује га R. Picavet у друштву са шест угледних белгијских и холандских педагога. Поред радова на холандском доносиће и чланке и извештаје на француском, немачком и енглеском језику; у додацима претресаће школска законодавства разних земаља и даваће библиографски преглед свега, што је вредно на педагошким књижарском тргу као и садржаје најважнијих петагошких и научних часописа. „Zoid en Hoord“ је ван свих научних, политичких и религиских странака. Већ је задобивено доста сарадника не само с југа и севера већ и са истока и запада. Због свога интернационалног карактера овај нови часопис свакојако ће привући пажњу педагога.

(Из Ztschr. f. Philos. u. Pädag., св. за март и св. за април о. г.)

**Нов часопис за византиске студије.** — У марту 1909 основано је у Атини Друштво за византиске студије, *Βυζαντιολογική Ἑταιρεῖα*. Оно позива на сарадњу све специјалисте и издаје тромесечни часопис „Byzantis“, у ком ће излазити чланци на грчком, француском, немачком, инглеском и италијанским језику. У првом броју (од 15 јануара 1909) објављује Н. Веис важну студију о хроници званој „о оснивању Монемвасије“ са новим издањем три позната рукописа; за тим је збирка хришћанских натписа из Грчке од Зиспона; Гондас расправља о мерењу трговачких бродова у византиском царству, итд... Нови часопис је интересно сведочанство о прогресу византиских студија у Грчкој.

(Revue internationale de l'enseignement, бр. 1, 1910, стр. 92).

**Glasnik Hrvatskoga Prirodoslovnoga Društva.** Urednik Dr. Oton Kučera. Zagreb, 1909. Vlasništvo i naklade Društva. Dionička Tiskara u Zagrebu. God. XXI. Prva polovina (sa 32 slihe). Dodatak: Dr. Ervin Rössel, Hrvatska Ornitološka Centrala. VII godišnji izvještaj 1909.

Druga polovina (sa 6 slika i 12 tabela).

Хрватско Природњачко Друштво, које постоји већ толики низ година и издаје свој Гласаник“, има за сврху: „а) да унапређује природне науке уопште, а да напосе проучава природне прилике хрватских крајева, обазирући се такођер на цели славенски југ; б) да шири и популаризира природне науке у хрватском народу“, и оно, види се, савесно и испуњује свој задатак. Најречитије о томе говори сам „Гласник“ и за 1909 годину: он је збирка темељних и ваљаних написа из пера познатих хрватских природњака. Сви чланови Друштва добивају бесплатно „Гласник“ (редовни: 12 круна годишње, утемељачи: 200 круна од једном или у два маха, почасни и дописни чланови), имају право на друштвену књижницу и друштвени астрономски опсерваторнум.

Као што се из овога види, Хрватско Природњачко Друштво пружа својим члановима све што се уопште може и пружити. Оно је подељено на неколико секција (биолошких и абиолошких) и све оне скупа одлично испуњавају своје задатке, у смислу чл. 3. својих правила, који је у почетку овог реферата наведен.

Број чланова је знатан; тако за 1908. г. Друштво је имало почасних

чланова 10, утемељача 32 и редовних 223! У току те године је Друштво одржало осам седница и једну конференцију, а тако и месечне састанке са предавањима.

И нису само људи од књиге чланови овог Друштва: има међу њима природњака као аматера и из других професија: трговаца, економа, пекара и др. занатлија!...

Све ово јасно казује докле се доспело у жудњи за сазнањем и познавањем природе — најмодернијом и најљупкијом кћери Науке.

Улазити у анализу појединих написа и оцену њихову био би, за ову сврху, један мање-више бескорисан посао: нека садржај сам говори о обилности и ваљаности XXI „Glasnika“: I. Расправе.

Стјепан Вуксан, Феноменални облици класа у Хрв. Приморју (са 26 сл.);

Др. Аурел Форенбахер, Извјешће о екскурзијама подузетим у љету год. 1909. у сврху сакупљања новог биљног материјала за кр. ботанички врт у Загребу;

Проф. Др. Ервин Ресхер, Научно путовање у сврху изучавања слатководног рибарства;

Др. Јован Хаџи, О дјеловању лизола на споре од Botrytis bassiana Criv., узрочнице вапнене болести свилчеве, као о вапненој болести уопште (са 7 слика);

Двор. савјетник проф. др. К. Горјановић-Крамбергер, Најстарији фосилни човјек и његов однощај спрам рецентног човјека и антропоида (један врло важни прилог питању о пореклу човека. Реф.), једно предавање;

Драгутин Хирц, из Билинског свијета Далмације;

Hofrath Prof. dr. Gorjanovic-Kramberger, Der vordere Unterkieferabschnitt altdiluvialen Menschen in seinem genetischen Verhältniss zum Unterkiefer des rezenten Menschen und jenem der Anthropoiden. Vorläufige Mitteiling. (види ранији чланак истог аутора. Реф.);

Др. Јован Хаџи, Lamarck-ова зоолошка филозофија („Philosophie zoologique“);

Др. Ст. Пливелић, Атмосферички електрицитет — пасторче модерне метеорологије;

Двор. савјетник проф. Др. Горјановић-Крамбергер, Прачовјек из Крапилеканибала.

У II групу написа ушле су „Вијести звјездаонице Хрв. Природ. Друштва“: Rudolf Zikmmudowskn, Die grosse Sonnenfleckengruppe vom 20. Juni 1907 (Mit. 5 Abb. in Texte) и од истог писца, Сунчане пеге у години 1907 (са 12 графикона у додатку).

Затим долази:

III. Хрв. Природ. Друштво: Извештај и записник са XXI главне скупштине за 1908 год. и три некролога: Спира Брусина, Јурај Коломбановић и Славољуб Вормастиња.

IV. Научне и књижевне вијести (њих девет на броју) и већ наведено.

V. Додатак: Хрв. Орнитолошка Централа, VII годишњи извјештај 1909. Треба ли још штогод рећи ?!

Од наших природњака налазимо три имена међу друштвеним члановима: почасни пок. Јосиф Панчић, још из 1886 г. и редовни: проф. Живојин Јуришић (1895) и П. С. Павловић, проф.. (1896).

**Др. Г. П. Ивезић.**

**Летопис Матице Српске.** — Изишла је из штампе свеска V за годину 1910. (Књига 265), са овом садржином:

1. „Међународни Мир“, од Л. Зрнића, 2. „Јади Грга Танфаре“, приморска прича Марка Цара, 3. „Владимир М. Јовановић“, књижевно проучавање, од Александра Арнаутовића (наставак), 4. „Оснивање Новосадске Гимназије“, осветлио новим архивским документима Тих. Остојић, 5. Књижев-

ност (Прикази и Белешке), 6. Уметност, 7. Извештаји о раду Матице Српске.

## Различности.

**Стогодишњица Доситеја Обрадовића.** — Одбор, организован иницијативом Српске Књижевне Задруге за извођење прославе стогодишњице Доситеја Обрадовића, смислио је програм те прославе, и упутио народу овај свој проглас:

„Марта 1911 год. навршује се сто година од смрти великога српског писца и творца нове српске књижевности Доситеја Обрадовића. Тај дан захвално потомство, они који ужпвају плодове његових радова и који продужују послове које је он моћно започео, дужно је најсвечаније прославити.

Ради тога, на позив Српске Књижевне Задруге, састали су се 2 фебруара изабрани преставници свих културних и просветних друштава у Београду, и једногласно решили да се стогодишњица смрти Доситеја Обрадовића прослави као велика национална свечаност. Том приликом усвојен је овај програм прославе:

1. Споменик, који би се поставио на једном од најлепших места у Београду.

2. Ново издање целокупних дела Доситијевих (као што је Вуково).

3. Споменица Доситејева, коју би, у редовним издањима својим штампала Српска Књижевна Задруга, а у коју би ушла мишљења најглавнијих данашњих књижевних и научних радника српских о Доситеју и његову раду.

4. Свечане седнице Српске Краљевске Академије и Универзитета.

5. Свечана представа у Народном Позоришту (пролог; један чин из „Дамона“ с рецитацијом које Доситејеве патриотске песме: „Младост Доситеја Обрадовића“ од Косте Трифковића).

6. Предавања о Доситеју Обрадовићу и његовим заслугама за српски народ, у свима српским школама, по могућству у свему Српству.

7. Конгрес свих српских (евентуално и хрватских и југословенских) књижевних, просветних и културних друштава.

8. Оснивање „Доситејева дома“ у Београду, који би, са великом дворницом за јавна предавања, изложбе, концерте, био средиште свих београдских књижевних, културних и просветних удружења.

9. Јевтино издање једне уметнички израђене слике Доситејеве.

10. Доситејева изложба, на којој би се изложила сва оригинална и познија издања његових дела, превода његових дела, рукописа његових, слике његове и све што је у вези с његовим животу.

Одбор за прославу стогодишњице Доситеја Обрадовића сада се обраћа целокупноме српском народу, свих покрајина и свих сталежа.

Доситеј Обрадовић је за наше новије доба оно што је Св. Сава био за старије: он је наш велики духовни родитељ, човек који је српски народ увео у идеје новога доба и у савремену културу. Он је први критички мислилац међу Србима, које је целога свога века учио „словенској, разумној и слободној љубави к истини“. Више но ико он је учинио да се Срби без обзира на верске и државне разлике, осете као једна велика духовна и душевна целина: он је српску народну мисао ставио на модерну основу, и први прокламовао велико начело духовног народног јединства. Он је ударио темеље новој српској књижевности, оној која живи у идејама свога времена, која истиче из народних потреба и која служи народним задат-

цима. Он је прикупио око себе целу једну чету писаца, који су створили народну књижевност, из које се развило све што Срби данас имају у књижевности. Имајући увек на уму да књижевност, као и сваки други јаван рад, има у првоме реду да служи „на ползу народа и општества“, он је одбацио мртви славјано-сербски језик, туђ и неразумљив народу, и стао писати народним језиком, који је свакп могао разумети, и којим је просвета могла најбрже и најсигурније продирати у најшире слојеве народа.

Данас, један век после његове смрти, када се баци поглед на све оно што смо за сто година урадили и на све оно што као народ и раса имамо да учинимо, свугде, на сваком месту, и у свакој прилици, види се велика и благородна личност Доситеја Обрадовића, као иницијатора свега доброг и паметног у нашем духовном и књижевном животу. За сто година српска књижевност је имала мало писаца који су толико утицали на читава поколења и који су у толикој мери стварали душу целе једне расе. Од свих старијих писаца наших нема ни једног од чијега је рада потомство имало толико практичне и непосредне користи и који су и у данашњем добу толико живи и вечито млади.

Са убеђењем да је то осећање целога српскога народа, на који је велики народни просветитељ увек мислио и за који је искључиво радио, Одбор за прославу стогодишњице Доситеја Обрадовића обраћа се свима Србима да у смислу горе изложенога програма узму учешћа у тој општој народној свечаности.

У појединим крајевима нашим српска културна и просветна друштва, српске школе и установе треба да узму у своје руке извођење прославе у локалним границама, као и прикупљање прилога народних са Доситејев споменик и Дом, који ће бити видни знаци опште народне захвалности. Упутства за сам правац и ток локалних прослава, као и обавештења о свима појединостима рада даваће главни прославни одбор у Београду, како редовним повременим извештајима, тако и одговорима на питања локалних одбора.

Где нема каквога српскога културнога или просветнога друштва, које би локалне прославе и прибирање прилога узело у своје руке, моле се повереници Српске Књижевне Задруге да они с виђеним људима својега места образују локалне одборе.

Прилоге за Споменик, Дом, изложбу и слику Доситејеву, добивене приређеним предавањима, забавама, селима или скупљањем прилога, треба упутити благајници Српске Књижевне Задруге у Београду (или на њену адресу у Земун poste restante), која ће их по реду примања објављивати у српским листовима.

Одбор за прославу стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића уверен је, да ће овај његов позив наћи најобилнијег одзива и да ће сви добри и разумни Срби чинити своју националну и културну дужност“.

Као што се види прослава је замишљена на сувише широкој основи, тако да је за потпуно њено извођење потребно много озбиљна рада и великих материјалних жртава, нарочито за извођење 7 и 8 тачке овога програма — подизање споменика и „Доситијева дома“, тако да има разлога страховати да се ова прослава неће моћи извести како се жели, и то можда неће се извести најзнатније тачке. А то би била врло велика штета. Стога српски народ треба да топло прихвати позив одбора за прославу и да му помогне у његову раду. Нарочито свештеници и учитељи као и сви образовани људи треба да настану да се овом прославом заинте-

ресује цео српски народ и да својим макар и најскромнијом прилозима припомогне извођењу програма прославе Доситејеве стогодишњице.

**„Przyszly Grunwald".** — Краковски проф. Лутославски одржао је низ предавања под називом „Будући Грунвалд". Као што је познато, 3 јула о. г. прославиће се врло свечано у Кракову 500 - годишњица Грунвалдског боја, у којему је пољски Краљ Јагелон победио Германце. Као одличан гласник ове велике пољске народне свечаности могу се сматрати ова одлична предавања проф. Лутославског. У њима се износи разлика у погледима на свет између Германа и Словена. Док су Немци завојевачи и отимачи, дотле у Словена преовлађује идеја мира, јер се старају да и на земљи завладају закони Царства Божјега. Док Немци подјармљују народе и државе, Словени проповедају слободу и појединаца и читавих народа. Са дубоком вером износи проф. Лутославски тврђење да ће се у најкраћем времену изгладити све међусловенске размирице, и да ће идеали Словенства, и по Божјој и по људској правди, надјачати и победити политику Германства. —

**Трећи међународни конгрес за народно васпитање.** — Први Међународни конгрес за народно васпитање држан је месеца септембра 1906; други је био у Паризу у месецу октобру 1908; трећи, чија је организација поверена „Белгијској лиги за наставу" (Ligue belge de l'enseignement), отвориће се у Бриселу 1910 године, у исто време кад и општа изложба. Он ће у главном имати за предмет „да проучи средства како да се утврде доброчинства основне наставе и како да буду од користи моралној и интелектуалној култури народној".

Конгрес ће бити подељен на четири секције:

а) Спремање жене за њену васпитну улогу.

б) Виша основна настава. — Школа за одрасле. — Стручна настава.

в) Радови после школе. — Народни университети. — Проширење университета. — Народна књижница. — Међународна канцеларија за рад на народном васпитању.

г) Допунска средства за народно васпитање. — Часописи и прегледи. — Позоришта. — Музеји. — Светле слике. — Кинаматографи.

(Из Revue pédag. фебр. 1910).

**Стогодишњица Станка Враза.** — Друштво Хрватских професора у Загребу обратило се молбом влади Троједне Краљевине да се крајем ове школске године у свима хрватским школама свечано прослави стогодишњица Станка Враза, песника, одушевљеног проповедника Илирства и главног помагача Људевита Гаја. Разумевајући значај прославе једног од хрватских препородитеља, хрватска влада прихватила је молбу Професорског Друштва и већ издала, у договору са Управом Проф. Друштва, програм о овој лепој прослави напретка и развитка народног хрватског духа. —

**Библиотека за децу у Гану.** — У јануару о. г. отворена је у Гану (Gand) прва библиотека за децу у Белгији. Овај завод, који је угледао света захваљујући иницијативи и истрајности неких чланова друштва „Association des Femmes Gantoises" хоће да младим мозговима деце из народа прибави лектиру здраву и која одговара њиховим годинама.

Овај завод налази се у једном од најнасељенијих квартова у Гану, те се нада да може постићи постављену сврху и радити на моралном и есте-

тичким развијању радничкога становништва.

Захваљујући раду и преданости младих девојака а нарочито вредних наставница, библиотека ће бити отворена свакога дана од 5 до 7 часова и суботом од 2 до 4. У њој ће деца наћи средство да раде своје задатке и да уче своје лекције; ту ће имати на расположењу више од 400 књига већином књига за читање, прича, историца и књига, које ће их увести у тајне природине, показујући им пут у поље, где ће наћи оне исте природне лепоте, које су ту описане са толико поезије и ентузијазма.

Један даровити уметник узео је на себе, да локал начини што пријатнијим и што је могућно интимнијим. Он ће тако дати младим посетиоцима у исто време доказ, како се неко место може начинити примамљивим а да ипак не буде раскошно.

Такође се може надати, да ће ова прва библиотека за децу имати велики утицај и да ће моћи постати и почетак једноме низу сличних установа.

С погледом на педагошки живот, она ће дати врло драгоцених докумената, јер ће управа сваке године објавити статистику по данима, по недељама и по месецима, о књигама које буду тражене и о годинама деце, која их траже.

(M i n e r v a, свеска за април 1910, стр. 144).

**Југословенски алманах о стогодишњици слободне Аргентине.** — Ове године навршује се стогодишњица, од како је богата Аргентина постала слободна јужно-америчка република. Јужни Словени, који су као исељеници нашли у Аргентини своју другу отаџбину, спремају свечан алманах у част стогодишњице аргентинског ослобођења од шпанског ропства. У алманаху ће бити разни пригодни чланци, приче и песме, а поред тога и биографије свих истакнутијих Јужних Словена који се својим животом и радом истакоше у новој отаџбини. Књига ће изнети до 500 страна, а биће украшена и са 250 слика. Цена ће бити 4.50 долара.

**Међународни конгрес за школску хигијену.** — Трећи међународни конгрес за школску хигијену држаће се од 2 до 7 августа 1910 у Паризу, под почасним председништвом мин. просвете. Секције су овако подељене: 1) Зграде и намештај школски. 2) Хигијене интерната. 3) Лекарски надзор над ученицима и евентуални санитетски документи. 4) Физичко васпитање и физичка спрема. 5) Профилакса заразних болести у школи. Болести по пореклу школске. 6) Хигијена изван школе. Школе на чистом ваздуху, колоније о школском одмору, итд. 7) Наставничко тело: његова хигијена, његови односи са породицама и школски лекар. 8) Настава из хигијене за наставнике, ученике и породице. 9) Наставни програми и методи у њиховој вези са школском хигијеном. 10) Специјалне школе за ненормалне. 11) Хигијена вида, слуха, уста и зуба у школама.

(Из M i n e r v a, св. за април 1910).

**Tho Peking international Education Association.** — Под овим именом образовано је у Пекингу удружење са задаћом да унапређује васпитање у Небесној Царевини. Њему је главна сврха да брижљиво изучава принципе и методе васпитања у најнапреднијим земљама, како би повело Кину бољој васпитној будућности. Он је ван свакога религиског и политичког питања. „Свет је само једна породица и ту не може бити прекора због егоистичких интереса“, вели се у мани-

фесту. „Ми треба да шпримо семе мира по псточној Азији и да објавимо начело јединства у свету. То је једино средство за полагање основа будућности, за чији долазак ми хоћемо да радимо“.

Удружење намерава издавати месечни лист на кинеском и енглеском језику, брошпре и књиге, и основати две врсте школа: а) једну припрaвну школу за ученике, који се спремају за учење на страни; ту ће се учити туђи језици као и друге потребне науке, да би њени питомци могли слушати предавања на страним универзитетима; б) један технички универзитет, у ком ће се предавати специјалитети.

Консуларни агенти разних сила представница у Пекингу као и многе високе кинеске личности потписале су овај први и значајни манифест.

(Minerva, свеска за април 1910, стр. 135).

---

## НОВЕ КЊИГЕ

**Змај Огњени Вук**, велики српски јунак. Издање и штампа штампарије Савића и Комп. 1910. — В. 8⁰, стр, 48. Цена 0·50 д.

Политичке брошуре. II. **Енглеска и Источно Питање**. Пише Тихослав М. Маришћанин, адвокат. Цена 0·50 дин. Београд, Штампарија „Србија“. 1910. — 8⁰, стр. 47.

Из домена педагогике. I. **Неколико обрађених теза**. Прва књига. Под редакцијом Душ. Р. Михајловића и Драг. Ј. Филиповића, учитеља. В. Градиште, штампа Светозара М. Драшкоција, 1910. — 8⁰, стр. 79. Стаје: динар или круна.

I Издање Клуба учитеља-ца социјал-демократа I. **О школи, учитељима и ученицима са социјал-демократског гледишта.** Написали: Рад. К. Тасић, Вој. Р. Младеновић, Мих. М. Јовановић и Драг. М. Михаиловић, учитељи. Цена 0·80 дин. Јагодина, штампано у Уметничком Штампарском Заводу „Гутемберг“ Стефановића, 1910. — В. 8⁰, стр. 80.

**Основи практичне топографије** или упуства за читање карата, премеравање, крокирање и извиђање. Саставио Милан Ј. Радојевић, капетан. Београд, Штампарија „Србија“, 1910. — 8⁰, стр. 219. Цена 3 д. Као додатак је у засебној свезци „Атлас слика уз књигу Основи практичне топографије“.

**О иступним делима по Казненом Законику и о њиховом извиђању и суђењу.** Написао Ал. Н. Стевановић, судија. Београд, „Доситије Обрадовић“ — штампарија Аце М. Станојевића. 1910. — В. 8⁰, стр. 123. Цена 2 динара.

**Главни Просветни Савет.** Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка. Изложио Љуб. М. Протић. Одштампано из „Просветног Гласника“. У Београду, штампано у Државној Штампарији Краљев. Србије, 1910. — В. 8⁰, стр. 75. — Цена?

**Пушчана ватра у боју.** По схватању у аустријској војсци. С руског „В. Сборникъ“ превео и примедбама својим допунио Светислав Т. Милосављевић. Четири сличице у слогу. Ниш, Прва Нишка Електрична Штампарија Ђ. Мунца. 1910. — В. 8⁰, стр. 93. Цена 1 динар.

**Прота Руварац и Црквена Историја.** Од Радослава М. Грујића. Штампа Српске Штампарије у Загребу. 1910. — 8⁰, стр. 37. Цена?

**Чисто срце.** Приповетке за омладину од Стевана Окановића. Треће издање. 1910, штампарија „Доситије Обрадовић“ у Београду. — 8⁰, стр, 57. Цена 0.50 дин.

Санитетска Служба. Први део. **Трупна Санитетска Служба.** Израдио и издао Д-р Милан Пецић, санитетски потпуковник. Београд, 1910. Нова Штампарија „Давидовић“ — В. 8⁰, стр. 213. Цена 3 динара.

**Спољна политика и трговинска политика независне Србије.** Први период: 1878—1892. — Докторска дисертација Душана М. Пантића, брањена 30 октобра 1908. Испитна комисија: председник г. Милић Радовановић, чланови: г.г. Александар Борисављевић, Д-р Велимир И. Бајкић. — Београд, нова штампарија Саве М. Раденковића и Брата, 1910. — В. 8⁰, стр. 248. Цена 4 дин.

Казимир Фр. фон Литендорф: **Коњица у будућем рату.** С немачког Лазар Љ. Милосављевић, коњички поручник. I књига: Заштита границе; стратегијско и тактичко извиђање; служба осигуравања; драгунска борба. Теорија и 31 пример. У прилогу: 1 карта, 1 скица и 3 олеате. Београд, штампарија „Србија“, 1910. — В. 8⁰, стр. 109. Цена?

Е. Ј. Цветић: **Јагодинска основна школа до 1850 год.** Допуњено издање. Београд, 1910. Нова штампарија „Давидовић“. В. 8⁰, стр. 40. Цена?

Благ. Нед. Кечкић: **Дечје срце.** Књига за децу, са сликама и песмама. Издање трговине канцеларијског и писаћег материјала Васића и Јоцића Београд. Штампано у Новој Штампарији „Давидовић“, 1910. — В. 8⁰, стр. 63. Цена 1 динар.

**Зајечарска Буна.** Личне успомене. Од Драг. Ј. Илића. Друга књига. Београд, штампарија „Србија“, 1910. — 8⁰, стр. 144. Цена 1 динар.

Издање Министарства Народне Привреде: **Извештај** Д-ра Милана А. Тодоровића, секретара Мин. Нар. Привреде, о талијанским сточним трговима. Београд, штампарија „Штампе“ Ст. М. Ивковића, 1910. — В. 8⁰, стр. 79. Цена 1 динар.

**Завичај.** Приповетке за омладину, од Стевана Окановића. Четврто издање. Штампарија „Доситије Обрадовић“ у Београду. — 8⁰, стр. 72. Цена 050 дин.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

# ДЕЛО

КЊИГА 55. ЈУНИ, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 3.

## ИЗ МОДЕРНЕ ЊЕМАЧКЕ ЛИРИКЕ

превео
А. Шантић

### ПИГМЕЈИ

(Херман Конради)

Мртво је доба дјêлâ великана,
Што су с усхитом, узгорене главе,
И с полетима духа обасјана
Ступали мрачним степенима јаве,
Пењућ' се врху и мети висȍкȏј,
Гдје њихов моћни поглед застор свла́да
И раздрије га ту на два комада —
И затим виш' њих слетио би покој.

Мртво је доба великијех душа,
Ми смо тек худи пук — пигмеја коло,
Што с надриумом горди се, кȏ шуша,
И с гнусном лажи вјенчаје се холо,
Са лажи, која светле круне гради
Тиквама празним, и на ћупе вајне
Ставља богова дијадеме сјајне
И немоћнијем идолима кади!

Све што свршимо, све је по шаблони,
И срце наше злато, жене тражи,
И никог нема да ту подлост гони,
Да мржњом плане против ове лажи —
Пред идолима сви клечимо само
И опијело слободи пјевамо.

## ОНИ...

(Ото Ерих Хартлебен).

Они, што нигда, у сред ноћи свете,
Пун пехар с пјесмом не дигоше вису
На које нигда женске очи тавне,
Мамећи на грех, смијале се нису —

Што вјечно живе у глупавој збиљи
Нит' знаду вртлог, буру, занос већи —
О ти су мудри, ти стижу далеко...
Кол'ко се грозим њих, ја не знам рећи!

---

## ВИЂÔ САМ ТЕ, ДРУЖЕ...

„Виђô сам те, друже, гдје пољем корачаш
Сам, тек што си главом надвисио био
Класје позлаћено вечерњијем жаром.
Од часа до часа сагô би се доли
И опет све тако нестајало би те.
Сад ми кажи: шта си тражио то пољем?“
— Мој друже, високо варало те класје.
Ја сам био тамо — с девојчетом једним.
Усне су ме њене сагињале доли —
Ту плодове слатке ја тражих и нађох,
Докле нас је златно покривало класје.

---

## У ПЛАШЉИВОМ ВЕСЕЉУ...

У плашљивом весељу — ал' стидна никад више,
Ти обле, бијеле руке протеже и диже,
И, жмирећи, у зрцалу, кô нимфу коју,
Гледаше слику своју...

Ја сам за тобом стајô
И гледô твојих плећа, пуних и светлих,
Јамице обје...

Затим се пригнух и топла мјеста два
Пољубих... О слатки часи!...
И би̑ ми јасно, да тебе божанство зна
И с боговима у пријатељству да си:

Кад би ти близу дошли они би лако, ко̑ зрак,
Такну́ли прстом облину плећа̑ ти пуни' —
И тако мио, да љуцку мисао буни,
У твоме месу оста њихова поздрава знак.

---

## ЦРНА ЛАУТА

(Ото Јулиус Бирбаум)

Од ружинога стабла
Са Христовога гроба,
Направљена је једна
Црна лаута;
Од лозе пуне
И зелене
Јасне су струне
Њене.
О, јао, мој друже,
Како блажено појаше,
Тако ероски слатко,
Тако исусовски бојазно,
Та црна лаута од руже!

У мајској ноћи свијетлој
Слушо̑ сам њезин пој,
И ја се, љубећи, тада
Пробудих, пун бола и јада,
И мом животу у тај час
Дадоше чежње
Пламен вас.
О, јао, мој друже,
Како блажено појаше,
Тако ероски слатко,
Тако исусовски бојазно,
Та црна лаута од руже!

---

## ВЈЕРУЈУ

(Фриц Линхард).

Као цвијет што га, у тихи час ноћни,
Мјесечина храни, бистра роса поји,
Ја из твоје земље теби никох, Моћни,
Јер ти ме посади сред вртова твоји'.

У твојој су власти буре на висини,
Прољеће и роса, мјесеца светиљка —
Како ти одредиш то са мном учини:
Ти си мој баштован а ја твоја биљка.

---

## СТАРИЦА

(Текла Линген).

У парку, гдје се господа шета,
На клупи сједи убога жена,
Сморна и болна.
Долазе, одлазе саме
Личности важне; и даме,
Смију се, брбљају сила,
И тешка шушти им свила.
Погнутих леђа старица сјела
И у њих гледа, нема и свела.
Безбрижно и ја, куд води пут,
Мимо њу, прођох; међутим мој скут
Шумно је лишће мео
И прах бео.
Стара, без злобе и полугласно,
Рече: „О, какво одело красно!“
Од једном лице стидом ми плану,
У души кô да суза ми кану,
На раскош моју бјеше ми криво,
Бјеше ми кô да хтјела сам живо
Раскидат своје одело сјајно,
Свиле и блеска одрећ' се трајно
Па јад и муке са старом сносит'
И рите носит'.

---

## ЧУДНО ВЕЧЕ

(Хуго Салус).

Кад у вече дођох из поља с ријеке,
Ја кући донесох мјесечине меке.
Сваки прозор собе затворен је био,
Но по мени свуда сребрн сјај је лио.

Ја објесих о клин свој огртач стари,
Но он још пун блеска непрестано зȃрӣ,
Изгледаше кȏ да све то плавље блиста
И у мраку трепти као срма чиста.

Погладим га: моја рука оста бела!
И кȏ снијег бјеше моја соба цела.
Ја отворих прозор и сред тога часа
Напоље прокуља силна сјајна маса.

Ја дубоко дисах. Сав је ваздух меки
Испунио би редак мирис неки;
Овај мирис чудни ја сам одмах знао,
Да је из вртова мјесечевих пао.

И служавка ступи па зборити оде,
Кад при мјесечини сад захити воде
Из старог студенца: да је крчаг цио
Све самих талира пун до врха био.

С њом одох у башту да ја видим ово
Јоште невиђено једно чудо ново:
И заиста када у бунар завири',
Бјеше само сребро и чисти талири!

---

## СЈЕЋАЊЕ

Ужежи свијеће нек свечано сину
Салоном и чврсто завјесе премити!
Ја ћу примакнути столице камину,
Па у загрљај ми овамо похити.

Јер гле, у вечери 'ваке, кад лед бије,
Кȏ студент сам често лутȏ градом сетан;

Поглед, што се никад срећи надô није,
Упирô сам гори у сјај истоветан.

У сјај, што продире мило у мрак тупи,
У прозор, из кога глас радости звони,
У сјен иза тешких и завјеса скупи',
Докле ме је гризô чежње сумор бони.

И данас је вече зимно, пуно таме,
А гле, ја се, ево, у сјај среће склањам!
О наслони, мила госпо, главу на ме
Сасвим чврсто и — дај да сањам, да сањам!

---

## МОЈА ДУША

(Изабела Кајзер)

Кад због тебе ноћу плачем
И увеле гледам наде,
Одлети ми душа бона
И у твој се стан прикраде.

Тихо, лако и без пратње,
Невиђена немо стиже,
Уза те се тајом свије
И дневни ти терет диже.

Она теби благом песмом
У сан вије руже беле,
И при сјају светлих звезда
Љуби тебе ноћи целе.

Тек пред зору остави те,
Тихо, мирно, кô дах горе;
И на дому људи мисле:
То је рани ветрић зоре!

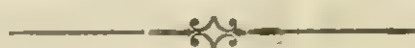

## „ПРИЈАТЕЉУ, ЖЕНА ТЕ ВАРА...“

(Прича о глупом човеку и паметној жени, или прича о глупости писца који пише приче о женама а још ни појма нема о томе шта је у истини жена.)

---

Ја га знам добро, а знам да га и многи од вас знају.

Кажу да је добар човек у обичном смислу те речи, али је мени то незгодно рећи. Једанпут сам за једног владику казао да је добар, а за једног разбојника да је рђав човек, па то после испало обратно, и од то доба никако се више и не усуђујем давати свој суд ни о коме.

Иначе је уважен човек, има ордена свакојаких, аутомобил, кућу и имање, капитал и кредит велики, зубе испуњене златном пломбом и младу лепушкасту жену.

Дакле, знали смо се добро и били смо чак и неки пријатељи.

Жена му је била нежно и љубазно створење, више мило него лепо.

Деце нису имали, због чега су се, кад-кад, у складној шали, узајамно окривљивали.

Моја радња, коју сам предузео пошто сам напустио литературу, била је прекопута од њиховог стана. (И да те околности није било, ја бих, вероватно, био још трговац, и тешко да би штагод могло бити и од ове приче, којом, као што ће се видети, покушавам загладити своју глупу и скупу погрешку.)

*

— Пријатељу, ти се готово посведневно извозиш ван вароши, и то увек по подне и увек у једно исто време?

— Јест, идем на имање. Тако сам распоредио време.

— А шта радиш тамо?

— Заводим економију у вишем стилу; у изгледу ми је велика рента од тога.

— То је лепо — рекох ја из пуке навике — а то време како проводи госпођа?

— То ти је, пријатељу, један књижевни мољац! Чита, чита и само чита; не могу јој књига наваштати! Говорим јој често: „Остави књигу, ослабићеш вид, нашкодићеш здрављу.“ — Али ништа, она и даље само чита и чита, и непрестано чита! Зовем је у поље, — неће! „Моје књиге, то је моје најпријатније поље!“ вели... Шта да јој радим?! У осталом, боље је и то него да се скитара по овим несрећним журовима, који су се, као што ваљда и сâм чујеш, већ извргли у буди Бог с нама!... Није ли тако?

Не сећам се да ли сам му ишта одговорио на то питање, а сећем се да су се моје мисли у томе тренутку занимале анализом једне деликатне неверице. Колико је у изгледу била велика рента са његове предузете економије у вишем стилу, то нисам могао знати, то ни сад не знам, а у њу сам и онда сумњао и сад сумњам. А колико је истинита била његова изјава о страсном читању његове жене, о томе сам онда само сумњао, а сад позитивно знам. У томе је за мене најмеродавнија била једна саксија цвећа, која је редовно стављана била на средњи прозор њиховог стана, чим би домаћин одзврктао од куће на аутомобилу.

*

Премишљао сам о начину на који бих му то могао најзгодније саопштити, па никако не иде. Да му просто речем: „елегантан господин средњих година, чим ти од куће мрднеш у поље, и тако даље“, — али не иде. Пријатељски јесте, али врло лако може испасти глупо и на моју штету. Ту је само једна јака претпоставка, али без икаквих стварних доказа о томе. Да се учиним невешт и да елегантног господина средњих година згодно поменем као његовог или госпођиног рођака који их се тако често сећа, ко зна како би и то испало! Да то учиним преко неког другог, још незгодније; у томе случају сумња би се само проширила, а стварни докази остали би скучени као што су и били. Помишљао сам чак да му доставу о томе учиним анонимним писмом, што би и најзгодије било, али немајући још ничег сигурног у рукама, одустао сам и од те помисли.

Зато сам ћутао и даље смишљао као пријатељ како да се пријатељски одужим једном пријатељству које можда и није

било у истини пријатељство. Обзир: да спасавам једну кућу од евентуалног расула и да спречим копање моралног гроба једном браку, такође су биле ствари које су ме у толико више подржавале у пријатељској намери.

Али докази! Шта је с њима и где су они?! (Кажу да се без пȃрȃ не полази ни на очев гроб, али ја сад опазих да су докази, специјално у оваквим приликама, много претежнији од пȃрȃ које би човеку устребале и на очевом гробу.)

И то ме је пекло и мира ми није давало ни на јави ни у сну.

*

Једног дана по подне гледам кроз прозор своје канцеларије: аутомобил се заустави пред кућом мога пријатеља, после мој пријатељ, задовољан и срећан, изиђе из своје куће, седе у аутомобил и оде; знам куд је отишао. После саксија цвећа би стављена на средњи прозор стана мога пријатеља, и најпосле елегантни господин средњих година уђе сасвим слободно у кућу мога пријатеља.

Мене нешто подиже са столице.

„Иди!“ рече ми то нешто, и ноге ми се, као сȃме од себе, ставише у покрет.

Пређем прекопута, па и ја сасвим слободно уђем у авлију свога пријатеља. И шта да ми прво падне у очи! У дну баште, засађене разноврсним воћем и цвећем, видим како се слуга пријатељев преко ниског плота љуби са слушкињом пријатељевог суседа. Обоје млади и здрави, образи им се зажарили и руке страсно сплеле. „Боже мој, цареви царују и благују, али је царство овога босоногог и гологлавог слуге таман такво, какво само црква обећава праведницима на небу!“ И при помисли на све што живот чини истинским животом, дође ми да се вратим, и умало се и не вратих, али намах развејах ту сентименталност, и оно нешто што ми у почетку овога похода рече „иди!“, сад ми опет рече „продужи!“, и ноге ми се, као сȃме од себе, опет ставише у покрет.

Узиђох уза степенице и нађох се у предсобљу пријатељева стана. Преда ме изиђе собарица, млада и пријатног лица девојка, са болним осмехом на уснама и са сузом пакости и злобе у очима, и, пре него што је ја могадох ословити, рече:

— Видела сам вас у авлији. Гледали сте оно чудо од срамоте... Заиста, страшно је шта тај човек ради!

Ја тек сад јасно појмих и њен осмех и сузе у њеним очима.

— Мало је да куршум добије у чело! — рече она, уздрхта сва и стисну уста пакосно.

-- Је ли господин код куће?

— Није; мало-час се извезао на имање.

— А је ли госпођа код куће?

— Јесте.

— Могу ли са њом говорити?

— Не можете.

— Ствар је врло хитна и врло важна, и ја морам с њом говорити!

— Не можете.

— Да се госпођа случајно не одмара?

— Не.

— А да није когод у посети код госпође?

— Мислим... нико.

И при тим речима собарица се снужди и тихо уздахну, и нехотично издајнички поглед упре у чивилук о који је висио штап, за који сам ја одмах посумњао да је својина мога пријатеља.

Не дангубећи више, вратих се у своју радњу, и после неколико тренутака вођен је на телефону следећи разговор:

— Ало!

— Ало.

— Пријатељу, јеси ли ти?

— Ја.

— Опрости, не могу више да трпим! Већ месецима гледам једно чудо твоје куће и жалим те искрено... Похитај и увери се лично!

— Али у чему је ствар?!

— Пријатељу, жена те вара...

И после тога страшног саопштења занемисмо оба.

*

Седим ја после тога у својој радњи и размишљам о томе шта сам учинио. Не кајем се ни најмање, али осећам дубоку тугу према пријатељу. „Свега му је Бог дао, па ипак...“ И таман да потонем у размишљања о последицама овог свога корака, а врата на мојој канцеларији нагло се отворише, и ја

пред собом видех пријатеља, као смрт бледог, и за његовим леђима једног полицајца.

— Ако си ми пријатељ, хајде са мном! — једва што изговори те речи пријатељ, формално гушећи се, и окрете натраг, а за њим и полицајац.

Не размишљајући ни најмање, упутих се журно за њима, и за неколико секунада већ смо били у предсобљу стана пријатељева.

Пред нама се опет нађе собарица, али овом приликом и она бледа као смрт.

— Она је код куће? — обрати се домаћин својој собарици, указујући прстом на средња врата, али гласом хладним као смрт и гласом који га је формално гушио. И од тога страшнога гласа и од целе ситуације ја се толико уплаших, да ме нека грозничава језа скроз прође.

Собарица не могаде ништа рећи; помодреле усне тресу јој се, али се из њих глас не чу.

То домаћина још више распали, те зграби за кваку као помаман. Али се врата не отворише!

— Ово је закључано! — прошкрипа домаћин на собарицу, и мени се учини као да на устима домаћиновим опазих пену.

Собарица, у самртном страху кршећи прсте, и на то ништа не одговори.

Домаћин као да још више плану, формално паде на закључана врата, одупре се из све снаге, при чему се из његових запенушених уста, кроз стењање и очајан шкргут зуба, чу бестрага-одвратна и скроз-безбожна псовка. И нешто пуче, врата се с треском отворише, и домаћин се, колико је дуг, нађе на патосу једног узаног и полутамног ходника. Онда скочи, као да је био од гуме, и бесомучно појури правце ка другим вратима пред којима се за тренутак заустави. Ми пођосмо за њим, и ја тек тада чух глас запрепашћене собарице.

— У помоћ! — пустила је она ужасан крик који нас је све запрепастио, а домаћина, како ми се учини, највише.

И домаћин дрхтавом руком отвори та друга врата, и нађосмо се у спаваћој соби госпођиној.

Ја тај призор никад не могу заборавити.

Пред великим венецијанским огледалом, лицем окренута нама, стајала је госпођа, бледа као смрт и са скамењеним изразом лица. На њој је била само танка кошуља као да је од паучине

била откана, а русе јој косе пале низ леђа, од којих се само један прамичак издвојио и преко обнаженог облог рамена спустио се у једра и ружичаста недра њена. У огледалу се оцртавала слика, каквих је древна класичност могла врло мало показати.

На средини собе стајао је елегантан господин средњих година упола обучен.

Гледао сам људе за колац привезане, који су очекивали смрт, али сам на њиховим лицима ипак могао прочитати бар нешто одређено; на лицу елегантног господина средњих година, упола обученог, није се могло ништа прочитати. Он је мирно стајао као статуа и стакластим очима тупо гледао преда се.

Ми смо били пренеражени призором, само домаћин не, и ако сам у почетку очекивао да, противно својој вољи, будем сведок једне ужасне и нечувене трагедије. На моје велико изненађење, домаћин је доста мирним погледом одмѐрао час њу, час њега.

И не́ма сцена можда би се продужила још за који тренутак, да домаћица, као безумним гласом, одједном не повика:

— Пуцај!... Што не пуцаш?!... Ја сам готова да примим смрт!... И рећи ћу ти: хвала!

Елегантан господин средњих година, упола обучен, коме се очевидно није гинуло, на ове страшне речи сав уздрхта.

— Могао бих и требао бих — хладно одговори домаћин својој жени — али нећу. И хвала Богу што ме је гнев прошао, иначе бих се кајао; има зговнијег излаза из ове ситуације и строже казне за једну неваљалицу...

Елегантан господин средњих година, упола обучен, одједном упре упитан и страшљив поглед у домаћина. Он је свакојако домаћинове речи разумео тако, да се сад цела ситуација тиче само његове коже, пошто је, по свему изгледу, веровао да за све ово неко мора бити страшно кажњен. И кад жена, према речима домаћиновим, испада из комбинације за казну, значи да он остаје по среди.

— Не бојте се ни ви — хладно се обрати домаћин и пренераженом елегантном господину средњих година, упола обученом — ништа се не бојте! И ако сте нитков првог реда, и ако би ред био да умочим руке у крв једног таквог скота, ја то ипак нећу учинити... Довршите час-пре своју тоалету и торњајте ми се испед очију!

Елегантном господину средњих година, упола обученом, засијаше очи неком животињском радошћу, и без икаква обзира на свој до краја бедан положај у овој прилици, поче се журно облачити, као да је, у сасвим поштеној намери, хитао за железнички воз.

— Наопако сте навукли панталоне! — примети елегантном господину средњих година полицајац.

Он му на то ништа не одговори, а сумњам и да га је чуо.

Ја хтедох да му приметим да је прсник обукао испод кошуље, али оћутах, јер опазих да је и ципеле испремештано навукао.

И елегантан господин средњих година упути се на врата. Имао сам прилике да видим људе бедног изгледа, али изглед елегантног господина средњих година у овој прилици био је нешто што се као најбедније даје само замислити. Ја сам га и презирао и жалио.

— Па он оде гологлав! — опет наивно примети полицајац. — Ено му капе на фотељи! — додаде он указујући руком на цилиндар. — То је свакојако његова капа.

Домаћин мирно позва собарицу и рече јој да узме цилиндар и да га кроз прозор баци на улицу.

— Он је и штап заборавио — бојажљиво примети она, још непрестано тресући се.

— Онда и једно и друго избаци кроз прозор на улицу!

Кад собарице са цилиндром нестаде, наста, бар за мене, ситуација још тежа.

— После свега овога — рече жена неким загушеним гласом — мени више није места у овој кући.

— Тачно је тако — прихвати домаћин хладно.

Мени тек тада лакну на души.

— Господо — обрати се домаћин мени и полицајцу — изволите са мном у салу, да бисмо госпођи дали могућности да се спреми. А ви, госпођо — обрати се он затим жени — можете узети из ове куће све штагод желите.

— Не треба ми ништа — хладно и једва-чујно одговори она.

И одосмо у елегантно-намештену салу, у којој су се очевидно борила два укуса: укус Запада са укусом Истока.

Домаћин, још више стишан, позва собарицу и нареди јој да нам донесе кафе и цигарета, на шта нисмо тако дуго чекали. Седимо и разговарамо о економији у вишем стилу и о великој

ренти од ње, коју нам је тему сâм домаћин наметнуо, док неко тихо и бојажљиво закуца на врата.

— Слободно! — рече домаћин.

У салу уђе собарица.

— Милостива је отишла.

— На колима?

— Не — рече собарица потресеним гласом и бризу у плач.

Домаћин пређе руком преко чела и замисли се за тренутак. И хладноћа његовог целог изгледа доспе већ до невероватности. Мени је то већ изгледало као нека врста глумовања.

— Слушај рече он собарици — гледај са куварицом да нам се на брзу руку спреме хладна јестива. Момку реци да вино наточи из оног крајњег бурета. Ајвара има?

— Има — рече собарица — мислим да има — и одмах је нестаде.

Ми продужисмо разговор о економији у вишем стилу и о великој ренти од ње, и кад полицајац, који је био необично прост човек и кога сам ја знао као доскорашњег магазадиског момка, поче без везе и смисла говорити о старима које нису биле у сродству ни са каквом економијом на свету, собарица нам јави да је трпеза готова. И баш јој хвала!

Трпезарија је била такође елегантно намештена и трпеза богата преко сваког очекивања.

Ја покушах да се извиним послом, али ми домаћин не даде ни да завршим започету реченицу.

— Мој једини пријатељ не мисли ме ваљда оставити у једној оваквој прилици?! — рече он.

И ја, после тих тешких речи, седох за сто.

У колико се сећам, ни ја ни домаћин нисмо били при апетиту. Код полицајца је то било обратно, непрестано се ишчуђавајући самом себи што тако много воли ајвар.

— Ја сам у стању да га кашиком једем! — увераваше нас он преко залогаја. — Верујте да сам у стању!

Кад дођосмо и до вина, које је било довољно расхлађено. са особитом аромом и питкошћу, полицајац и притом паде у афект и поче вино хвалити на сву меру.

— Ја сам у стању овога вина и на ште срце да пијем! Верујте да сам у стању! — увераваше нас он.

Да би прекратио будалаштине тога очевидно гладног и жедног и свега жудног бедника, домаћин се обрати мени.

— Дакле, пријатељу, хвала ти! — рече он узбуђеним гласом, стискајући ми руку. — Ја сам био слеп, а ти си ми очи отворио!... Ја сам данас поново рођен... Катастрофа јесте, али катастрофа толико срећна по мене!

— Ја сам само пријатељску дужност вршио.

— Хвала ти! До данас сам ти био пријатељ, а од данас сам ти брат рођени!

И при тим речима домаћин скочи са свога места, грчевито ме ухвати за главу и пољубац, пун благодарности, притиште ми на чело.

— Хвала Богу кад је све прошло на миру! — рекох ја. — А ја сам страховао од онога што је најгоре у таквим приликама.

— Тешко је и претешко уздржати се од крајњих скандала у таквим тренуцима, али ја честитам себи на присебности и кавалерству! — рече домаћин узбуђено и тешко уздахну.

— И ја ти честитам од срца! Лако је бити философ у свакој другој прилици, али у оваквој прилици је сваки човек обичан човек, и могло је свашта бити. Ја сам страховао, кажем ти!

— И према ниткову сам се показао узвишен?

Ја заустих да то специјално похвалим, али ме полицајац, гушећи се колачима, претече.

— Што се тога тиче, господине, ту сте се показали прâви Дон Кихот! Један џетлемент, и ништа мање! — рече полицајац важним гласом и направи врло важну мину. — А ја бих, верујте ми, и њу и њега зубима заклао! То би учинио и сваки други паметан човек.

Домаћин се нађе у неприлици због те изјаве, али ја то забашурих другим разговором.

Донеше нам и кафу.

Полицајац је пушио цигару за цигаром, уверавајући нас да би био у стању по стотину таквих цигарета да попуши на дан.

Домаћин се ућутао и приметно снуждио.

— А, збиља, па куд је сад отишла она?! — обрати се полицајац домаћину, а већ урожио очима. — Немој поћас да је нагази патрола, те ће сутра да јој се чује песма!

Домаћина то увреди, а и сâм се осетио увређеним толиком простотом.

— Господине — рече домаћин хладно — немојте губити из вида да је та госпођа јединица једне од највиђенијих породица у Београду!

— Молим, молим, извините, али ја сам се толико ослободио, као да сам вам, тако рећи, неки штамбиљан гост! — поче се правдати полицајац и у забуни преврну пуну чашу вина.

Домаћин зазвони за собарицу, и она сервијетом покупи просуто вино, што полицајцу даде повода да се и њој извињава.

— Ето, госпојице — поче јој он говорити, али она одмах изиђе.

— 'Тео сам да јој кажем — обрати се он сад нама — да све овакве ствари баш мени падају у талију. Ето, ономад, исти овакав случај и код неког Миљка таљигаша „Код седам кућа"!... И он, будала, није хтео да бије, али — —

— Време је да се иде! — прекидох ја полицајца. — Пријатељу, збогом! — рекох домаћину и пружих му руку, — Господине, изволите да идемо! — предложих полицајцу.

И тако остависмо домаћина на миру.

А јадан му мир! Кад сам се ја осећао као да ме је когод по грудима маљем лупао, како ли је тек њему морало бити!

**Чеда Поповић.**

— СВРШИЋЕ СЕ —

# ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(наставак)

## V

Индивидуе имају засебне одвојене своје покрете, као и остали организме, условљене спољним узроцима средине и унутарњим силама самог система. Има оно, што се назива свесним покретом индивидуалним, зависно од ума, и невољних, инстиктивних покрета, који долазе од функција органских за одржање физичког организма самог. Кад посматрамо какав акт удружених индивидуа, у обичном друштву и склоповима друштвеним, као што су држава или ма каква организација виших или нижих друштава, онда са усамљених система, који су нам изгледали потпуни механизми, континуиране средине, прелазимо на дисконтинуиране средине и на системе сложене из појединих индивидуа или индивидуалних комплекса. Овакви сложени системи социјални су извори промена, процеса и појава социјалних. Задатак је науке: да у узроцима промена социјалних нађе по све сличне узроке са оним силама, које изазивају промене у физичким срединама и појединачним органским системима. Аналогије су најсигурније за успешне резултате при овим истраживањима.

За пример једног таквог дисконтинуирног система узећемо државу, а за један механизам, тог сложеног организма државе, узећемо систем доношења закона — парламенат, који се може сматрати у два вида: као продукат средине или апарат за доношење закона. Сматран у првом облику, он би био дело социјалне, интелектуалне енергије, сматран као апарат биће систем, у коме се аналого функционисању организама, долази путем

социјалних процеса, до одредаба, услова за стварање нарочитих стања у социјалним срединама — долази до нарочитих резултата, потребних за живот друштва, као дисконтинуирног система социјалног. Функционисање самог апарата — парламента — и ако је склопљен из усамљених индивидуалних центара бива као и функционисање једног организма.

Ако узмемо ма какву радњу једног друштвеног или државног организма видећемо, да се она може сматрати као продукт одређеног организма, механизма. Функције каквог организма социјалног су такође мењања стања равнонежних према околини, у којој се дешава живот и рад њихов. Ови су организми слични механизмима, који створену енергију не дисипирају нагло, већ постепено, — слични су акумулаторима. Ако се узме грађење закона по систему парламентарном, води рачуна о свима органима, којим ова махина, звана парламенат функционише, онда се и овде, као код ма какве махине могу процеси протумачита по дејству општих механичких принципа. Апстрахујући од разних системима, апарата, којим се закони граде, услови да се посао законодавни сврши леже у нивоским разликама оних слојева, из којих се законодавно тело састоји. Ако су нивоске разлике велике између главних покретача послова и масе, која апробира изнета гледишта, онда је и рад ефикаснији и рандман махине већи. Укоченост парламентарне махине је очевидно најјача у два момента: кад је опструкција и кад имамо посла са несређеношћу политичких, партијских центара у парламенту. Обе појаве дејствују рђаво на рад махине, аналого трењу или малим нивоским разликама резервоара, из којих се црпу услови за моторну снагу (Карнот). Престанак је функционисања, или услед нормалних погодаба за обуставу рада, или у наглим променама равнотежног стања овог механизма од злоупоуребе права или невршења дужности, оних делова, који се елементом, органима, самог организма називају. Анализа ма какве установе друштвене може нас довести до тога: да друштво живи као организам или механизам. Код сваке установе друштвене треба тражити шта је то што изазива промене, и како се промене дешавају и мењају са временом. Ово последње доводи до једначина динамичких из којих се налазе услови за статичке и динамичке равнотеже система.

Апстрахујући од разних система изборних, да се правичније дође до преставника народне воље, скупштина постаје из

једне аморфне средине, као и сви организми, из разнога броја изабраних и мандатираних лица од народа. Без диференцијација потребних, без подела у партије политичке, потребне да мандатори сличних погледа на политичке послове у земљи, нађу у извесним лицима јаче представнике обележја својих група, немогуће је замислити постанак ни најнужнијих органа, да парламенат, као механизам отпочне свој чист посао унутарњи. Споразумима преко истакнутијих лица појединих партија скупштинских устали се основни поредак избором лица, који ће парламенат представљати, његовим пословима руководити и бити веза преко владе са представником, фактором другим законодавно-извршне власти. Влада, Краљ и Скупштина организована за посао, представљају механизам за послове законодавне, у којима је извор за администрацију земаљску, њено јачање и ред у једној држави.

Да се какав посао оконча у парламенту мора се изазвати покрет иницијативом једног од три фактора: Скупштине, Владе или Краља. Да покрет може изазвати рад махине мора бити расположења за решење тог питања у срединама, које има да реагују на изазвата питања, импулсом добивеним од горњих фактора. Извесне нивоске разлике морају постојати у поменутим трима срединама, које смо мало час назвали органима нашег механизма, и те нивоске разлике леже у тражњи и понуди да се извесна питања решавају и понуди и тражњи услуга да питања буду решена. Ако хоће да се до извесног продукта, какког законодавног посла да дође, морају бити испуњени услови, већ толико пута помињани, обележени ставом Карнотовим. Дебате су у парламенту, ако се парламенат сматра само као генератор, а не као сложена махина техничка, у којој има комбинованих кретања за стварање рада, потребне промене стања да се омогуће трансформације разних кретања и оспособи рад саме махине. Како скуп више људи може само масу појачати а не и фактор интензитета, потребног за одредбу дотичне енергије, што је овде случај са јачим и разложнијим радом самога тела о коме је реч, то је обично дебатовање покрет без стварног позитивног рада, а често услед страсти, емоције, негодовања, нелогичности и партијске раздражености дебата може, аналого трењу код махина обичних, да укочи рад самог парламента.

Вредно је поменути за горњи пример, да наведена три

фактора, три главна органа наше махине, могу како кад представљати, односно својих функција, разне делове самог организма. Могу бити аналого изворима моторне снаге, регулатори и трансформатори моторне снаге у рад. У датом моменту сваки је од горњих фактора детерминисани својим функцијама.

Ако анализу горњу сравнимо са правничком анализом парламената видећемо, да ови последњи описују морфолошке особине појединих органа самог апарата, и све се разумевање процеса, који се том махином производе, своди на описе узајамних односа и дејства појединих делова. Суштина се процеса и рада, не само овог механизма већ и сваког другог, има механички да схвати, ако се код сваког нађу аналоге функције за количине, које улазе у прву термодинамичку једначину и нађу услови интеграљивости ове једначине, што чини суштину друге основне термодинамичке једначине, односно Карнотонов став. Описи у правним студијама свих могућих законодавних тела, од октроисања закона, до оних сграђених на начин у демократским, буржоаским државама, од поделе власти међу сталежима, где није било представника народа, или се он јављао у два трибуна, са или без вета, до дводомих система, није ништа друго до опис само разних апарата парламентарних, а не и процеса, који се врше радом тих махина. Ма какав облик саме махине био процес је исти свуда: увек имамо претварање једне енергије социјалне у другу, стварање енергије из разних фактора, који се у главноме своде: на рад и оних извора, из којих рад постаје.

Ако се на овај начин пође и законодавни акт сматра као акумулисан рад, чије особине носе трагове енергије парламентске, у вези са социјалном енергијом средине, а, поред објеката свршених, води рачуна о импулсима, моторним силама поменутих извора, поменутих фактора, онда за детерминисање самог проблема не остаје ништа но одредба оних параметара карактеристичних, којима севаља да изрази: енергија, рад и количина, која са радом утиче на стварање енергије и лако се у рад претвара — што би било аналого са топлотом у физичких процеса. За потпуно решење проблема, за интегрисање основних динамичких, енергетичких једначина, потребни су емпирички закони између карактеристичких количина, аналого Мариот-Гејлисаковом. Овде не исцрпљујем ствар, већ помињем као елементе из којих би се дошло до параметара потребних и облика

поменутих функција: дужности, права, потребе фактора парламентарне махине, задатака државе и друго.

Поменули смо већ у општој механици, да за тумачење појава социјалних није нужно улазити у суштину разумевања сила, узрока променама, јер је то непојамно и за физичке силе, већ ваља тражити карактеристичне параметре, којим се одређује оно, што се мења и што својим променама чини процес, прогрес и промене друштвене. Био ма какав параметар за одредбу ма какве појаве, бесконачно мала промена његова у бесконачно малој промени времена јесте оно, што се зове брзином у физици као и у социологији. Промену брзине у времену, на горњи начин показану, однос промене брзине према времену, називамо убрзањем. Масе су социјалне зависне од маса индивидуалних. Силе су социјалне: моралне, физичке, културне, етичке и друге, што обележавају повод променама разним у разних социјалних средина. Дужност, право, воља, традиција, тиранија, слобода и друго све су разни називи за узроке, који промене могу произвести, — све је то сила. Како у физици често и појава може бити узрок променама и независно од својих узрока, може да се сматра за узрок и силу, тако је исто и у социологији често једна иста количина сила или појав. Кроз творевине социјалне: институције, инвестиције, разне организације и друго, као кроз количине, које се могу посматрати, опажати и мерити пратимо примену механичких принципа у процесима и променама социјалним.

Ако сваку тековину друштвену сматрамо да је постала из рада физичког, интелектуалног, индивидуалног или културног, и њу обележимо капиталом, из кога се такође рад може добити, онда основна једначина о енергији, топлоти и раду из термодинамике има одмах примене за ма какву појаву социјалну. Стање социјалне средине, условљено вредношћу свих њених тековина, може се обележити као извесан ступањ социјалне енергије. Енергија социјалне средине условљена је околином у којој се друштво налази и интерним квалитетом самог система. Спољни и унутарњи узроци, о којима је било речи у првом делу ове расправе, и овде дејствују и дају се као узроци да схвате постанку облика система социјалних. Израз за социјалну енергију се изражава обично најкарактеристичнијим параметрима, слично топлотној енергији. За топлотну енергију

је параметар карактеристичан температура, за разне случајеве социјалне енергије, према томе какви се појави друштвени посматрају, параметри се равнају са оним, што је аналого са брзинама у физичким системима. Ако на пример узмемо појаву какву економску и тражњу узмемо за параметар, и овај параметар узмемо да може обележити карактерне особине и каквог социјалног смстема, онда је социјална енергија функција тражње. Тражња за социологију обухвата готово све, што је у вези са променама система. Тражња као мерљива количина зависи у економији од понуде, продукције, промета, потрошње, од свих елемената, који су карактеристични за какву средину.

Кад се створи израз за социјалну енергију, и она изрази као функција тражње, онда веза између рада, капитала и енергије у социјалним појавама даје прву термодинамичку једначину, којом је окарактерисан принцип консервације енергије. Овде је капитал дошао само на место топлоте.

Карнотов принцип, по ономе што смо чешће рекли, услов је да се прва једначина реши, кад су потребни извесни емпирички односи познати, аналоги Мариот-Гејлисиковим закону. Разна стања социјалних средина равнају се са нивоима физичким, и ови нивои условљавају кружење из гушће у ређе средине социјалне, кружење: рада, капитала и енергије, чиме је обухваћен у суштини — принцип деградације енергије. За ово последње узећу један случај из друштва, из кога ће се кружења по циклусу Карнотовом моћи лако разумети.

Ако хоћемо да знамо у чему се састоје нивои у социологији и разна стања разних средина узмимо ма које друштво у два момента, или два разна друштва у истом моменту. Извесно равнотежно стање, у ма ком поменутом систему, окарактерисано је нарочитим поретком, нарочитим равнотежним стањем, сиперпозицијом разних средина, чији су односи условљени конвенционалним законима и санкционисани силом или схватањем дужности и осећајем потребе пзвесних права. Живот тече униформно, док се каква промена у каквој средини не деси. Може се јавити потреба за демогогију у аристократским слојевима, или прохтев за већу власт у пучким срединама, и све ово поремећује разнотежу, ствара нове појаве и кроз револуцију и пертурбације, у новом поретку ствари, даје нови организам друштвени, којим се између нових и другојачијих нивоа живот јавља и продужује. У ма каквом систему, где су равно-

теже увек лабилне, где јаче, где слабије, суме ових напора и радова дају колективан рад. Претварање рада у тековине разноструке и јачање организма друштвеног бива по принципу консервације енергије. Услови за трансформисање рада у тековине, капитал и обратно добијање радова из тековина и напора средине социјалне бива услед неједнаких нивоских стања разних слојева у социјалним срединама.

Кад би сви људи подједнако развијени били, како физички тако и интелектуално, кад се не би могли постићи удруживањем никакви центри за спречавање извесних поступака или јачање каквих напора, онда и поред скупа свих маса, и поред могућности да се добије колективан јак рад, никада се не би користан рад створио, који би дао какве тековине културне. Живота не би било. У организацији, удруживању, стварању засебних заједничких центара, средина у каквом социјалном систему, леже неједнакости нивоске и услови да може енергија кружити, да се рад може претворити у социјални капитал и обратно капитал у рад, да се по принципу консервације енергије може да јави социјални живот. У овим условима, што су карактеристични за Карнотов став, леже могућности прогреса и трансформисања у социјалним срединама.

## VI

Ради бољег разумевања појава материју двојимо у науци од силе, док у ствари постојање ова два елемента не може бити одвојено једно од другог, јер се у свакој појави, сваком систему налази оличено стање динамичко-материјалног кретања, као нечега, што се сагледати, опажати, ценити и мерити може. Физичке средине, тело, системи материјални и социјални, сви феномени окарактерисани су формом, која обележава предмете природне, који су пак са гледишта механичког равнотежна стања динамо-статичка. Промене су природне у мењању облика предмета и средина. Промене могу бити лагане, споре, наизменичне, периодичне, привремене, и привидно сталне, али никада крајњи резултати промена не могу довести до онога, што би аморфно без облика било. Променама се може из континуирних средина да добију дисконтинуирне, из хетерогених хомогене, из средина једних стања може се прећи у друго стање. Од најсуптилнијих етарских средина до најкомпликованијих, хетерогених система форма оличава оно што се мења

и чије промене у нас изазивају представу о животу и развићу природе. Организми, физички и социјални системи су схваћени као механизми, они се мењају, пропадају и рађају и у томе је суштина прогреса у природи. Но у ма каквом стадијаму процес ових промена био, дејства су стална по истим вечним законима, између општих узрока физичких и њихових разноврсних ефеката, који постају у разним околностима и под различитим условима.

Пропадање облика и форама система и средина доводи до стања по све униформног и хомогеног, из кога се ништа створити не да. Крајњи процеси, које умом можемо замислити, могу довести до данашњих интерпланетарних, етарских средина материјалних, али и то су форме, а не аморфне средине, чија се егзистенција ни замислити не би дала без облика.

Код форама не може бити речи о сталности о којој данас наука рачуна води за процесе и односе између узрока и ефеката, по принципу консервације енергије. Може бити речи о дужој и краћој периоди трајања стања разних система, али о томе да је какав облик вечит не може бити ни помена. Кад би се ово последње усвојило, онда би значило да нечега има, на шта никакви фичички агенси не дејствују. Ако узмемо да су идеје људске продукти функционисања нашег организма, и да се идеје развијају упоредо с прогресом организама, онда ни идеје, њихове форме нису сталне. Нема вечнога међу формама.

Дисконтинуирност, одвојеност система у каквој средини, изолованост појединих механизама као центара, из којих извиру узроци за процесе и промене, привремене су појаве. Све на све утиче у природи. Сваки појав у вези је не само са својом најближом околином, већ преко ње и са најудаљенијим системима и срединама космичким. Ово гледиште може да објасни узајамне утицаје свих низова у серији појава, што чине прогрес природе, њене мене и трансформације. Изолованост је у слабијем дејству међу системима, који су удањени, или је под нарочитим условима успостављена привидна неактивност међусобна. Ово последње може бити разлог да у привидно изолованим системима може крајња трансформација, после свих мена, да буде прелаз из данашњег каквог хетерогеног стања у по све униформно, хомогено. Но и ово последње стање је једна форма; једно динамичко равнотежно стање, у коме се пертурбационим узроком спољним може лако да изазову не-

једнакости нивоске и да се услови створе за обнову ишчезлих процеса. Број разноликих и бесконачних система у разноврсним и неједнаким стањима и фазама чини готово апсурдном крајњу консеквенцу по принципу ентропије (Томзон, Клаузијуз), и апсолутни је вечити мир пре фикција но могућност веровања, да ће доћи, као што се не може замислити ни постанак свега из једног бившег вечног мира. О миру може бити говора за системе у ужим границама: за наш сунчани систем, земљу, органски живот на њој и социјалне системе, који су по све темпорерни и тако везани за данашње стање физичке околине, у којој се органски, социјални живот јавља, да је без великих напора лако сагледати у време кад неће бити услова за овакав живот.

Ако резимирамо ово, што смо у овој глави казали за процесе, своди се на ово: форме су промењљиве. Организми су, што и механизми, обележени обликом, они су скуп разних физичких средина, и то бројно великих, што је организам виши. Организми као и форме живе, мењају се и пропадају. Из организама као хетерогених средина долази се у хомогеније обичне физичке средине, које чине околину будућих организама. Диференцијацијом обичних средина физичких постају органски системи и они по себи нису ништа друго до физички системи, одређеног функционисања и трајања. Истоветни су процеси па се збивали међу ма каквим системима физичким. Живот је назив само за нарочите системе физичке, а све је у природи живот.

Каузалност између узрока и ефеката добија разне називе по месту где се процеси јављају. Логичност нашег расуђивања, покрети наше свести, инстинктивне радње, каузалност између узрока и појава, које ови изазивају, синоними су у вишем смислу те речи. Циљ, воља, напори, дужност, слобода одлучивања, светлост, електрицитет, топлота, афинитет, виталитет све су изрази за узроке променама а могу и појаве бити, изазване нарочитим узроцима. Код свих промена, ако се узме да форме, које данас постоје, могу и нестати, да може бити средина, где нема организама, остаје стално, кад престане скуп свих продуката, који су кроз разне процесе и у разним периодама постојали, само кретање материјално, које се враћа првобитној средини, из које је све постало.

Остаје једно метафизичко питање: да ли има скуп свих појава свој почетак. Односно свршетка света видели смо да је

за њега мала вероватноћа по Карнотовом принципу. Како се без форме извесне не да ни прва хаотична маса замислити, из које би све постало, значи да почетка за све није никад ни било, јер би прва форма у којој се јавило материјално кретање, из кога се као из каквог теста све даље стварало, претпостављала извесно аморфно стање, што је непојмљиво. Свет је од искони ту, са целим својим пространством разних услова, стања и мултиформношћу средина у разним фазама. Претпоставка почетка неминовно доводи до појма о крају света, што данас постоји, али ово би било апсурдно, јер би нас одвело до једног не само хаотичног стања, но до нечега аморфног, што наш ум не може схватити. Без облика, и ако су они подложени променама, не може се замислити оно што је вечно: материјално кретање, које је ту у природи од искони и никад не може нестати. Релативни почетак и релативни мир су стварне појаве. Апсолутног мира, почетка и краја не може бити.

Општи принципи развића, живота и прогреса природе, чије одсјаје налазимо у логици ума нашег, што преносимо на логику догађаја, неминовност појава и процеса, од искони су у васиони. Сви нужни и довољни елементи да се свет појави, развије од искони су у природи, као што су без почетка и услови потребни и довољни да се у датом моменту, код извесног процеса, по принципу истих дејстава истих узрока, какве појаве јаве. Фазе се мењају процеса и појава, али не и принципи неминости, каузулитета, по којима се у истим или сличним приликама исти или слични догађаји морају да јаве. Блиска стања фаза васионских процеса су ступњеви прогреса њеног, а данашње стање, према удаљеним стањима, стоји као орагаизам према ембриону. Као што ембријон носи у себи трагове прошлости организма, који су се из ембриона раније развили, тако ће и будући ембријон понети особине утицаја средине на органске системе у будућности и садашњости, а тако су и процеси прошли и појаве ишчезле оставиле трагове у садањим процесима своје негдашње егзистенције, што ће се потенцирано пренети на будуће процесе. То потенцирање, услед трајања васионе, чини јачину ритма њеног, живота васионског. Светови постају, развијају се и пропадају, материја се мења по принципу деградације, енергија деградира и мења форме, из уништених форама се нове јављају, али се никад замислити не може, да ће се угасити узроци процеса и појава, као што се ни замислити

не може оно стање у природи, кад никаквих кретања материјалних није било, што би почетку васионе одговарало.

---

## ДЕСЕТА ГЛАВА

I Интегрисање диференцијалне једначине живе силе по разним циклусима. — II Општи механички еквиваленат. — III Механички еквиваленат топлотни и економски. — IV Физичке константе. — V Извођење става ентропије из топлотних појава. — VI Једначина енергије и ентропије за ма какву промену. — VII Ле-Дантеково конкретно тумачење ентропије и примена овог тумачења на социјалне процесе.

### I

У физици се не питамо како постају силе, шта је у суштини оно из чега се добија топлота, светлост и електрицитет, већ постанак појава физичких проучавамо из узајамног трансформисања сила и процеса и тражимо да тумачење процеса сведемо на односе између сила као узрока променама и особина тих промена, које су окарактерисане нарочитим параметрима. Тако исто и за социјалне појаве не тичу нас се извори идеја, имале оне порекло у индивидуама или колективним центрима, не тичу нас се механизми, у којима се процеси врше, а који су обележени разним уређењима друштвеним, већ само односи између узрока и појава, независно од места, где се збивају и независно од установа и уређења где се догађају.

Ма где и ма како се рад створио, физички или социјални, ма где постао капитал физички или културни, као што хоћемо да нађемо однос између рада и троплоте за физичке промене, тако исто тражимо односе, законе између капитала и рада у социјалним срединама. Створен рад људски напором физичким, интелектуалним, појединачно или колективно, за нас се он само квантитативно може разликовати и исто вреди и за оно. што се радом продуковати може. Ми тражимо основе процеса, а како форме постају, које могу дати рад, како се организми биолошки и социјални стварају, може се из далека сагледати, али за сада смо од свега тачног разумевања њиховог постанка још далеко. Како за тумачење појава проучавање основних процеса са гледишта механистичког или енергетичког теорисања чини суштину наше расправе, то ћемо се у овој глави још мало за-

држати на значају основних термодинамичких једначина, за које верујемо да су опште за све процесе у природи.

Ми смо на више места у овој расправи рекли да ако се хоће да дође до каквог сазнања о појавима, морају се претпоставити промене у процесима и појавима. За научно праћење промена морамо имати параметре, којима се одређују појаве; ови се параметри морају моћи мерити; и на основу динамичких једначина свака се промена може поделити у два дела: ефекат и узрок. Узрок и ефекат су природне појаве, једни и други се појави детерминирају параметрима и њиховим разним изводима по времену. Уношењем извода параметра по времену знак је да параметре можемо поделити у две велике категорије: брзо и слабо променљиве. Може се група параметара изразити нарочитим карактеристичним количинама, као брзина координатама и њиховим изводима; температура брзином; и т. д.

Механистичко сазнање тражи изражавање параметара као функције времена; енергетика тражи односе између карактеристичких количина: брзине и рада, топлоте и рада; тражње, понуде и вредности и т. д. Енергетика тражи облике математичке за енергију. Како је право механистичко тумачење готово, због несавршености математичких метода, немуће за мало компликованије појаве, то се најчешће задовољавамо налажењем оних односа, који само најкарактеристичније односе промена бележе. Како за налажење тих карактеристичних односа прва и друга термодинамичка једначина имају велики значај у својој примени за ма какве процесе, ми ћемо у овој глави изнети неке методе о упоредном извођењу термичких једначина, из обичних механичких и нагласити на прилике, о којима се мора водити рачуна, при апликовању ових општих једначина. Нарочито ћемо указати на везу реверзибилности и иреверзибилности појава и особина функција математичких, о којима се мора водити рачуна у инфинитезималном рачуну, а којима се за појаве физичке или социјалне обично обележавају енергије.

Као што код физичких појава опажањем налазимо односе између мерљивих параметара, и те односе зовемо емпиричким законима, тако исто за социјалне појаве, где је опажање у праћењу сличних појава, могуће наћи односе између карактеристичних мерљивих количина, што се такође назива социјалним законом. Закони, на овај начин нађени, са гледишта математичког, са гледишта механике физичке и социјалне, решења су

специјална општих динамичких једначина, које су постављене као полазна етапа за механистичко тумачење појава. У најпростијем случају су решења једначина механичких немогућа, кад је проблем зависан од великог броја параметара. Ограничени број првих интеграла не даје довољно могућности за исцрпна решења ни простих проблема, какав је случај на пр. из небеске механике код питања о кретању три тела. Сваки емпирички закон у физици је један од првих интеграла и до њих се опажањем долази, пре но што се и покушало механистичко или енергетичко, или какво друго тумачење појава. За ово имамо леп случај у законима Кеплеровима за кретање небеских тела, који се доцније, по проналаску гравитације, изводе као први интеграли динамичких једначина код централних кретања, где је сила особине гравитације. Једначине из механичке теорије топлоте, први и други термодинамички закон, не могу бити примењивани за тумачење појава без емпиричких закона: Џуловог, Мариотовог, Гејлисаковог, а ови последњи закони су и услови интеграбилности тих једначина. Ми ћемо овде показати те односе између теоријских једначина за механистичко тумачење и физичких, емпиријских закона. Овакве случајеве имамо и за социјалне појаве. Ако се замисли успостављена веза између социјалне потенцијалне и кинетичке енергије, ако се нађе израз за ентропију социјалних промена, решења су могућа, ако су познати услови и погодбе, да се ове једначине реше с погледом на почетне и крајње услове, у којима се процеси збивају.

Ови услови су дати или преко познатих емпиричких закона, какав је већ поменути закон у економији као однос између понуде, тражње и вредности, или се емпирички закони просто дедукују као специјална решења основних енергетичких једначина, кад се ове последње могу да реше. У одељку, где се прикупљају емпирички закони, долази се до односа, што са математичког гледишта нису ништа друго до интеграли динамичких једначина. У овој глави ћемо на неким примерима покушати да многе напомене изнете расветлим о неким примерима.

Ако извесан узрок, који се зове силом, произведе какву промену и узмемо пример из обичних механичких кретања: силу и брзину, онда је једначина живе силе дата изразом:

$dT = du$ или $\frac{1}{2} dv^2 = du$, ако се стави $T = 1/2\, v^2$, где је маса једнака јединици. Ако систем није изолован онда је основна једначина живе силе: $dT = du + dR$, где је $dR$ рад елементаран спољних узрока променама.

U је тако звана функција сила, v је брзина. Изводи u по параметру су компоненте силе, а тотални диференцијал du је елементарни рад. Интегрисање једначине 1) доводи до првог интеграла, о коме смо говорили и који смо назвали интегралом живе силе и он је облика:

$T = U + h$ или $v^2 = 2u + h \ldots.$ 2) $h = 2v_0^2 + u_0$ је константа. $V_0$ и $U_0$ су вредности брзине и рада у тачци почетној, коју обележавамо са $_0$. Овде смо узели једначину $dT = du$, до које се на врло прост начин долази из динамичких основних једначина. T се зове жива сила или кинетичка енергија, U потенцијална енергија или рад сила, које су изазвале процес, промене. $T = U + h$ или $v^2 = 2u + h$ зове се интеграл живе силе, и та комбинација између параметара, што једну појаву карактеришу, постоји за све могуће процесе физичке или социјалне. Сем овог интеграла има и других првих, који су карактеристични за извесне процесе и који се разним комбинацијама из динамичких једначина добијају, али су они разни за разне случајеве, док је интеграл живе силе општи за све процесе. У разним појавама T и U се одређују разним бројем параметара или промењљивих међу којима се може успоставити веза преко нарочитих релација, услед чега се број и смањити може. За пример $v^2 = 2u + h$, кинетичка је енергија изражена брзином v, која се може сматрати за параметар, а u је функција из координата тачака система н. пр. тежишта. Изводе параметара по времену је дат дефиницијом појма о брзини. Код топлотних појава топлота се изражава параметром T, који значи температуру, док је сама температура T функција брзине v материјалних делића, атома и молекила. Рад се у температурних појава изражава разним параметрима: притиском и запремином, тежином и дужином и т. д. За механистичко тумачење, као и у енергитици, лежи главно питање у томе наћи најзгодније параметре, којима се изражава рад и сила и жива сила или заједнички израз за кинетичку и потенцијалну енергију, који се назива енергијом.

Интегрисање једначине $dT = du$ са гледишта физичког

значи праћење промене у процесу под извесним погодбама, праћење промене T и U у разним моментима, или у разним нивоима или разним стањима. Ако се процес или какво кретање врши по тако званим затвореним циклусима, из 1) имамо, пошто је $v = v_0$, т. ј. пошто су крајње брзине једнаке са почетним, да и u мора бити једнако са $u_0$. Ово је случај код свих такозваних реверзибилних појава, какве су сва природна кретања за разлику од вештачких, која се дешавају под утицајем трења, фрикције, отпора и других пертурбационих узрока.

Ако фунција u, по свршеном циклусу, дошав у првобитно стање процес, не добије вредност једнаку с почетном, што је случај, ако је u тако звана неуниформна функција, онда рад није нула, како би желела једначина:

$\int du = u - u_0$, већ извесна позитивна или негативна вредност, једнака обично са периодама функције u. Такав пример имамо за $u = \mathrm{arctg}\, y/x$, где су y и x координате тачке, која се креће, где је рад после једног обрта по циклусу, који обухвата сингуларну тачку функције u, $2\pi$, а после n обрта $2n\pi$. За све остале циклусе, који не обухватају никакву карактеристичну тачку функције u, вредност је крајња једнака са почетном и рад је по свршетку процеса по том циклусу нула. Физички је смисао неуниформне функције у разним дејствима спољних пертурбационих узрока. Ово је узрок да се рад спољних сила не може лако изразити параметрима, који би функцију чинили потпуним диференцијалом.

Ако се компаненте силе, која дејствује на тачку, означе са X, Y, Z онда је рад тих сила $Xdx + Ydy + Zdz = du$. Ако силе зависе од положаја услови су да постоји функција сила u, да је лева страна последње једначине потпун диференциал, односно да су задовољни услови: $\frac{\delta X}{\delta y} = \frac{\delta Y}{\delta x}$, $\frac{\delta X}{\delta z} = \frac{\delta Z}{\delta x}$ $\frac{\delta Y}{\delta z} = \frac{\delta Z}{\delta y}$.

Ако су ови изводи, поред функције u, континуирни у извесној контури, обухваћеној циклусом по коме се процес врши, онда је вредност крајња од u једнака са почетонм u, тоталан је рад увек нула, због односа $\int du = \int Xdx + Ydy + Zdz = \int \Sigma \left(\frac{\delta y}{\delta x} - \frac{\delta x}{\delta y}\right) dx\ dy = 0$ (теорема Stokes-Ampère-ова).

Ако са особина аналитичких функција пређемо на примену ових једначина у физици и механици онда можемо извести ову теорему: да је у свима реверзибилним појавима, где је крајње стање једнако са почетним, где се процес врши по затвореним циклусима, лако доћи до једначина између карактеристичних количина, којима се промене одређују и количина, којима се узроци проблема условљавају.

**К. Стојановић.**

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

# ПОСЛЕДЊИ ЧОВЕК

Давно раскрстивши с Боговима палим
Не преза, не стрепи, мирно живот живи,
Не зна шта је мрзим, ни волим ни жалим:
Одвратно му небо и видици сиви.

Мрзи благе ноћи кад миришу страсти,
Кад небо трепери, кад блиста ведрина,
Кад се река ваља мрачна к'о сабласти
И црни се борје, царује тишина.

Та свечаност пуна чаробности неке
Тако је далеко — пуна чаме гнусне.
Он немарно дише мирис младе смреке
И с досадом гризе испуцале усне.

Камено му срце не осећа више
Сунце, што обесно гори врх планинâ,
Сунце што из водâ дрхтав уздах сише
И ко пару пење до плавих висина,

Сунце што бљештећи на западу трне
И расипа јару и у крви грезне,
У свȍм сјају гордо силази у бȅзне
Док се покрај вода свеле врбе црне.

И то сунце моћно чини му се као
Нека измождена и продана жена,
Увела блудница, с које сјај је спао,
А она раскошно открива рамена.

Све маштаве тајне, све мирноће мрака,
Све гласове чудне, што певају живот,

Познао је давно. Сада без ознака̂
Затвара их мирно у мртвачки ћивот.

Сада пун досаде богова се сећа
И смеје се Богу који васкрсава.
Ах, живети можда некад беше срећа!
Он би сад да спава, за векове спава.

Живот мре. Он сања. И без воље, свеже
Јављају се слике из младост ра̂не,
Онда кад је Амор још ширио мреже
И отровне стреле слао на све стране.

Волело се некад. Љубав! Каква шала
Љубав!.. Али ипак. — Он се чудно трза.
„Љубав. — Шта то беше? Можда извор зала?“
И он стеже чело слике да убрза.

Љубав!.. Љубав. Љубав. И тада се сети.
Ах, да то је било још у оне дане
Кад детињско срце тражи огањ све̂ти
И хоће плодове нигда не̂ убра̂не

На врућој обали у раскошно вече
Кад жути одблесак крије магла нека
Трза се. Хоће ли зар да нешто рече
То трзање груди последњег човека?

Лажући сам себе погледом је пио
Плаве женске очи у које се тоне;
К'о светињом неком опијен је био
Јак као небеса и — готов да клоне.

— — Са светиње брзо прах тајне је спао
И осрамљен идол дрхтао је блудно:
Он је ниској страсти име Бога дао;
Страст у њему само буктала је жудно.

— — „О, разблудна, тајно, што не оста тајна?
Зар и ти мораде расветљена бити?
Ај, у недра твоја мрачна и бескрајна
Сав бол свога ништа најслађе је скрити.

О, Господе, дај ми оне људе вере
Којом Давид негда вероваше у Те!

Господ ћути. Мрак се само јаче стере,
И празнина зјапи и небеса ћуте.

Но ни тебе нема, мој жељени Боже.
— — Па зашто разумем целу васељену?
Чуј! Страха и вере ко ми дати може?
Узбудити душу чамом сатрвену

Сурвајте се стене!.. Не!.. И то разумем.
За мене нема тајне. О, светила ноћи,
Јурите, да ток вам решити не умем,
Све бешње, све бешње, изнад моје моћи.

Проклети предаци! Умом пуним леда
Сахранисте срце, што сав живот значи.
Сад из мене само Ум слуша и гледа;
До наготе гадне сваки Идол свлачи.

Дȁ. Ви сте мислили васцела лепота
Не спава у божјој искри ваша срца;
Ви мишљасте кад се позна сва нагота
Свега што ко тајна у души се зрца,

Познаће се живот! У мени дража свȁ је.
Али ви сте гробљем створили ме жи̑вим.
Јер је немам срца, а го разум шта је?
Иронија моћи. Зар њој да се дивим?“

**Милутин Бојић.**

# ЉОЉА

(из збирке: У праху и у крви)

---

I

Поноћ је тек минула била, кад се Љоља упути из своје подшеварке у „град“. Некад, кад је био млађи, преваљивао је тај пут кô за шалу, али му сад слабо служе предуге ноге, кад је остарео. Није шале: осамдесет и пет година. Сад је морао стискат у окоштој ручетини, набреклих жила и гаравој, велик матрак и ослањат се... па касај.

Тражио је правицу код суда. Однели му стање. Како? Зашто? Није ни сам знао да протумачи.

Истина, пио је; али је ли могуће да је пропио онако силно стање? Тако је умовао Љоља.

Љоља је стискао у ретким, поцрњелим зубима утрнуту лулу. Кад би осетио да је нешто зашушкало у грму, крај цесте, стао би ко да слуша. Уистину осећаше умор, па би попостајао да отпочине.

Тада је гледао на себе... Сами прњи.

Распорећа кошуљетина пропуштала је да се виде руњава, спрежгана прса.

Колико су леда и олова за време хајдуковања поднела она прса! Па... ето га жива. У оно време се није ни знало за суд. Било је другога суда тада.

Под старост је дочекао да се клатари и тражи правицу код људи, који нису могли ни знати да повире у његову душу.

Путем је сам собом разговарао:

„Тако и тако стоји ствар. Његово је... ту нема приговора. Пије, боме, дакако. За старо и јест вино. Па пије своје. Како је стекао? Није никоме отео. Зна се: дедово, ћаћино, па његово.

Веле: хајдуци... отели! А што је то дандaнас? Харачлије, гладни вукови. На веру хоће да му отму и оно мало лежишта, јер је остарео и сиромâ сам“.

Стискао је жилаву пест осећајући у себи још искру оне младеначке ватре, кад је пушке празнио и торбу пунио, али је природа душманин. Није могао никако да састави прсте: укорепили се, умрли.

Гледао је жалосно на руку и оте му се тêжак, дубок уздах: оматорио!

И време је, мишљаше после да се утеши; али је волео да га земља у тај атак прогута, него да гледа онако наопак свет.

Хајдуци?... Јунаци су оно били... поштењаковићи, а ово данас крволоци су без душе, без ишта што није свето. Сећао се једне песме, коју је чуо од једнога гуслара у Босни.

Дођ' ће време нестати ће вере,
Брат ће брата по суду тражити,
А син оцу о глави радити.

То је време дошло, минуло и још горе настало.

Немош помолит носа из куће без бојазни да те из бусије не дочекају и отму, не само живот, него и добар глас.

Осушио се Љоља кô пророван пањ, али његова висина, његове ручетине и глава сведоче да је био јак у младости.

И очи су изгубиле сјај: поцрвенеле и непрестано му сузе, па мора да их од часа до часа отаре коштуњавом руком.

Тешко му је кад се сећа младости. Озебе га у срцу.

Не би жалио да му је остао ко његов, али жену више и не памти а деца су му сва помрла: пошљедњи момак нема две године пуне.

Тако је умовао Љоља и касајући и застајући стиже у „град“, како тежаци зову малу К......, варош, откад су се подигле некоје куће и доградила „велика кућа“, суд.

## II

Сео је на зид, испод смоквића, прама кући и крчми Лазе Мандића. Он се добро сећао кад се овај Мандић доселио у К...... Био је момак код једног трговца. Мало по мало стао је на своје ноге и у двадесет година постао први газда у месту. И Љољи је давао да једе и пије у крчми, па оде ораница „поврскуша“, одоше четири вола и „виноградина“, она мекота,

коју је миловао боље нег рођену мајку. Сад ће и оно неколико уврати земље да изгуби... и ону кућицу под шеваром, где заклања главу од кише и буре.

Био је уранио. Код Мандића је све спавало још. Тек је почело белити на планинским врсима. Мало по мало она нејасна светлост сванућа стаде се ширити све више на ведром небу. Врхови планина ко да излажаху из магле тамне, и ко да су се чудили и руменили стидно кад их је обасјала прва сунчана зрака.

На кући се стадоше отварати прозори, великом лупом. Зашкрипуше авлијска врата и стари Мандић изађе на цесту, зевајући.

— Добро јутро, Љоља... А што си ти уранио?

— „Посли“ — одговори овај кратко.

Мандић, осредњи, постарији човек, беле косе и проседа брка, насмеје се лукаво.

— Какви посли?

— На суду!

— Сврни, брате. Хош ли чашицу оне праве?

— Мртвога се пита. Мени дај! — одговори Љоља.

Устане аљкаво, опирући се о штап, и уђе за Мандићем, у крчму.

Долазило је мало по мало света из околних села и велик је број народа свраћао код Мандића. Пили су и разговарали се. Многе је звао суд.

Већ су се у крчми инадили да им се распути језик, како ће боље викати у суду.

Мандић је позвао Љољу на страну, па га стао световат да не иде у суд.

— Боље је, брате да се нагодимо: дуг је ту!...

— Какав дуг? пресече га Љоља. — Ја да сам попио у годину дана четири стотине литара вина код тебе? Четири стотине, већу... кад у целој години нисам сврнуо у све десет пута!

Мандић се смејао.

— Пусти крају то!... Боље да се нагодимо без правде и суда.

— Нећеш, валај — отимаше се Љоља — хоћу ја у суд, па црно ја л' бело. Нека ми суд одврати... а теби, брате, част!

— Пустићу ти четвртину! — наговараше га Мандић.

— „Вукови... лопови! — викао је Љоља. Викао је и смејао се, а Мандић је био ставио преда њ пиће.

Љоља гледаше њега па стакленицу. Наједаред удре коштуњавом руком по столу, запева и наточи чашу.

— Па какав био, брате Мандићу, жив ми био!

Сети се да мора у суд, кад је видео да у крчми нема скоро више никога.

Устане и вукући ноге, упути се, претећи дугим, чворавим прстом Мандићу. Овај се смејао и тарући брк десном руком, довикне му:

— Сврни после суда, амо!

Кад је Љоља дошао у суд, где се од стиске света није могао протући до врата судчеве собе, стаде питат: је ли га звало?

Један му тежак рече да јест и да му је пала правда, јер се није одазвао.

Он се протури, уђе у собу и, скинув прљаву капетину, викне:

— Ево ме, судче, дошô сам по правду!

— Што је... ко је? — викне крештавим гласићем малени, грбави судац.

Кад је разумео шта Љоља пита, викне:

— Нема више... Пала правда!

— Ма како то, чудо те снашло! рече Љоља и насмеја се.

Судац, мислећ да му се руга, викне:

— Ајде ћа... напоље!

Зазвони звонцем што му беше на столу. Дође слуга и судац му нареди да отера Љољу.

— Идем... идем... Бог те помога! — говорио је Љоља слуги, који га је вукао за аљак.

— Виде ти како ме превари лопов Мандић!

Стаде на придвраћу собе судчеве и замисли се. Тад мане руком и мрдне: шта мари!

Силазећи низа стубе суда, запева.

Упути се ка Мандићевој крчми. Мандић га чекаше пред вратима.

—Ниси се морао мучит! — рече му, смејући се.

— Беше ми рећ, колик си лопов — одврне Љоља — не би био ни отишâ!

Наручи комад печеног јарета и литру вина па прионе јести и пити.

III

Опет се крчма напуни народа: вике, певања и дима.

Ко је био добио или изгубио... заборавио је и утопио радост или жалост у вино.

Некоји су се још, али слабо, тужили да их је тај и тај преварио, али је певање и вика покривало и те гласове.

— А што си ти, Љоља, био у суду? упита га неки Шарлија.

— За врага! одговори Љоља.

Онога су звали онако по придевку. Право му је племенско име било Штрбац. Звали су га онако, јер је знао да добро шара.

— И не марим! — вике Љоља и лупне штапином по столу тако јако да су се неке чаше преврнуле.

— Лакше, море! — викне љутито један тежак, који се био налактио и замишљено ћутао.

— И не марим! -- понови Љоља: Вукови су, па нека носе! Није ми жао. И не може у сваки земан да су једнаки људи; ни јаје не сличи јајету у длаку.

— Па ну, причај како је било у твоје доба! — рече Шарлија.

— Свакојако, али је било више вере и љубави него сада!

— Причај како је оно било са капетановом женом!

Љоља погледа преко ока на Шарлију; намршти чело па пригне главу и замисли се.

— Е брате, дирнуо си ми у стару рану. Ништа ми није жао што урадих у животу мојем и не бојим се да ће ме Бог питат, али би био прегорио младост да ми се није онај случај десио!

Вас се народ био згрнуо око стола, где је био Љоља и нико није више певао.

— Идемо — почне Љоља — нас десетак (у зимње је било доба, негде пред Божић). Идемо, велим, на приморје. Лед притиснуо. Снег залегао све планине. Немаш чиме ушутит глад. Куд ћемо? Ајд'мо, вели арамбаша Дрча, к оном капетану у К... Код њега ће нам бит добро. Ми, у вече, њему куц на на врата. Ко је?... Пријатељи. Разуме капетан ко је. Отвори. Кад, за софром жена му и два туђа момка. Поздрависмо се, упитали за здравље па поседали. Јели смо и пили, а кад је вино угрејало главе, певали. Седим ја до капетанове жене, а до мене један од оних момака. Боме леп момак. Свако ме зло смело, ако сам ја радио дират у капетанову жену, него онако

при вину, како је била мила, ја је потапшем по рамену и помилујем по лицу. Кад неко мене пљус по образу. Удари ме онај момак до мене. Ја га погледам. Жао ми га беше. Капетан пребледио ко крпа а жена више умрла. И ја не би био окаљао руке крви, али арамбаша рече: удари те несрећа, освети!

Што оно рече, Бог га питао.

— Шта би? упита Шарлија.

— Разнесосмо на сабље све!

— А жена?

— Утече!

Љоља удре празном стакленком о сто.

— Дај ракије, Мандићу!

Прионе пити, али није певао. Видело се на њему да га је она успомена растужила.

Народ је по мало излазио да се врати кући. Ко пијан ко напит, шеврљајући или певајући.

За свима изађе Љоља.

Сунце било на западу. Љоља наднесе руку над очи и погледа далеку планину, за којом се сунце лагано скривало, наслони се на зид левом руком, скупи сву снагу што могаше па придигне десну руку прама сунцу и грчећи сухе, дуге прсте викне:

— К врагу! — и шеврљајући упути се кући.

**Рикард Николић.**

# ЗА МЕЂУНАРОДНУ ЗАЈЕДНИЦУ

Леон Буржоа је добро познат и код нас као један од најугледнијих политичара и државника савремене Француске. То је у правом смислу речи савремени јавни радник. Најпре народни посланик, затим сенатор, Буржоа је већ од поодавно вођ радикалне странке у својој земљи, и као такав био је у неколико махова министар, а извесно време и председник Народне Скупштине. То је један од првих Француза новога покољења, који је сматрао да за политичко образовање и за успешан политички рад није довољно познавати осим своје земље још Енглеску, већ који је пропутовао и проучио и многе друге земље, интересујући се свуда за јавне установе и за јавни живот. У нашој близини био је већ седамдесетих година, а 1848 изишла је прва његова знатнија књига La Hongrie. Год. 1900 био је по балканским земљама, и тада је присуствовао и једној седници наше Народне Скупштине у Нишу. Поред доскорашњег председника републике Лубеа, Буржоа је данас најугледнији политичар у Француској, који се, осим политике, бави и општим нарочито хуманим пословима. И за положај у својој странци као и за опште уважење у својој земљи, он има да захвали у првом реду својим интелектуалним особинама. Плод ових особина и озбиљнога рада благотворно утиче на развијање општих послова у Француској. Буржоа се сматра с разлогом за једнога од најозбиљнијих и најдубљих публициста наших дана. Дела његова Solidarité (1894), L'Éducation de la Democratie (1897), L'Idée de Solidarité et des Conséquences Sociales (1902) и La Declaration des Droits de l'Homme (1903), ове последње уз сарадњу А. Метена, цењена су не само у политичким већ и у философским и социолошким стручним круговима.

Његов рад на пољу хигијенском иде упоредо с радом на политичком и друштвеном пољу, и у њему га узастопце прати његов син, д-р Буржоа.

* * *

Само људима који нису познавали вредност и значај Леона Буржоа, могло је изгледати чудновато, што је Делкасе год. 1899 изабрао њега за првог представника Француске на хашкој конференцији. После сјајних особина које је показао на томе великом међународном скупу, на ком су узеле учешћа двадесет и четири државе, његово наименовање у истом смислу год. 1907 наметало се. И улога његова на другој конференцији мира, на којој су узеле удела готово све државе (44) наше планете, већ је позната и ширим слојевима друштвеним. Мало ће кога данас бити, који не би знао, да међународно изборно суђење има да захвали за своје успехе његовој окретности и дипломацији готово у истој мери, у којој су за њ заслужни један Ф. Паси, један Бернаерт, један Мартенс, Асер и толики други његови поборници, који су на њему радили десетинама година.

Под насловом Léon Bourgeois: Pour la Société des Nations изишли су пре кратког времена у Шарпантијеревој Библиотеци (E Fasquelle, éditeur) разни говори, које је овај државник публициста изговорио за последњих десетак година, и који стоје у нераздвојној вези с тежњом к зближењу народâ и држава, или још тачније с радом ове хашке конференције. „Међународна Заједница“ била је до скоро апстрактни појам, који су слушаоци правнога фалкултета по разним земљама заборављали, чим су из школске клупе прелазили у канцеларије судске управе или адвокатске; другим речима, за њ је знала само теорија. Данас је ово стање већ у велико измењено. Л. Буржоа је практични политичар; у два маха он је био у својој земљи министар спољних послова и то ће вероватно опет бити. Ево међу тим шта је он рекао крајем маја 1908 приликом предавања Л. Реноа у Политичкој Школи у Паризу о резултатима друге хашке конференције, пред ученицима и професорима те школе, и пред великим бројем политичара, дипломата и публициста: „Циљ је хашке конференције (или још тачније хашких конференција) правно уређење међународног живота, образовање правне заједнице

између народа. Да би ова заједница могла поникни, а нарочито да би могла живети и развијати се, требало је испунити ове погодбе:

„1. Општи пристанак и сагласност држава на установљење једног правног међународног система;

„2. Усвајање од стране свих народа истог схватања о праву, свима заједничког, с истом обавезном снагом за велике и мале, потпуно равноправне како при усвајању тако и с обзиром на узајамну одговорност;

„3. Поступна тачна и исцрпна примена овим правних основа на свима принципима међународних односа како у мирно тако и у ратно време; упоредо с тим кодификовањем извесног броја међународних обавеза, од којих су извесне још наравствене и према томе погодбене природе, докле друге имају бити безусловне и без икакве резерве, пошто су у пуном смислу правне природе, и чије би неизвршивање престављало прекршај споразума и издвајање из ове заједнице;

„4. Постављање и уређење поузданих материјалних и моралних јемстава и мера као и судства које би имало да обезбеди извршност међународних закона“.

Од ових погодаба прве три су остварене год. 1899 између двадесет и шест држава, којима су се 1907 придружили сви уљуђени народи. Данас већ постоји једна правна међународна заједница, с једним општим међународним закоником, у коме је утврђен велики број правних одредаба. Све је ово још далеко од савршенства; али је пут и метод за даље развијање у велико обележен, и, створена иницијативом Николе II, Међународна Заједница напредује на пољу међународног законодавства брже него и једно посебно људско друштво, нарочито узев у обзир новину посла и огромност наизменичних, често супротних интереса, који тим законима имају да се што тачније уреде.

У беседи коју је изговорио почетком новембра 1907 у Луксенбуршкој Палати, приликом пријема америчких и француских учасника на другој хашкој конференцији, Л. Буржоа вели: „Разоружање у нашим очима није припрема него последица. Да би се оно омогућило, потребно је да најпре сваки народ осећа, да је његово право зајемчено. Најпре дакле треба обезбедити сигурност права. Кад буду имали тај бедем, народи ће се врло лако разоружати, пошто за њих више неће бити бојазни, које их у наше дане приморавају да се оружају. Први

циљ светских конференција има да буде право. Створити и утврдити право и законитост између народа као и између појединаца то је циљ коме треба да теже они који желе мир, кога без права и законитости не може бити“. Мени је врло мило наћи у овој изјави надлежну потврду онога, што сам још пред сазив прве хашке конференције писао у Пим-Фошиловој Revue Générale du Droit International Public. Исту мисао је Буржоа изнео у осталом и ако у другом облику у седници комисије за изборно суђење 5 октобра 1907 (стр. 79). — Пријатно ми је уз то истаћи овде значај претресања члана 27 о посредничкој улози неутралних сила при отварању непријатељских односа између две државе и положај који је том приликом заузео један од представника Србије, д-р Вељковић у тежњи да заштити слободу кретања мањих држава. Год. 1907 овај члан је протумачен и проширен. На случај да између две државе дође до сукоба, „једна од њих може увек упутити међународном бироу изјаву, да је готова да спор изнесе на решење изборног суда“. На тај начин и најмања и најслабија држава може на случај опасности прибећи изборном суду, и овај је дужан саопштити ту изјаву противној страни. „Зар је то мала ствар, пита се овде (стр. 247) с разлогом писац, дати могућност слабом да се његов глас чује од свих, и зар снага јавнога мњења у његову корист неће бити толика да на светској вази задржи физичку надмоћ и најжешћег противника?“ На овом месту, у једном српском часопису, једва је потребно из ближе образложавати основаност овога тврђења после скорашњих догађаја.

*
* *

Као увод служи овој књизи беседа, коју је Буржоа изговорио крајем маја прошле године у Ренсу на VI-ом народном конгресу мира, у чијем се позиву на скуп налазио и овај став: „Најбољи део задаће коју имају да врше они, којима је поверена наша спољна политика, налази се у правној организацији мира, у утврђивању Међународнога Права, у ширењу изборног суђења и правних средстава којима се оне допуњује“. Буржоа обележава мир у том говору као „трајање права“; правога мира не може бити без владавине права. Али права треба да буду тачно одређена да би могла бити корисно заштићена. Битне погодбе дакле за утврђење и одржање мира налазе се у тачном одређивању (дефинисању) права држава и народа, и у уређењу

судства које би их заштитило. И он за потврду овога свог тврђења узима један за нас врло важан пример. „Јавно мњење је било врло задовољно што је на Балкану одржан мир, и поред највећих тешкоћа. Ипак је остало и још траје неко нелагодно стање. Изгледа да узроци који су били повод зебњи у најскоријој прошлости, нису отклоњени, и да могу бити извор новим зебњама, ма да је материјално рат избегнут. Да ли су сва права поштована? И ако је једно од њих нарушено, да ли је за њ дата довољна награда? Нелагодност о којој говорим, одговара, на жалост, и сувише јасно на ово питање. На првом месту један међународни уговор на коме су потписане главне европске државе повређен је од стране једне од њих. Све остале су одмах тежиле да путем посебних споразума васпоставе нови међународни поредак, како би се несталној равнотежи коју је створила сила дала правна подлога. Али је то била и могла бити само обмана. У првом почетку се помишљало на сазив једне међународне конференције представника заинтересованих сила, па се од тога одустало. У брзо се запазио спруд на који би се тај брод насукао: зар је било могуће захтевати од сила нов потпис, кад се јасно видела немоћ једног међународног уговора који је био свечано потписан? У исто време није ли јавно мњење било на чисто с тим, да је требало саслушати и извесне заинтересоване стране?

„Уљуђени свет не пристаје више, да судбина људи, били они удружени или усамљени, зависи од туђе воље. И европска свест била је обузета у исто време осећајем поштовања које се дугује потпису на уговору као и поштовање које се дугује праву народâ. Међутим ово право народâ нико није смео да истиче и заштићује у последњим догађајима, и ово пропуштање образује извор слабости сваког дипломатског предузећа за прошлих шест месеци. У прошлом полу-столећу међу великим европским државама била су два примера промена граница. После рата 1859 Ломбардија је придата Италији, Ница и Савојска Француској. Становништво ове две последње покрајине било је позвано да се изјасни о промени. За Ломбардију је плебисцит био излишан, пошто су жеље њенога становништва биле јавно познате. Ове обласне промене јављају се као савршен пример међународне одлуке, која има право за подлогу; отуда њихова изузетна постојаност као и потпуно одсуство тешкоћа и бриге за њихово трајање. Мени није потребно да вас потсећам на

једну другу анексију, која је извршена противно вољи присаједињеног становништва. Вама су познате последице тога другог стања ствари: из њега су потекле не само патње самога становништва у питању већ и дуго непријатељство између две велике државе, стална бојазан од рата између њих и најпосле дуга нелагодност целе Европе. Може се рећи да је ова нелагодност извор свима дипломатским споразумима наших дана у Европи, или бар да је она у великој мери допринела и образовању Тројног Савеза и Руско-Француског Савеза и Тројног Споразума. — При оцени догађаја из ове 1909 године ја не бих хтео да изговорим ни једну реч која би могла бити увредљива за ма коју државу, најмање за оне с којима ми нисмо престајали да будемо у најбољим односима. Али зар се нема права и основа запитати: да ли је било мудро створити на једној новој тачки Европе слично врело немирима и неспоразумима?“

Не заслужује ли већ због овога става нова књига угледнога француског државника најозбиљнију пажњу?

*
* *

Мени није намера да поводом ове књиге пишем о раду, значају и задаћама досадашњих и будућих хашких конференција. Ако се који од читалаца овога часописа међутим сећа писама Грофа Муравјева од 12 августа и од 30 децембра 1898, која су им служила за полазну тачку, онда ће с нарочитим интересом прочитати овај став (стр. 79), који представља мишљење једнога од најпозванијих судија о њиховом раду. „Није, нити је икад било питање у нашим саветовањима на две конференције у Хагу, вели Л. Буржоа, о томе да тражимо између погодаба снаге појединих држава, да се мешамо у оправдано развијање које изискују њихова историска предања, њихове данашње силе и будућност генија њихових народа. Сматрајући да је сваки народ суверена личност, равна осталима у моралном достојанству, и да може подједнако захтевати поштовање својих права, да је подједнако дужан вршити своје обавезе, без обзира да ли је велики или мали, моћан или нејак, државе нашег света сакупљене у Хагу, траже да међу собом прошире и распростру царство права, да свима зајемчи правилно, и под благотворном заштитом мира, њихово природно развијање; теже, другим речима, да се развијање сваке између њих продужава

слободно, али праведно, т. ј. без повреде сличнога права сваке од њих“.

Да ли се већ године 1907 „царство права раширило по свету“? Да ли „дипломација права јача и осваја земљиште које губи дипломација силе“? Да ли „дах опште свести“ обухвата већ све народе? Да ли је „светска економска заједница“ у наше дане већ позитивна чињеница? — питања су, као и многа друга њима слична, која у овом тренутку није лако решити. Велика је међутим тековина, да њих поставља и да се труди да их расправи један практични озбиљан државник, док су до скора о њима могли сањати, писати и говорити само теоретичари. Једно је међутим неоспорно: међународна заједница расте и просторно и морално, и томе рашћењу Леон Буржоа доприноси много и својим талентом и својим ауторитетом.

**Др. Мил. Р. Веснић.**

# СТЕНА

Као џин стена диже се у даљину,
Опране кишом, литице њене стрмне
Сјаје к'о сребро далеко кроз долину,
Над њоме муње блеште и громи грме.
Под њоме бурна река шиба је валом,
Времена оштра лицем јој бразде рију,
Ал' она мирно с пркосом немим гледа
Стихије бесне, о превласт што се бију,
И снива живот, што журним оде лётом;
Док зора свиће, река у огњу гори,
Магле се дижу, лахор игра цветом,
А живот ту је и шумно јој збори!

Београд. Јела.

# ДВА ОДЛОМКА ИЗ „ЖИВОТА МОГА ПРИЈАТЕЉА“

## I

Богови Хеладе били су лепи и страшни. Жедне ноздрве њихове лакомо су се ситиле оштрим мирисом свеже патње и опијале се амброзијом ужаснутога даха који је испрекидао бол.

Очи су тонуле жудно у Страшно, музика најмилија урлици су били бесни, поглед најлепши унезверен и крвав, безумље једина весела ствар што изазива смех.

А бол и патња и очајање и безумље и бес морали су бити охоли и нови, јер су поражавали расплакани и камено залеђени, и упонорени бедом и до недостижног завитлани пркосом неосећања.

Јер хероји над властитом судбином свирепо беху високи.

И груди Несвакодневног, свакодневно жедне, удисале су га жудно и без краја да је и сам горостасни џин Сан, мрачни и ћутљиви брат смрти, морао да им прича о запенушено Лепом бескрајне слатке приче.

Богови Роме, варвари свечани и грозни, мислили су мисли дубоке и просте, живели су животе сурове своје у борби, а у одмору који је спремало кратко примирје сањали о освети милој којом ће да сможде безбожне и непокорне.

Дрхтали су мржњом с времена на време и земља се тресла од њихових ћуди помамних, у грозници страха.

Нису знали за страсну страст. — Њихова тела огромна опружала би се задовољно и похотно тек код столова гломазних, постављених богато, претрпаних јелом.

У пијанкама тражили су задовољства врхунце; свађе и туче биле су им разоноћења.

А понекад, у часовима добре воље, неотесани и неспретни, у смеху грубом и промуклом тресли су се посматрајући свет.

Са венцем од трња на глави, сав крвав и избоден, блед, висок, надчовечански, очију великих које не разумеју и питају и пате и воле, у белој дугој хаљини од које се одбијала коса дуга и црна, ишао је лагано и тихо, глас му је брујао кроз занемеле и мртве просторе као давно заборављена нека тужна песма у давно, заборављено веће време.

Јауци једва чујни и плач детињски јецали су у том гласу и туга нека проста и чудна и блага дрхтала је на његовим модрим и белим усницама.

Преко звезда и млечних путова ишао је све даље и губио се полако у даљини незнаној, далекој и недостижној . . .

И пренуше се бесно крв и инстинкт и звер. У дивљем кликтању запеваше свој тријумф. У падавици ужаса занпха се земља и заколуташе се без реда, пред очима, светови пурпурни и зелени; а смрт и безумље загрљени чврсто благосиљали су Црвену Земљу, насмејани у срећном безгласном смеху.

II

Љубави незнана коју ишчекујем тако већ дуго! —

Љубави тајанствена и наслућивана, о којој сањају моје чежњом уплакане очи; о којој ми причају тако чудно и певају тако болно и слатко неки давни, сасвим замукнули гласови из детињских прича што сам их дететом некада чуо.

Љубави са љиљаном на грудима и јоргованом у коси, насмејана и светла!

Дођи ми, дођи ти, чије је промукло грло незасићено и жедно, чије су уснице влажне, меке и црвене, груди младе и једре, а дуге руке, пуне сочног мириса на тело, похотне и снажне јер се забадају разблудно у задрхтало тело, да се не одвоје.

Дођи ми ти чедна, бледа, висока, чији је бели осмех прерушени бол, а тихи меки плач леп као смех.

Дођи ми!

Нисам тужан... О, кад би ми хтела ма туга доћи, велика, што замагљује замишљени поглед.

О кад би ми хтела ма туга доћи што чини да патећи и уживам јер тешећи се волим.

Дођи ми и кажи шта је туга.

Заборавио сам све. Без мисли сам.

Досадно.

Покалуђерио бих се да је средњи век. Бих да се осветим свету што је тако досадан, бих да га оставим. Дајте ма што јако, глупо, мудро, бесмислено, весело.

Покушао сам да на сату задржим пажњу за један минут. Сваки час сам погледао у њега и чинило ми се као да је десет пута тај минут прошао.

Дајте смешнога.

Кад се неко пита „што живим?“, „шта је живот?“ и слична питања, то је као кад би рекао: — што је лампа лампа — или нешто слично томе.

А ипак је живот бесмислен и глуп.

Тренутци... А ипак прођу, јер су тренутци... И хоће ли још доћи?... О, кад ће да се сврши мрак, дођи о љубичаста зоро, растопи црну смолу што је цеди над простором црни паук, ноћ.

Страховито сам лен. Сад би требало сести код лампе па радити. —

Радити шта било. Ма какав рад. Машина је да ради, да лупа, да клопоће. Жрвњи снаге и способности су само зато да без престанка вечно мељу утрулело брашно живота.

Млење је млење. Високо, ниско, отмено, велико, мало... На нижи и виши рад, фразе. Шта било.

Човек је створен да ради. Што сад мислити и што да се чамом хамлетском онеспособљава.

И какво уображење и ситно цепидлачење у ситним нијансама које обележавају различност рада људског...

Дајте интензивног...

Мој болни господине, која је ваша бледолика дама? У дубоке сте запали провалије бола, анђела ћу да зовем тог да вас на ружичастим крилима у етер подигне плави, где блиста престо поезије вечан...

Вечан, јер не постоји...

Немам даме, наивни питачу, залутали из доба када наука није скрнавила легенду о вредности и моћи најсавршеније животиње а историја се није подмукло уплетала у дела која су „велика, узвишена и чиста“.

Немам даме.

Не умем да волим другог.

Луд сам од љубави за самим собом а разочаран сваким ја поново даном патим...

Робови хитри што стрпљиви вребате будно да откријете у очима помисао на ма какву жељу...

Зар не видите? Робови неверни, слуге немарне и лене.

Музике.

И давне, познате, прастаро моје, оне што не знам кад сам је први пут чуо и да ли сам је чуо икад први пут, или сам дошао имајући је већ...

Музике!

Улази са неком мајестетичном помпом Бетовен. Јасни се чују звуци, бол који је свечан. Осећам а речи не знају шта, јер све је само музика. Мрачније и страшније.

Моћ и немоћ и над немоћи триумф суров. Варнице одасвуд светлуцају. Сумпора ваздух је пун.

Крше се у миру стара стабла. Невидљиве изненадно руке страшном брзином носе. Безуман лет по простору. Безосећање. И опет бол. Бол нејасан, укочен о коме не зна свет.

И из далека, из даљина и дубина, тихи глас као јецање мелодично и хтело би к њему срце и мисли хитале би тамо и осећам срећу која би била да сам плакао.

У болу се неко смеши и раскинута ниска бисера котрља се по поду мермерном и звечи каскадом тонова. Као да сам дете и да ме је изненадила миловањем неземаљска слика среће, кад сам се, бацакајући се ногама, котрљао уплакан по земљи.

Али све лети у даљину, у беле магле и остаје бол и чудна чежња и слутње неке од којих се крвави срце. Шопен.

Бесно, сурово, немилосрдно шапе грабе ме уканцене, без свести, без воље унезверен бунцајући призивам сву снагу које нема и хоћу даље, далеко да бежим, да јурим у трку.

Шуме порпурна, љубичаста и зелена мора, запенушене фигуре излазе пред очи; осећам да све има неки далеки циљ коме тежи, назирем нешто, очајно хватам се последњих предосећања и мисли, док мравци патње прелећу телом и оно дрхти пред нечим што ће доћи.

А старци неки са дугим брадама долазе и мисле. Вагнер.

1 Мај. 1910.

**Станислав Винавер.**

———

# О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ

у

## СРПСКОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

од

Јосифа Касановића

— НАСТАВАК —

ПРВИ ДЕО

## ИСТОРИЈА МИНИСТАРСКЕ ОДГОВОРНОСТИ У СРБИЈИ

ПРВА ГЛАВА

### МИНИСТАРСКА ОДГОВОРНОСТ ДО УСТАВА ОД 1869

### § 4. Устав од 1835.

По Уставу од 1835 има шест министара: министар спољних послова, унутрашњих послова, финансија, просвете и правде. Министре, по члану 68 Устава, именује Кнез међу члановима Државног Савета.

Устав од 1835 проглашава одговорност државних саветника и министара. Међутим, та је одговорност само принципиелно изражена, без детаља који код министарске одговорности значи све.[1] Устав од 1835 је рађен на брзу руку, а трајао је врло кратко време, тако да није могло никакве праксе бити, те саветничка и министарска одговорност стварају читав низ питања која се не могу решити ни на основу текстова ни на основу начина примене.

[1] V. T. de Mattos, на својој књизи Accusa parlamentare e Responsabilità ministeriale, Milano, 1909, ставио је као мото речи „La responsabilité qui n'existe qu'en principe, n'existe pas“ (Hello, Du régime constitutionel).

Устав од 1835 није прецизно одвојио одговорност саветника од одговорности министара. Из њега се не види да ли деликти који су обележени као саветнички деликти, могу бити у исто време и министарски деликти, деликти које учине саветници у вршењу министарске дужности. Устав говори више о саветничкој одговорности него о министарској одговорности, само ипак није прецизно одредио власт пред којом саветници одговарају. У случају повреде Устава, кривице против Султана и Кнеза, повреде интереса Народа Српског, Савет је властан оптужити Кнезу свога члана који је извршио такав деликт (чл. 55). Поред тога Устав (чл. 72) спомиње као случајеве саветничке одговорности рђаве савете Кнезу, повреду Устава (опет), заклањање од Кнеза туђих преступа и помагање преступника. Пред којом влашћу саветници у овим случајевима одговарају, у Уставу се не каже. Из тога што Устројство Савета од 14 фебруара 1835 спомиње тужбу против чланова Савета као предмет који Савет ex officio, шаље Кнезу на одобрење, могло би се закључити да у случајевима одговорности из члана 72 Устава саветницима суди Савет, само је потребно да Кнез, одобрававајући тужбу, одобри да се у Савету саветник узме на одговор. И за случај саветничке одговорности из члана 55 Устава кад саветник одговара пред Кнезом и за случај из члана 72 Устава кад саветник одговара вероватно пред Саветом, није одређено какве правне последице прате саветничку одговорност, каквом се казном процес против саветника може завршити.

Одредбе о министарској одговорности у Уставу од 1835 још су непотпуније. Министри одговарају за све што би „сами по себи приводили у дејство“ (чл. 63). Министри приводе сами у дејство оно што спада у њихов самосталан круг надлежности, оно што врше независно од Кнеза и Савета.[1] Власти пред којима одговарају министри јесу Кнез и Савет, јер по члану 65 Устава, министри подносе сваке године опширне извештаје Кнезу и Савету сваки о својој струци. Министри одговарају за тачност и беспристрасност ових референата Кнезу и Савету (чл. 64 Саветског Устројства). Министри одговарају и за несавесну употребу новца који им је стављен на расположење (чл. 64

[1] Члан 63 Устава могао би се разумети и тако да министри одговарају за оно што изврше као министри, поред тога што одговарају као саветници, дакле да хоће да означи да је одговорност министара одељена од одговорности саветника.

Устава). Контролу над употребом новца врши, према члану 8 Устројства Државног Савета, један део Државног Савета док се не установи „државна рачунџиница.“

Из свега се даје извести да по Уставу од 1835 министри одговарају прво политички пред Кнезом. Кнез смењује министре по свом нахођењу. Донекле би се дала конструисати политичка одговорност министара и пред Државним Саветом. Државни Савет је законодавно тело, министри су извршни органи, због тога би било оправдано да пред Саветом министри одговарају за то како законе врше. Поред тога у члану 49 Устава каже се да све српске власти осим Кнеза, дакле и министри, „зависе“ од Државног Савета. Државни Савет одређује буџет. При свем том та одговорност би имала много ужи значај него што је има политичка одговорност министара пред парламентом. Државни Савет је тело од релативно мало чланова, да би могло да буде неке шире одговорности, јер су министри чланови Савета. Министарства су у ствари само део, једно оделење Државног Савета, њихова се, иначе доста саветским атрибуцијама ограничена акција, креће према наредбама Савета.

За кривичну одговорност министара може се рећи да по Уставу од 1835 не постоји. У члану 56 Устава каже се да сви чиновници одговарају пред Саветом али „по закону који ће се тек издати.“ Кад таквог закона нема значи да чиновници у ствари кривично не одговарају за званичну радњу. А кад кривично не одговарају чиновници онда то важи за министре a fortiori. Принципиелна одредба у Уставу да министри одговарају Кнезу и Државном Савету може да значи само политичку одговорност. Кривичне одговорности нема ако не постоје правни прописи који предвиђају деликте за које министри одговарају, поступак по коме одговарају и казне на које се министар може осудити.

За грађанску одговорност министра пред Државним Саветом не може се одређено рећи да ли постоји. Може се извесно рећи само то да постоји финансиска контрола Државног Савета над министрима, а последице те контроле су неодређене. О томе да ли Државни Савет може обичном суду оптужити министра за накнаду штете кад утврди његову финансиску неисправност Устав и Саветско Устројство не кажу ништа.

По Уставу од 1835 Народној Скупштини министар финансија подноси сваке године извештај о својој струци и završни

рачун. Какве би последице имало констатовање да је министар финансија оштетио државу својим радом? Скупштина по Уставу од 1835 је била потпуно безначајан фактор. Од сваког посланика је била далеко и помисао да Скупштина обори министра против Кнежеве жеље. Зато је Скупштини и дато право да бар може јављати Кнезу и Савету злоупотребе „које би видила у правленију“ (чл. 90 Устава). Према томе, пред Народном Скупштином министри никако не одговарају, ни политички, ни кривично, ни грађански. Због тога извештаји које министар финансија подноси Скупштини имају чисто информативан карактер.

Време Устава од 1835 било је такво да су правни прописи о министарској одговорности, ма какви они били, могли мало значаја имати. У земљи су била два господара, Савет и Кнез, с неограниченом влашћу према свима осталим властима, ограничавајући се само међусобно. Од њих је зависило ко ће, кад и како да одговара. Устав од 1835 био је врло кратко време у животу. Кнез Милош је преко воље на Устав пристао, јер није хтео да му се власт ограничава. Кад су Русија и Порта и Аустрија изјавиле да на Устав не пристају, Кнез Милош је потпуно на Устав заборавио.[1] На два месеца после обнародовања Устава од 1835 почела су погађања око тога какав ће бити нови Устав.

## § 5. Устав од 1838.

Устав од 1838, дат султанским хатишерифом, састављен је под утицајем великодостојника који су у Србији постајали све претежнији фактор. Уставом од 1838 ишло се на то да се Кнежева власт сузи у корист Државног Савета који је представљао центар великодостојника.

У Уставу од 1838 не спомињу се више тужбе Државног Савета против саветника Кнезу. Саветници су од кнеза потпуно независни. По чувеном члану 17 Устава, Кнез поставља саветника, али их не може да смени док се не докаже код Порте да су учинили какав преступ (општег права?) или да су повредили законе и уредбе. Из тога се види да су саветници неодговорни земаљским властима, а колико је тешко било доказивати кривицу саветника пред Портом лако је разумети.

По Уставу од 1835 број се министра смањује на четири.

[1] Слободан Јовановић, Политичке и Правне Расправе, I, стр. 13.

Министри су министар спољних послова (шеф Кнежеве Канцеларије), унутрашњих послова, финансија и правде. По Уставу (чл. 4) Кнез је слободан у избору министра. Према томе Кнез за министра може поставити, у границама члана 54 Устава,[1] и лице које није саветник. Тако су први министри по Уставу од 1838 постављени међу лицима која нису саветници.[2] Министри, чим постану министри, постају чланови Савета, а кад престану бити министри престају бити и саветници.

Ово стање је промењено опет на штету Кнежеве власти Устројством Савета од 27 априла 1839. Овим Устројством ишло на то да се принцип садржан у члану 17 Устава даље проведе. По том Устројству (чл. 3) Кнез „бира" и поставља саветнике само на предлог Савета. Министар кад престане бити министар, не због своје кривице него због службене потребе, остаје и даље саветник. Кад се на тај начин упразни место једног министра, Кнез не може на његово место да постави за министра кога хоће већ узима за министра једног члана Савета. Кад се, пак, упразни место једног министра смрћу или кад министар буде лишен звања судском пресудом[3] само онда Кнез има право да на његово место постави и лице које није саветник. Као што се види ова тачка Саветског Устројства противна је Уставу, јер по Уставу има Кнез слободно право наименовања министара.

Устав од 1838 не изриче ни принципиелно министарску одговорност. Све министарске наредбе премапотписује начелник дотичног оделења, из чега би било доста смело извести по аналогији премапотписа министровог на актима шефа управне власти, да се можда хтела да установи одговорност начелника за премапотписане министрове акте. Министри и даље (Саветско Устројство чл. 25) подносе годишње извештаје Савету пред којим, по Устројству Централне Управе од 29 маја 1839, одговарају за „тачност и законитост извршења својих дела". Министри одговарају за из-

[1] По члану 54 Устава сви се чиновници постављају Кнежевим указом, али тако да не прескоче ни један степен у службеној хијерархији (В. К. Кумануди, Административно Право I, стр. 16.

[2] Нил Попов, Србија и Русија, Београд 1870 стр. 40.

[3] Ово се лишење звања односи на случај кад министар буде лишен звања судском пресудом због каквог деликта општег права, јер лишења звања не може бити за неко дело које ствара чисто министарску одговорност, јер она не постоји.

вршивање буџета Државном Савету. Савет их може одговора ослободити или на одговор узети.

Из свега излази да се политичка одговорност министара пред Кнезом Уставом од 1838 смањила. Кнез није слободан у постављању и смењивању министара у оноликој мери у коликој је био по Уставу од 1835. Политичка одговорност министара пред Државним Саветом, која у извесном смислу постоји и по Уставу од 1835, повећава се јер Савет добија много шири значај и власт, само наравно да она не достиже значај који има политичка одговорност министара пред парламентом. Кривична одговорност министара се не даје ни из овога Устава извести, нити из осталих закона под њим изданих. Кад би били одређени случајеви министарске одговорности и казне онда би се тек могло рећи да је одговорност изражена у Устројству Централне Управе, одговорност пред Саветом за „тачност и законитост извршења својих дела", једна кривична одговорност. За грађанску одговорност министара важи исто што и за грађанску одговорност министара по Уставу од 1838: она је неизвесна. И она као и остале врсте одговорности по овом Уставу зависила је од тога како су схватали законе они људи који су их примењивали, а правне конструкције су за законе првих година државног живота у Србији, по готову, докона ствар.

Кнез Милош је навикао да буде независан господар. Устав од 1838 га је ставио у скоро потчињен положај према Савету. Принуђен да постави за саветнике људе који су већином били његови непријатељи и да за министре узима чланове Савета, он није са таквим Саветом и министрима могао да ради и већ је 1839 морао да да̂ оставку.

## § 6. Закон од 3 маја 1858.

Кнез Александар Карађорђевић је временом дошао у исти положај у који и Кнез Милош. Био је Кнез коме закони нису давали ону кнежевску власт каква се у то време замишљала да треба да буде. Због тога је и између њега и Савета дошло до расцепа. Савет се позивао на своје Устројство и захтевао да се сам попуњава и да се за министре узимају чланови Савета, а Кнез на Устав и попуњавао саветничка места по својој вољи и узимао за министре лица која нису саветници. Од тих несугласица, поред других узрока, произилазиле су завере, од којих

једна изазва интервенцију Порте, која је у Београд послала као свога комесара Етемпашу да мири Кнеза и Државни Савет Пошто је Етемпаша успео да изврши своју мисију на кнежеву штету, Кнез је по његовом одласку упутио Савету писмо[1] којим је на свечан начин позивао Савет до се труди, да се борба између Савета и Кнеза не понови. Савет је, као одговор на то писмо, одредио комисију да изради пројект измена и допуна у Саветском Устројству од 27 априла 1839 којима би се одредио дефинитивно однос између Кнеза и Савета. Савет је комисијин предлог с мањим изменама усвојио. У писму којим се овај закон спроводио Кнезу на потврду, нарочито је Државни Савет нагласио да Кнез треба да има у виду да те измене и допуне неће имати повратну силу. Закон од 3 маја 1858 о изменама и допунама у Саветском Устројству од 27 априла 1839 значио је потпуну победу Савета над Кнезом. Савет није више имао разлога да ствара завере, јер је постао свемоћан. Установљење саветничке одговорности било је више гарантија Савету да му чланови буду заштићени од Кнежевог арбитрарног кажњавања него гарантија Кнезу да Савет неће више склапати завере. Код министарске одговорности главну улогу има Савет, тако да се министри сад више потчињавају Савету а преко њих и Кнез.

По Уставу и ранијим законима Кнез има апсолутно вето. Закон од 3 маја 1858 установљава суспензивно вето. Кнез мора да потврди закон кад му га Савет по трећи пут на потврду поднесе. Савет сам бира своје чланове. Министре узима Кнез између саветника. Овај закон одваја министарску одговорност од саветничке одговорности, и поступци по којима оне бивају разликују се међу собом. Поред тога, интересантно је код овога закона то, што предвиђа један нарочити поступак и за оне деликте које министар изврши не као министар већ као приватно лице.

Члан VII закона од 3 маја 1858 предвиђа поступак за ове министарске кривице. (1) Рад на уштрб и повреду права земаљских, (2) повреда Устава, (3) злоупотреба власти, (4) допуштање да који подручни чиновник злоупотреби власт, (5) непрекидање неправилног рада после две саветске опомене и (6) повреда државних интереса без повреда права. Као што се види по овом закону је министарска одговорност веома пространа. Министар одговара не само за повреду права већ и за

[1] Државна Архива.

повреду државних интереса.[1] Кад министар учини које од горњих дела право оптужбе има Савет. Кнезу се не признаје право оптужбе министара.

Власт која је надлежна за оптужење министра јесте Савет. Пре него Савет приступи оптужби, он позива дотичног министра у своју седницу да дâ објашњење Савету о свом раду. Не предвиђа се ко може да узме у Савету иницијативу да се питање уопште може да покрене. Зато треба узети, према члану 14 Саветског Устројства, да предлог да се министар узме на одговор може поднети и само један саветник. Ако тај предлог усвоји Савет, онда председник позива саветника у седницу Савета. Ако Савет не буде задовољан министровим одговором, он приступа оптужби. У том циљу се одређује истражна комисија од пет чланова чији је састав овај. Један министар кога одређује Кнез; ако су оптужена сва четири министра, рачунајући ту и шефа Кнежеве Канцеларије, онда у место министра Кнез одређује за члана истражне комисије једнога члана Савета. Један саветник кога бира Савет. Три члана комисије су одређена положајем; то су председник Касационог Суда, оба председника Апелационих Судова. Истражна комисија има да разгледа министров рад, да испита дело и да га оквалификује ако нађе да дела има. Комисија затим подноси Савету извештај о свом раду. Према томе извештају доноси Савет решење хоће ли се министар ставити под суд. Савет подиже тужбу против министра код првог оделења Апелационог Суда, коме се, у суђењу, придружује и друго оделење Апелационог Суда. Претходно питање које Апелациони Суд има да реши јесте, хоће ли се министар из слободе бранити или ће бити притворен. О томе решава Суд по свом нахођењу. Притвор не може бити у оковима и мора одговарати достојанству окривљенога. Државног тужиоца одређује Државни Савет. Апелациони Суд ислеђује дело, саслушава оптуженога и сведоке, слуша одбране бранилаца. Пресудом се или министар ослобођава или се осуђује на „законску казну“. Каква је та законска казна и колика? О томе се у овом закону ништа не вели. Изгледа да је законодавац хтео на тај начин да дâ суду могућност да осуди министа на ма коју казну из Кривичног Законика према своме

[1] Предлог који је израдила саветска комисија није предвиђао министарску одговорност за повреду државних интереса. Првобитан предлог налази се у Државној Архиви.

нахођењу, без обзира на то да ли је дело које је министар учинио оквалификовано у Кривичном Законику као кривично или није. То је мало правнички али друкчије се не да протумачити израз „законска казна“. Кад се горње решење не би усвојило, онда министарске одговорности у ствари и не би било, јер иначе Апелациони Суд не би могао да осуду министра ни на коју казну, пошто горепоменута министарска дела не представљају деликте из Кривичног Законика. У колико је поступак по овом закону при суђењу министрима непотпун, морале би се применити одредбе Кривичног Судског Поступка. Министрима се суди јавно. Правно средство против пресуде Апелационог Суда јесте жалба Касационом Суду. Ова се жалба мора поднети у року од три дана, и може је поднети само министар, а државни тужилац нема право жалбе. Касациони Суд пресуђује предмете у последњој инстанцији. Он не суди министрима само према актима већ саслушава оптуженога у општој седници. Кнез може осуђеног министра помиловати. Према томе, Кнез нема и право аболиције, прекида спора пре пресуде. Кнежево право помиловања у толико је ограничено што Кнез не може поново узети за министра, министра који је пресудом лишен звања.

Кад министар учини обичан или политички преступ који је предвиђен у Кривичном Законику, т. ј. деликт општег права, поступак се у неколико мења. У том случају министра не оптужује Државни Савет већ министар унутрашњих дела. У случају, кад је такву кривицу учинио министар унутрашњих дела, у закону се не каже ко ће онда тужбу да поднесе. Тада би ствар зависила од Савета и Кнеза, који би министра унутрашњих дела оборили и разрешили, и онда би нови министар могао оптужити бившег. Министар унутрашњих дела непосредно подноси тужбу Апелационом Суду, те према томе, у овом случају, нема истражне комисије. Правно средство против пресуде Апелационог Суда јесте жалба Касационом Суду. Министар има право жалити се на пресуду Касационог Суда Државном Савету, а на пресуду Савета Кнезу, све у року од три дана. Кнез у том случају може министра помиловати а не и пресуду изменити. Ако пресуда гласи на смрт, онда она иде ма и жалбе не било, ex officio, Кнезу на потврду.

Овим се законом министар ставља с једне стране у незгодан положај зато што може бити оптужен и за таква дела чији

је corpus delicti врло релативна ствар и зависи од субјективног схватања. Такво је на пример дело повреда државних интереса. С друге стране се министар фаворизује многим инстанцијама и, без мало, неограниченим кнежевим правом помиловања. У погледу на целисходност установљавања нарочитог поступка за суђење министрима за деликте општег права, могли би се наћи аргументи за и против. С једне стране, министар је у то време био и сувише моћна личност тако да би редовни судови били сувише слаби према њему. С друге стране незгодно је што у суђењу министрима игра велику улогу Савет и виши судови из чије су средине обично министри узимани, јер ако су та тела нерасположена према једном свом члану она ће бити више нерасположена него други, обичан, суд, а ако су му наклоњена тежиће да га ослободе.

О накнади штете као евентуалној последици кривичног дела не кажу правни прописи ништа. Пошто праксе није било врло је тешко одговорити, да ли би се министар по осуди могао тужити обичном суду ради накнаде штете ако је кривичним делом ко оштећен. Извесно је само то да судови који министру суде као министру, дакле кривично, не би могли министра да осуде на накнаду штете јер би тиме прешли своју компетенцију.

Овај је закон укинут указом кнеза Милоша 24 септембра 1859 по предлогу Народне Скупштине а у сагласности са Саветом као „противан унутрашњој независности, праву, начелу једнакости пред законом".

Законом о Главној Контроли од 4 августа 1858 установљава се грађанска одговорност министра финансија. Ако Главна Контрола (чл. 64) нађе недостатке у каси којом рукују министар финансија и главни државни благајник, онда може комисија која их је изнашла да тражи обезбеду на њиховим имањима код првостепених судова. Ако се при томе нађу и какве злоупотребе онда се Контрола обраћа Савету да он реши како ће се са одговорним лицима поступити. Државни Савет је могао решити да се министар кривично оптужи само за време важења закона од 3 маја 1858 године, и то ако нађе да постоје, поред недостатака у каси, злоупотребе које представљају corpus delicti инкриминисан у том закону.

Према томе за време кратког живота закона од 3 маја 1859 у Србији први пут се уводи потпуна министарска одговорност осим политичке одговорности пред парламентом. Министри од-

говарају политички Кнезу и донекле Савету. Кривична одговорност министара бива у главном пред Саветом. Грађанска одговорност министара према држави постоји по закону о Главној Контроли. Грађанска одговорност за накнаду штете појединцима могла би једино постојати као последица кривичне одговорности министара. Међутим, видели смо да је неизвесно да кривична одговорност министара повлачи њихову грађанску одговорност.

## § 7. Време од 1858 до 1869.

На Светоандрејској Скупштини 1858 изречено је начело слободе штампе и начело министарске одговорности.[1] Како је Светоандрејска Скупштина била расположена према министарској одговорности виде се из пројеката Закона о Народној Скупштини који је усвојила 8 децембра 1858. По члану 10 тога пројекта „Народна Скупштина може у име народа да оптужи пред судом попечитеље, чиновнике и у опште званичнике без разлике звања и положаја за њихова противузакона доказана дела, и суд мора да прими жалбу за ислеђење и изрече пресуду“.[2] Према овом пројекту дакле Народна Скупштина је могла оптужити обичном суду министре за противузакона дела. Дакле тужба би у том случају била једно скупштинско решење које се доноси простом већином гласова јер се не захтева никаква нарочита већина. Скупштина би могла оптужити министра само за противузакона дела, дакле само за она која се у кривичним законима као кривична означују. За повреду Устава, на пример, по овом пројекту, министра Скупштина не би могла оптужити суду, јер се повреда Устава не налази обележена као деликт у кривичним законима. Израз „доказана“ треба схватити да се њиме хтело рећи: позната, очигледна, флагрантна. Иначе кад би се узело да га треба разумети: судски доказана, пропис би био нелогичан, јер, пошто министарске одговорности нема пре него Скупштина реши да министра оптужи, то не могу пре министарска дела бити судски доказана. Узети да се дела, пре него Скупштина оптужи министра Суду, треба пред Скупштином да докажу, нетачно би било јер би се тада Скупштина претворила у Суд министрима и тиме прешла законске атрибуције,

[1] Стојан Бошковић, Законотворна Скупштина 1870, стр. 18.
[2] Нил Попов, op. cit. стр. 496.

јер она само оптужује а не и суди. Ову је тачку предлога закона о Народној Скупштини привремена влада друкчије потврдила и обнародовала. У „Зборнику Закона и Уредаба" (св. 12. стр. 2) та одредба гласи: „Народна Скупштина може у име Народа код Совета Земаљског кораке чинити, да се свакп у опште званичник због осведоченог злоупотребљења у дужности под одговор узме и према величини кривице под Суд даде". Као што се види, овом изменом скупштинског предлога ишло се на то да се министарска одговорност избегне. По тој измени Скупштина може само учинити предлог Савету, да се министар оптужи. Хоће ли га Савет усвојити или неће, остављено му је на вољу. Од 1858 значај Народне Скупштине почео је да расте.[1] Колико се сматрало за важно да се Скупштина сваке године сазива, види се из члана 15 закона о Народној Скупштини који гласи: „Попечитељи, под којима се пропусти сазвати и држати редовну Скупштину до реченога дана, сматраће се и казнити као највећи преступници закона". Како ће се казнити министри у том случају Закон ништа прецизно не каже и према томе ова је одговорност — одговорност без правних последица, што значи толико исто као и да не постоји. И ако се овим Законом дају шире атрибуције Скупштини него раније ипак његов члан 28, који наређује да ће министри „објасненија своја по свима предметима њине струке Скупштини давати", не треба разумети тако да се њиме хтела установити политичка одговорност министара пред Скупштином. Време је било и сувише бирократско за тако што. Од 1858 министри се уздижу над Саветом, и сматрају се као кнежеви пуномоћници, те је била немогућна политичка одговорност министара, у данашњем смислу, пред Скупштином.

За повратак Кнеза Милоша на престо везивале су велике наде о реформама у Србији и о новом духу законитости који треба да завлада. Само се мислило, како изгледа, да се те реформе, а међу њима и министарска одговорност, изведе самим тим што је извршена промена у владаочевој личности, без доношења законских прописа о њима. Тако се у једној представци која је поднесена Кнезу у току месеца фебруара 1859, између осталога, вели да се министри ограђују од свакога корака који не би био на закону основан, макар да има људи који мисле, да би ваљало радити према потребама и приликама без обзира

[1] Слободан Јовановић, op. cit. стр. 25.

на законе. За оправдање свога правца министри напомињу, како више специалних закона па и сам Закон о Народној Скупштини изричу одговорност министарску за све, што би они учинили или у своје име или у име кнежево, па додају да им је и сам Кнез, преко свога представништва, заказао, да ће за своја дела одговарати.[1] Кад је Кнез Милош по доласку преко лета отишао у народ, био је преплављен молбама за чиновничка места и жалбама на чиновнике. Тада је министар унутрашњих дела издао распис (1 августа 1859) у коме се пребацује народу што навањује на Кнеза да расправља „чиновничке смутње“. Он је још у фебруару предао министрима бригу о намештању чиновника, заказавши им да ће за своје чиновнике сами одговарати. Природно је дакле, да ће и министрима одговарати сваки, који би се незаконо мешао у послове, које је Кнез њима поверио. Одговорност министарска није више празна реч, па је нужно, да се нико не меша у оно, за што ће други одговарати.[2] При свем том што се овако елоквентно у почетку друге владе Кнеза Милоша говорило са званичне стране о министарској одговорности, она је остала „празна реч“ још десет година доцније, до Устава од 1869.

Рестаурацијом Обреновића Устав од 1838, сматра се за укинут. Како је утицај великодостојника у великој мери био сузбијен, то су се тражили за будући политички живот друкчији основи него што су били постављени Уставом од 1838. Кнез Милош је одмах по доласку отпочео преговоре са силама и Портом да се Устав од 1838 замени другим. Због уставних промена послата је у Цариград депутација која ће да изложи Порти српске захтеве о промени Устава. Депутација је у једном меморандуму (од 25 априла 1860) изложила тачке своје мисије. У погледу на реформу институције министарске одговорности депутација се изразила овако: „Члан 15 (Саветског Устројства од 1839) овлашћује Савет да иште од попечитеља годишњи извод из њихових дела и да прегледа рачуне; ну нити је овим, нити другим којим чланом Устава јасно речена одговорност попечитеља“. Из ових се речи види да нису пречишћена била гледишта да ли по Уставу од 1838 има министарске одговорности или нема. Ова је депутација израдила у Цариграду и пројект уставних измена и до-

[1] Јован Ристић, op. cit. I стр. 300.
[2] Јован Ристић, op. cit. I стр. 307.

пуна као додатак хатишерифу од 1838. У погледу на министарску одговорност постоје у овом пројекту ове тачке. „Сваки акт, који излази од Кнеза, треба да буде премапотписан од надлежних министара. Министри су одговорни за повреду закона а нарочито за свако расипање јавног блага (de toute dissipassion de deniers publics). Њима ће судити највиши суд земаљски, који ће, састављен из свију својих оделења грађанских и кривичних, судити без апела. Тужбу може поднећи одвојено Кнез, Сенат и Народна Скупштина. Стављање министара под суд може бити већином од три четвртине чланова било једнога било другога од ова два тела“ (члан 2, део I). „Законом ће се ближе одредити... одговорност министара“ (члан 3, део I).[1] Депутација се вратила, не успев да се Устав измени, у Београд где је затекла Кнеза Милоша на самрти.

Кад је дошао на владу Кнез Михаило очекивало се законодавно обнављање Србије. Не чекајући да се измени Устав, Кнез Михаило је изменио Саветским Устројством од 17 августа 1861 оне тачке устава од 1838 које су му најтеже падале. Тако по члану 5 тога Устројства Кнез има апсолутно вето. Чланове Савета бира и поставља Кнез (чл. 17). По члану 8, министри су одговорни Савету и Кнезу за неизвршење закона. Детаљно се о министарској одговорности не говори. У овом се Уставу не спомињу више извештаји које сваке године морају министри да подносе Савету. Реформе, које су се очекивале, хтео је Кнез Михаило да изврши доношењем једног Устава који би Србија сама себи дала без сваког суделовања Порте и гарантних сила. У том су правцу спремале земљиште „Српске Новине“. Два низа чланака[2] у њима, изражавале су идеје које би требало кроз будући Устав и законе спровести. Међу њима дато је место и министарској одговорности. Спомињу се разна ранија безакоња министара и чиновника у Србији, којих не би било да је бар могло бити кога случаја озбиљне одговорности министара која је најбоље оружје против самовољне администрације. При свем том, кад су приликом дискусије о закону о Народној Скупштини (од 17 августа 1861) предложили неки посланици да се установи министарска одговорност према Народној Скупштини,

[1] Јован Ристић, op. cit. стр. 402.

[2] Бројеви од 117 до 120 и од 131—134 за 1861. В. Јован Ристић op. cit„ II, стр. 58.

„после дужег претресања предлог овај би једнодушно одбачен“.[1] У том се закону не налази више одредба да ће се сматрати за највеће преступнике закона министри под којима се буде пропустило да се сазове Народна Скупштина. У Устројству Централне Управе од 10 марта 1862 каже се (чл. 14) да су министри одговорни Кнезу и Савету за неизвршење закона, по закону који ће се доцније донети.

Године 1864 јавило се пред Државним Саветом питање о установљењу министарске одговорности. Јануара 27 1864 поднесе министар финансија Савету законски предлог о изменама у Закону о Буџету. По том предлогу министар не би више морао тражити одобрење Кнежево и саветско за трошење кредита на непредвиђене редовне издатке. Овај законски предлог дат је на оцену саветницима Филипу Христићу и С. Вујовићу да га проуче и своје мишљење о њему поднесу Савету. По њиховом реферату овај министров предлог треба узаконити; али, зато што се њима министрима даје још шира власт него што су је раније имали, било би потребно да Савет узме иницијативу у доношењу једнога закона о министарској одговорности, јер је она у принципу усвојена у Уставу,[2] а без специалног закона који је детаљно регулише нема никаквог значаја. Савет је, према овом реферату, решио да се министров предлог о изменама у Закону о Буџету усвоји, а да се о предлогу референата, који је, како изгледа изазвао чуђење у Савету, решава „кад буде више саветника на седници“. Пошто је од 1858 утицај Савета почео да слаби а да јача утицај министара, који се нису више сматрали за саветске органе већ за кнежеве органе, свако неповерење према министрима, сматрало се као директни напад на кнежеву личност. Због тога је морао саветник Филип Христић свој предлог да објасни и мотивише једним „мемоаром“. Тај је мемоар прочитан у Савету 14 фебруара 1864. После извесних теориских консидерација о министарској одговорности Христић прелази на потребу министарске одговорности специално у Србији. Најбољи доказ о потреби министарске одговорности у Србији јесте рад министара српских од 1830 до 1860. За то време Србија је претрпела многе ударе и режимске промене, које су

[1] Протоколи Ванредне Скупштине Народне држане о Преображењу 1861 године, стр. 30.

[2] Она није, као што смо видели, у Уставу у принципу усвојена, већ у уставним законима.

све долазиле отуда што је Србија била уставна земља а није имала министарску одговорност. Кнез је у Србији падао зато што су се министарска недела набацивала њему, јер пошто су министри неодговорни, тражио се узрок њиховом рђавом раду у Кнезу. Министри су правили комплоте, обарали једног Кнеза, па после и под новим Кнезом остајали министри. Установљавање министарске одговорности, било би, вели Христић, потпуно у сагласности са начелима тадањег Кнеза, који се увек држао законитости и који мора бити против министарске неодговорности, јер је министарска неодговорност нешто супротно законитости. Поред тога, дешавало се у Србији да се после режимске промене гоне министри старога режима и ако немају никакве кривице. Министарска одговорност је средство и за то да министар не буде гоњен и кажњаван кад није крив. Због свега тога, Христић предлаже да Савет изабере комисију која ће израдити предлог закона о министарској одговорности. После овога отворила се у Савету жива дебата која се тицала више историских навода Христићевих него његових државноправних аргумената. Дебата се завршила гласањем о томе да ли да се приступи избору комисије која ће израдити пројект закона о министарској одговорности, или да се предходно позову у Савет министри да даду своје мишљење о тој ствари. Резултат гласања био је да се позову министри у Савет. На Саветској седници говорио је председник министарства Илија Гарашанин против предлога Христићевог, а после њега и министар финансија Коста Цукић. После Цукићевог говора затражи Гарашанин да се гласа о Христићевим „побудама“, то јест да се утврди да ли се Савет слаже са разлозима за установљење министарске одговорности, које је Христић нашао у српској историји. Христић је говорио против таквога гласања, зато што је неправилно, тврдећи да су „побуде“ његова лична ствар, и да се може гласати само о томе да ли ће се његов предлог усвојити или не. Тим поводом се поведе препирка између Христића и Гарашанина, у којој је Христић морао у помоћ да позове и слободу саветничког говора и саветничку неодговорност за мишљење које у Савету изрази. Најзад је решено, као што је захтевао Гарашанин, да се гласа о „побудама“ Христићевим. Да се слажу с побудама Христићевим изразила су четири саветника а против њих су се изразила шест саветника. После тога,

Гарашанин је, 17 фебруара, прочитао у Савету један говор[1] о предлогу Христићевом, у коме је Христића напао на врло оштар начин што сумњичи за раније преврате људе који су сад министри. Гарашанин је тврдио да су министри и сад одговорни, и да нико, а нарочито тадањи владалац, не би трпео поред себе министре који незаконито раде. Напоменувши да је у Србији настало време рада у коме Савет треба министре да потпомаже, мисли да је за сваку осуду да се сад тражи некаква министарска одговорност. До гласања о самом предлогу Христићевом није ни долазило. Као што се види, министарска одговорност је мало пријатеља 1864 имала и ако су 1861 „Српске Новине“ говориле да министарску одговорност, као важну уставну гаранцију, треба усвојити. Вероватно да је један од мотива који су утицали на Гарашанина да се изрази против узакоњења министарске одговорности и тај, што се предлог јавио у Савету, те би у одговорности министара у саветском предлогу главну улогу играо Савет, а тенденција тадање политике Кнежеве била је сузбијање моћи саветске према министарској resp. кнежевској.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Државна Архива.

# О ИСТОРИСКОМ ФАУСТУ

— СВРШЕТАК —

У мају 1506. године чувени вирцбуршки научник Тритхемије, у повратку из Берлина, нашао је нашега Фауста у Гелнхаузну, али се није лично познао с њиме. Фауст је умакао, чим је чуо да ће Тритхемије пропутовати; али у гостионици се о њиму говорило. Он се хвалисао пред неколицином господе духовника, да би он, кад би пропала сва дела Платонова и Аристотелова, могао их опет саставити боље и потпуније. А наскоро за тим хвалио се у Вирцбургу, да он не налази, да се треба дивити чудима Христовим; он сам може да их изврши, кад год хоће*. За тим је дошао у Крајцнах, где је Фрања од Сикингена баш имао да попуни једно учитељско место. Наспрам астрономских вештина осетљиви витез даде га Фаусту. Ну Фауст дође наскоро у конфликт са законима и да не би допао затвора, побегне отуда.

Ово све знамо из једнога писма Тритхемијева, који — 20. августа 1507. — хоће да опомене једнога пријатеља због овог пустолова. То је био хајделбершки математичар и астролог Фирдун (Virdung), који је тада очекивао нашега Фауста, да му дође у посету.

Овај сусрет са нашим Фаустом Тритхемија је често и јако занимао. Више пута је — као што ћемо одмах видети — опширно описивао онај ред људи, у који је рачунао Фауста; нигде зацело живље него у свом делу „Liber Octo Quaestionum ad Maximilianum Caesarem“ (изишло 1515. у Опенхајму), које је

* Народна књига из 1587. зна о том врло мало, али је подсећај на то, што се у 26. глави вели, да је Фауст на свом трећем путовању по свету „неколико дана лутао по мору“.

1508. посветио цару. Наскоро по повратку са бранденбуршкога пута — то је било о Духовима 1508. — би позван цару Максимилијану у замак Бопард, да своје погледе о Богу и свету, науци и веровању, природи и чудима предаје цару, који је радо тражио од научника предавања о савременим проблемима. Још је опату био свеж у памети онај сусрет, и опширно и живо је насликао оно безбожничко вршљање, које се свуда ширило са неограниченим радом некроманата. Они су тврдили, да могу отерати духове или их показати у кристалу, призивати их и правити с њима уговор; носили су са собом књиге пуне безбожности и са разметљивим натписима и обећавали оно што је невероватно. Уговор са ђаволом, призивање духова, чаробничке вештине, вештачке послове и празноверице — све је то опат пред царем претресао као ђавољи посао, као безбожнички и по државу опасан: „Crede mihi, Caesar, quoniam hoc mendacissimum genus hominum sacro imperio tuo valde est perniciosum et ideo non minus quam maleficarum scaturigo penitus exterminandum“. Тритхемије завршује свој спис молбом, да цар прибави суд других, у вери јаких научника, пре но што његове — Тритхемијеве — погледе стави до знања онима, против којих су они управљени: „Non sunt inter christianos tolerandi, o sacratissime Caesar, homines mente corrupti et reprobi circa fidem, qui per maleficia curant maleficatos, qui furta ministerio demonum revelant et adulteria, qui lapidum ant speculorum inspectione prenuntiant futura. Non exaudias illos, precor, qui divinarum legum ignari hujusmodi ministros daemonum imperio tuo existimant utiles“. Добија се утисак, као да опат хоће да наговори цара, да предузме кораке противу људи, као што је Фауст*. А за ово је свакако био крив рђав глас, који је већ 1506/7 карактерисао познијега јунака причâ. И овај зао глас остао је на њему.

* Другачије тумачи Ulmann у свом Maximilian II 725 предавање Тритхемијево цару, полазећи од суда народног, који је у самом Тритхемију гледао мађионичара; по Улману цар је употребио прилику, да чује шта ће о чудима рећи човек, који је и сам на том гласу. И Витковски (Ztschr. für Geschichtswissenschaft H. F. I 313 — „Der historische Faust“) подсећа на то, да је Тритхемије већ тада стојао на гласу чаробништва, као што се у једном писму од пре четири дана упућеном математичару Јох. Капиларију у Паризу бранио, да није до тада још ништа написао, чему би се ико могао с правом чудити, а такође није учинио ништа за изненађење, па ипак гомила га држи за чаробника и тврди се поуздано, да је васкрсавао мртве, призивао духове из пакла, будућност прорицао, лопове и разбојнике чаробничким изрекама

Из једнога писма, које је 3. октобра 1513. хуманиста Муцијан Руф из Готе[1] писао свом пријатељу Урбану, дознајемо да је тада Фауст дошао у Ерфурт. Народ му се дивио, али научник гледа на њ с омаловажењем преко рамена и желео би, да се на њ окоме духовници, које је дражио баш противу Рајхлина.*

Оно што је тада Муцијану Руфу, као и пре тога Тритхемију, било најнесносније, то је разметљиво понашање овога човека. Хајделбержанину Фирдунгу бејаше се представио са свима својим титулама као „Fons necromanticorum, astrologus, magus secundus, chiromanticus, aeromanticus, pyromanticus, in hydra arte secundus", т. ј. као специјалиста у свих седам слободних вештина. И ове све титуле биле су и на његовој карти, коју је у Гелнхаузену био оставио за Тритхемија. Безгранична хвалисања, као 1506. у Гелхаузену и 1507. у Вирцбургу, показао је и у Ерфурту 1513. А о његовој жељи да се хвалише као чудотворни доктор дознајемо још 1539. у Науци о здрављу од једнога лекара из Вормса, који се зове Филип Бегарди (Index Sanitatis. Eyn Schöns und vast nützlichs Büchlin, genannt Zeyger der gesundheyt, лист XVII а). У 4. глави „о рђавим, неваљалим, лењим, некорисним и неученим лекарима" говори се о Фаусту, за кога се вели да себе назива philosophum philosophorum. А ово је титула, коју је средњи век пред свој крај дао великоме Аристотелу. Таквога сјаја у титулама држи се још чврсто стара народна књига из 1587. године; уговор, којим се Фауст предаје ђаволу, има потпис: „Johann Faustus, der Erfahrne der Elementen und der Geistlichen Doctor".

савлађивао и везивао. Све је ово лаж; он није ништа од тога учинио или смерао. Он је додуше прочитао већину књига о чаробницима, али не да би радио као и они, већ да се противу њих бори што боље обарањем њихове празноверице, које се треба гнушати.

[1] Conradus Mutianus Rufus (полатињено од Conrad Mudt; † 1526), каноник у Готи, пријатељ Рајхлинов и Меланхтонов, познат као један од најученијих хуманиста.

* Venit octavo abhinc die quidam hiromanticus Erphurdiam nomine Georgius Faustus Helmitheus Hedelbergensis, merus ostentator et fatuus. Ejus et omnium divinaculorum vana est professio et talis physiognomia levior typulâ. Rudes admirantur. In eum theologi insurgant, non conficiant philosophum Capnionem. Ego audivi garrientem in hospitio, non castigavi jactantiam Quid alena insania ad me? Преписка Конр. Муцијана, скупио и обрадио Dr. K. Gilbert (Halle 1890) стр. 413., у Geschichtsquellen der Provinz Sachsen 18. св. I половина.

Узалуд је до сада у уписницама универзитета, у којима је, према легенди, студирао наш јунак, тражен Фауст*, који би могао бити једно исто лице које и овај чаробник. Али ни магистарска титула, са којом се он појавио 1506. године, ни докторска титула, коју показује од 1520., не мора бити истинита, а његова омиљена титула philosophus, са којом се показао кад ајхштетског епископа и код Хутенове породице, још не потврђује академски наставнички рад, како га је с успехом употребило једно издање народне књиге од 1588. а у исто време и Марло.

Његово је име непоуздано. Са неком вероватноћом могли бисмо узети да му је име Ђорђе (Georg), — под тим именом налазимо га 1507. у Тритхемијеву писму и 1513. у писму Муцијана Руфа. Уз то долази упис у инголштатски регистар „протераних“ у 1529. години: „Am Mittwoch nach Viti 1528 ist einem, der sich genannt Dr. Jörg Faustus* von Heidelberg gesagt, dass er seinen Pfennig anderswo verzehre, und hat angelobt solche Erforderung für die Obrigkeit nicht zu ahnden noch zu äffen“. Још око 1575. одржало се име Georg у Нирнбергу, где је Росхирт** забележио неколико анекдота о њему. Насупрот овим фактима остаје још да се рече, да име Johannes најпре долази у посмртном извештају Меланхтонову у Манлијевим

* У Хајделбершкој уписници (G. Toepke, Die Matrikel der Univ. Heidelberg von 1386—1662, I 457) додуше забележно је, да је 15. јануара 1509. промовисан неки 3. децембра 1505. иматрикулирани Joannes Fust de Symern Moguntinensis dioecesis, који је као први од 16 кандидата положио испит као. baccalaureus теологије; а у франкфуртској народној књизи од 1587. Фауст је положио магистарски испит сјајније него 16 других кандидата. Додатак de Simmern, који се често налази и код Тритхемијева имена погрешно се доводи у везу са кнежевном Pfalz-Simmern, којој је до 1504. припадао манастир Маулброн са градићем Книтлингеном; онај Фауст припада Симерну на Хундсрику. Али ипак могло би бити неке везе са овим, ако би се смело узети, да је учено истраживање о Dr. Фаусту из Хајделберга спало на матрикулу: слагање у испитима мучно да је случајно. — У Кракову, где је по доцнијој причи Фауст учио, напред поменути Фирдунг из Хасфурта, према свом наводу, добио је своје астролошко школовање. Краковска матрикула је више пута узалуд претраживана због нашег Фауста.

* Да је ово морао бити наш јунак, види се из Инголштатског општинског протокола од 17. јуна 1528: „Dem Wahrsager soll befohlen werden, dass er zu der Stadt auszieh und seinen Pfennig anderswo verzehre“.

** Упор. Wilh. Meyer aus Speyer, Nürnberger Faustgeschichten, 1895

„Collectanea“[1] 1563. године. Ну да ли се он доиста звао Фауст или је то био само псевдоним, не може се више утврдити. У најстаријем писменом споменику о његовој историчности, у писму Тритхемијеву из 1507, његова карта посетница, коју је у Гелхаузену оставио за Тритхемија, носи сасвим друго име: „Magister Georgius Sabellius, Faustus junior, fons necromanticorum, astrologus, magus secundus“ итд. А под истим именом Фауст је тада астрологу Фирдунгу у Хајделбергу јавио писмом за своју посету. Затим се 1513. у Ерфурту представио као „Georgius Faustus Helmitheus Hedebergensis“[2]. Скроз је загонетно, шта је са овим чудноватим именом и са променом имена*. Можда је Фауст у својој жељи, да падне у очи спољашњим знацима, оба ова имена присвојио себи у Италији према двојици млетачких хуманиста овога времена: један се звао Antonius Sabellicus, а други — Publius Faustus Andrelinus (умро 1517. у Паризу) — по обичају онога времена уопште је називан само Faustus, а тако се и сам називао у својим списима. Из истога времена знамо још једнога његовог имењака а то је Lucius Victor Faustus, чије име стоји 1522. на натписном листу једнога штрасбуршког издања Теренцијева; у њему је од овога Фауста „Libellus de Comedia.“ А од истога Фауста имамо 1530. једно писмо писано из Млетака, у ком се он хвали, како је учинио невероватно велико дело саградивши једну лађу са пет весала, како он мало цени ученост без практичног значаја; он се са своје

[1] Ученик Меланхтонов Johann Manlius (Mennel) у свом делу „Locorum communium collectanea“ износи, аналого Лутеровим „Tischreden“, разговоре из Меланхтонова круга. Менел вели у овој књизи, да је његов учитељ лично познавао Фауста. Куно Фишер (Goethes Faust I 87) мисли, да није поуздано, да ли је Менел доиста чуо од Меланхтона и добро забележио оно што прича о Фаусту.

[2] „Helmitheus“ је управо hemiteus, полубог, а Hedebergensis је од Hedelberga, како се латински звао Хајделберг. Дакле ова титула значи: „Хајделбершки полубог“.

* Да је Тритхемијев Magister Georgius Sabellicus Faustus junior једно исто лице са нашим Фаустом, потврђује напомена на ивици „Fausti vanitas insignis“ у преписци Тритхемијевој, штампаној 1536. Поред Фауста из почетка 16. века додајемо још једнога трећег, који је, како се чини, холандског порекла, Faustus Celebris, од кога је сачувано једно писмо Еразму Ротердамском из 1529. године; он је дотле био фамулус код Еразма а тада је као копљаник ступио у службу краља Фердинанда. — За разлику од Faustus jun. морао је свакојако бити неки старији Фауст чаробник; то је вероватно и по Бегардијевим речима.

стране одриче књижевне славе као песник или историк и труди се да научно образовање споји са практичним смислом. Наш јунак из прича, за кога се вели да је био у Млецима, има на себи хуманистичких црта, а историски Фауст у Тритхемијеву извештају показује барем хвалисања са хуманистичким садржајем.

Као што је тамно право име нашега јунака, који мора да је вештачки умео привући на се пажњу, правећи се важан и тајанствен, — исто је тако тамно његово порекло, година рођења, школовање и крај. Сувише брзо по његовој смрти стварање прича замрачује његов историски характер, и ми губимо чврсто земљиште испод ногу; у свима сведочанствима о нашем јунаку почевши од 1540. видимо, како се народна прича јако бави о њему. Али право време цветања овоме стварању мита јесу шесете године 16. века.

Базелски свештеник Гаст, који 1548. године више пута говори о нашем Фаусту, још управо није много познавао његове чаробничке вештине, већ само незнатне заметке од онога што је створено у причама. Вир, који у првом издању свога списа „De Praestigiis daemonum“ 1563. још ништа о њему не доноси, тек издање од 1568. допуњује анекдотама о Фаусту. А већ за тим у 1569. години један швајцарски писац о духовима и чудовиштима — његово је име Лафатер[1] — даје израза своме дивљењу због обима тих прича у овом узвику: „Каква је, веле, чуда у наша времена чинио Фауст, славни чаробник!“

За ту почаст, да су место рођења чаробникова, надметала су се у време стварања мита три или више места. У старој историји од 1587. то је Род код Вајмара, садашње село Реди-

[1] Ludwig Lavater са делом „De spectris et lemuribus“ долази у ред епигона, који нам после последњега савременика Фаустова, горе наведенога J. Вира, дају по нека извешћа о нашем јунаку. Овамо иде Лафатеров таст, чувени теолог Хенрих Булингер („Theatrum de veneficiis“, 1569.), свештеник Андреја Хондорф („Promptuarium exemplorum“, 1572), Леонард Турнајсен (Bedenken, was er von der Exorcisterey häthe, 1586), језуит Мартин Делрио (1551—1608, са књигом: „Disquisitionum magicarum libri sex“), као и напред поменути Филип Камераріје, син познатога Меланхтонова пријатеља Јоакима Камераріја, и други. Ну најзнатнији међу њима је Аугустин Лерхајмер, recte Витекинд, ученик Меланхтонов, од кога је дело: „Christlich Bedenken und Erinnerung von Zauberei“ (1585). У овом су делу и многе друге приповетке о чаробницима и чаролијама, и понешто одавде употребљено је у Шписовој и у Видмановој књизи о Фаусту.

ген. Доцније „wahrhaftigen Historien“ из 1599. наводе насупрот томе Зондведел у Марку. У најстаријем сведочанству, у ком се казује место рођења и позива се на Меланхтона, наводи се швапско место Книтлинген код Маулброна, где је затим, а према једној причи, која је кружила у првој половини 17. века, ђаво тако срамно прекратио грешни живот Фаустов.

Уопште Швапска је била право плодно земљиште за причу о Фаусту. Одмах после појаве народне књиге од 1587. године, и у најтешњој вези с њом, неколико тибингенских студената исковали су у стиховима једну историју о Фаусту, која је писцима и издавачу донела укор и казну од стране академске дисциплинске власти. И друга Фаустова биографија из 1599. године пореклом је из Швапске, а биће из швапске локалне традиције поцрпено то, што се наводи да је Фауст студирао, у Инголштату и што се знају нека чуда, која је извршио у Швапском Халу и Хајлброну, а о којима франкфуртска историја не зна ништа. У манастиру Маулброну, где је према швапској легенди наш јунак био године 1516. у посети код некога опата по имену Ентенфуса, једно швапско предање локализује смрт Фаустову, а са тим се слаже Меланхтонов извештај код Манлија 1562., који може потицати из швапских извора. А на Швапску се мора односити и оно, што се тибингенски професор Шикарт 1624. љути на људе, „qui patriam suam tanti praestigatoris origine honorare putant“.

Тако дакле Швапска, а специјално Книтлинген, има свакојако највеће право, да важи као завичај нашега чаробника. Али други крајеви не респектују ово право Швапске. Ипак кроз митове, који су кружили по Горњој Немачкој као и Средњој Немачкој, избија у појединостима још историчност јунака из прича, снажније но што бисмо очекивали према фракфуртској Historia из 1587. године. Саслушаћемо најпре сведоке, који су још лично познавали овога чудног човека.

„Ја сам једанпут у Базелу — тако прича 1548. базелски свештеник Гаст — с њиме ручао у Collegium magnum; он је кувару дао разну чудновату живину, какву ја никад нисам видео у нашим крајевима, а не знам ни то, где их је купио или ко му их је поклонио; у то доба тада код нас није уопште продавана живина. Он је обично имао код себе пса и коња — ја мислим, то је био ђаво — и они су имали да му врше све

послове. А причали су ми и то, да се пас понеки пут претвара у слугу и набавља му јело“.

Ове податке, заједно са изнесеним схватањем, прича је задржала и проширила. И кад извештај каже још и то, како Фауст шаље авет у манастир, где су га рђаво угостили, — ми видимо свуда први бојажљиви заметак за стварање легенде одмах поред историских података.

И у оном више пута споменутом извештају од 1562., у ком се каже да потиче од Меланхтона, има онај загонетни пас, па и ту се схвата као ђаво. Али Меланхтон, који се можда као земљак интересовао за чаробника, прича више.

У Кракову — тако вели његов извештај — студирао је магију Фауст из Книтлингена. Он је већином тумарао овамо онамо по земљи. У Млецима је учинио несрећан покушај с летењем, неко време бавио се у Витенбергу, па је на заповест курфирста требало да буде ухапшен и умакао је. Био је дрзак хвалисавац. Најпростачкија је лаж била, да су царске војске с његовом помоћу и његовом чаробничком вештином задобивале победе у Италији.

Други опширан извештај о книтлингенском чаробнику имамо из 1568. од једнога ученика Корнелија Агрипе, који се звао Wierus или Weiher. Ту слушамо о његову хвалисању, о његову тумарању по земљи, и да је на разне начине варао народ. Једном познанику извештачеву казао је средство, како се без брцјача може скинути брада; успех овога чудотворног средства — оно се састајало у арсенику — био је тај, да је са брадом отишла и сва кожа с вилица. Преварени је више пута причао овај догађај нашем извештачу.

У овим познијим сведочанствима показује се свуда тако исто неповољно схватање Фаустове личности као и у често спомињаним писмима Тритхемија и Муцијана Руфа и у извештају вормскога лекара Бегардија. Могао се у вишим круговима племства и духовенства овај човек озбиљно узимати као астролог и природњак-философ, — научници га нису озбиљно узимали. Њему је недостајао безбедан положај у животу, и пустоловни луталички живот, који је чинио да се тада и о понекој одличној глави говорило ружно, заједно са успесима његових астролошких вештина, изазивао је исто тако лако одмахивање главом као и завист. Али рђав глас, на ком је он зацело био још за свога живота, да стоји у савезу са ђаволом, није

тада био тако нечувен, као што се нама лако чини. Од почетка до краја 16. века подизана је иста оптужба противу неких више или мање истакнутих научника, и доста често су увређени узалуд се трудили, да се бране од таквих сумњичења. Наводим баш онога Тритхемија, који је онако неповољно судио о Георгију Сабелику Фаусту iun. Наводим Теофраста Парацелза и Корнелија Агрипу, а у причи се наш Фауст понеки пут појављује у друштву са Агрипом. А са Теофрастом Парацелзом доводи га заједно славни цириншки полихистор Конрад Геснер[1]. Творевина од прича, која је обухватила нашега Фауста, везала је и за Агрипу и Теофраста чаробничке анекдоте. Ако наше време схваћа ове природњаке-философе као озбиљне научнике, не би се могло ни за чаробника Фауста допустити онако ниско схватање, као што га је имао Конрад Геснер, кад га је рачунао у ђаке луталице (fahrende Schüler), који су у првој половини 16. века са лажи и преваром крстарили кроз немачке земље[2].

[1] Савременик Меланхтонов из Циpиха, нарочито чувен као лекар и природњак.

[2] Клуге је у истој својој књизи Bunte Blätter штампао и расправицу о овим ђацима луталицама — „Fahrende Schüler" (стр. 61—77), из које овде саопштавамо неколике податке.

Ђаке луталице познајемо по описима из 16. века. То су били пустоловни варалице и скитачи, који су с успехом рачунали на лаковерство и глупост необразованог народа, обећавали чудотворна лечења с помоћу амајлија и чаробничких формула, разумевали се у копању блага, тврдили да могу натраг добити украдене ствари и варали намучене душе истеривањем ђавола и прорицањем. Једини њихов позив био је, да незналичком народу уграбе његов горко зарађени новац. Под многим именима се помињу у тадашњој књижевности: они се зову Landfahrer или Landstreicher, Strichlinge, Stozenierer, Kuntzenspieler или Kuntzenjäger, а и Bettelstudenten и понајвише баш fahrende Schüler.

Они се почетком 16. века нарочито много помињу у књижевности. Тако о њима говори славни хуманист Бебел (1508), напред спомињани Тритхемије, Ханс Сакс (1550, у комаду „Der fahrende Schüler im Paradies), Кирхов (1562), а у Крузијевој Швапској Хроници код године 1544. овако се описују: „fingebant apud rusticos et homines simplices, se in Monte Veneris fuisse, mira vidisse, scire quae essent, quae fuissent, quae ventura essent, se potestatem habere in furias vel exercitium furiosum".

Време цветања ђака луталица био је крај 15. и почетак 16. века. И што их швапски хроничар Крузије описује код 1544. године, мора бити да му је дао повода за то крај нашега Фауста.

Према неким сведочанствима, у којима се ови скитачи појављују у друштву са ђаволом, они су били ужас за црквене органе. Црква је искључивала све, који су њима поверовали. А они су на супрот теолигији истав-

Породична сличност и духовно сродство таквих представника магије и алхимије са нашим Фаустом били су несумњиви савременицима. Х. Бебел у 2. књизи свога „Triumphus Veneris“ спомиње 1501. међу ђацима скитачима и једну личност, која је налик на нашега Фауста а можда и идентична с њиме:

> denique se jactat mendax coeli omnia posse,
> simplex hinc capitur cum munere rustica pubes.

На жалост, тумач наведенога „Triumphus Veneris“, Алтеншајг, не каже ништа о овом представнику ђака луталица. Али можда се баш мислило на Фауста. Јер вормски лекар Бегарди а и велики природњак Геснер уврстили су нашега јунак у овај ред варалица пустолова. И потомство није у стању да му да виши ранг. Корнелије Агрипа и Теофраст Парацелз, који су такође доста често морали патити од стране својих савременика због истога неповољног схватања, својим књижевним радом оставили су потомству поуздану подлогу за мирно суђење о њиховој личности и тиме се уједно одупрли духу стварања мита, које је убрзо настало. Наш Фауст нема књижевних радова, који би се тада или доцније с уважењем спомињали у ученим круговима. И тако се његови трагови узалуд и траже у каталозима наших библиотека, а не познаје га ни библиографија 16. века. У свима библиографским реперторијама наводи се много астрологија, магија итд., али о Фаусту ни трага! И Конрад Геснер, који је знао за Dr. Фауста, наглашава нам, да тајна наука о чаробништву не припада у озбиљну библиографију; у својој великој библиографској реперторији (Pandectarum sive Partitionum Universalium Conradi Gesneri... libri XXI, 1548, fol. 97 b) у одељку Astrologia вели: „Qui nostris temporibus practicas cum calendariis suis ediderint, i. e. prognostica variarum mutationum, earum etiam rerum quae supra naturam sunt, quoniam ut plu-

љали опасне псевдонауке. Они су се издавали за представнике седам слободних вештина. Магистар тих седам слободних вештина није био ништа друго до чаробник. Надувене сложенице речи, узете из латинског и грчког језика, морале су овим варалицама давати углед и важност: necromantia, pyromantia, hydromantia, chiromantia, aeromantia, scapulomantia, geomantia, — то је са ученим именима звонило као висока мудрост а не беше ништа друго до лукаво обмањивање, против кога су се узалуд бориле држава и црква.

Немачким ђацима скитачима одговарали су тада италијански „Ceretani“, у чијем је имену можда извор модерноме „Шарлатани“. И наш Dr. Фауст, као што смо видели напред, појављује се у Риму и Млецима.

rimum falsis et ridiculis divinationibus utuntur — sutores ultra crepidam — hic locum occupare non merentur. Etsi nonnullos modeste et cum laude intra terminos artis versatos sua composuisse sciam, tamen et illos anonymos praeteribo, ne caeteris bilem eo magis moveam". Врло политички и врло обазриво. Али у позадини ове критике несумњиво су баш људи као наш Dr. Фауст. Његова литерарна продукција није била од пуне вредности. И тако је недостајао сваки коректив за искључиво неповољну оцену његове личности. Зато је и прича могла слободно њиме располагати. И она је то учинила, пренесавши на јунака без контроле све оне чаробничке вештине, о којима се тада ћаскало. Са његовом смрћу народна фантазија добија најслободнију власт над њим.

О крају и последњим догађајима у животу историскога Фауста не знамо ништа поуздано, као што нисмо добили никакву стару вест о години његова рођења и о току његова развијања. Франкфуртска Народна Књига од 1587. не наводи уопште ни један датум ма за који догађај у животу нашега јунака. Тек Видманова Књига о Фаусту из 1599. са неколико изречних података о времену тежи да добије изглед историчности, коју је шпајерски аноним сасвим занемарио. Већ прештампана франкфуртска Historie од 1589. године умеће један датум, да би се помогла у оној отвореној оскудици; она ставља 1491. годину као годину Фаустова рођења, што је очевидно сувише доцкан*; а ми не смемо даље очекивати, да се у време стварања мита појави о Dr. Фаусту још података, којима би се могло веровати. Први за тим хронолошки податак налазимо у холандском преводу франкфуртске Књиге о Фаусту.

А са овим се слаже један инглески наставак немачке књиге о Фаусту, који је изишао 1539. године под натписом „The second Report of. Dr. Faustus"; он се јасно наслања на витенбершке митове и легенде, и одатле дознајемо, да је Фауст око средине 1539. године срамно завршио у Витенбергу. И овај датум утолико више може полагати право на вероватност, ако узмемо на ум, да се извештај вормскога лекара Бегардија (1539)

* Година Фаустова рођења свакако је око 1470. Како изречни навод у Цимеровој Хроници тако пре свега поновно тврђење Турнајзеново уверавају нас, да је Фауст умро у дубокој старости. Најстарији извештај о Фаусту од Тритхемија слаже се с овим утолико, што бисмо тамо зацело морали наћи поменуту нарочиту младост некромантову.

слаже с њим, а и Вир изрично вели, да је Фауст неколико година пре 1540. привукао на се пажњу у разним местима у Немачкој. У хроници графа Фробена Кристофа од Цимерна, која је завршена 1566. године, наводи се почетак четрдесетих година као време смрти Фаустове, која се десила у Штауфену у Брајзгау или близу њега. Али швапска легенда преноси је опет у Книтлинген, где је он угледао света. Тако се замршује оскудна грађа о јунаку из прича из прве половине 16. века, о ком је већ Цимернска Хроника III 530 прорицала, „dass sein in viel Jahren nit leichtlichen vird vergessen werden"[1].

Београд. **М. Ј. П.**

[1] Кад је овај рад већ био у штампи, дошла нам је до руку расправа „Der historische Doctor Faust" од професора немачке филологије у Хајделбергу, Dr. Роберта Печа (Petsch), од кога су нам раније била позната предавања о Гетову Фаусту, што их је као доценат универзитета у Вирцбургу држао учитељима о школском одмору 1902. и штампао под натписом: Vorträge über Goethes „Faust" (Вирцбург, 1903). Ова расправа о историском Фаусту изашла је у овогодишњој фебруарској свесци (стр. 99—115) часописа Germanisch-romanische Monatsschrift, који уз сарадњу других стручњака уређује Dr. Хенрик Шредер (Schröder) у Килу. (Издавач књижари К. Винтера у Хајделбергу.) Писац, ослањајући се на раније радове (Клуге и Витковски су нарочито заслужни у том), хоће, како сам вели, да укратко изнесе главна питања, која се везују за личност историскога Фауста, и најважније досадашње одговоре на та питања.

# РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

— НАСТАВАК —

За Његоша је материја зло, но не сама по себи већ у односу према човеку. Из материје је саграђена телесна тамница за испаштање људи, а ова телесна тамница стешњава и помрачава дух, или, по речима мудрог игумана:

„задржаје и крије у себи
„како пламен подземна пештера“

(Г. В.)

Зато је, ето, материја зло, а не сама по себи.

У суштини ова материјална грађевина, ово наше земаљско биће и добро је, јер одговара правди и вечном закону, који сваки преступ кажњава, и лепо је, јер је саграђено Богом. Свет је овај савршен, премда савршена тамница, у којој је толико зла, да човек има од чега да трпи целога века, и толико добра, да човек поред свих зала може у њој да живи. Свет је овај савршена трагедија; својим савршенством једначи се он са осталим световима, а својом трагичношћу разликује се он од њих; он је трагедија, скоро једина трагедија у репертоару васионском и ад; други светови су веселе позоришне игре, само је наш свет трагедија. Овој трагедији не може се ништа ни додати ни одузети — она је као таква савршена. Наравно, нама људима, који смо жртве ове трагедије, тешко се она може учинити добра и лепа — по готову никад боља и лепша од трагедија, које ми пишемо. Затвореном лаву и златни кавез не чини се ни тако добар ни тако леп као једна буђава пећина у риту. Како ми људи можемо рећи, да је наш кавез добар и леп ма он и златан био? То могу они, који га посматрају с поља

и не учествују у нашем трпљењу. Да су у париској Бастиљи затварани тигрови и лавови или да су држати кромпири Луја XVI, Бастиља би и данас постојала и била би вазда и добра и лепа. Но она је била и зла и ружна за то, што су људи у њу затварани. Наш земаљски живот несравњиво је савршенија тамница од Бастиље. Она је тако удешена, да ми у њој у највећој мери трпимо и ипак никад се не радујемо да осуди рок истече и да се ослободимо; најређе нам пак пада на ум да из ове тамнице побегнемо и спасемо се трпљења, и ако су нам све капије за бегство отворене. Нарочита размера добра и зла у овом свету чине га тако савршеном тамницом.

Ми не знамо ову размеру добра и зла у животу — ми смо обично или песимисти или оптимисти, те за нас и не постоји никаква размера, јер не постоје две количине — ми не знамо колико процената добра с колико процената зла треба да се уједини, да би овај живот дали, као што знамо на пр. колико молекила хидрогена с колико оксигена дају воду. Ми само можемо знати — кад се срећним случајем уздигнемо до трезвене мисли — да зло и добро сачињавају овај земаљски живот, и да се он не дâ замислити без једног од тих својих елемената, као што се не дâ замислити вода са једним од својих елемената. Ми можемо знати, да

„чашу меда још нико не попи,
„што је чашом жучи не загрчи“,

но у исто време и да

„чаша жучи иште чашу меда“,

јер само смешане те две чаше, жучи и меда, чине чашу нашег животног пића —

„смијешане најлакше се пију“.

(Г. В.)

Једна противност условљава другу, једна изазива другу — и друкчије не може да буде. Овако Његош:

„нашу сферу да ноћ не полази
„би л’ овако лице неба сјало?
„без оштријех зуба ледне зиме
„би л’ топлоте благост познавали?

„без будалах тупога погледа
„би л' умови могли блистат свјетли?

(Л. М.)

Зло, дакле, у овоме свету је неопходно, као што је за сваку трагедију зло неопходно. Но наши људски појмови о добру и злу разграниченији су него што су то добро и зло у ствари. Добро и зло у ствари су веома блиски суседи, тако блиски, да је често тешко за њих рећи да су суседи а не једна фамилија, као што је тешко рећи за хидроген и оксиген да су суседи у једној капљи воде, а не једно и исто. Добро и зло тако су блиски, да често једно у друго прелази: често добро постаје зло а зло добро, и још чешће они једно другом служе. На пример: очи су велико добро човека; нарочито је Његош овековечио важност и лепоту очију многим својим стиховима; ево једног од најјачих:

„сви мирови без очих су мрачни“

Ако нема очију, нема ни светлости, а без ове ни лепоте. И поред тога очи могу ипак да буду зло:

„поглед смета мисли и језику
— — — — — — — — — — —
„а слијепцу очи не сметају“.

(Г. В.)

Зло помаже развићу многих сила̂, које би само као потенце остале, неразвијене и неупотребљене. Песник говори:

„нове нужде рађу нове силе.
„Дјеиствија напрежу духове,
„стјешњенија сламају громове.
„Удар нађе искру у камену;
„без њега би у кам очајала“.

(ib.)

И тако, и ако изгледа да је зло владатељ овога света, ипак је оно често само слуга добра. И ако изгледа да зло „свагда торжествује“, да је ум побеђен безумљем, да су ред и хармонија света поремећени лудим вашарским метежом, да над свим слепи случај господари, да је живот људски на земљи „највиша лудост“, ипак — ипак, све што се догађа није без смисла, није каприс случаја, него:

„цијели ови беспоретци
„по поретку некоме сљедују;
„над свом овом грдном мјешавином
„опет умна сила торжествује“.

(ib.)

Не торжествује, дакле, ипак зло у свету — ма колико то изгледало — но умна сила. Ова умна сила не појављује се само делимично, но у свему. Она је моћна и непобедива; зло је немоћно према њој. Она прописује поредак догађајима и стварима и бдй најревносније над тачним извршењем тога прописаног поретка, светећи се грозно сваком покушају нарушења истог.

Природа је карниворска, то је истина, и то је демонско у њој; но њено карниворство врши се по извесном плану, и тај план показује присуство дивиног елемента, дивиног духа у природи. Отуда се природа људима вазда приказивала као двојство; дуализам је старији од монизма. Тај дуализам је један и исти, ма га ми и различно именовали: било као љубав и мржњу, по Емпедоклу, било као светлост и мрак, по Зороастру, или као атракцију и репулсију, по Њутну, или као дух и материју, по многима, или као дивино — демонизам, по Његошу. Но Његош је исто толико монист колико и дуалист. Свет је овај двојство материје и духа у метафизичком смислу, двојство демонског и божанског у етичком, светлог и тамног у естетичком погледу; свет је двојство у сваком погледу: целина света састављена је из два комада, и сваки комад и комад од комада састављен је опет из два. Но с друге стране свет је овај једно, monos, и по свом пореклу (свему је узрок воља Божја), и по апсолутној потчињености демонског божанском елементу (зло је у служби божјих циљева, материја је средство, којим се Бог послужио за стварање земаљске трагедије), и по своме крају, којим ће се сваки дуализам са свим утрти.

Ну, какав ће бити крај нашега света?

Наш свет, ова наша земаљска тамница, мисли Његош, завршиће много трагичније од све деце своје. Јер од деце њене остаће нешто, т. ј. остаће много: дух ће се вратити у вечни живот, док ће се земља сагорети огњем. То ће бити један колико ужасан толико и радостан тренутак. Наша мајка планета, на којој смо се родили, на којој смо толико трпели и умрли, биће предана огњу пред нашим очима; преспћена богомрских

дела, оскврњена крвљу, затрована горким сузама, уклета својом рођеном децом и оптужена за сва зла, она на последњем суду неће имати ни једнога заступника, сав њен пород презреће је као вавилонску грешницу, и — неће је онако дуго мучити, као она што је свој пород мучила —

„њу ће огањ божанствене правде
„у дан судњи у једно трenуће
„сажећ' својим свештенијем пламом".

Да ће свет бити консумиран огњем, то је једно старо веровање. Стојици су узели то веровање у свој систем и држали га у особитој части. У новије време и природњаци тврде, да није искључена могућност једног светског пожара, којим би се свет разложио у праелементе, или праелеменат — етар — [Gustave Le Bon]. И Његош не мисли, наравно, да иза тог пожара неће ништа остати од материјалног света; остаће несумњиво она „прашина и црни хаос", из кога је свет и саграђен (стешњенима) и који могу и етар бити.

Према Библији створиће се после уништења садашњег света ново небо и нова земља, који су се апокалиптичару у визији показали (Апок. 21, 1). Милтон мисли, да ће божански Спаситељ „покварени свет уништити и по том из огњене буктиње једно прекаљено ново небо и земљу створити (XII песма „Изгуб. Раја"). Код Његоша пак нема ни помена о каквом поновном стварању земље. Он је сâм себи доследан, као што су Библија и Милтон себи доследни. Јер на што нека нова земља, ако је и ова садашња створена као привремена тамница за човека, и ако се човек по издржаној осуди враћа у своје првобитно, небесно жилиште? По Библији и Милтону, на против, земља је била то првобитно, блажено жилиште човека, и она то треба опет да буде: на земљи је био Рај и на земљи ће опет бити, но само на једној обновљеној земљи.

По есхатологији Његошевој, људске ће се душе вратити, по издржаном сужанству у „јудоли плачевној" и задовољењу вечне правде, у своје прво блаженство, у коме су и пре егзистирале у облику срећних и бесмртних анђела. Смрт није ништа друго до janua vitae; кроз смрт човек прелази у вечни живот, и то одмах, пре последњег суда над земљом. Оно, што је бесмртно у човеку, то је као једна варница из божанског огњишта, на које се она, ослобођена од тела, опет

враћа; или, то је као мало воде у малепом чамцу, који се над океаном носи: преврне ли се чамац, оно мало воде излије се у пространи океан. —

„Ти с' океан бесконачни,
„а ја пловац без весалах,
— — — — — — — — — —
„у смртноме чамцу малом
„на средину океана,
„док с' преврати чамац исти
„и океан мене прождре!“

(„Црногорац к Богу“)

Премда према овоме може изгледати, да све душе, без разлике, по смрти одмах иду у вечно блаженство, ипак то није Његошева мисао. Његошева је мисао, да се све душе враћају одмах у вечност, но не све одмах у блажену вечност. Има једна погодба за ову последњу. Земља је, наиме, за људе не само место издржања осуде но и место кушања; сваки човек има у овом животу да стане или уз Бога или уз Сатану, да се покаже или последовалац закона Божјег или да остане привржерженик Сатане, коме је се придружио пре доласка у овај живот. За то по смрти људима неће бити једнако, него ће једни — последоватељи закона Божјег — отићи одмах у блаженство, док ће други — „привржениици цара злочестога“ — у Ад, у „мраке вјечног ридания“.

Па ипак ће људима по смрти бити свима једнако, ако не одмах, а оно после извесног времена; јер ова вечна осуда привржениика Сатаниних врло је релативна за Његоша. Његово „вјечно“ овде не значи више него дуго. После, дакле, дугог „ридания“ грешника у царству мрака доћи ће време, кад ће „сви краји запламтети светлошћу“, кад ће сви

„мири и простори страшни
„слаткогласном грмјет армонијом
„вјечне среће и вјечне љубави.“

Тад ће свакако и Сатана са својим „милионима“ присталица бити ослобођен мрачнога Ада и повратити се у своје херувимско достојанство. Тада — најдаље тада — ће и душе грешних људи скочити слично варницама из Ада у своје првобитно огњиште, као што ће то и душе праведних одмах по

смрти и без проласка кроз Ад. И тако све ће се људске душе на крају крајева наћи ипак заједно тамо, где су и пре пâда заједно боравиле. И тиме је изглађена привидна контрадикција између Његошеве мисли о неминовном и неодложном повраћају људских душа после телесне смрти у бесмртност и мисли о још једној другој осуди душâ привржених злу. Све ће се душе вратити у блаженство, у изгубљени рај, само једне ће пре а друге после. Овај размак времена од повраћаја једних до повраћаја других у блаженство ми називамо нашим језиком вечност. Но то што нама изгледа цела вечност — као што нама свако време трпљења изгледа цела вечност — за космичку игру то је само једна кратка, тренутна сцена.

Тако најзад, само вером у греховни пад човека и изгубљени рај постаје Његошу овај свет контрадикцијâ јасан. Човек је живео негда срећно у рају, изгубио је рај и сад живи несрећно у удаљености од њега, но задобиће рај поново и живеће поново срећно у њему. То је кружни ток човекове животне драме. Вером у изгубљени рај постаје песнику несумњиво, да је земља створена не ради среће но ради несреће људске, ради казне човека. Вером у изгубљени рај поткрепљује наш песник своју веру у бесмрће човекове душе. На земљи се одиграва само један део човекове бесмртне драме, и то њен трагични део, за који су нужне и змије и хијене, и болест и сумња, и жуч и отров, и глупост и ноћ, и дубровачка и сицилијанска катастрофа, и Везув и Сахара, но исто тако и здравље и сласт, и ум и светлост; но изнад свега тога нужан је извесан ред, по коме се све те разнолике количине и разнолике вредности у акорду држе. Живот овај богат је у сваком злу — јер како би он иначе представљао трагедију, која му је предодређена? Но над свим злима господари умна сила, ред и хармонија — јер како би се иначе за овај живот могло рећи, да је дело Божје?

У овоме свету влада хармонија но „смртна тужна хармонија“, хармонија дивино-демонска; у другим световима пак, који су у рају — а сви су светови у рају, или рај је у свима световима изузев Земље, царства људи и Ада, царства Сатане — влада чиста дивина „слаткогласна хармонија вјечне среће и вјечне љубави.“ У овој ће хармонији уживати и у својој првобитној анђелској слави блистати и човек после свога земаљ-

скога рока. Изгубљени рај зваће се тада поново задобивени рај.

---

V

## Теологија Његошева.

Cibus sum grandium; cresce et manducabis me. —

**Augustinus.**

Теологија значи говор о Богу. Теологија је отуда или све или ништа. Цела природа и надприрода и подприрода — све је теологија; цео човек и сваки део на њему јесте теологија; цела ливада и сваки цвет у њој јесте теологија; Сириус и Млечни Пут, небуле и метеори — теологија; Дунав и Копаоник, море и поларна светлост — теологија; историја планета и историја људи, историја радиоларија и историја сваког лептира, и сваког зрна песка, и сваке капи воде, и сваког зрака светлости — теологија. Ако цела природа није теологија, онда теологија није ништа или природа није ништа. Ако цела природа не говори о Богу, ко ће онда веровати Исаији и Павлу, и Карлејлу и Божи Кнежевићу? Је ли цео свет око нас пустиња, шта вреди у тој пустињи вапијући глас о Богу једнога пророка? Не вапије ли цела васиона о Богу, ко може без презрења чути вапијање једнога човека? Погледајте љиљане пољске, и ако вам они не кажу ништа о Богу, неће вам то казати ни сва раскош богаства и ума Соломонова. Отворите алгебру, и ако вам она не покаже Бога, неће вам га моћи показати ни Мојсеј. Не видите ли Бога у логоритамским таблицама, не отварајте ни посланицу Римљанима; на што? Нисте ли нашли Бога на Гренланду, не идите ни у Јерусалим, ни тамо га нећете наћи. Прочитајте једну строфу Пушкинових стихова, и ако вам се у њима не открије генијални поета, заклопите, оставите. Ако је овај свет „општега оца поезија“, како Његош мисли, онда је Велики Поета морао себе испољити, генијалније од свих земаљских поета, у свакој строфи, у сваком стиху, у сваком гласу своје поезије, он није могао сакрити свога генија у крајеве неприступачне људским очима и људском разуму. Запитајте прву тицу, која

вам падне пред очи, и она ће вам казати оно исто што и Ћаба, то јест, да је Алах Велики Бог. Не могадне ли вам то тица казати, залуд ћете седлати камилу и ићи по Бога на Исток; вратићете се сами — с камилом.

Цариници и фарисеји захтевали су небесне з н а к е, и ови им нису дати. И наше покољење тражи небесни знак, т. ј. тражи чудо па да верује. „Покажите нам Бога, говоре многи наши савременици — покажите нам Бога, па ћемо веровати.“ Но како? Не захтевају ли ови људи, који презиру чуда и не верују у њих, баш највеће чудо? Како да им се Бог покаже? Бог није један од 70 елемената, да се може показати. Замислите да се цео видљиви свет премаже белом бојом: куће, улице, поља, шуме, море, небо — све постане бело, и замислите да вам неко тад стави захтев: покажи ми бело! Како ћете му га показати? Ви ћете му свакако зачуђено рећи: покажи ти нама не-бело! Тако би се и онима могло рећи: покажите ви нама Не-Бога!

Не требају други знаци, друга чуда, сем оних која постоје и која се свакотренутно преливају из једног облика у други, да би се знало да Бог постоји. Замислите јединицу на земљи и уз њу рêд нулâ до сунца — мислите ли ви, да ће тај број бити сувише велики за чуда, која се између земље и сунца пред нама одигравају? Свет је тако пун чуда, да ниједно чудо више, ни колико зрно горушично, не може стати у њега. Покушајте у мислима да додате још нешто овој васиони, и ви ћете се брзо сами себи учинити смешнима. Чуда нереда у природном току ствари највулгарнији су доказ Бога, чуда реда — најузвишенији. Онај ко зида своју теологију на чудима нереда у природи, тај зида мост преко реке без иједног стуба. Не тражите, дакле, друге знаке с неба, јер вам се неће дати осим оних, који су већ дати. Отворите очи и видећете ове знаке, затворите очи и вероваћете у Бога. Сви ти знаци говоре о Богу, сви су они тео-логија.

Дивљак види бога у грому, ветру, бури, огњу; и образован човек га види тамо — но не бога него Бога — где и његов дивљи брат, но осим тога и у физици и хемији, у биологији и уметности, т. ј. у закону који влада громом и ветром, и буром и огњем: у реду ствари, у генијалном уметничком сложају свих елемената у целину.

Свака је наука отуда једна теологија, јер свака представља у системи један говор о Богу, и сваки је научник теолог, јер

сваки говори о Богу, говорећи о делима Божјим. Лавоазп је теолог као и Волтер, Тесла као и Штросмајер. Узалуд неки научници говоре против Бога, њихова наука говори за Бога. Сви ми, свесно или несвесно, хотећи или нехотећи, служимо Богу. Наше покољење, за то што је научније, не стоји даље од Бога него покољење Сирахово, већ ближе, и то ближе у толико у колико је научније. Сваки корак напред у науци, корак је ближе Богу. Кад би један атеист из времена прве династије египатских фараона прочитао један уџбеник хемије из XX столећа, он би поверовао у Бога. Тако је данашња хемија убедљива теологија, и тако супериорна свештеним теологијама фараонског времена! Ко зна колико би наших савременика-атеиста поверовало у Бога кад би прочитали један уџбеник хемије или астрономије из XXX столећа? За данас пак они су атеисти не за то што неће да верују у Бога, но за то, што не могу да верују у законе хемиске или астрономске, или што им се данашње учене теологије не чине довољно убедљивим. Учене теологије наших дана указују атеистима друго време и друго место ван овога, где ми данас живимо, као време и место, где се Бог може видети. Пренесите се у време Аврамово, вели се, и тамо ћете наћи Бога! Или идите у Меку, тамо ћете га видети! И они иду и налазе и виде оно, што и свуда око себе сад налазе и виде, и жале се, да нису нашли ни видели Бога. За садашње покољење међутим садашњост је најјачи доказ Бога. Ако Бог у 1910 години не блиста у свој слави својој као и у време Аврамово, како онда да верујемо? Или, ако се дух његов не носи над Дунавом као и над Меком, како да верујемо? Како да верујемо онда у његову вечиту моћ и вечиту младост, и универзалну лепоту и доброту? — Не потцењујмо наше време, јер оно ће бити за нека далека покољења оно, што и за нас време Аврамово. Не потцењујмо садашњост, јер она је наша; једина она припада нама од почетка историје; она нам је једино пристаниште, одакле можемо верифицирати прошлост и проникнути будућност. Они који су најмање склони да верују, ипак инстинктивно највише верују садашњости. Покажите им дакле садашњост, ако желите да их обратите у своју веру. Ко не види садашњост, која се види, како ће видети прошлост, која се не види? Садашњост је прва теологија прошлост — друга. Јуче нам је говорило о Богу, данас нам говори о Богу. И људи наравно чују боље онај глас, који се сад изго-

вара но онај, који се јуче изговарао. Садашњост је најновије дело Божје. Она за очи наше генерације јаче бљешти од огњеног стуба, који је водио Јевреје и већма поражава него прелазак изабраног народа преко црвеног мора. — Садашњост и прошлост јесу теологија, природа и наука јесу теологија; па ипак нису четири теологије, но једна. Нису ни две теологије: природна и надприродна, но само једна: природно-надприродна.

Природа је Његошева теологија. Ова дволична, слаткогорка природа, с вечним осмејком, иза кога се крије злоковарност, с вечном љубављу, окићеном стрелама, с вечно спокојним изгледом, којим се маскира неутољиви ратни бес, ова сурова мајка, сурова но ипак мајка, хладнокрвна но ипак „штедра“, жучна иза меда и медна иза жучи, говори о Богу речитије од свих кардинала римских. Природа је дело Божје, песма Божја, и као таква она, наравно, изразитије говори о Богу, јер непосредно говори, него ли људи, који ту теологију копирају, преписују. „Полтава“ јасније изражава Пушкина од свих биографија, које су о великом руском песнику писане, за то, што је „Полтава“ непосредни излив, израз, отисак духа Пушкинова, да, дух Пушкинов са̂м, док су биографије бледа светлост, која се одбија од месеца̂, који круже око сунчаног генија песникова. Тако је и природа непосредни излив, израз, отисак духа Божјег, изворна, прва светлост, док су људске речи о Богу само преломљена, одбијена, трабантска светлост. Теологија природна састављена је из ствари, теологија људска из речи. Бог говори и његове су речи: руже и јеле, смарагди и гранити, лавови и људи, планете и звезде. Природа чита исту теологију свима људима и на језику свима појмљивом, док су људске теологије непојмљиве за све.

Самоук у свему, Његош је био самоук и у теологији. Кроз игумана Теодосија исповеда он то са̂м:

„Самоук сам, ако што год знадем:
„по буквици учио сам књигу,
„по људима учио сам свијет,
„по звјездама и богословију“ —

(Шћепан Мали)

Наш песник, дакле, учио је теологију код најбољег учитеља, код кога су се учили и мудраци источни и пастири витлејемски, и арапски бедуини и исландски друиди, и Русо са

Толстојем — код учитеља генијалнијег од Оригена и јаснијег од Белармина. И код тога учитеља, који бесплатно учи исто тако на Ловћену као на Темзи и Неви, Његош се научио овим трима стварима:

1. да је видљиви свет несумњиво откровење Бога;

2. да је суштина Бога недоступна људском сазнању, и

3. да је по свој вероватности Бог мисаони, животворни огањ, који загрева и оживљава целу васиону.

1. Бог је себе открио, испољио у природи. Свемогући Бог није могао неиспољити себе у своме делу. Фидије је открио себе у своме „Аполону“, Августин у својим „Исповестима“, Милтон у „Изгубљеном Рају“, Пушкин у „Полтави“ — Бог у природи. Сваки дух открива себе у своме производу, свака твар испољава себе својом акцијом. Да људи живе у својим делима, то није празна реч. Сликар, који слика један изглед природе, слика у исто време и своју унутрашњост, своје мисли и своје осећаје. Песник „Полтаве“ описује себе; описујући Петра и Мазепу и шведског краља. Шекспир је и Хамлет и Лир и Ричард и Цезар. Један моралист је моћан, кад у греху и врлини других описује свој грех и своју врлину; за то су највећи моралисти обраћени грешници. Стварајући, Бог слика, реже, пева себе, оваплоћава, изражава своје мисли и осећаје. Он је створио Адама сличног и подобног себи. Тако је он створио и ангеле:

„На свакоме лицу ангелскоме
„Савршенство блиста створитеља.“

(Л. М.)

Тако је он створио све. На целој васиони блиста се савршенство њеног створитеља. Нема ствари на којој се оно не блиста, пошто свака ствар постоји само као израз Божјег духа. Бог је насликао или спевао свет, и тим је он насликао и опевао себе. Свака биљка је једна поема, или једна слика, или један храм, који носи печат свога Творца. Свака ствар је један огњени језик, који говори о Богу. Стотине људи слушају овај језик, а један их разуме. Јер Бог је само „јело јаких“, „cibus grandium“. Сириски ратари изоравају плоче, на којима су урезане куке и вијуге, и бацају их на гомилу с осталим камењем; сириолог пак чита те „куке и вијуге“ и бива дубоко потрешен судбином људи, исписаном на тим плочама. Тако и ми: сви гледамо а

један види, сви слушамо а један чује, сви мислимо да знамо а један разуме. Огњени језик Божји, исписан у природи, изгледа нам као случајно шарабатање неписмене деце; и ми с тога природу посматрамо хладно као и они неуки ратари јероглифске плоче, и све без разлике бацамо на гомилу, будући сами неписмена деца. Хладан поглед не продире у дубину ствари; он клизи по површини и леди подједнако и сузе и осмејке природне деце. Посматрајте хладно ову природу, и ви нећете видети ништа, слушајте хладно, и ви нећете чути ништа. Дивљак посматра месец и види му намрачено чело, скупљене обрве, стиснута уста, чује му срдњу, претње и захтеве, и — он пада на колена, клања му се и приноси му жртве. Учен човек, који све хладно посматра, који све механички схвата, гледа месец и види у њему једну мртву, мрачну масу, осветљену туђом светлошћу и покретану туђом снагом, светлошћу сунца и снагом земље — види једну лешину, коју земља вуче око сунца као Ахилес мртва Хектора око Троје. И онај дивљак, који би у осталом овога учењака радо сажегао на ломачи, и овај учењак, који би оног дивљака затворио у луду кућу, једнако су близу и једнако далеко од истине. Јер знати природу значи познавати њен механизам, а појимати природу значи видети Бога у њој. Узмите зрно истине од овог дивљака и зрно истине од овог учењака, и бићете мудрији од обојице. Природа је механична и божанствена, и како једно тако и друго, и не једно без другог.

Читати природу пажљиво, с отвореним умом и срцем, значи осетити њену дубоку душу, пуну божанствене хармоније, значи видети у њој величанствени храм, у коме Бог обитава. Величанство овог света може човек само онда осетити, ако верује, да је он израз једног генијалног, савршеног духа; иначе ће му сва лепота света бити равнодушна или одвратна као и лепота тела једног идиота. Људи не могу истински да љубе ни тело без духа нити дух без тела; они који би овоме противно тврдили, налазе се несумњиво у илузији. Предмет љубави може бити само оваплоћен дух, дух у телу. И Бога људи никад нису могли љубити као чиста духа но само оваплоћена. Незнабожачки идоли били су оваплоћење незнабожачких мисли о боговима. Абстрахују ли се ове мисли, онда идоли постају обездушени, мртви предмети, који не улевају ни страх ни љубав. Отуда мртви предмети никад нису могли бити од људи обого-

творавани, као што се то обично мисли, но само живи или људском уобразиљом оживљени. Сви идоли били су у ствари само храмови, у којима је божанство обитавало — рукотворени храмови богова. Наша мисао о присуству Божјег духа у природи приближава се теологији наших незнабожачких предака. И ова мисао о непосредном присуству Божјег духа у овоме свету формй обједињава сва људска покољења. Наравно, и разлика је очигледна. Ми не верујемо више, да су храст, или орао, или смарагд, или море, или огањ богови, но верујемо, да су они израз Божје мисли, Божјег духа. Цела васиона није ни пантеон ни пандемонијум, но храм једнога и истога Бога. На куполи св. Петра у Риму овако је Његош певао Богу!

„Ти си себи храм дига' над свима,
„што сав страшни простор обузима".

Ми видимо само један малени део овог безграничног храма, само један „свод" истога, и то онај,

„што с' огледа у пучину нашу".

Још неколико милиона или — ко зна? — можда неколико милиарди оваквих сводова, оваквих планетарних система какав је наш сачињавају овај божански храм. Наша планета, која је за наше претке важила као центар света, само је једна цигла у огромној грађевини васионској. Изгледа према томе, да човек незнатни становник ове цигле, мора напустити сваку наду да може доћи до ма количког сазнања о том Великом Бићу, које станује у васионском Великом Храму. Међутим Бог је испољио себе у маломе као и у великоме. У ствари у природи и не постоји ништа м а л о по важности. Храст и орао, и смарагд и вода и огањ откровење су истога Бога, који се открива и у целом пространом храму. Те тако, ако човеку није приступачан цео тај храм, приступачни су му поједини делови његови, који су чудни и јасни сведоци целога. Догма хришћанска о живој свуда присутности Божјој главна је догма Његошевог „Вјерују". А ова догма у ствари обухвата собом три четвртине свих верских догми. О удаљености Бога од природе можемо ми спекулирати колико хоћемо — један зрак сунца, једна ћелија органског ткања, боја смарагда или мистериозност огња демантоваће нас; демантоваће нас свака која драго ствар у свету. Бог је у природи, Бог је свуда присутан. И то није никакво особито

чудо у сравњењу с чудом природе, с чудом сваке ствари понаособ закључује већ тиме присуство Божјег духа у себи. Бог живи у свему што постоји, и све живи и све постоји само зато, што базира на живом Богу:

„Ти, божанство превисоко,
„које живиш у простору,
„над простором, под простором,
„у свијетлим планетама,
„у зракама сјајна сунца
„и у сваку малу стварцу
„нам видиму, невидиму!
„Ти свачему живот дајеш
„невидимом твојом силом“. —

(Цриног. к Богу)

Својим животом сва бића доказују живот Бога; свака ствар у свету манифестација је Бога; сваком од њих ревелира се величанство њеног творца. Сунчеви зраци изгледају као инструменти готови да засвирају химну Богу, месец као проповедник готов да отвори уста и проповеда о своме створитељу, „дан и ноћ“, рекао би, у појму је да нам дошапне неку слатку велику тајну. Песници, који говоре о „очараним принчевима“ у цвећу, не говоре ипак празне речи; дивљак, који се клања богу-месецу, не клања се ипак мртвом Хектору; простак, који верује у живот извора и храста, смарагда и огња, није ипак у безнадежној заблуди. Метерлинк је писао о интелигенцији цвећа, а пре њега и јаче од њега Фехнер. Зашто нико не пише о интелигенцији кристала? Зашто нико не говори о интелигенцији светлости и електрине и ваздуха и етра? Као да се у овима последњима мање појављује интелигенција Божја него у љубичици и крину! Велики Уметник света међутим изражава себе кроз злато и дијамант као и кроз љубичицу и крин, као и кроз орла и човека, као и кроз сунчане зраке и сунчане системе —

„Свети творац величаством сјаје
„у искрама како у сунцима,
„у смртвима ка' у божаствима“ —

(Л. М.)

Он све запаја својим духом и све оживљава својим животом; цела природа је богодухновена —

„Милионе живота си
„живим прахом оградио,
„милиони тобом дишу".

(Вечерња Молитва)

„Милиони тобом дишу"! Седми дан, т. ј. дан одмора после шестодневног стварања, мора да је за Бога био најкраћи од свих дана; јер, заиста, онај, који својом силом свачему живот даје и којим милиони дишу, није могао на дуго ставити у покој ту своју силу и успавати живот, којим цело шестодневно стварање живи. Створеном свету је непрекидно потребно присуство Божје. Бог одржава свет. Но Његош не жели ни да улогу Творца редуцира на више мање пасивну улогу одржања једном створеног света; његов Творац ствара још увек, ствара непрестано; Он је без престанка „творитељном зањат поезијом". Свет се без престанка обнавља; једнога минута празнује васиона своје Преображење, а другог своје Васкрсење, но истовремено с једним и другим празновањем празнује она вечито Бого-јављење. Бог се јавља у природи без престанка, и то не као пасиван учесник празновања но као најактивнији устројитељ и декоратор свечаности. Природа је непрекидна свечаност, којој Бог стално присуствује. А Бог није као човек, који окренут лицем једној ствари стоји окренут леђима другој. Он је у истом моменту код свих својих створења, у њима и изван њих, увек свему својим лицем окренут. Зато песник вели:

„Око моје сљеди и налази
„свуда чуда твога присуствија".

(Х. Ноћи)

Моћ Божја засведочена је на све стране. Довољно је погледати по свету и осетити ову моћ; безбројне споменике подигла је она себи, безбројним моћним делима засведочила биће и присуство у свету свога носиоца — Бога. И мрав је једно моћно дело Божје као и слон; јер није требало мање моћи за створење мрава него слона. Овако говори патријарх Бркић о Богу:

„Колико му труда свијет стаде,
„онолико један трунак мали,
„што се игра вјетром до облака". —

(Шћепан Мали).

Једну живу органску ћелију нису још успеле наше лабораторије да произведу; кад би то успеле, оне би тада лако могле из живих ћелија сформирати и мрава и слона. Квантитет је овде секундарног значаја. У свом „тајном дјелалишту“ Бог ствара живе ћелије и комбинује их у све могуће облике. И сваки овај облик изражава једну мисао, једну идеју Божју. За то су сви облици, сва васиона обликâ, слава и величанство његово, јер су израз његовог духа и његове моћи као што је „Изгубљени Рај“ израз духа и моћи Милтонове —

„Куда год се ја обратим,
„величанство свуд ти видим:
„погледам ли кита, слона,
„погледам ли мравца, муху,
„погледам ли равна поља,
„разним цвјећем накићена,
„погледам ли горде горе
„у зеленост обучене,
„или цвјетак једва видни:
„свуд те видим свемогућа;
„најмањи те цвјетак слави,
„ка' највишег свјетлост сунца“.

(Црног. к Богу)

**Д-р Ник. Велимировић**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

# АНА КАРЕЊИНА

**РОМАН**

**ЛАВА ТОЛСТОЈА**

---

(наставак)

## СЕДМИ ДЕО

### I

Љовини су живели већ трећи месец у Москви. Већ је давно прошао онај рок кад је Кити, по најтачнијим рачунима оних који знају те ствари, морала родити, а она је међутим још једнако носила, и ни по чему се није опажало да је то време сад било ближе, него пре два месеца. И доктор, и бабица, и Доли, и мати, и особито Љовин, који не могаше без ужаса ни да помисли о ономе што се приближавало, почеше осећати нестрпљење и немир; једина Кити осећаше се потпуно мирна и срећна.

Она је сад јасно сазнавала зачетак у себи новога осећаја љубави према будућем, а делимице за њу већ и садашњем, детету, и с насладом је ослушкивала тај осећај. Оно сад већ није било потпуно део њезин, него је понекад живело и својим независним од ње животом. Често јој је то наносило болове, али у исто време хтела је и да се смеје од чудновате нове радости.

Сви, које је она волела, били су са њом, и сви су били тако добри према њој, тако су је неговали, тако је само на пријатности у свему наилазила, да кад не би знала и осећала да се то мора скоро свршити, она не би ни желела лепши и пријатнији живот. Једно јој је само реметило дражи овога живота, а то је — што њен муж не беше онакав, каквог га је она волела и какав је био у селу.

Она је волела његов спокојан, љубазан и гостољубив тон у селу. У граду пак он стално изгледаше немиран и на опрези, као да се бојао да га неко не увреди, а особито њу. Тамо, у селу, очевидно познавајући себе на своме месту, он се никуд није журио, нити је икад био беспослен. Овде, у вароши, он се стално журио, тобож да не пропусти нешто, а међутим није имао никаква посла. И она га жаљаше. Другима, она је знала, он није изгледао жалостан; напротив, кад га је Кити посматрала у друштву, као што понекад посматрају љубљеног човека, старајући се да га виде тобож као туђинца да би тако определили онај утисак који он производи на друге. она је видела, шта више са страхом за своју љубомору, да он не само није бедан, већ да је врло примамљив својом честитошћу, унеколико застарелом стидљивом учтивошћу према женскињу, својом снажном фигуром и особитим, како се њој чињаше, изразитим лицем. Али она га није видела споља, већ изнутра; она је видела да он овде није онај прави; друкче она није могла одредити његово стање. Понекад га је у души корила зато што не уме да живи у вароши; понекад пак признавала је да му је заиста тешко било удесити овде свој живот тако, да би могао бити њиме задовољан.

И збиља, шта је могао да ради? Карте није волео. У клуб није ишао. Тумарати са весељацима као што је Облонски, она је сад већ знала шта значи... то је значило пити и после пијанке ићи некуд. Она није могла без ужаса да помисли, куд у таквим случајевима иду мушкарци. Ићи у друштво? Али она је знала да за то треба налазити задовољство у зближавању с младим женскињем, а она то није могла желети. Седети код куће с њом, с матером и са сестрама? Али, ма како да су били пријатни и весели за њу једни исти разговори, — „рекла-казала“, како те разговоре између сестара назва стари кнез, — она је знала да му то мора бити досадно. Шта му је остајало да ради? Да настави писање своје књиге? Он покуша то да ради, и ишао је спочетка у библиотеку да тражи и исписује материјал за своју књигу; али, како јој он говораше, што је више беспосличио, то му је мање остајало времена. А осим тога, он јој се жаљаше да је одвећ много овде разговарао о својој књизи, и да су му се услед тога све мисли о њој побркале и изгубиле интерес.

Једина корист од овог градског живота била је та, што

свађâ међу њима овде у граду није никад било. Да ли зато што су погодбе градске друге, или зато што су обоје постали обазривији и паметнији у том смислу, тек у Москви не беше свађе због љубоморе, које су се тако бојали, прелазећи у град.

У том смислу десио се шта више један врло важан за њих обоје догађај, наиме, сусрет Китинке с Вронским.

Старица-кнегиња, Марија Борисовна, кума Китинкина, која ју је свагда врло волела, зажелела је да неизоставно види Китинку. Кити, која због свога стања никуд није ишла, оде с оцем уваженој старици и код ње срете Вронскога.

При овом сусрету Кити је могла прекорети себе само за то што јој за тренутак, кад је познала у грађанском оделу тако познате јој некада црте, застаде дисање, крв појури срцу и јасно руменило, она је то осећала, изби јој на лицу. Али то је трајало само неколико секунада. Још отац, који нарочито гласно поче говорити с Вронским, није ни свршио свој разговор, а она је већ била потпуно спремна да гледа у Вронског, да говори с њим, ако је потребно, исто онако како је говорила с кнегињом Маријом Борисовном, и што је главно, тако, да би све до последње интонације и осмејка муж могао одобрити, чије невидљиво присуство она као да осећаше над собом тога тренутка.

Она је проговорила с њим неколико речи, чак се мирно осмехнула на његову шалу о изборима, које он назва „наш парламенат“. (Требало је осмехнути се, да тиме покаже како је разумела шалу). Али одмах се затим окрете кнегињи Марији Борисовној, и није више ни једанпут погледала у њега, све док он не устаде, опраштајући се; тада она погледа у њега, но очевидно само зато што је неучтиво не гледати у човека кад се он клања.

Она беше благодарна оцу, што јој он ништа не рече о сусрету с Вронским; али она је видела по његовој особитој нежности после визите, за време обичне шетње, да је он био задовољан њом. Она је сама била задовољна собом. Она никако није очекивала да ће се у њој наћи ова снага, која ће задржати негде у дубини душе све успомене о пређашњим осећајима према Вронскоме, и да ће не само изгледати него и бити према њему потпуно равнодушна и спокојна.

Љовин поцрвене много више од ње, кад му она рече да је срела Вронског код кнегиње Марије Борисовне. Беше јој врло тешко да му то каже, али још теже беше наставити при-

чање о подробностима сусрета, јер он је не питаше већ само натмурено гледаше у њу.

— Врло ми је жао што ти ниси био, — рече она. — Али не у соби... ја не бих била тако природна у твом присуству... Ја сад црвеним много више, много, много више, — говораше она, црвенећи до суза. — Него да си могао гледати кроз рупицу.

Правичне очи рекоше Љовину да је она била задовољна собом, и он се, без обзира на то што је она црвенила, одмах умири и поче је распитивати, што је баш она и хтела. Кад је сазнао све, шта више до оне подробности да само првог секунда није могла да не поцрвени, али да јој је затим било тако просто и лако као са човеком с којим се први пут срела, Љовин се сасвим развесели и рече да му је врло мило и да сад неће урадити онако глупо као на изборима, него ће се постарати да при првом сусрету с Вронским буде што може предусретљивији.

— Тако је мучно мислити да постоји човек, готово непријатељ, с којим је тешко сретати се, — рече Љовин. — Веома, веома ми је мило.

## II

— Дакле сврати, молим те, до грофице Бољ, — рече Кити мужу, кад овај у једанаест часова, пре него што ће отићи од куће, обиђе жену. — Ја знам да ћеш ручати у клубу, тата те је уписао. А шта ћеш радити до ручка?

— Само идем до Катавасова, — одговори Љовин.

— Зашто тако рано?

— Обећао је да ме упозна с Метровом. Хтео сам да разговарам с њим о моме раду, то је познати научник петроградски, — рече Љовин.

— Да, то си ти његов чланак тако хвалио? Но, а после? — рече Кити.

— Свратићу још можда у суд по сестриној ствари.

— А на концерат? — упита она.

— Та куд ћу да идем сам!

— Не, иди, иди; дају се ове нове ствари... То те је тако интересовало. Ја бих неизоставно пошла.

— Ја ћу на сваки начин свратити кући пред ручак, — рече он, гледајући у часовник.

— Обуци редингот да можеш право свратити до грофице Бољ.

— Та зар је то баш тако потребно?

— Ах, неизоставно! Гроф је био код нас. Та шта ће те то стати? Свратиш, седнеш, поразговараш пет минута о времену, устанеш и одеш.

— Нећеш ми веровати, тако сам одвикао од тога да ме је просто срамота. Како то? Дошао туђ човек, сео, поседео без икаква посла, њима сметао, себи покварио расположење и отишао.

Кити се насмеја.

— Па ваљда си правио визите као момак? — рече она.

— Правио сам, али ми је увек било зазорно, а сад сам тако одвикао да бих, тако ми Бога, волео два дана да не ручам, само да ту визиту не правим. Тако ми је зазорно! Све ми се чини да ће их то увредити и да ће рећи: зашто си долазио без посла?

— Не, неће их увредити. Ја ти за то одговарам, — рече Кити, гледајући са смехом у његово лице. Она га узе за руку. — Ну, збогом... Отиди, молим те.

Он је већ хтео да иде, пољубивши руку женину, кад га она заустави.

— Кośа, знаш ли да ми је остало само педесет рубаља?

— Па шта? Свратићу у банку и узећу. Колико?

— Не, стани. — Она га ухвати за руку. — Да се разговоримо, мене то узнемирује. Ја, чини ми се, ништа сувишно не трошим, а новци се просто измичу. Мора да ми нешто не радимо како треба.

— Ни најмање, — рече он, искашљујући се и гледајући у њу испод обрва.

Ово искашљивање она је добро познавала. То је био знак његовог јаког незадовољства, не њоме, већ самим собом. Он је заиста био незадовољан, али не стога што се новаца трошило много, него зато што га потсећају на оно што он, знајући да у томе има нечега недоброг, жели да заборави.

— Наредио сам Соколову да прода пшеницу и да за млин узме унапред. Новац ће бити у сваком случају.

— Не, али ја се бојим да уопште много...

— Ни најмање, ни најмање, — понављаше он. — Ну, збогом, душице.

— Не, збиља, ја понекад жалим што сам послушала маму.

Како би добро било у селу! А овако сам вас све намучила, и новац трошимо...

— Ни најмање, ни најмање. Откако сам се оженио, још се ни једанпут није десило да кажем, да би боље било да је друкче него што јесте...

— Збиља? — рече она, гледајући му у очи.

Он рече то, не мислећи, само да је утеши. Али кад је, погледавши у њу, спазио да су ове правичне, љупке очи упитно управљене у њега, он понови то исто, али већ из свег срца. „Ја њу одлучно заборављам“, помисли он. И он се сети онога, што их је тако скоро очекивало.

— Хоће л' скоро? Како се осећаш? — прошапута он, узевши је за обе руке.

— Ја сам толико пута мислила, да сад ништа не мислим и не знам.

— И није те страх?

Она се презриво осмехну.

— Баш ништа, — рече она.

— Дакле, ако би нешто... ја ћу бити код Катавасова.

— Не, ништа неће бити, и не мисли. Ићи ћу с татом да се шетам по булевару. Свратићемо к Доли. Чекам те пред ручак. Ах, да! Знаш ли да Долин положај постаје сасвим немогућан. Дужна је на све стране, а новаца нема. Јуче смо говорили ја, мама и Арсеније (тако је она звала мужа своје сестре Љвове) и решили смо да тебе и њега пустимо на Стиву. То је већ и сувише. С татом се не може о томе говорити... Али ако бисте ти и он...

— Па шта ми можемо? — рече Љовин.

— Али ипак, кад будеш код Арсенија, разговори се с њим; он ће ти рећи шта смо решили.

— Лепо, с Арсенијем унапред на све пристајем. Онда да свратим до њега. Збиља, ако пођем на концерат, онда ћу с Наталијом. Ну, збогом.

На вратима заустави Љовина Кузман, стари још неожењени слуга, који управљаше његовим градским газдинством.

— Дилберчића (то је био леви рудни коњ, доведени из села) су понова потковали, па опет рамље, — рече он. — Како наређујете?

Прво време у Москви Љовина занимаху коњи, доведени из села. Он је хтео да ствар вожње удеси што може боље и јевтиније; али се показало да своји коњи стају скупље и ипак су се кочијашка кола узимала.

— Реци, нека зовну видара. Можда је убој.

— А за Екатарину Александровну? — упита Кузман.

Љовина сад већ није поражавало, као у прво време његовог живота у Москви, што је за превоз са Воздвиженке на Сивцев Вражок требало упрезати у тешке каруце пар јаких коња, да одвуку те каруце по измешаном снегу четврт врсте и да стоје тамо четири сата, плативши за то пет рубаља. Сад му је то већ изгледало природно.

— Реци кочијашу да доведе два коња за наше каруце, — рече он.

— Разумем.

И решивши тако лако и просто, благодарећи градским условима, тешкоћу која би у селу изискивала толико личног труда и пажње, Љовин изађе на врата и, викнувши кочијаша, седе и пође на Никитскују. Путем он већ није мислио о новцима, него је премишљао о томе, како ће се упознати с петроградским научником-социјологом и како ће разговарати с њим о својој књизи.

Само у прво време живота у Москви Љовина поражаваху они, чудновати за сеоског становника, непродуктивни но неизбежни расходи, који се тражаху од њега са свих страна. Али сад је он већ навикао на њих. Њему се десило у овом смислу оно исто што се, кажу, дешава пијаницама: прва чаша иде опоро, друга лакше, а после треће лете чашице као тичице. Кад је Љовин разменио прву хартију од сто рубаља при куповању ливреје лакеју и вратару, он и нехотице мишљаше да ће ове непотребне ливреје — али неизбежно неопходне, судећи по оном дивљењу кнегиње и Китипке, кад он наговести да би се могло проћи и без ливреје — да ће ове ливреје стати колико два радника за цело лето, т. ј. око триста радних дана, од свеtле недеље до госпојинских поклада, и сваки дан пун тешког рада од ране зоре до мркла мрака — но ова хартија од сто рубаља ишла је још доста опоро. Али следећа, размењена при куповању провизије за ручак, на који беху позвати рођаци, а која је коштала двадесет осам рубаља, ма да и изазва у Љовину успомене о томе да двадесет осам рубаља јесу петнаест

товара овса, који су радници, знојећи се и стењући, косили, везивали, врли, вејали, пречињали и насипали — ова следећа пође ипак лакше. А сад, размењиване хартије већ нису изазивале таква размишљања и летеле су лако као тичице. Одговара ли рад, утрошен на добијање новца, ономе задовољству које се купује за тај новац, та комбинација била је већ давно изгубљена. Економски рачун, да постоји извесна цена испод које се не може продати извесно жито, такође је био заборављен. Раж, чију је цену он тако дуго одржавао, била је продата по педесет копејака од четврти[1] јевтиније, него што су за њу давали пре месец дана. Шта више и прорачун, да се са таквим расходима не може проживети цела година без дуга, и тај прорачун већ није имао никаква значаја. Изискивало се само једно: да се има новаца у банци, не питајући откуд, те да се увек може знати, па шта ће се сутра купити говеђина. И тај рачун је он досад одржавао и водио: имао је увек новаца у банци. Али сад се сав новац из банке изузео, и он не знађаше, где да их нађе. И то му је за тренутак, кад му Кити помену о новцу, пореметило расположење; али он није имао кад да мисли о томе. Он је седео у колима, размишљајући о Катавасову и предстојећем познанству с Метровом.

## III

Љовин се за време свог бављења у Москви опет зблизио са својим универзитетским другом, професором Катавасовом, с којим се није видео од своје свадбе. Катавасов беше му пријатан јасношћу и простотом својих погледа на свет. Љовин мишљаше да је јасност погледа Катавасовљевих проистицала из сиромаштва његове природе, Катавасов пак мишљаше да је недоследност мисли Љовинових проистицала из недостатка дисциплине његова ума; али јасност Катавасовљева беше пријатна Љовину, а изобиље недисциплинованих мисли Љовинових беше пријатно Катавасову, и они су волели да се сретају и препиру.

Љовин је читао Катавасову нека места из свога дела, и она му се допадоше. Нашавши се јуче с Љовином на јавном предавању, Катавасов му рече да се познати Метров, чији се чланак тако допао Љовину, налази у Москви, да је врло заинтересован оним што му је казао Катавасов о раду Љовиновом,

[1] Четверть = мера од 9 пудова, или 200 литара.

да ће Метров сутра у једанаест часова бити код њега и да би се радо упознао с њим.

— Ви се одлучно поправљате, пријане, мило ми је видети, — рече Катавасов, сретајући Љовина у маленој гостинској соби. — Чујем звонце и мислим: не може бити да је на време... Јеси л' видео како Црногорци? Ратничка пасма.

— А шта? — упита Љовин.

Катавасов му укратко исприча последње вести и, ушавши у кабинет, упозна Љовина са малим, чврстим човеком, врло пријатне спољашности. То је био Метров. Разговор се заустави кратко време на политици и на томе како гледају у вишим петроградским круговима на последње догађаје. Метров саопшти, познате му из сигурних извора, речи које је тобож овим поводом изговорио император и један од министара. Катавасов је такође чуо као сигурно да је император рекао сасвим друго. Љовин се постара да смисли такву ситуацију, у којој су и једне и друге речи могле бити исказане, и разговор о томе прекиде се.

— Да, ето написао готово читаву књигу о природним погодбама радника у односу према земљи, — рече Катавасов, — ја нисам специјалиста, али ми се као природњаку допало то што он не узима човечанство као нешто ван зоолошких закона, напротив, види зависност његову од средине, и у тој зависности тражи законе развића.

— То је врло интересно, — рече Метров.

— Ја сам управо почео да пишем књигу о сеоском газдинству, али проучавајући главно оруђе сеоског газдинства, радника, ја сам нехотице, — рече Љовин, црвенећи, — дошао до потпуно неочекиваних резултата.

И Љовин поче обазриво, као да испитиваше терен, излагати свој поглед. Он је знао да је Метров написао чланак против опште-примљене политичко-економске теорије, али у коликој се мери могао надати да нађе у њему симпатију за своје погледе, он није знао и није могао докучити по паметном и спокојном лицу научника.

— Али у чему ви видите особита својства руског радника? — рече Метров. — Да ли у зоолошким, тако рећи, његовим својствима, или у оним погодбама, под којима се он налази?

Љовин виде, да се у томе питању већ исказиваше мисао, с којом се он није слагао; али он настави излагање своје

мисли која се састоји у томе, да руски радник има потпуно засебан од других народа поглед на земљу. А да би доказао ту поставку, он похита да дода, да, по његовом мишљењу, овај поглед руског народа на земљу проистиче из његове свести о своме позиву да насели огромно, незаузето пространство на истоку.

— Лако се може пасти у заблуду, правећи закључке о општем позиву народа, — рече Метров, прекидајући Љовина. — Стање радника увек ће зависити од његовог односа према земљи и капиталу.

И, не дајући Љовину да доврши своју мисао, Метров му поче излагати особитости своје теорије.

У чему се састојала особитост тога учења, Љовин није разумео, јер се није ни трудио да разуме; он је видео да је Метров, исто онако као и други, без обзира на свој чланак у коме је побијао учење економиста, ипак гледао на положај руског радника само с гледишта капитала, зараде и ренте. Ма да је он морао да призна, да је у источном, највећем делу Русије, рента још равна нули, да се зарада за девет десетина руског становништва изражава само у исхрани самих себе, и да капитал не постоји друкче него у виду најпрвобитнијих оруђа; али он је само с овог гледишта расматрао сваког радника, ма да се у многоме разилазио с економистима, и имао је своју нову теорију о заради коју изложи Љовину.

Љовин је нерадо слушао и спочетка опонирао. Он хтеде да прекине Метрова, да би исказао своју мисао која је, по његовом мишљењу, морала да учини излишним даље излагање. Али затим, убедивши се да они тако различно гледају на ствар да никад један другог не могу разумети, он му није ни одговарао већ је само слушао. Без обзира на то, што га сад већ сасвим не занимаше оно што је говорио Метров, он је осећао ипак неко задовољство, слушајући га. Његовом самољубљу ласкало је што је такав научник тако радо исказивао пред њим своје мисли, са таком пажњом и поверењем према Љовиновом познавању предмета, понекад само једним наговештајем указујући на читаву страну ствари. Он је приписивао то своме достојанству, не знајући да је Метров, разговоривши се са свима својим ближим познаницима, особито радо говорио о томе са сваким новим човеком и уопште радо говорио са свима о предмету који га занима, а који му још не би био јасан.

— Чини ми се, ми ћемо да одоцнимо, — рече Катавасов, погледавши у часовник, чим Метров заврши своје излагање.

— Да, данас је седница у „Друштву Љубитеља“ за успомену на дан педесетогодишњег јубилеја Свинтича, — рече Катавасов на питање Љовиново. — Ја и Петар Иванович спремали смо се да идемо. Ја сам обећао да говорим о његовим радовима из зоологије. Хајд'те с нама, врло је интересно.

— Да, заиста, време је, — рече Метров. — Хајд'те с нама, а отуда, ако је по вољи, к мени. Ја бих радо желео да чујем ваш рад.

— Не, зашто. То је тек онако, још није завршено. Али на седницу врло радо.

— А јесте л' чули, пријане? Одвојио сам мишљење, — рече Катавасов, који у другој соби облачаше фрак.

И разговор се поведе о универзитетском питању.

Универзитетско питање представљало је врло важан догађај те зиме у Москви. Три стара професора у савету нису усвојили мишљење младих; млади су одвојили своје мишљење. То мишљење, по суђењу једних, било је ужасно, а по суђењу других, било је најпростије и најправичније мишљење; и професори се поделише у две партије.

Једни, којима је припадао Катавасов, видели су у противној страни подлу доставу и обману; други — детињарију и непоштовање ауторитета. Љовин, ма да и није припадао универзитету, већ је неколико пута за време свога бављења у Москви слушао и говорио о овој ствари и имао је о томе своје мишљење; он узе учешће у разговору, који се настави и на улици, док не дођоше до здања старог универзитета.

Седница већ беше почела. Крај стола, покривеног чохом, за који седоше Катавасов и Метров, седело је шест људи, а један од њих, нагињући се ниско к рукопису, читао је нешто. Љовин седе на једну од празних столица, које стајаху око стола, и шапатом упита студента, који ту сеђаше: шта се чита? Студент, незадовољно прегледавши Љовина, рече:

— Биографија.

Премда се Љовин и не интересоваше биографијом научниковом, али је нехотице слушао и сазнао је понешто интересно и ново из живота знаменитог научника.

Кад је лектор свршио, председник му захвали и прочита стихове песника Мента, посвећене томе јубилеју, и рече неко-

лико речи као благодарност песнику. Затим Катавасов својим громким гласом прочита свој реферат о научним радовима јубилара.

Кад је Катавасов свршио, Љовин погледа у часовник, виде да је већ прошло један сат и помисли да неће успети да до концерта прочита Метрову свој рад, а сад му се то већ и није хтело. Он је за време читања мислио такође о бившем разговору. Сад му је било јасно да, ма да мисли Метрова можда и имају значаја, но и његове мисли такође имају значаја, да се те мисли могу расветлити и довести до нечега само онда кад сваки буде оделито радио на изабраном путу, а од простог саопштавања тих мисли не може бити ништа. И решивши се да одбије понуду Метрова, Љовин му приђе при крају седнице. Метров упозна Љовина с председником, с којим разговараше о политичкој новости. Уз то Метров исприча председнику оно исто што је причао Љовину, а Љовин учини оне исте примедбе, које је већ чинио јутрос, али разноликости ради исказа и своје ново мишљење, које му ту дође на памет. Затим се опет поведе питање о универзитету. Пошто је Љовин то већ једном све чуо, он похита да каже Метрову, да жали што не може да се користи његовим позивом, поздрави се и оде Љвову.

## IV

Љвов, муж Наталије сесрте Китинкине, цео свој живот провео је по престоницама и на страни, где се васпитавао и служио као дипломата.

Прошле године напустио је дипломатску службу, али не због какве непријатности (он никад ни с ким није имао непријатности), и прешао је на службу у дворско надлештво у Москви, да би могао дати најбоље васпитање својим двама дечацима.

Без обзира на најоштрију противност у навикама и погледима, као и на то што је Љвов био старији од Љовина, они се ове зиме веома зближише и заволеше један другог.

Љвов беше код куће, и Љовин уђе без пријаве.

Он сеђаше на наслоњачи, у домаћем реденготу с појасом и ципелама од јеленске коже, и у pince-nez с плавим стаклима читаше књигу која стајаше на пултеру, обазриво држећи одстрањено лепом руком цигару, која се до половине беше претворила у пепео.

Лепо, танко и још младо лице његово, коме кудрава, сјајна сребрна коса придаваше још благороднији израз, засија осмејком кад спази Љовина.

— Одлично! А ја сам баш хтео к вама да шиљем. Ну, како је Кити? Седите овде, згодније је... — Он устаде и примаче столицу-љуљашку. — Јесте ли читали последњи циркулар у Journal de St Pétersbourg? Ја налазим да је дивно, — рече он унеколико француским акцентом.

Љовин исприча све што је чуо од Катавасова да се говори у Петрограду, и, поговоривши о политици, исприча о своме познанству с Метровом и присуствовању на седници. Љвова то веома заинтересова.

— Ето, ја вам завидим што имате приступа у тај интересантан научни свет, — рече он. И упустивши се у разговор, по обичају одмах пређе на згоднији му француски језик. — Истина, ја немам ни кад. Моја служба и занимање с децом лишавају ме тога; а затим, не стидим се да речем да је и моје образовање сувише недовољно.

— Ја то не мислим, — рече Љовин с осмејком и, као увек, с милином гледајући на његово ниско мишљење о себи, које ни мало не изгледаше на жељу да изгледа или чак да буде скроман, већ беше потпуно искрено.

— Ах, како да не! Ја сад осећам како сам мало образован. За једно васпитање деце потребно ми је да много што-шта освежим у памети и да просто научим. Јер није довољно имати само учитеље, потребан је и надзорник, као што су у вашем газдинству потребни не само радници већ и настојник. Ето, читам, — он показа граматику Буслајева, која лежаше на пулteру — то се тражи од Мише, а то је тако тешко... Ето, објасните ми. Овде он гово́ри...

Љовин хтеде да му објасни како се то не може појмити, него треба учити; али се Љвов не слагаше с њим.

— Да, ето ви се томе смејете!

— Напротив, ви не можете замислити како се гледајући у вас, учим ономе што ми предстоји, наиме, васпитању деце.

— Но̄, немате се чему научити, — рече Љвов.

— Ја знам само, — рече Љовин — да нисам видео боље васпитану децу од ваше и не бих желео децу бољу од ваше.

Љвов, очевидно, хтеде да се уздржи од исказивања радости, али ипак сав засија у осмејку.

— Само нека буду боља од мене. То је све што ја желим. Ви још не знате све оне кубуре, — поче он — око дечака, који су, као ови моји, били напуштени на страни.

— То ви све претерујете. Они су тако способни дечаци. Главна је ствар — морално васпитање. Ето чему се ја учим, посматрајући вашу децу.

— Ви кажете морално васпитање. Не може се замислити како је то тешко! Тек што сте савладали једну страну, друге израстају, и опет борба. Кад се не би имало ослонца у религији, — сећате ли се, ми смо о томе говорили — онда ни један отац, без те помоћи, својом властитом снагом не би могао васпитати.

Овај разговор, који вазда интересоваше Љовина, прекиде лепотица Наталија Александровна, која се беше обукла за излазак.

— А ја нисам ни знала да сте ви ту, — рече она, очевидно, не само не жалећи него чак радујући се што је прекинула овај давно познати јој и досадни разговор.

— Како је Кити? Ја данас ручам код вас. Знаш шта, Арсеније, — обрати се она мужу, — узећеш каруце...

И између мужа и жене отпоче расправљање како ће се провести дан. Пошто је мужу требало да иде да срета некога по дужности, а жени пак на концерат и јавну седницу југоисточног комитета, то је требало много решавати и комбиновати. Љовин, као свој човек, морао је узети учешћа у тим плановима. Решено је било да Љовин пође с Наталијом на концерат и на јавну седницу, а отуд да пошљу каруце у канцеларију по Арсенија, да он сврати по њу и да је одведе до Китинке; или, ако он не сврши послове, да пошље каруце натраг и да Љовин пође с њом.

— Ето, он ме квари, — рече Љвов жени — уверава ме да су наша деца одлична, кад ја међутим знам да у њима има толико рђавога.

— Арсеније иде у крајност, ја увек говорим, — рече жена. — Ако се тражи савршенство, онда ћеш увек бити незадовољан. Право каже тата; кад су нас васпитавали, била је једна крајност — нас су држали у сутеренима, а родитељи су становали у бел-етажу; сада, напротив — родитељи у ћилер, а деца у бел-етаж. Сад родитељи сами не треба да живе, него све за децу.

— Па што, ако је то пријатније? — рече Љвов, смешећи се својим лепим осмејком и дотичући се до њене руке. — Ко те не познаје, помислио би да ниси мати него маћеха.

— Не, крајност нигде није добра, — рече спокојно Наталија, остављајући његов нож за исецање књига на сто у одређено место.

— Ходите овамо, савршена децо, — рече Љвов лепим дечацима који се, ушавши, поклонише Љовину и приђоше оцу, очевидно желећи да га о нечему упитају.

Љовин хтеде да разговара с њима, да чује шта ће да кажу оцу, али Наталија отпоче разговор с њим, а одмах затим уђе у собу Махоћин, друг Љвова по служби, у дворском мундиру, да заједно некога сретају, и већ се започе непрекидни разговор о Херцеговини, о кнегињици Корзинској, о општини и напрасној смрти Апраксине.

Љовин сасвим заборави на дату му поруку, и сети се тек при изласку у предсобље.

— Ах, Кити ми је поручила да се разговорим с вама нешто о Облонском, — рече он, кад Љвов застаде на степеницама, испраћајући жену и њега.

— Да, да, maman хоће да ми, les beaux-frères, нападнемо на њега, — рече он, црвенећи. — И затим, што баш ја?

— Онда ћу га ја напасти, — смешећи се, рече Љвова, која у својој белој псећој ротонди очекиваше свршетак разговора. — Е, хајд'мо.

## V

На јутарњем концерту даваху се две врло занимљиве ствари.

Једна је била фантазија Краљ Лир у степи, а друга — квартет, посвећен спомену Баховом. Обе ствари беху нове и у новом духу, и Љовин је хтео да створи о њима своје мишљење. Отпративши свастику до њене фотеље, он стаде крај стуба и реши се да слуша што може пажљивије и савесније. Он се стараше да не одвраћа своју пажњу и не квари утисак, гледајући на капелниково махање рукама које тако непријатно увек скреће музикалну пажњу; стараше се да не гледа у даме са шеширима, које су брижљиво за концерат везале уши лентама; да не гледа у сва ова лица, која или ничим не беху заузета, или беху заузета најразличнијим интересима, но само не му-

зиком. Он се стараше да избегава сусрете са зналцима музике и разним причалима, стајао је, гледајући преда се, и слушао.

Но што је више слушао фантазију Краља Лира, то се осећао даљи од могућности да створи себи какво било одређено мишљење. Непрестано је почињао, као да се припремао музикални израз осећаја, али се одмах распадао на одломке нових почетака музикалних израза, а понекад просто на необично сложене звуке, ничим невезане до једино прохтевом композиторовим. Али и сами одломци ових музикалних израза, понекад добрих, беху непријатни, јер су били потпуно неочекивани и ничим не припремљени. Веселост и туга, и очајање, и нежност, и тријумф — појављиваху се без сваког права на то, као осећаји лудака. И као год код лудака, ти осећаји пролажаху неочекивано.

За све време извођења ове фантазије Љовин се осећао као глув човек, који гледа на оне што играју. Он беше у потпуној двоумици, кад се сврши комад, и осећаше велики умор од напрегнуте и ничим ненакнађене пажње. Са свих страна зачу се силно пљескање. Сви устадоше, покренуше се, почеше говорити. Желећи да разјасни своју двоумицу по утисцима других, Љовин поче шетати, тражећи зналце, и беше му мило кад спази једног од познатих зналаца у разговору са познатим му Песцовом.

— Дивно! — говорио је густи бас Песцова. — Здраво, Константине Дмитричу. Особито је изразито и скулптурно, тако рећи, и богато бојама оно место, где осећате приближење Корделије, где женско, das ewig Weibliche, ступа у борбу са судбином. Зар не?

— Али нашто ту Корделија? — бојажљиво упита Љовин, потпуно заборавивши да је фантазија представљала краља Лира у степи.

— Појављује се Корделија... ево! — рече Песцов, ударајући прстима по глаткој афиши, коју држаше у руци, и дајући је Љовину.

— Без тога се не може пратити, — рече Песцов, обраћајући се Љовину, пошто сабеседник његов оде и он немаше ни с ким више да разговара.

За време одмора, између Љовина и Песцова заметну се препирка о добрим и рђавим странама Вагнеровског правца у музици. Љовин доказиваше да је погрешка Вагнера и свих

његових следбеника у томе, што музика хоће да прелази у област туђе вештине, да се исто тако вара и поезија кад описује црте лица, што треба да ради живопис, и као пример такве погрешке, он наведе скулптора, који је намислио да из мрамора исече сенке песничких слика, које се подижу око песникове фигуре на постаменту. „Те сенке тако су мало сенке код скулптора, да се оне чак држе за степенице“, рече Љовин. Ова му се фраза тако допаде, али он није знао, да ли је ту исту фразу говорио раније, и то баш Песцову, те се, рекавши то, збуни.

Песцов доказиваше да је вештина једна и да она може достићи своје највише испољење само у сједињењу свих врста вештине.

Другу тачку концерта Љовин већ није могао ни слушати. Песцов, ставши поред њега, готово све време говорио је с њим, осуђујући овај комад због његове излишне, отужне, намерне простоте, и сравњујући га са простотом прерафаелита у живопису. При изласку Љовин срете још много познаника, с којима проговори и о политици, и о музици, и о општим познаницима; између осталих срете и грофа Бољa, на визиту коме беше сасвим заборавио.

— Дакле, идите одмах, — рече му Љвова, којој он саопшти то, — може бити, неће вас ни примити, а затим дођите у седницу по мене. Затећи ћете ме још.

## VI

— Можда не примају? — рече Љовин, улазећи у вестибил дома грофице Бољ.

— Примају, изволте, — рече вратар, одлучно скидајући с њега бунду.

„Баш ми се не иде“, мислио је Љовин, са уздахом скидајући једну рукавицу и исправљајући шешир. „Зашто идем? О чему ћу с њима да говорим“?

Пролазећи кроз прву гостинску собу, Љовин срете на вратима грофицу Бољ, која са забринутим и строгим лицем нешто наређиваше слузи. Спазивши Љовина, она се осмехну и понуди га у следећу малу гостинску собу, из које се чујаху гласови. У тој соби сеђаху на фотељама две кћери грофичине и познати Љовину московски пуковник. Љовин приђе, поздрави се и седе поред дивана, држећи шешир на колену.

— Како је здравље ваше жене? Јесте ли били на концерту? Ми нисмо могли. Мама је морала да присуствује једном парастосу.

— Да, чуо сам... Каква изненадна смрт, — рече Љовин.

Дође грофица, седе на диван и упита такође за жену и концерат.

Љовин одговори и понови питање о изненадној смрти Апраксине.

— Она је, у осталом, увек била слабог здравља.

— Јесте ли били синоћ у опери?

— Да, био сам.

— Врло добра је била Лука.

— Да, врло добра, — рече он и, пошто му беше свеједно шта ће о њему помислити, поче понављати оно што се стотинама пута чуло о таленту певачице. Грофица Бољ претвараше се као да слуша. Затим, кад Љовин довољно изговори, поче да говори пуковник који је дотле ћутао. Пуковник отпоче такође о опери и осветлењу. Најзад, рекавши о претпостављаној folle journée Ћурина, пуковник се насмеја, загалами, устаде и оде. Љовин такође устаде, али по лицу грофичином примети да му је још рано да одлази. Још два-три минута треба. Он седе.

Али пошто је изједна мислио о томе, како је све то глупо, то није ни налазио предмет за разговор и ћутао је.

— Ви нећете на јавну седницу? Кажу да је врло интересно, — поче грофица.

— Не, обећао сам мојој belle soeur да свратим по њу, — рече Љовин.

Наступи ћутање. Мати и кћи још једанпут се згледнуше.

„Е, чини ми се, сад је време“, помисли Љовин и устаде. Даме се руковаше с њим и замолише да преда mille choses жени.

Вратар га упита, додајући му бунду: — Где изволевате становати? — и одмах записа у велику, добро повезану књигу.

„Разуме се, мени је свеједно, али ипак је зазорно и ужасно глупо“, помисли Љовин, тешећи се тиме што то сви раде, и пође на јавну седницу комитета, где је требало да нађе свастику, те да с њом заједно иде кући.

На јавној седници комитета било је много света и готово цело друштво. Љовин је затекао још само преглед, који је како сви говораху, био врло интересантан. Кад се свршило чи-

тање прегледа, друштво се састаде и Љовин срете и Свијажског, који га зваше вечерас неизоставно у Пољопривредно Друштво, где ће се читати знаменити рефарат, и Степана Аркадијевича, који тек што беше дошао с трке, и још много других познаника, с којима Љовин још понеку проговори и чу разна мишљења о седници, о новом комаду и о процесу. Али, вероватно услед умора који поче осећати, он се превари, говорећи о процесу, и те се погрешке доцније неколико пута с досадом сећао. Говорећи о предстојећој казни иностранца, коме се судило у Русији, и о томе како би било неправилно казнити га прогонством у иностранство, Љовин понови оно што је чуо јуче у разговору с једним познаником.

— Ја мислим, да прогонство у иностранство значи то исто што и казнити штуку, пустивши је у воду, — рече Љовин. Доцније се он већ сетио да је ова мисао, издавана тобож за своју, а коју је чуо од познаника, била из басне Криловљеве, и да је познаник поновио ту мисао из газетног фељтона.

Свративши са свастиком кући и нашавши Китинку здраву и веселу, Љовин оде у клуб.

## VII

Љовин стиже у клуб тачно на време. Заједно с њим долазили су гости и чланови. Љовин одавно није био у клубу, управо од оног доба кад је, по изласку из универзитета, живео у Москви и кретао се у свету. Он се сећао клуба, спољашњих подробности његовог уређења, али је сасвим заборавио онај утисак, који је он пређе осећао у клубу. Али тек што је, ушавши у широко полуокругло двориште и сишавши с кола, ступио на степенице и спазио вратара у ленти, који му отвори врата и поклони се; тек што је видео у вестибилу каљаче и бунде чланова клуба, који смислише да је мање посла оставити каљаче доле, него их носити горе; тек што је чуо претходно тајанствено звонце и спазио, пењући се по стрмим, застртим степеницама, статују на платформи и код горњих врата трећег остарелог познатог вратара у клубској ливреји, који не журно и не споро отвараше врата и разгледаше госта, — Љовина обузе давнашњи утисак клуба, утисак одмора, задовољства и пристојности.

— Изволте оставити шешир, — рече вратар Љовину, који заборави клубско правило да се шешири остављају у вестибилу. —

Одавно нисте били. Кнез вас је још јуче уписао. Кнеза Степана Аркадијевича још нема.

Вратар је познавао не само Љовина него и све његове познанике и рођаке, и одмах помену све блиске му људе.

Прошав прву пролазну салу са заклонима и с десна преграђену собу, где седи продавац воћа, Љовин, обишавши старца који лагано иђаше, уђе у трпезарију пуну људског жагора.

Он прође поред готово већ заузетих столова, разгледајући госте. Час овде, час онде наилажаше на најразноличније, и старе и младе, и мало познате и врло познате људе. Не беше ни једног срдитог и забринутог лица. Сви су, изгледаше, оставили у вестибилу заједно с капама своје бриге и узбуђења, и сакупили се да се полако и натенани користе материјалним благом живота. Ту је био и Свијажски, и Шчербацки, и Невједовски, и стари кнез, и Вронски, и Сергије Иванович.

— А! Што си одоцнио? — смешећи се рече кнез, пружајући му руку преко рамена. — Шта ради Кити? — додаде он, поправљајући салвет, који беше заденуо за дугме од прсника.

— Ништа, здрава је; оне утроје ручају код куће.

— А, рекла-казала. Е код нас нема места. Иди за онај сто и заузимај што пре место, — рече кнез и окренувши се, пажљиво узе тањир с чорбом од манића.

— Љовине, овамо! — викну мало даље добродушни глас. То је био Туровцин. Он сеђаше са младим официром, а поред њих беху две преврнуте столице. Љовин му радосно приђе. Он је увек волео добродушног испичутуру Туровцина, — за њега је везана успомена на објашњење с Китинком — али данас, после свих напорно умних разговора, добродушни изглед Туровцина беше му особито пријатан.

— То је за вас и Облонског. Он ће сад доћи.

Официр, са врло правим држањем, веселим, увек насмејаним очима, био је петрограђанин Гагин. Туровцин га упозна с Љовином.

— Облонски вечито задоцни.

— А, ево и њега.

— Ти си сад дошао? — рече Облонски, брзо прилазећи им. — Здраво. Јеси л' пио ракије? Е, хајд'мо.

Љовин устаде и пође с њим ка великом столу, окићеном ракијама и најразличнијим закускама. Изгледало је, да се од двајестак закусака могло изабрати нешто што би било по укусу,

али Степан Аркадијевич затражи некакву особиту, и један од ливрејисаних лакеја, који ту стајаху, одмах донесе што се тражило. Они попише по чашицу и вратише се к столу.

Одмах, још за време чорбе, Гагину донеше шампањац и он нареди да се сипа у четири чаше. Љовин прими понуђену част и одмах поручи другу боцу. Он беше огладнео, те јеђаше и пијаше с великим задовољством, и са још већим задовољством узимаше учешће у веселим и простим разговорима сабеседника. Гагин, спустивши глас, исприча нову петроградску анегдоту; али анегдота, премда непристојна и глупа, беше тако смешна да се Љовин тако гласно насмеја да се суседи обазреше.

— То је нешто налик на оно: „ја баш то и не могу да трпим!“ Знаш ли то? — упита Степан Аркадијевич. — Ах, то је дивна! Дај још једну, — рече он лакеју и поче причати.

— Петар Илич Виновски моли, — прекиде старчић-лакеј Степана Аркадијевича, доносећи две танке чаше шампањца и обраћајући се Степану Аркадијевичу и Љовину. Степан Аркадијевич узе чашу и згледнувши се на другом крају стола с ћелавим, риђим и бркатим човеком, смешећи се, одмахну му главом.

— Ко је то? — упита Љовин.

— Једанпут си га видео код мене, сећаш се? Добар човек.

Љовин учини оно исто што и Степан Аркадијевич, и узе чашу.

Анегдота Степана Аркадијевича беше такође врло шаљива. Љовин исприча своју анегдоту, која се такође допаде. Затим се поведе реч о коњима, о данашњим тркама и о томе, како је Атласни Вронскога добио прву награду. Љовин и не примети како прође ручак.

— А! Ево и њих! — при крају већ ручка рече Степан Аркадијевич, нагињући се преко наслона од столице и пружајући руку Вронскоме, који са високим гардиским пуковником иђаше к њему. На лицу Вронскога сијала је такође општа клубска весела добродушност. Он се весело налакти на раме Степана Аркадијевича, шапућући му нешто, и са тим истим веселим осмејком пружи руку Љовину.

— Мило ми је што смо се срели, — рече он. — А ја сам вас онда на изборима тражио, па ми рекоше да сте већ отишли, — рече му он.

— Да, ја сам тог истог дана отпутовао. Баш сад говорисмо о вашем коњу. Честитам, — рече Љовин. — То је врло брзо трчање.

— Да, па и ви такође имате коње.

— Не, мој отац је имао; али се сећам и знам.

— Где си ручао? — упита Степан Аркадијевич.

— Ми смо за другим столом, иза стубова.

— Честитали су му, — рече високи пуковник. — Друга царска награда; кад бих ја имао такву срећу у картама, као он у коњима.

— Зашто губити златно време. Ја идем у инферналну собу, — рече пуковник и оде од стола.

— То је Јашвин, — одговори Туровцину Вронски и седе на ослобођено поред њих место. Попивши понуђену му чашу, он поручи боцу. Да ли под утицајем клубског утиска, или попивеног вина, тек Љовин се упусти у разговор с Вронским о најбољој сорти стоке, и беше му врло мило што не осећа никаово непријатељство према овом човеку. Он му чак рече између осталог да је чуо од жене, да га је срела код кнегиње Марије Борисовне.

— Ах, кнегиња Марија Борисовна, то је красота! — рече Степан Аркадијевич и исприча о њој анегдоту, која све насмеја. Особито се Вронски тако добродушно раскикота, да се Љовин осети сасвим измирен с њим.

— Јесмо ли свршили? — рече Степан Аркадијевич, устајући и смешећи се. — Хајд'мо!

## VIII

Уставши од стола, Љовин, осећајући да му се руке у ходу особито правилно и лако крећу, пође с Гагином кроз високе собе у билијарду. Прошав кроз велику салу, он се судари с тастом.

— Но, како ти се допада наш храм доколице? — рече кнез, узевши га под руку. — Хајд'мо да се прођемо.

— Баш сам и хтео да се прођем и разгледам. То је занимљиво.

— Да, теби је занимљиво. Али ја већ имам друго интересовање. Ето, ти гледаш на ове старчиће, — рече он, показујући на погрбљеног члана с отромбољеном уснама, који им

изађе на сусрет, једва помичући ногама у меким ципелама, — и мислиш да се он као такав шљупик[1] и родио.

— Како као шљупик?

— Ето, ти и не знаш за тај назив. То је наш клубски термин. Знаш, кад муте јаја, па кад се добро измуте, онда се направи шљупик. Тако и ми; идеш-идеш у клуб, па тек постанеш шљупик. Да, ти се смејеш, а ми гледамо, кад ћемо да постанемо шљупици. Познајеш ли кнеза Ченског? — упита кнез, и Љовин виде по лицу да ће нешто смешно да исприча.

— Не, не познајем.

— Та како! Та кнез Чеченски је познат! Но, све једно, Еле, он увек игра билијара. Пре три године још није био шљупик и све се храбрио. Шта више и друге је шљупиком називао. Еле, дође он једанпут, а наш портир... знаш Василија? Та овај дебели. Он ти је велики бонмотиста. Еле, пита њега кнез Чеченски: „је ли, Василије, ко је и ко дошао?... А има ли шљупика?“ А он ће му рећи: „ви сте трећи“. Да, брајко, тако је то!

Разговарајући и здравећи се са познаницима, које је сретао, Љовин прође с кнезом све собе: велику, где су већ стајали столови и играли на мале суме обични партнери; у собу за одмор, где су играли шаха и где сеђаше Сергије Иванович, разговарајући с неким; у билијарду, где се на савијутку собе крај дивана беше образовала весела партија са шампањцем, у којој учествоваше Гагин; завирише и у инферналну, где се крај једног стола, за који је већ сео Јашвин, тискало много љубитеља. Старајући се да не лупају, они уђоше и у тамну читаоницу, где испод лампâ са шеширима сеђаше један младић срдитога лица, који узимаше журнале један за другим, и ћелави генерал удубљен у читање. Уђоше и у ону собу коју је кнез називао паметном. У овој соби три господина ватрено говораху о последњој политичкој новости.

— Кнеже, изволте, готово је, — рече један од његових партнера, нашавши га ту, и кнез оде. Љовин поседе мало и послуша, али, сетивши се свих јутрошњих разговора, одједном му поста страшно досадно. Он журно устаде и пође да тражи Облонског и Туровцина, с којима му беше пријатно и весело.

Туровцин је седео са чашом вина на високом дивану у

[1] Врста печурке.

билијарди, а Степан Аркадијевич разговараше о нечему с Вронским у далеком углу собе.

— Није да јој је досадно, него ова неодређеност, неодлучност положаја, — чу Љовин и хтеде брзо да се удаљи; али Степан Аркадијевич га позва.

— Љовине! — рече Степан Аркадијевич, и Љовин примети да му очи беху влажне, што је код њега увек бивало кад је пијан или раздраган. Данас је било и једно и друго. — Љовине, не иди, — рече он и снажно га стеже за лакат, очевидно не желећи нипошто да га пусти.

— Ово је мој искрени, готово најбољи пријатељ, — рече он Вронскоме. — Ти си ми такође још ближи и дражи. Ја хоћу и знам да ви морате бити пријатељи, јер сте ви обојица добри људи.

— Дакле, остаје нам још само да се пољубимо, — добродушно шалећи се, рече Вронски, пружајући руку.

Он брзо узе пружену руку и снажно је стеже.

— Веома, веома ми је мило, — рече Љовин, стежући његову руку.

— Момче, боцу шампањца! — рече Степан Аркадијевич.

— И мени је веома мило, — рече Вронски.

Али, без обзира на жељу Степана Аркадијевича као и на њихову заједничку жељу, они не имађаху о чему да говоре, и обојица то осећаху.

— Знаш ли да се он не познаје с Аном? — рече Степан Аркадијевич Вронскоме. — Ја хоћу неизоставно да га упознам с њом. Хајд'мо Љовине!

— Збиља? — рече Вронски. — Она ће се јако радовати. Ја бих сад пошао кући, — додаде он, — али ме Јашвин узнемирује, хоћу да будем овде, док не сврши игру.

— Шта, рђаво?

— Једнако губи, а само га ја могу задржати.

— Па онда бар партију билијара? Љовине, хоћеш ли? Е, дивота, — рече Степан Аркадијевич. — Сложи пирамиду, — обрати се он маркеру.

— Одавно је готово, — рече маркер, који већ беше наместио кугле у троугаоник и забављајући се тераше црвену по билијару.

— Е, хајд'те.

После партије билијара Вронски и Љовин приседоше к столу Гагиновом, и Љовин поче на предлог Степана Аркадијевича да сецује на кечеве. Вронски је час седео крај стола, окружен познаницима који му непрестано прилажаху, час је ишао у инферналну салу да обиђе Јашвина. Љовин је осећао пријатан одмор од јутарњег умног замора. Веселио га је прекид непријатељства према Вронскоме, а утисак спокојства, пристојности и задовољства никако га није остављао.

Кад се партија сврши, Степан Аркадијевич узе Љовина под руку.

— Дакле, хоћемо ли Ани? Сад? А? Она је код куће. Давно сам јој обећао да те доведем. Куд си се спремао вечерас?

— Никуд нарочито. Обећао сам Свијажскоме у Пољопривредно Друштво. Па да пођемо, — рече Љовин.

— Одлично, хајд'мо! Види да ли су дошле моје каруце? — обрати се Степан Аркадијевич лакеју.

Љовин приђе столу, плати четрдесет рубаља изгубљених на кечевима, плати трошкове у клубу, на неки тајанствени начин познате старцу лакеју који стајаше крај врата, и особито машући рукама пође кроз све сале ка излазу.

## IX

— Каруце Облонскога! — викну срдитим басом вратар. Каруце приђоше и обојица седоше. Само у прво време, док су каруце излазиле из дворишта клуба, Љовин још осећаше утисак клубског мира, задовољства и несумњиве пристојности свега што га окружава; али чим су каруце изашле на улицу и он осети љуљање екипажа по неравном путу, чу срдиту вику другог кочијаша, спази при јасном осветлењу црвену фирму крчме и дућана, утисак се његов поремети, он поче размишљати о својим поступцима и упита се: да ли добро ради, што иде Ани? Шта ће рећи Кити? Али Степан Аркадијевич не даде му да се замисли и растера његове сумње.

— Како ми је мило, — рече он — што ћеш је упознати. Знаш да је Доли то давно желела. И Љвов је био код ње и долази. Ма да ми је сестра, — настави Степан Аркадијевич — али смело могу рећи да је то необична женска. Ево видећеш. Положај њен врло је тежак, особито сад.

— Зашто особито сад?

— Водимо преговоре с њеним мужем за развод брака. Он пристаје; али ту има тешкоћа односно сина, и та ствар, која је требало давно да се сврши, вуче се ево већ три месеца. Чим се сврши развод, она ће се удати за Вронскога. Како је ово глупо, овај стари обичај окретања, Исаије ликуј, у који нико не верује и који смета срећи људи! — уметну Степан Аркадијевич. — И тада ће њихов положај бити одређен, као год и мој, као и твој.

— У чему је тешкоћа? — рече Љовин.

— Ах, то је дуга и досадна историја! Све је то код нас тако неодређено. Али ствар је у томе да она, очекујући тај развод у Москви, где и њега и њу сви познају, живи већ три месеца; никуд не излази, ни с ким се не виђа од женскиња, осим моје Доли, зато што, разумеш, она неће да јој долазе из милости; ова луда кнегињица Варвара, па и она је отпутовала, сматрајући то за непристојно. Дакле, ето у таквом положају друга женска не би могла наћи у себи ресурсе. Она пак, ево видећеш, како је удесила свој живот, како је спокојна, достојанствена. На лево, улица према цркви! — викну Степан Аркадијевич, нагињући се кроз прозор од каруца. — Их, ала је врућина! — рече он, без обзира на 12 степени мраза, раскопчавајући још више своју иначе раскопчану бунду.

— Па она има кћер, сигурно је њоме заузета? — рече Љовин.

— Ти, чини ми се, замишљаш сваку женску само као женку, une couveuse, — рече Степан Аркадијевич. Ако је заузета, мора се занимети неизоставно децом. Не, она кћер одлично васпитава, чини ми се, али се не чује ни да је жива. Она је заузета пре свега тиме, што пише. Ја већ видим да се ти иронично смешиш, али вараш се. Она пише дечију књигу и никоме не говори о томе, али мени је читала и ја сам давао рукопис Воркујеву... знаш оног издавача... а и он сам пише, чини ми се. Он се разуме у томе и каже да је то значајна ствар. Али ти мислиш да је то женска — писац? Ни најмање. Она је пре свега женска од срца, ево видећеш. Сад је код ње девојчица Енглескиња и читава једна породица, којом се она занима.

— Је ли то нешто филантропско?

— Ето, ти одмах хоћеш све рђаво да видиш. Не филантропско, већ срдачно. Код њих је, т. ј. код Вронског, био тренер Енглез, мајстор свога посла, али пијаница. Он се сасвим пропио, delirium tremens, и породица се нашла остављена. Она их виде, поможе им, заинтересова се и сад је цела породица на њеним рукама; али не онако охоло, помоћу новца, већ она сама спрема дечаке за гимназију, а девојчицу је узела у кућу. Али, видећеш је.

Каруце уђоше у двориште и Степан Аркадијевич јако зазвони на улазу, пред којим стајаху саонице.

И не питајући човека који отвори врата, да ли су код куће, Степан Аркадијевич уђе у вестибил. Љовин иђаше за њим, све више и више двоумећи се: да ли добро или рђаво ради што иде.

Погледавши се у огледало, Љовин примети да је црвен, али он је био уверен да није пијан, и пође по застртим степеницама за Степаном Аркадијевичем. Изишавши горе, Степан Аркадијевич упита лакеја, који му се као блиском човеку поклони, ко је код Ане Аркадијевне, и доби одговор да је господин Воркујев.

— Где је она?

— У кабинету.

Прошавши малу трпезарију са тамним дрвеним зидовима, Степан Аркадијевич и Љовин уђоше по меком ћилиму у полутаман кабинет, осветљен једном лампом са великим тамним шеширом. Друга лампа-рефрактор горела је на зиду и осветљавала велики у целом расту портрет женске, на који Љовин нехотице обрати пажњу. То је био портрет Анин, који је у Италији радио Михајлов. Онога момента кад је Степан Аркадијевич залазио за трелаж и кад мушки глас, који говораше, умуче, Љовин је гледао портрет, који у сјајном осветљењу избијаше из рамова, и није могао да одвоји поглед од њега. Он чак заборави где је био, и, не слушајући оно што се говорило око њега, не спушташе очију са дивне слике. То није била слика, већ жива дражесна женска, са црном гргуравом косом, голим раменима и рукама и замишљеним полуосмејком на усницама покривеним нежним маљама, женска, која победоносно и нежно гледаше у њега очима, које га збуњиваху. Само зато није била жива, што је била лепша него што може бити жива женска.

— Врло ми је мило, — одједном чу он поред себе глас, очевидно њему обраћен, глас оне исте женске, чијим се ликом наслађаваше. Ана му изађе на сусрет иза трелажа, и Љовин спази у полусветлости кабинета ону исту женску с портрета, у затвореној, разнобојно-плавој хаљини, не у оном положају, не с оним изразом, али на оној истој висини лепоте, на којој ју је схватио уметник у слици. Она беше мање сјајна у стварности, али зато у живој беше нешто ново примамљиво, чега није било у портрету.

С руског преводи
**М. Сретеновић.**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

# ХРОНИКА

## О БУДУЋЕМ ТРГОВИНСКОМ УГОВОРУ СА А.-УГАРСКОМ[1]

### УВОД

„Друштво за Економну и Социјалну Политику“ поставило је себи за задатак: „да проучава и претреса питања економне и социјалне политике и да средствима, која му на расположењу стоје, припомаже што правилнијем развићу економне и социјалне политике у нас“. (чл. 1. статута). — Свој задатак оно је почело савесно да испуњава, али се до сада, с обзиром на природу досадањих реферата, на својим конференцијама већином бавило питањима од више теоријскога значаја, изузев једне конференције, на којој се расправљало једно практично питање: питање о зајму Управе Фондова. Ну и та конференција дошла је тек post festum, после једног већ свршеног чина, те је с тога и она имала више информативан и критички карактер и значај. Данас, међутим, овим рефератом и резолуцијом, која по споразуму са Управом треба после дискусије да се донесе: о новоме трговинском уговору са А.-Угарском, тј. о једноме акту наше трговинске политике, који тек има да се учини и изведе — допунићемо извођење нашега задатка, јер ћемо покушати, да припомогнемо што правилнијем решењу овога питања чисто практичне економске политике у нас. Да ли ће пак наш глас

[1] Реферат г. д-р Вел. С. Јанковића, прочитан у „Друштву за Економну и Социјалну Политику“ 29. априла тек. год. — Неке партије овога реферата биле су већ публиковане као посебни чланци. В. нпр. чланак: „Наша Извозна Трговина у 1906—8 год.“ у „Делу“, св. за октобар, итд.

паћи у ствари и одзива код меродавних званичних кругова, који ово посве акутно питање сад баш претресају, — ствар је њихове оцене и увиђавности, а на нама је, да и сад и у будуће, верни своме задатку, оваква питања расправљамо, ни мало се не обзирући, хоће ли се наши закључци усвојити од надлежних, било у целини делимично или и никако. —

*
* *

Преговори о овоме уговору, као што је познато, већ се воде пошто се, ево, већ читаве две године на то није ни помишљало, једно због укочене парламентарне ситуације у држави нашег северног суседа и због незајажљивих захтева њених аграраца, а друго с тога, што се с наше стране једном већ увидело, да се и без трговинског уговора са Аустро-Угарском може живети, и то још интензивнијим и свестранијим привредним животом, по што је то икада Србији било суђено.

Нама се чини, да је овом приликом ове преговоре више желела Аустро-Угарска но Србија, јер је и њене унутарње привредне околности и спољне политичке прилике све то јаче упућују на зближење са балканским државама, а у првом реду са Србијом, која је ту скоро показала да се не плаши аустроугарских претњи и да је готова сва се жртвовати у борби за својом економском еманципацијом.

Па ипак поред свега тога, што трговински уговор са А.-Угарском више не представља за нас „brennende Frage“, тј. и поред свих повољних околности, у којима се Србија данас и без трговинског уговора са Аустро-Угарском налази, мишљења смо, да се треба и овом приликом искрено потрудити, да до уговора и дође. Трговински уговор са А.-Угарском могао би нам, ако ништа више, отворити још један пут више ка другим светским пијацама, и тако бар посредно послужити нашим економским интересима. С друге стране, трговински уговори су уједно и уговори пријатељства, а тек није ваљда потребно наглашавати, да су данас Србији пријатељство и добри односи са Аустро-Угарском потребни, кад се имају на уму и они велики привредни и културни задаци, које Србија има у што краћем времену да изврши, ако хоће да се оспособи за реакцију из године у годину све то опаснијему „Drang nach Osten“.

Зато ми ове преговоре са задовољством и поздрављамо. Али, сад настаје најважније питање: какав то уговор треба

данас Србија да закључи са Аустро-Угарском? — На каквим основама тај уговор треба да буде? — Којим то правцем треба да упутимо нашу спољну трговинску политику?

*
* *

Пре но што одговоримо на ово питање, потребно нам је, ради правилнијег одговора, осврнути се на стање, у коме се налазила наша извозна трговина и привреда у опште за време и пре неуговорнога режима са А.-Угарском, а то ће рећи у неуговорноме тријенијуму: 1906—8 год. закључно и у времену пре њега, када су владали нормални односи. На годину пак 1909. обазрећемо се само у толико, у колико нам буду допустили статистички подаци за ту годину — који још нису потпуно срећени и до којих смо тек колико јуче — дошли.

Овакав упоредни преглед наших привредних прилика после и пре 1906 год., даће нам јасну слику о томе, какве и у главном колике смо штете одн. користи имали за време неуговорнога режима — и на тај начин нам и најбоље показати, какав нам данас треба трговински уговор са А.-Угарском.

*
* *

При разматрању наше извозне трговине за време неуговорнога режима са А.-Угарском (1996/8), мислимо, да ће бити довољно, изнети статистичке податке о кретању вредности нашега извоза а не и податке о количинама, јер би у томе случају реферат био претрпан бројевима а тиме и прегледност отежана, а у ствари до каквих других резултата не би дошли, пошто су се у овом периоду, по гласу статистике, и вредности и количине повећале.[1]

Сем тога вредност извезене робе много је погоднија са општег гледишта за оцену стања и развића извозне трговине једне земље, док су количине (са својим разним јединицама: кгр. $m^3$, ком. итд.) од већег интереса за трговачки свет, одн. за специјалан преглед извоза појединих артикала. С тога ће се количине изузетно само тамо истаћи, где то буде изискивала нарочита потреба.

[1] „Ако се разгледају количине и вредности извоза у овом периоду опазиће се извесна постепеност у повећању, како код једних тако и код других...“ итд. (Статистика спољне трговине Краљ. Србије за 1908 г. — Аналитички део стр. IX).

Вредност нашега извоза у год. 1908 износила је: 77,749.078 дин.; у години 1907: 81,491.262 а у год. 1906: 71,604.098 дин. — Као што се види, извоз је у 1908 год. опао према 1907 год. за 3,742.184 дин.; али кад се узме у обзир, да је он био већи према 1906 год. за више од 6 милиона дин. и да је нпр. 1904-те год. наш извоз износио свега око 62 милиона дин., као и то, да је прошле (1909) год. извоз достигао суму од 92,981.755 дин., док је у 1908 години износио свега 77·7 мил. дин. (дакле у 1908 г. мање за око 15 мил. дин.!), и да је за прва три месеца 1910 год. извоз већи за 6 мил. дин. од тога времена прошле године — онда се мора констатовати, да се наш извоз поред свих колебања стално повећава.

Пада у очи, да је извоз био, изузев 1909 г., највећи баш у 1907 год. кад смо услед неуговорног стања са Аустро-Угарском, преко целе те године имали затворене њене пијаце за наше најважније извозне артикле.[1]

Ако се пореди извоз 1908 год. са извозом 1907 и 1906 год. по главнијим групама извозних артикала, добиће се ова табела:

| ИЗВЕЗЕНО ЈЕ | 1908 год. | 1907 год. | 1906 год. |
|---|---|---|---|
| I. У опште: | | | |
| 1. Производа земљорада: | 43,289.437 | 51,372.029 | 41,164.959 |
| 2. Производе пољопривредне индустрије; | 2,610.233 | 2,203.642 | 2,055.275 |
| 3. Производа шумарства | 2,949.609 | 1,561.703 | 1,552.668 |
| 4. „ сточарства | 20,763.237 | 17,964.225 | 21,549.328 |
| и т. д. | | | |
| II. Понаособ: | | | |
| 1. Цереалија: | 27,762.559 | 27,774.159 | 22,174·968 |
| а) пшенице: | 16,767.815 | 10,303.231 | 11,353.501 |
| б) кукуруза: | 5,818.561 | 11,820.296 | 4,234.572 |
| в) јечма: | 4,234.350 | 4,040.938 | 3,848.125 |
| г) овса: | 0,189.751 | 1,112.097 | 1,645.430 |
| и т. д. | | | |

[1] Провизоријум је био прекинут 20 јуна 1906 год. а нови трговински уговор (који је трајао свега неколико месеци), ступио је у живот 19 августа 1908 год.

| ИЗВЕЗЕНО ЈЕ | 1908 год. | 1907 год. | 1906 год. |
|---|---|---|---|
| II. Понаособ: | | | |
| 2. Брашна: | 1,396.084 | 0,805.815 | 1,407.204 |
| 3. Воће у опште | 11,853.698 | 18,236.515 | 13,162.632 |
| а) сувих шљива: | 10,350.721 | 15,743.616 | 12,067.520 |
| и т. д. | | | |
| 4. Пекмеза од шљива | 3,251.093 | 4,257.832 | 3,175.067 |
| 5. Кудеље и лана | 1,778.590 | 2,534.990 | 0,750.474 |
| а) ужарија | 0,850.943 | 0,773.246 | 0,732.246 |
| и т. д. | | | |
| 6. Мекиња | 0,554.797 | 1,161.542 | 0,466.684 |
| 7. Кокона — свилених буба | 0,667.304 | 0,763.440 | 0,695.528 |
| 8. Живе стоке у опште | 5,607.874 | 4,664.989 | 12,007.286 |
| а) говеда (живих) | 2,962.252 | 1,832.664 | 1,607.443 |
| б) свиња дебелих — (живих) | 0,506.397 | 1,613.969 | 7,869.987 |
| и т. д. | | | |
| 9. Производа животињских у опште | 15,100.572 | 13,222.365 | 9,478.209 |
| а) меса свежег и прерађеног (сланине) | 8,147.252 | 4,392,436 | 1,893.455 |
| б) масти свињске | 0,932.582 | 1,975.054 | 0,819.089 |
| в) сланине и кобасице | 0,351.051 | 0,093.382 | — |
| г) јаја | 0,801.829 | 2,729.854 | 0,942.918 |
| и т, д. | | | |
| 10. Брикета | 0,230.185 | 0,243.942 | 0,632.305 |
| 11. Метала | 3,644.582 | 2,636.389 | 0,071.689 |
| и т. д. и т. д. | | | |

Горња таблица показује, да у извозу земаљскоме, по своме финансијском значају, прва места заузимају следећи извозни артикли и то редом, како један за другим овде долазе: цереалије, животињски производи, воће (суве шљиве), жива стока, пекмез од шљива, кудеља и лан са ужаријом, метали итд.[1]

Сем тога из горње таблице се види, да је било у извозу 1908 год. према извозу раније две године знатних појачања код следећих артикала. Код меса свежег и прерађеног, извоз се појачао за читавих 4 милиона динара, према 1907 год. а за 6 милиона према 1906 год.; код пшенице за 5—6 милиона; код метала за читав милион према 1907 год. а више од 3.5 милиона дин. према 1906 год.; код шумарских производа за 1.5 милион; код говеда живих за читав милион динара. Даље је мањих по-

[1] У 1909 год. воће долази на последње место, због неродице.

јачања било код јечма, производа пољопривредне индустрије, ужарије, салама, кобасица итд.[1]

На против извоз је опао у 1908 години код следећих артикала: код живих свиња (дебелих) за 1 милион дин. према 1907 год. а за 7 милиона према 1906 год.; код кукуруза за 6 милиона дин. према 1907 год.; код воћа уопште а понаособ код сувих шљива за неких 5 милиона дин. према 1907 а за два милиона дин. према 1906 год.; код пекмеза од шљива за читав један милион дин. према 1907 год.; код овса за читав један милион дин.; даље: код јаја, брикета итд. итд.[2]

Међутим, код извесних производа, извоз је остао у главном исти за све три године, показујући мање више незнатније колебање као нпр. код кокона од свилених буба итд. итд.

Нарочиту пажњу на себе привлачи извоз живе стоке у опште. Док је извоз живе стоке у 1907 год. од 12 милиона динара, колико је износио у 1906 год. спао на 4,664.989, дотле је он у 1908 год. успео да се попне на 5,607.874 дин. што представља појачање за готово читав милион динара (942.885) према 1907 год.

Нагло опадање извоза у 1907 год. нарочито се опажа код живих свиња (од 7,869.987 дин. у 1906 год. извоз је спао у 1908 год. на 506.397 дин.), док се код живих говеда примећује стално и ако споро побољшање. Тако је извоз говеда порастао у 1908 год. од 1,607.443 колико је износио у 1906 год., на готово 3 милиона динара.

Ови податци јасно показују, да је у овом трговински несређеном триеннуму, у коме смо се налазили према А.-Угарској, највише имао да пати извоз живих свиња, које је било тешко отправљати на далеке (прекоморске), нове, јужне тргове, док је међутим, извоз живих говеда почео поступно да се акомодује новим путевима и новим трговима.

Али у колико је извоз живих свиња из године у годину јаче опадао, у толико се јаче развијала у земљи индустрија

[1] У 1909 год. према 1908 год. појачања је било код:
1) Цералија за 24 М. дин. (утицај родних година и добрих цена!)
2) Живе стоке за 4 М. дин.
3) Метала за 2 М. дин.

[2] У 1909 год. према 1908 год. опао је извоз код:
1) Сточних производа за 3 М. дин.
2) Воћа: 8 М. дин. (неродица!)

животињских прерађевина (на првом месту: меса и то свињског), која је успела, да својим производима извојује одмах друго место у списку српских извозних артикла.[1] Тако је у 1908 год. одмах иза пшенице, које је извезено за 16,767.915 дин. дошао извоз животињских производа, у вредности од 15 милиона дин.! И док је у 1907 год. извезено само меса свежег и прерађеног за 3,498.881 дин. више но у 1906 год., дотле се у 1908 год. вишак извоза према 1907 год. попео на 3,754.826 дин. а према 1906 год. на 6,243.797 дин.! Дакле, као што се види, мањак од 7 милиона дин. који се показао у 1908 год. у сравњењу са 1906 годином, код извоза живих свиња, готово је потпуно покривен вредношћу извезених сточних прерађевина — меса. Да Србија овом заменом извозних артикала, замењујући поступно извоз живе стоке — сировина — извозом сточних прерађевина — фабриката — само добија, а никако не губи, доказ су: ново подигнуте, модерно уређене кланице у Београду, Младеновцу, Великој Плани (две), Јагодини, новопројектована кланица у Параћину, поред мноштва мањих; читав сталеж збринутих радника (кланичних), регрутован већином од сељачког пролетаријата; читав низ нових индустријских предузећа и радионица, које се баве прерадом сточних отпадака; добре цене, које постижу одгајивачи свиња и стоке у опште, продајући је (већином страним трговцима), на домаћим, сеоским сајмовима и тржиштима, из руке у руку, без икакве даље бриге, како ће се и где стока извести и клати, и да ли на путу неће имати штете од угинућа стоке или других трошкова, каквим су били наши извозници раније изложени, терајући стоку на аустријска тржишта; итд. итд.

Упоредимо ли данашњи извоз са извозом ранијих периода, т.ј. упоредимо ли просечну годишњу вредност, до које је у доба наших нормалних трговинских односа са А. Угарском н.пр. од 1894—1904 год., достизао наш извоз животињских производа, а то је 3.50 милиона динара (5 мил. кгр.) са вредношћу извоза тих артикала у 1908 години: 15 мил. дин. (13·81 мил.

[1] Под сточним прерађевинама свугде, у целом реферату, подразумевамо ради избегавања сувишног диференцирања у изразима, најшири смисао речи „прерађевина“, а то ће рећи: сву ону производњу, којом се иде на промену облика каквог природног економског добра. Према томе, где се нарочито не буду подвајале сточне прерађевине у ужем смислу речи од заклане стоке — сировог меса — треба под сточним прерађевинама подразумевати обоје.

кгр.) с једне стране, и упоредимо просечну годишњу вредност извоза живе стоке у истом периоду: 24 мил. дин. са вредношћу извезене живе стоке у 1908 год.: 5·6 мил. дин. с друге стране, — онда долазимо до резултата: да се извоз животињских производа у 1908 год. према ранијем просечном извозу, појачао за неких 12 милиона динара а извоз живе стоке опао за 18 мил. динара.[1] Ту диференцију од готово 6 мил. дин. у нашем извозу, не само да покривају но је и знатно премашају последњих година: други земаљски производи, у првом реду цереалије (чији је извоз од 12—13 мил. дин. одн. 113·5 мил. кгр. — из доба 1894—1904, у 1908 г. скочио на 28 мил. дин. одн. 176·4 мил. кгр. — а у 1909 на 51 мил. динара) и производи, који су раније или врло слабо или никако и нису фунгирали у нашем извозу. То су н.пр. производи шумарства, чији извоз данас достиже до 3 мил. динара; производи пољопривредне индустрије, чији извоз данас достиже 2·6 мил. динара; метали, чији извоз данас достиже на 3·6 мил. дин. (у 1909 г. чак 5 мил. динара) итд. итд.

Из претходне таблице видели смо, у колико се за ове последње три године изменио карактер нашег извоза а из следеће таблице, види се, како су наши земаљски производи поступно освајали нова и далека тржишта, еманципујући се поступно од старих и пређе искључивих аустро-угарских тржишта. (В. табелу на 453 стр.).

Анализа ове таблице показује: да, док је пређе извоз у Аустро-Агарску износио $86^{240}$% од целокупног српског извоза, дотле је он у 1908 год. спао на $27^{60}$% (у 1909 год. је тај % нешто јачи: од 30%), а у години 1907 (кад смо преко целе године имали са Аустро-Угарском неуговорно стање) чак на $15^{80}$%!! — 2) да се, обратно, извоз за све три односно четири године у све остале државе, без изузетка, знатно појачао. Тако н.пр. у 1908 год. код Белгије од $0^{50}$% скочио је на $30^{70}$%!! (у 1909 г. је тај проценат нешто мањи); код Немачке од $5^{73}$% на 18% (у 1909 још јаче, а у 1907 год. чак на $40^{4}$%!!); код Турске од 3% на 14%;[2] код Француске од $0^{6}$% на $3^{9}$%; код Енглеске од

[1] У 1909 год. извоз живе стоке према ранијем просечном извозу мањи је за 15 мил. дин.

[2] Ну овде треба напоменути, да је од 1906 г. на овамо, вредност извоза специјално у Турску, Бугарску и Румунију, увек много мања но што наша статистика у овој табели показује и да сав (х) вишак вредности треба ба-

| ИЗВОЗ У | 1908 год. износи динара | % од вредн. целок. извоза | 1907 год. износи динара | % од вредн. целок. извоза | 1906 год. износи динара | % од вредн. целок. извоза | просеч. извоз у год. 1894—1904. износи мил. дин. | % од прос. цел. вредн. извоза |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. Аустро-Угарску | 21,501.402 | $27^{6}$ | 12,932.380 | $15^{8}$ | 30,032.477 | 42 | 50,283.7 | $86^{27}$ |
| 2. Белгију . . . . . | 16,133.792 | $20^{7}$ | 13,010.853 | 16 | 6,259.929 | $8^{3}$ | 0,354.5 | $0^{5}$ |
| 3. Немачку . . . . | 16,018.977 | 18 | 32,925.623 | $46^{4}$ | 19,053.882 | $26^{6}$ | 5,459.6 | $5^{73}$ |
| 4. Турску . . . . . | 10,978 164 | 14 | 4,379.381 | $5^{4}$ | 5,410.925 | $7^{6}$ | 1,736.0 | $3^{01}$ |
| 5. Француску . . . | 3,042.724 | $3^{3}$ | 2,704.410 | $3^{3}$ | 3,353.221 | $4^{7}$ | 0,387.3 | $0^{66}$ |
| 6. Румунију . . . . | 3,004.100 | $3^{8}$ | 1,187.099 | $1^{5}$ | 2,354.451 | $3^{3}$ | 0,917.6 | $1^{46}$ |
| 7. Италију . . . . . | 3,490.054 | $4^{5}$ | 4,898.867 | 6 | 0,572.319 | $0^{7}$ | 0,045.8 | $0^{07}$ |
| 8. Енглеску . . . . | 0,498.717 | $0^{6}$ | 2,337.455 | $2^{9}$ | 0,065.560 | $0^{1}$ | 0,195.3 | $0^{29}$ |
| 9. Русију . . . . . . | 0 023.540 | $0^{03}$ | 3,133.719 | $3^{9}$ | 1,151.650 | $0^{2}$ | 0,108.9 | $0^{16}$ |
| 10. Бугарску . . . . | 1,860.028 | $2^{4}$ | 1,994.557 | $2^{5}$ | 3,094.922 | $5^{1}$ | 0,750 6 | $1^{3}$ |
| 11. Египат . . . . . | 0,760.662 | $1^{0}$ | 1,037,169 | $1^{3}$ | — | — | — | — |
| и т. д. | | | | | | | | |

$0^{3}$ % на $0^{6}$ % итд. итд. (Ну у 1909 год. је тај % спао). — и 3) да је у 1907 и 1908 год. извезено робе и на пијаце, на које ра-

цити на рачун других земаља, у које се роба транзитно експедује преко Турске, Бугарске или Румуније. — Ето још једне велике мане наше статистике спољне трговине!

није никада српска роба није достизала, као нпр. у Египат, Швајцарску (у 1909 г. се извоз удвостручио), Норвешку, Америку (у 1909 г. јачи за 75%) Алжир итд.

Још ће, мислимо, бити од интереса, ако изнесемо пред читаоце и податке о томе, у коју је државу, за ове три године, (1906—08), које и колико робе отишло. То показује ова таблица.

| ИЗВЕЗЕНО | у државу: | 1908 год. за дин. | 1908 год. за дин. | 1906 год. за дин. |
|---|---|---|---|---|
| 1. Цереалија | А.-Угарску | 950.348 | 734 874 | 4,075.344 |
| | Белгију | 15,888 493 | 10,694.044 | 5,830.165 |
| | Немачку | 4,086.492 | 14,847.763 | 6,009.732 |
| | Турску | 3,923.639 | 450.868 | 2,338.616 |
| | Румунију | 2,414.561 | 288.373 | 1,598.003 |
| | Бугарску | 490.188 | 720.037 | 1,806.164 |
| | Америку | — | 734.874 | — |
| 2. Пекмеза | А.-Угарску | 1,706.000 | 1,683.008 | 1,345.259 |
| | Немачку | 1,543.493 | 1,732.800 | 1,825,768 |
| | Русију | 500 | 841.504 | — |
| 3. Воћа | А -Угарску | 6,280.775 | 3,568.440 | 6,648.561 |
| | Русију | 21.790 | 2,036.961 | 141.650 |
| | Немачку | 5,321.362 | 9,694.560 | 6,237.751 |
| | Енглесску | 69.320 | 1,603.654 | — |
| | Белгију | 30.300 | 1,148.036 | 20.930 |
| 4. Живе стоке | А.-Угарску | 568,575 | — | 9,939.318 |
| | Турску | 2,262.713 | 1.568.020 | 1,325.805 |
| | Италију | 1,267.403 | 1,307.807 | 8.600 |
| | Египат | 712.743 | 1,036.909 | — |
| | Бугарску | 309.574 | 142.261 | 456.235 |
| 5. Животињ. производа у опште | А.-Угарску | 6,624.898 | 2,369.898 | 4,754.278 |
| | Белгију | 205.739 | 407.953 | 302.755 |
| | Немачку | 2,846.091 | 5,144.328 | 2,308.292 |
| | Италију | 2,138.201 | 1,265.929 | 194.584 |
| | Француску | 1,980.699 | 2,093.008 | 1,704.828 |
| | Енглеску | 497.246 | 497.246 | 7.560 |
| | Алжир | — | — | 12.600 |

| ИЗВЕЗЕНО | у државу: | 1908 год. за дин. | 1907 год. за дин. | 1906 год. за дин. |
|---|---|---|---|---|
| 5. а) Јаја и млека | А.-Угарску | — | 378 | 217.684 |
| | Русију | — | 240.214 | ? |
| | Немачку | 680.704 | 2,354.280 | 718.466 |
| 5. б) Вуне, длаке, перја, коже итд. | А.-Угарску | 2,889.021 | 2,185.248 | 3,957.766 |
| | Немачку | 1,051.656 | 964.985 | 1,069.580 |
| | Француску | 195.800 | 35.750 | 475.768 |
| | Италију | 706.418 | 755.510 | 194.024 |
| 5. в) Меса свежег и прерађеног | А.-Угарску | 3,242.279 | — | 390.080 |
| | Енглеску | 706 880 | 458.108 | 600 |
| | Норвешку | — | 253.029 | 46.445 |
| | Француску | 1,721.688 | 2,033.058 | 1,063.840 |
| | Италију | 1,306.128 | 500.299 | 560 |
| | Швајцарску | 21.640 | 148.638 | 12.600 |
| | Белгију | 192.150 | 394.423 | 320.920 |
| | Турску | 880.216 | 359.587 | 26.618 |
| | Шведску | — | 264.263 | — |
| 5. г) Масти и претилина | А.-Угарску | 230.570 | — | 69.145 |
| | Немачку | 604.785 | 1,799.600 | 402.000 |
| | Француску | 63.211 | 24.200 | 165.220 |
| | Швајцарску | 34.369 | 111.650 | 12.000 |
| 6. Производа шумарства | А.-Угарску | 2,173.416 | 903.106 | 1,157.956 |
| | Турску | 408.423 | 232.097 | 8.355 |
| | Бугарску | 248.276 | 232.000 | 125.929 |
| | Немачку | 18.100 | 247.980 | 196.167 |
| 7. Млинар. производа (брашна) | А.-Угарску | 1,389.275 | 681.527 | 961.792 |
| | Турску | 14.826 | 126.842 | 14.826 |
| | Грчку | 420.621 | — | 420.621 |
| 8. Пића (пива) | Турску | 265.690 | 177.516 | 129.182 |
| 9, Кудеље, лана, (ужарије) | Турску | 650.513 | 671.511 | 242.374 |
| | А.-Угарску | 493.325 | 1,169.065 | 19.826 |
| | Бугарску | 471.556 | 420.660 | 476,790 |

| ИЗВЕЗЕНО | у државу: | 1908 год. за дин. | 1907 год. за дин. | 1006 год. за дин. |
|---|---|---|---|---|
| 10. Руда (пирита и гвожђа) | А.-Угарску | 711.954 | 151.580 | ? |
| | Белгију | ? | 751.500 | 4.500 |
| | Италију | ? | 625.000 | — |
| | Немачку | 6.780 | 25.000 | 1,146.915 |
| | Француску | 2.000 | ? | 1,383.300 |
| 11. Метала (олова и бакра) | Америку | 1,982.000 | — | — |
| | Немачку | — | 257.000 | — |
| | Француску | 817.565 | 200.000 | 5.000 |
| | А.-Угарску | 306.187 | 176.314 | 60.315 |
| | Италију | 75.000 | 1,669.000 | — |
| | Румунију | 58.015 | 234.190 | 295 |

Анализа ове таблице показује: да је у 1908 год. најјачи потрошач била:

За цереалије: Белгија па Немачка. У 1906/7 пак год. на прво место долази Немачка. У наглом је опадању А.-Угарска.

За пекмез: А.-Угарска па Немачка. У 1906/7 пак год. најјачи је потррошач била Немачка. Русија у 1908 год. извезла нам је пекмеза свега за 500 динара.

За воће: А.-Угарска па Немачка. 1907 год. Немачка.

За живу стоку: Турска па Италија.[1] А.-Угарска некада необично јак потрошач наше живе стоке, увезла је 1908 год. из Србије, у главном само живе живине (у вредности око $0^5$ милиона дин.), јер је уговор од 1908 год. дозвољавао Србији само увоз меса и живине а не и живе стоке. — 1907-е год. пак није извезено у А.-Угарску ни живе живине! Важан је потрошач за ситну рогату марву Египат.

За животињске производе: Аустро-Угарска, за њом Немачка па Италија и Француска. — 1907 год. извезено је животињских производа највише у Немачку, јер је те године, због неуговорног стања са А.-Угарском, у Аустро-Угарску увезено од животињских производа само: перја, вуне, коже ит.д. Аустро-Угарска је и у 1908 години остала за ове артикле најјачи потрошач. Месо пак и друге прерађевине сточне отишле су 1907

[1] Турска је у главном само транзитна земља за сточне експедиције у Италију, Египат и Малту.

год. у Француску, Италију, Енглеску па чак и у Шведску, а 1908 год., поред оних држава, увозила је из Србије меса и А.-Угарска, за време трајања новозакључног трговинског уговора од 1908 год. Најјачи потрошач масти и јаја у 1908 као и раније била је Немачка. — 1907 год. јачи извоз масти био је и у Швајцарску. Масла, сира (кашкаваља) готово једино извозимо (стварно) у Турску.

За производе шумарства: Аустро-Угарска па Турска, Бугарска (обе ове земље транзито) и Немачка. Код ових производа главну улогу имају: просто отесано дрво за даљу прераду, дуге за бурад и дрво за гориво.

За млинарске производе (брашно): Турска (стварни потрошач па Грчка.

За пиво: једини је потрошач Турска (Цариград, Солун, Скопље).

За кудељу и лан (ужарију): Турска, Аустро-Угарска и Бугарска.

За руде (пирит и гвожђе): Аустро-Угарска, Италија, Немачка, Француска, Белгија итд.

(Ближе податке о специјалној извозној трговини за 1909 год., немамо, јер „Статистика Спољне Трговине“ за ту годину — није још сређена ни публикована).

* * *

Сад би, после ових разматрања наше извозне трговине, требало статистички прегледати и стање наших привредних односа у земљи; требало би показати, са статистиком у руци, развој нашег аграрства, наше индустрије, занатства и националног у опште, у времену неуговорнога режима. — Али, на жалост апсолутно никаквих статистичких података о овоме немамо, јер „Статистички Годишњак“ још од 1906 год. није угледао света!

Ну ипак, мислимо, да је већи развој наших привредних односа у земљи био тако очевидан, да можемо и без статистичких података, на основу свакодневних опажања, констатовати благодетан утицај енергичнијег привредног рада, пробуђеног неуговорним стањем са А.-Угарском за ово 3—4 године. Доста је само упозорити на оно, готово неприродно ницање фабрика, и то не рачунајући ту фабрике à la фабрике амрела, шешира, трикотаже итд., које немају природних услова за опстанак (и које се само с обзиром на велику потрошњу њихових производа

у нас могу разумети) — него фабрика и радионица, за које је требало само нешто мало царинске заштите и повластица, па да се појаве. Такве су нпр. фабрике и радионице: стакла, конзерва, тканина, фабрике за прераду конопље, кудеље и лана; фабрике цемента, стругаре, фабрике: обућа, зејтина, сапуна, свећа, фиде, боја, четака, сита, плуте, туткала, гвоздених израда; фабрике за прераду млека итд. итд. итд. — све дакле предузећа, која прерађују наше сировине и за сада махом подмирују домаћи трг. На овај читав низ разних фабричких подузећа, ниже се и читава множина фабрика из области наше чисто пољопривредне индустрије, која узима све то јачег учешћа чак и у нашем експорту, и на коју нам треба нарочито много помагача. Ту мислимо на: кланице, пиваре, парне млинове, фабрике: шећера, алкохола, итд. итд. итд.

У осталом да је овај развој индустрије у земљи заиста у ово време овакве напредке и показивао потврђују и ови најновији званични подаци Министарства Народне Привреде, о концесионираним фабричким предузећима у Србији. Ево тих података:

Од 1906 па на овамо засноване су, односно обновљене су (с концесијама) у Србији ове фабрике и предузећа:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1). | Фабрика шећера с капиталом од . . . | 3—4 мил. | дин. |
| 2). | „ вунених тканина с капитал. од | 1,100.000 | „ |
| | (Ових дана обновљена је, још неконцесионирана, фабрика памучних тканина, с капиталом од . . . . . . . . . . | 1,000.000 | „ |
| 3). | Фабрика за прераду меса у Параћину са капиталом од . . . . . . . . . . | 1,500.000 | „ |
| 4). | Кланица Шумахер с капиталом од . . | 1,000.000 | „ |
| 5). | Фабрика кудеље с капиталим од . . . | 500.000 | „ |
| 6). | „ стакла за прозоре са капит. од | 500.000 | „ |
| 7). | Кланица П. Јовановића са капиталом од | 250.000 | „ |
| 8). | Фабрика штофа К. Илића са капитал. од | ? | |
| 9). | „ за прераду кудеље и лана са капиталом од . . . . . . . . . . | 200.000 | „ |
| 10). | II Фабрика вунен. тканина са капит. од | 200.000 | „ |
| 11). | Фабрика стакла с капиталом од . . . | 150.000 | „ |
| 12). | „ кожа за рукавице с капит. од | 100.000 | „ |
| 13). | „ прераду млека с капиталом од | 60.000 | „ |
| 14). | „ зејтина од кукуруза с капит. од | 50.000 | „ |

| | | | |
|---|---|---|---|
| 15). | „ | сита са капиталом од . . . | 50.000 дин. |
| 16). | „ | конзерви са капиталом од . . | 50.000 „ |
| 17). | „ | Овчар и Каблар с капитал. од | 50.000 „ |
| | | итд. | итд. |

Не мањи напредак је учинило и наше занатство. На место многих старих и преживелих заната дошли су нови, модернији. Ну сви они и стари и нови за свој напредак и обезбеђену егзистенцију имају, у првоме реду, да захвале неуговорноме режиму, са његовим високим заштитним царинама на занатске производе а-угарскога порекла, који су због близине а-угар. пијаца нашим занатима до сада највише и конкурисали. Ретко је наћи кројача, шваљу, столара, бравара, колара, качара, итд., који би зажалио за ранијим интимним трговинским везама са А -Угарском.

Јача акција и ако још далека од широких размера, осетила се и у земаљској пољопривреди. Тако, на плоднијим местима наше отаџбине, наћи ћете тамо, где се знало само за кукуруз и жито — већ гајење трговачких и културних биљака, као: конопље, шећерне репе, дувана, баштенског поврћа итд. — које су сопственику земљишта створиле годишњу ренту до 200 и 300 дин. од 1 ha, а богме, што је разуме се већ већа реткост (али куриозна) у смедер. јасеници једноме сопственику баштованџинице чак и ренту преко 1000 дин. од 1 ha. Да се и одгајивачу у оваквим приликама повећала и зарада, мислимо да је неоспорно. Овај започети корисни преображај пољопривредних примитивних система у најрационалнији систем, тзв. „слободно газдинство“, и ако је оно још у зачетку, сам за себе говори много! Колико је он пак нашао признања код народа, најбоље сведоче започети велики и заиста крупни културно-технички послови (дренажа, насипи) у Годомину, Мачви, које предузимају тамошњи житељи својом властитом иницијативом и о своме властитоме трошку.

Правилан и напредан развој наше економске делатности показује и баначна политика готово свих важнијих наших новчаних завода, који, под повољним дејством царинске заштите наше оп. тарифе, све то више прилазе привредним пословима, (финансирању предузећа), напуштајући есконтовање, које је пре 3—4 год. била главна и искључива радња српских новчаних завода. На тај начин наши новчани заводи данас су вели-

ким делом постали важни подупирачи велике трговине и промета у нас.

Сем тога под повољним дејством царинске заштите од 1906 год. на овамо, — којој благодарећи наста јача индустријализација и концентрисање тргова и капитала — створена је код нас јача могућност, управо олакшана је могућност бржем прелаську нашег још знатним делом постојећег натуралног газдинства у вишу фазу: у новчано газдинство, коме су се прилике, створене ранијим уговорима са А.-Угарском, по нама, знатно опирале.

На послетку, као видан доказ ојачања наше народне привреде, за време неуговорнога режима, служи и нагло рашћење железничких прихода, поред рашћења свих врста државних дажбина као и владавина ту скоро појављених суфицита у државним финансијама, на место којих су, ранијих периода, владали само стварни дефицити.

* * *

Мислимо, да из свега досада изложенога, можемо извести закључак, да нису имали права, ни страни економисти, као што су а-угар. капацитети: Матлековић, Гринберг и др. — као ни они наши, — који су тврдили пре неколико година, да ће затварањем а-угарских пијаца за наше производе, нарочито стоку, српски извоз и српска народна привреда у општеући у кризу, која ће Србију одвести потпуној економској капитулацији пред А-Угарском.

Стално јачање нашега извоза, који је баш у неуговорним годинама, достигао суме преко 80 и 90 мил. динара (и ако је шљива у 1909 год. оманула за више од 10 мил. дин.!), као и све то свестранији и интензивнији развој индустрије, занатства, трговине и у опште саобраћаја у земљи и све то консолидованије стање наших финансија — најбоље демантује њихово тврђење.

Колико је по нас била корисна спољна трговинска политика Србије последњих година, или боље рећи, колико је по нас била корисна висока заштитна царинска политика Средње Европе, која нас је довела до неуговорнога стања са А.-Угарском, најјачим потрошачем наших сировина и стоке, најбоље говори тај факт, што смо приступили преображају наше националне производње, организовали нашу извозну трговину, и

тиме појачали вредност нашега националног рада, чему апсолутно сигурно не би иначе још за дуго ни мислили приступали.

Неминовна последица свега тога је било: развијање нашег трговинског саобраћаја с другим државама, излазак наших земаљских производа на нова, дотле непозната нам тржишта и наше економско еманциповање од велике нам суседке Аустро-Угарске.[1]

* * *

Пошто смо, овако добили најпотребнију слику наше извозне трговине и стања наше привреде за време нашега неуговорнога периода са А.-Угарском и за раније доба, када смо били са њом у нормалним трговинским односима — мислимо, да ће нам сад бити лакше, да одговору на наше главно, раније постављено питање: „Какав нам данас треба уговор са А.-Угарском?“ „Којим правцем треба у будуће да иде наша спољна трговинска политика?“ — дамо сигурнију форму и одређенији садржај.

Тај одговор би, по нама, с обзиром на горња излагања и с обзиром на то, да је баш трговински уговор са А.-Угарском — због близине њезиних тржишта, због традиције и навика наших извозника и због већих транспортних тешкоћа нашега извоза у свима другим правцима итд. — једини у стању да поврати раније стање у нашим унутрашњим привредним односима од кога треба далеко бежати, тај би одговор, велимо, морао бити само овај и овакав:

Нови правац, којим је пошла наша спољна трговинска политика последњих година, не треба и не сме се ни у колико мењати новим трговинским уговором са А.-Угарском.

Сам пак нови трговински уговор мора се с једне стране добро чувати од основа, а.-угарских уговора из 1881 и 1892 године, који су нам целокупни привредни живот и рад ушаблонисали и успавали, а с друге стране мора се држати основе и тенденције последњег и несуђенога нам уговора са А.-Угарском од 1908 год., који је пружао нашој младој индустрији

[1] О потребном преображају наше народне производње и о еманципоцији Србије од Аустро-Угарске в. мој чланак: „Српско-Бугарски Царински Савез“, штампан једновремено у: „Политици“ (Бр. од 29 децембра 1905 г.) и у бугарским листовима: „Дену“ (Бр. од 29 декембра 1905) и „Le Courrier de Sophia“ (од 4/17 јан. 1906 год.).

(нарочито пољопривредној), као и осталим привредним гранама нашега националнога рада повољних услова за напредовање.

Према томе, по нама, нови уговор треба да буде: 1) или тарифски уговор, под знаком високе заштитне царине и са искључењем извоза живе стоке у Аустро-Угарску или 2) још боље: уговор без тарифе с највећим повлашћењем, али са специјалним додатком (погодбом), којим би нам се загарантовао провоз и извоз сточних прерађевина.

Тарифски уговор требало би градити само у том случају, ако Аустро-Угарска не би пристала на основицу изложену под 2), што би за нас значило: већи и компликованији законодавни и административни посао, јер би се тада наша данашња минимална тарифа морала, по закљученом тарифном уговору, поново мењати, акомодујући се новим уговорним обавезама.

Сем тога, пошто ми сад већ имамо и своју минималну тарифу, градити са А.-Угарском тарифски уговор, било би у ствари и недоследно, јер као што је познато, земље са системом двојних тарифа: максималном и минималном, никад не закључују договорно, са другом страном тарифу уз уговор, пошто су је још пре сваких преговора са иностранством саме, аутономно, утврдиле, подешавајући је према својим економским интересима.

Отуда тарифски уговор треба градити само дакле у случају, ако А.-Угарска не би никако пристала на другу основицу, а међутим се нађе да се услови уговора могу примити. Али и у овом случају, нова уговорна тарифа ни по коју цену не сме бити нижа одн. неповољнија од тарифе, која је била утврђена уговором од 1908 год. Чак на против, с обзиром на повољније околности, под којима данас закључујемо уговор са А.-Угарском и с обзиром на већ створен преседан: закључени уговор између Аустро-Угарске и Румуније, тарифа нашег новог уговора мора кореспондирати са тарифом румунскога уговора, тј. мора бити много ужег обима и протекционистичка за нашу индустрију и занатство у јачој мери, но што је то био случај са уговором од 1908 године. Нова би тарифа морала нарочиту пажњу указати нашој младој индустрији, нарочито пољопривредној, као индустрији: шећера, брашна, кожа, пива, цемента, кланичној индустрији итд., нашем занатству и нашој домаћој радиности у опште.

Еквиваленат датих уступака А.-Угарској у нашој увозној тарифи, требао би у томе случају да представља: неограничен увоз и провоз у и кроз А.-Угарску сем осталих наших производа

и сточних прерађевина. Другим речима, наша добит од закљученог уговора била би: један провозни пут и једна пијаца више за наше производе.

Уговор без тарифе пак, тј. уговор на основици највећег повлашћења био би тако рећи идеалан по нас, под условом, да нам се истим уговором, одн. annex-ом уза њ, ма у којој то форми било, загарантује провоз кроз и извоз у Аустро-Угарску наших сточних прерађевина. Јер би без овог annex-а, без ове специјалне ветеринарне погодбе, уговор би са највећим повлашћењем био у ствари једино од користи по Аустро-Угарску.

У томе би случају А.-Угарска имала права користити се за целокупан свој (индустријски) експорт у Србију, нашом пространом манималном тарифом, која је стицајем околности, обухватила и све оне знатне царинске уступке, дате разним тарифским уговорима другим, са нама, уговорним земљама — а ми би, будући нам у пашем извозу преовлађују пољопривредни и сточни производи и жива стока, поред највећег повлашћења, остали тако рећи без уговора, јер су аустро-угарски минимални аграрни ставови у правом смислу високе заштитне царине, а што је најглавније и зато што се највеће повлашћење не простире и на сточни промет. — Зато, понављамо, уговор с највећим повлашћењем био би по нас најповољнији, ако би нам А.-Угарска за коришћење нашом минималном тарифом при своме (индустријском) извозу у Србију, дала, као (једину стварну) компензацију: ветеринарну погодбу за наш извоз одн. провоз сточних прерађевина.

За ову другу основицу боље је ангажовати се, па ма у овом случају увоз и провоз заклане стоке у и кроз А.-Угарску, био и ограничен — контингентиран.

Ну, ма како био закључен нови уговор, по нама, он не сме обухватити и дозволу за извоз живе стоке. Такву дозволу, чак и ако би нам она евентуално била и понуђена — треба одбити; јер сматрамо, да је по земљу пробитачније и стоку, као и све сировине у опште, у земљи прерађивати, па их у виду прерађевина извозити.

Браниоци извоза живе стоке, по нашем мишљењу, воде своју аргументацију, чије тежиште лежи у тврђењу, да је извоз живе стоке рентабилнији од извоза сточних прерађевина (incl. сировог меса), на сувише уској основи. Јер, чак и ако претпоставимо, да је извоз живе стоке рентабилнији — (ма да

је у опште тај рачун о рентабилности у овоме случају ствар врло релативна, с обзиром на то: да ли се у рачун узимају или не, сем других стварних редовних трошкова, и проценти штета од угинућа стоке на путу и проценти оне штете, која произлази услед познатих аустријских шикана и неоправданог враћања читавих транспората чак и здраве стоке итд. итд.) — мишљења смо, да се на корисност извоза живе стоке не сме гледати само са гледишта чисто трговачког. То би било сувише уско и једнострано гледиште. На извоз живе стоке треба, напротив, гледати много свестраније, треба његову корисност ценити са гледишта опште национално-економског. Извоз живе стоке може бити рентабилнији од извоза заклане стоке и сточних прерађевина у опште за трговце одн. комисионаре, али је несумњиво, да је извоз сточних прерађевина у најширем смислу ове речи, рентабилније за целу земљу, за целокупну народну привреду. Да, ми сматрамо на име, да је такав извоз пробитачнији по земљу зато, што прерађевинска производња рационалније и свестраније ангажује продуктивну снагу народа, дајући рада и зараде не само природним, но и осталим факторима производње: раду и капиталу, који код нас готово потпуно одсуствују у гајењу стоке за извоз у живом стању. Оваква производња, (прерађивање стоке), која није упућена само на оно што нам „небо и земља“ даду, доноси користи не само одгајивачу стоке и трговцу, него и домаћем предузимачу, капиталисти, занатлији и раденику. Ту мислимо на све оне сопственике (акционаре) кланица и других индустријских предузећа и сопственике радионица, које се баве прерадом животињских материја и производа: меса, коже, костију, длаке, рогова, папољака, црева итд., као што су: фабрике и радионице конзерва, кожа, обуће, четака, чешљева, туткала, зејтина итд. Ту мислимо даље и на онај читав сталеж збринутих домаћих раденика, који апсорбују опасни пролетеријат, стваран све то јаче већ и самим системом нашег наследног права.

Сем тога, пробитачније је извозити сточне прерађевине и зато, што је познато, да је, у колико је год извоз једне земље једностранији, састојећи се искључиво из природних, примитивних производа, у толико тај извоз и подложнији све то већем колебању.

Специјално пак за Србију, пробитачнији је извоз сточних прерађевина, јер у колико год она више извози живе стоке, у

толико је зависнија од блиских а.-угарских тржишта, и у толико је даље од потпуне економске еманципације.

На послетку, да један народ и земља не морају да остану стално „пастирски народ и пастирска земља“, него да могу производњу стоке евентуално ограничити само на најпрече потребе домаћега трга, доказ нам је Румунија, која се после свога царинскога рата са А.-Угарском, за неколико година готово сасвим манула сточарства (у 1907 г. извезла је живе стоке свега за 1 мил. дин.) и постала, поред све своје пољопривреде, прва индустријска и привредно најјача земља на Балкану. Па не само Румунија, него и остале балканске земље, као нпр. Бугарска и Грчка (ова је извезла у 1907 год. живе стоке свега за 351.300 дин.!) као и друге земље средње Европе, које се баш баве рационалним сточарством, као нпр. Швајцарска (у 1908 г. извезла је свега живе стоке, нешто јаче од 1/1000 дела свога целокупног извоза) — извозе живу стоку релативно врло мало тј. с обзиром на целокупан износ њихова годишњег извоза.

Зато, из свих до сада изнесених разлога, против извоза живе стоке мишљења смо, да нам извоз живе стоке ваља напуштати, па производњу говеди — (чије се месо, не дајући се прерађивати онако као свињско, и иначе тешко транспортује) ограничити само на подмирење домаћих потреба (на исхрану, вучу и ђубрење земљишта), а свиње (за чију производњу Србија има ванредно повољних природних услова) напротив гајити, колико их год наше кланице могу примати, па их у виду прерађевина извозити широм целога света.

Али по свему изгледа, да из обзира на своје аграрце, Аустро-Угарска нам и не мисли нудити извоз живе стоке изузев случаја, ако би се такав извоз одн. провоз ограничио само на Босну и Херцеговину. Али отворено да речемо, ми би на такву понуду искључиво гледали као на „данајске“ поклоне, јер се њоме очевидно иде на парализање „јадранске железнице“, управо рећи на изигравање саме идеје за грађење њено. А колико би тек напуштање јадранске железнице било штетно по наше економске па и политичке интересе, није, мислимо, ни потребно говорити (то је питање лепо расветлио г. Коста Стојановић у својим чланцима у „Новом Времену“). Довољно је само напоменути, да би јадранска железница обилазила аустро-угарско земљиште и носила најкраћим и свакако по нашу економску еманципацију и најсигурнијим путем срп-

ске производе на обале јадранског мора, одн. на тржишта целога света. Та за нас Србе је бар јасно, да обале мора — те светске вратнице, не смемо тражити на територији аустро-угарске монархије, па ма нам она уговором и најшире гаранције за њих давала; та њу бар никад не везују одредбе међународних уговора, што је она, тако рећи јуче, у очи целе Европе и потврдила!

С тога: најпре јадранска железница па онда, добро нам дошла и босанска!

Да завршимо. По нашем мишљењу, по нас је, дакле, боље било са Аустро-Угарском закључити тарифски уговор или уговор без тарифе — ако нам нови уговор донесе дозволу по могућству неограниченог извоза одн. провоза само сточних производа (прерађевина), а никако и живе стоке. Ако се пак, неограничен извоз не може постићи, онда у колико уговором постигнемо већи контингенат — дозвољени број стоке, који ће се моћи у закланом стању, у току године, извести — у толико ће и тај уговор, у овом погледу, по нас бити бољи и повољнији. Али, да ли ће тај извоз и провоз сточних производа бити регулисан у форми „ветеринарне конвенције“, или у форми „нота“, придодатих уз сам уговор — ствар је од мање важности, јер се за време једногодишње примене нашега уговора од 1908 год. показало, да су и „ноте“ имале исто онако обавезну силу као и сам текст и тарифа уговора. Сем тога, у овом погледу, можемо противницима оваквих нота, ради умирења, још и то напоменути, да је и Румунија, у своме трговинском уговору, који је одмах после нашег уговора од 1908 год. са Аустро-Угарском закључила, исто тако путем оваквих нота, копирајући готово дословце садржину оних наших из 1908 год., регулисала извоз и провоз својих сточних производа у и кроз Аустро-Угарску.

Ето, на таквим основама би, по нашем мишљењу, закључени трговински уговор највише одговарао економским интересима Србије. И само у томе би он случају представљао продужење наше нове, пре неколико година засноване спољне трговинске политике, која је, по нама, једино здрава и опортуна, јер води свестраном и интензивном искоришћењу наше народне снаге а једновремено и довршењу наше економске еманципације од „вековне“ нам пријатељице Аустро-Угарске. Не буде ли тако, убеђени смо, да ће то бити само tant pis pour nous.

**Д-р Вел. С. Јанковић.**

# БЕЛЕШКЕ

## Наука.

**Један српско-византиски заручни прстен.** — Д-р Веселин Чајкановић, доценат Универзитета, штампао је у „Byzantinische Zeitschrit“ (за 1910 год. стр. 111—114) кратку расправу о аутентичности једног српско-византиског заручног прстена („Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes“). Реч је о прстену, који је пок. К. Крумбахер још 1906 године објавио у Извештајима Баварске Академије Наука. Прстен је од злата и на њему је врло интересан грчки запис, који би у српском преводу гласио: „Заручни прстен Стевана, изданка корена Дукина, прими рукама Ана Комненородна“. Крумбахер је мислио ди су заручници, који се у овом запису спомињу, српски Краљ Стеван Радослав, син Стевана Првовенчанога. и жена његова Ана Дукина. По својим језичним особинама запис би био из тога доба, а сем тога Радослава зову Дуком цар Манојло и охридски архиепископ Димитрије Хоматиниски, а и сам Радослав себе тако назива у једној листини дарованој Дубровчанима. Ана, кћи Тодора Анђела Комнена Дуке, могла би бити названа Комненовом, јер су цареви у Епиру и Солуну, који су водили порекло из Дома Анђелâ, радо себе називали Комненима по својој прамајци Теодори Комнени. Како је име „Стеван“ у породици Комнена и Дука веома ретко, најприродније је тражити „Стевана“, који се на овоме прстену спомиње, у Србији, где су сви Немањићи имали и то име.

Крумбахерово мишљење и разлоге оспорио је византиолог С. Пападимитриу, и његова тврђења довео у сумњу у своме реферату на 378 седници „Друштва за Историју и Старине“ у Одеси, 30 јануара 1907 год. Жена краља Радослава није се звала Ана Комненова, као што стоји у запису, већ Ана Дукена. Њен се отац увек зове Дуком, а њена мајка није ни била из породице Комнена. Па како невеста која је на прстену споменута, не може бити Ана Дукена, онда ни њен заручник, Стеван, не може бити српски краљ Радослав. Уз то се у запису не спомиње титула или звање заручника. То пада тим више у очи, што се у запису налазе и излишни обрти и перифразе: „изданка корена Дукиног“ и „прими рукама“. Кад су ове речи ушле у запис, свакојако би била споменута и титула заручника Стевана, ако би само овај какву титулу имао. Краљ Радослав себе нигде не зове само „Стефан Дука“, већ „Стефан Краљ Дука“. Не-

сумњиво је да је титула „краљ“ куд и камо виша од титуле „Дука“. Затим, не може се рећи да је име „Стеван“ у породици Дука и Комнена веома ретко. Чак и кад не бисмо знали ни за каквога Стевана, не бисмо имали права тврдити да тога имена није било. На оловним печатима, на пр., налази се, име. Георгија Комнена о коме се иначе, у литератури, ништа не зна. То се исто може рећи и за Михаила Комнена.

Чајкановић покушава у овој својој расправи да ослаби ове разлоге С. Пападимитриу, и то овим својим претпоставкама. Заручница Радосављева могла се у обичним приликама звати Аном Дукином; овде је пак, у једном свечаном тренутку, назива онако како је у натпису њен заручник, коме је могло ласкати што би његова заручница била из најотменије и највиђеније породице у Византији. Остављајући на страну њену обичну, прозаичну „титулу“, он себи допушта песнички израз „Комненородна“. Што на прстену нема „титуле“ Радосављеве, то је из ових разлога: заручник је према породици заручнице можда хтео нарочито истаћи своју породицу; али би се ипак могло очекивати да се једноме српскоме средњевековном владаоцу чини драгоценије његово византиско порекло него ли ма каква било титула у једној полуварварској држави; уз то Радослав, кад се заручио, није био још краљ, јер отац његов, Стеван Првовенчани, беше још жив. Пошто Пападимитрију наводи још само мали број имена „Стеван“, то само доказује реткост овога имена у Византији. Прстен мора бити словенскога порекла, јер се види утицај ћириловскога писма на поједина грчка писмена у запису. Како се једно грчко „н“ из овог записа нигде више не може у том облику наћи у византиској епиграфији, а оно је идентично са словенским „н“, очито је да је прстен морао бити пореклом из какве словенске земље на Балканском Полуострву. На Бугарску се не може мислити због имена Стеван, те онда остаје у комбинацији још само Србија.

Из овога што смо горе навели, види се да и Крумбахер и Пападимитриу и Чајкановић своје мишљење поткрепљују више резоновањем, него навођењем несумњивих факата. Као год што је, против Крумбахерових, Пападимитрију изнео неколико својих против - разлога, а Чајкановић опет неке своје против Пападимитриу, тако се исто могу лако наћи противразлози и овим Чајкановићевим. Тако Радослав коме, по Чајкановићу, ласка да себе зове „Дуком“, избегава да своју заручницу назове именом „Дукена“, због кога је имена она морала бити веома охола, пошто је под тим само именом и позната. Ако име „Дука“, за које се зна да је било исто тако отмено и виђено као и име „Комнен“, Радославу није изгледало тако ласкаво, зашто би сам био поносит због тога имена? Ако је име „Комнена“ могло „Дукама“ изгледати отменије, зашто се Ана Дукина иначе ниједном не назва тим именом? Уз то и сам израз „Комненородна“ упућује на то, да је Ана из овога записа била из породице Комнена, а то би се мучно могло рећи за супругу краља Радослава. Свакако би било чудно и необјашњиво што је Стеван из овога записа намерно изоставио назив „наследник престола“, да га је доиста имао. Да је њему назив „наследник престола“ могао изгледати мање драгоцен него његово византиско порекло, не даје се ни из чега тако поуздано закључити, и такав се закључак врло тешко може бранити каквим резоновањем. Ако ћемо

да резонујемо, онда би, мислимо, оправданије било претпоставити да је Ана Дукена пошла за Радослава пре стога што је он био наследник престола а не само због његова византиског порекла. Кад би се узело да се тада у Византији пазило само на порекло, онда чиме би се могла правдати удаја Јевдокије, кћери Алексија III Анђела, за Стевана Првовенчаног, кад се зна поуздано да он није у себи имао нимало византиске крви. Пре ће бити, а то је несумњиво, да су у овоме срођавању српских владалаца са владалачким породицама у Византији, пресудну улогу имали политички разлози а не порекло. Истина по ономе потпису Радослављеву на листини коју је дао Дубровчанима (Monumenta Serbica, стр. 20). на којој се он грчки потписује, може се закључити да је он своје византиско порекло веома ценио, али је питање је ли он то порекло в и ш е ценио од своје влададалачке титуле или, у доба заручења, од свога праве на престо. Исто се тако могу наћи противразлози и претпоставци о имену „Стеван“. Ни оно што Чајкановић каже о писму „н“, не може бити неки пресудан разлог, пошто није сасвим утврђено да је словенско „н“ у старој словенској епиграфици имало облик који му он приписује.

Дакле, као што се из овога што смо навели види, дискусија о овоме интересном споменику као да је скренула са правога пута. Кривица је за то несумњиво Пападимитрију - ова. Крумбахер је у своме тумачењу пошао несумњиво правим путем: он је прво констатовао један несумњив факат — да се српски краљ Радослав звао С т е в а н, и шта више потписивао се „Стеван краљ Дука“, и да се његова жена звала А н а; дакле ту су оба главна имена која се на прстену налазе. О називу „Комнен“ и „Дука“ и о имену „Стеван“ Крумбахер је изнео неке претпоставке, које доиста нису довољно утврђене. Пападимитрију је обратио главну пажњу на ове претпоставке Крумбахерове, а о факту да се краљ Радослав звао „Стеван“ и да му је жена била „Ана“ он није изнео никакве претпоставке ни факта. За Пападимитриу-ом пошао је и Чајкановић. Чајкановићеви су разлози јаки као и Пападимитриу-ови; а неки су и јачи; али нам се ипак чини да питање није много примакнуто своме решењу, већ оно још стоји онако како га је Крумбахер решио. Ако се у то доба нађе у Византији неки Стеван чија је жена била Ана Д у к и н а и К о м н е н о р о д н а, онда прстен неће бити српскога краља Радослава; а ако се такав Стефан не пронађе, онда Крумбахерово решење остаје. Све друге претпоставке, колико било логичне и оправдане, остају споредне.

**Спољна трговина и трговинска политика независне Србије.** — Душан М. Пантић штампао је своју докторску дисертацију у књизи под натписом: „Спољна политика независне Србије“. Први период: 1878—1892. Докторска дисертација. (Београд 1910. У 8⁰, стр. 244. Цена 4 дин.). — Пантићу је намера да у овој својој докторској дисертацији проучи систем спољне трговинске политике независне Србије у првом периоду, од 1878 до 1892 године, и да покаже како се та политика одазвала у спољној трговини тога времена. Тога ради он је свој рад поделио на два дела. У првоме излаже спољну трговинску политику, а у другоме излаже резултате те политике. У првоме делу, у доброј систематској подели, он је дошао до ових резултата: 1. Тадашња спољна политика Србијина је прејудицирана једним ограничењеум

Берлинском уговору и у Берлинској конвенцији; — 2. Она је највише могла да задовољи политичке тежње (укидање капитуцација).— 3. Она је свој сопствени циљ — задобивање погодаба за развитак спољне трговине — занемарила. — 4. Оне уступке, које је Србија добила за свој извоз, она је платила увозним царинама скоро либералне трговине.

Ограничење, којим је Берлински Уговор, на првом кораку спутао Србијину самосталску трговинску политику, јесте у његовој одредби: „До закључења нових погодаба ништа се неће мењати у Србији у погодбама на којима постоје трговински односи кнежевине са страним државама“. Овом се одредбом Србији одузимала могућност да припреми аутономне основе за закључење уговора. Берлинска конвенција наговештавала је: или ће Србија закључити царински савез са Аустро-Угарском или ће широм отворити врата њеној увозној трговини. Доказ су за то диференцијалне царине на увоз из пограничног промета.

Најзнатнији политички циљеви, који су постизани новим трговинским уговорима јесу: (1) укидање капитулације и (2) политичке везе и пријатељства, које су без сумње, поред трговинских, стварали нови трговински уговори.

У другоме делу изложен је развој спољне трговине тога времена на основу статистичких података. Овде нарочито вреди нагласити да су статистички подаци праћени једрим тумачењима. — Књига је уопште написана тако да се у њој види да је писац прилично дубоко ушао у ствар о којој расправља. Она је због тога леп прилог нашој привредној књижевности.

**Наша статистика трговине**. — Б. Ђ. Милошевић, чиновник у статистичком бироу наше трговинске статистике, штампао је пре кратког времена књижицу: „Наша статистика трговине и питање о провенијенцији, дестинацији и евалиацији робе.“ (Београд, 1910). Он је у овој књизи изложио тешкоће на које наилази трговинска статистика, ако хоће да покаже тачно порекло, место куда је упућена роба и њену вредност, и како то бележе стране статистике а како наша. Кроз целу књигу провејава оптимизам пишчев у погледу на резултате наше трговинске статистике, а то би био неки недостатак ове књиге. Тиме, како писац излаже, што се и страна трговинска статистика стара специјалним прописима да добије апсолутно тачне податке о провенијенцији, дестинацији и евалиацији робе, а наша статистика копира те модерне стране статистике, није доказао да и наша статистика добива у томе погледу тачне резултате. Ово тим пре што је у предговору истакао за циљ књиге отклањање неоснованих сумњи у тачност наших статистичких података. За нетачност статистичких података изношени су конкретни примери, те је и писац за тврђење да су ти подаци тачни, имао да изнесе конкретне примере.

## Књижевност.

**О Владимиру М. Јовановићу**. — Александар Арнаутовић оштампао је из „Летописа“ Матице Српске своје „књижевно проучавање“ о пок. Владимиру М. Јовановићу. („Владимир М. Јовановић. Књижевно проучавање“ од Александра Арнаутовића.“ — Нови Сад. 1910. У 8⁰ стр. 51). Арнаутовић прво излаже биографију песникову, па наводи његове радове, радове о њему и најзад говори о књижевном раду његову. — Биографија В. М. Јовановића написана је у главном лепо, и она је у овој књизи потпунија него и једна досадашња. Истина она није сасвим

потпуна, није таква да се из ње може добити јасна и одређена слика песникове личности као и песникова живота. Нарочито није довољно јасна веза између песникове личности и средине и у којој је живео и радио. Ово је у овој Арнаутовићевој књизи наглашено неким фразама, које су стилски лепе, али садржином прилично оскудне. Можда за ово није крив Арнаутовић, јер можда није имао довољно података о животу песникову. Стога ће се биографија В. М. Јовановића морати попуњавати, и ми мислимо да се она може попунити.

Већи део ове Арнаутовићеве књиге говори о књижевном раду В. М. Јовановића. Главни рад Јовановићев је на поезији. Арнаутовић је овако класификује: „Љубавне песме, медитативне песме, патриотске и хуманитарне песме, дечје песме, стиховане приповетке и песме из друштва и живота“. Потом прелази на оцену појединих врста поезије Јовановићеве. Арнаутовићева општа оцена љубавне поезије Јовановићеве је врло неповољна, она је овако изражена: „Све Јовановићеве љубавне песме које је испевао до осамдесетих година свога столећа нису израз љубави која се доиста осетила; оне су књишке, баналних тема и општих развијања, и подражавају“. Не види се шта Арнаутовић мисли о доцнијим песмама Јовановићевим нити да ли их је он после писао. Једино песме „Погашене звезде“ штампане у „Делу“ 1896 год имају, по Арнаутовићу „правог и искреног осећања и непосредног излива љубави“. Он налази да се Јовановић много угледао на Хајнеа, кога је, поред Беранжеа, највише преводио; али мисли да је овај Хајнеов утицај на Јовановића „могао доћи и посредно, преко Змаја Јована Јовановића“. По Арнаутовићу то угледање „јесте оно што је најбоље у љубавним песмама Јовановићевим.“ — У медитативним песмама Јовановић иде за Љубом Ненадовићем, али је Ненадовић јачи него он. Родољубиву поезију Јовановићеву Арнаутовић овако цени: „Патриотска поезија Владимира Јовановића подсећа много на песнике из „школе мирног чувства,“ на „објективну лирику.“ Она је хладна, разумна, разлажућа пре него песничка.“ О хуманитарним песмама Јовановићевим Арнаутовић не даје одређену оцену; напомиње само да „Јовановић није социјалистички песник у оном смислу у ком је Коста Абрашевић; он није песник класних пролетера.“ За дечје песме Јовановићеве, Арнаутовић вели да би им дао вредност чика Јовиних песама „ако је могућно да и дечје песме могу имати неке вредности.“ Тако исто неповољна је оцена и три спева Јовановићева „Добровољац“, „Ашиков гроб“, и „Реалиста“. — Говорећи о реалистичким песмама Јовановићевим, Арнаутовић констатује да Јовановић није био прави реалиста. Арнаутовићево излагање о овим песмама Јовановићевим је неодређено, развучено, исказано лаким фразама које мало кажу, тако да читалац долази до уверења да је Арнаутовић исто тако површно разумео реалистичке песме Јовановићеве, као што је и Јовановић разумео реализам. Говорећи о овим песмама Арнаутовић упоређује Јовановића са Беранжеом, и упоређење, разуме се, испада на штету Јовановићеву. — О приповеткама и преводима Јовановићевим говори се у овој књизи мало. Арнаутовић жали што Јовановић „није од 1890 године, место реалистичке песме, узео да негује реалистичку приповетку из вароши. Он би дао приповетку која би ван сваке сумње била претеча социјалном роману.“ Што се превода тиче, Арнаутовић и о њима има неповољно мишљење: „Она Јовановићева особина да све што узме у своје руке учини

прозаичним показала се и у превођењу песама. И... бојне песме Томе Мура и Роберта Бернса и емотивне строфе Хајнриха Хајнеа, и политичка сатира и земаљска поезија Пјера Беранжеа, све то изгледа једно исто, хладни и прозаични стихови, калупљене речи, редови. Залуд ће се тражити нюансе, интонације и тананости осећања преводиочевог. И то су пре рђави препеви него преводи." — О спољашњој, техничкој, страни Јовановићевих песама Арнаутовић даје овакав суд: „Стихови Владимира Јовановића нису проза само зато што су то редови који стоје један испод другог поређани симетрично и који, на крају имају сликове."

На послетку је одељак „Негдашњи глас. Утицај. Место у историји књижевности." Арнаутовић напомиње да је Јовановић у своје време уживао леп глас као песник, и да је имао утицаја на неке млађе песнике. Овај су му глас стекле његове хумористичке и сатиричке песме; али „данашње проучавање показује да сав тај пронети глас и новинама створена репутација нису били оправдани вредношћу песама." И напослетку Арнаутовић завршује овом реченицом: „Историја српске књижевности може Владимиру Јовановићу дати само онакво место какво добива и један poëta minor."

Не мислимо на овоме месту опширно излагати своје мишљење о овој књизи Арнаутовићевој, али ћемо напоменути да многа тврђења и закључци његови нису довољно тачни, неки нису ни документовани. Арнаутовић је, чини се, више пазио да дâ стилски лепу реченицу, него што се старао да му та реченица штогод каже. Његови су закључци често лаки и до њих је дошао врло брзо, — показују још млада писца коме недостаје довољна обазривост. Али скакојако с годинама ће нестати ове особине и Арнаутовић ће, без сумње, бити добар критичар. — Оно одређивање места Јовановићу у историји српске књижевности било је непотребно. Јовановићу су место одредили његови савременици, јер су они, по нашем мишљењу, једини и имали право на то. Нико онда није у ствари сматрао Јовановића да је песник као Јакшић, Змај или Војислав Илић, али он такође за њих није био ни poëta minor. Он је за њих био poëta, и ми о оцени ондашње читалачке публике морамо водити рачуна и не смемо је, без врло јаких разлога, мењати.

**Арбанија и Арбанаси.** — Пре неког времена штампао је главни уредник бечког листа „Vaterland", Павле Сигерц, књигу под натписом „Albanien und die Albanesen" (Landschafts- und charakterbilder. Gesammelt von Paul Sibertz, Chefredakteur des „Vaterland" in Wien. — Wien, 1910. У 8°, стр. 274).

Сигерц је — не каже кад, али свакојако прошле године — пропутовао кроз северну Арбанију. Он је из Котора отишао на Цетиње, па је с Цетиња преко Скадарског језера, отишао у Скадар, и одатле се упутио кроз северну Арбанију ка Призрену, и одатле у Скопље. Он је прошао кроз крајеве куда се тешко усуђује поћи Јевропљанин који не осећа у себи довољно храбрости и одлучности, и који не ставља радо свој живот на коцку. Али Сиберц путује из Беча, стога се он много није бојао за свој живот. Њега су католички свештеници предавали један другоме из руке у руку, те није нимало чудо кад се у овоме његову путопису прочитају неке особито ласкаве речи о Арбанасима, које је он посматрао из кућа католичког свештеника или из куле каког арбанашког главара, који је што има у својој каменој кули и око ње већином купио

за аустриске златнике. Он не може да се нахвали љубазности и предусретљивости арбанашке, што је учинило да му претешко путовање кроз оне брдске крајеве олакша и да он стече успомене које никад неће заборавити.

У овој књизи читалац ће наћи доста лепих и опширних описа северне Арбаније и у географском и у етнографском погледу. Нарочито су интересне етнографске белешке, које су управо и главно у овој књизи, јер њен писац о географији Арбаније говори тек мимогред, Он описује многе обичаје арбанашке почевши од вере па до обичаја за обедом. Нарочиту је пажњу поклонио писац „крвној освети“, која се једино код Арбанаса одржала у правом, средњевековном, смислу ове речи.

Али ове белешке нису ипак оно што је у овој књизи најзначајније, највише стога што се из пишчева излагања види да му није била права намера да позна етничке особине Арбанаса и да неким новим подацима у том погледу обогати етнографску књижевност. Он се овим питањима заинтересовао свакојако тек кад се вратио у Беч па му се прохтело да и он штогод о Арбанасима напише. Како га етничке прилике у Арбанији нису интересовале, он их није на самом месту ни испитивао, већ је дохватио и исписао причања ранијих писаца о Арбанасима. Стога он често исписује казивања Ханова, Штајнмецова, барона Нопче, Ђурковића и других.

Он је ради другог нечег путовао по Арбанији. Да ли је и он, као многи његови земљаци, носио милостиве дарове бечкога ћесара „сиромашним и бедним Арбанасима“, не види се из ове књиге; али да је и он ишао да „опипа пулс“, може се са поузданошћу тврдити. То се може тврдити по томе што и он радо ослушкује за ким куца арбанашко срце, па с радошћу констатује како је Арбанасу мрзак султан и мио и премио бечки ћесар. На једноме месту Сиберц кличе пун радости: „О како Арбанаси љубе „земљу великога цара“, Аустрију!“ (стр. 137). Затим наставља: „Аустрија је једина сила, сем Турске, која је у Арбанији бар по имену (!) позната, али која код Малисора у северној Арбанији има далеко више угледа него и сама султанова царевина“. Потом он наводи једну песму у којој се ово пева: „Малисор се не предаје. Он се и без патрона̂ бори. Сад од нас иде у султанове руке писмо да нам одмах пошље пушке и патроне; иначе ћемо се обратити Аустрији, којој ћемо писати како умемо: да ће се седам стотина кућа покрстити“.

Свеколике симпатије арбанашке према Аустрији писац тумачи неком особитом арбанашком жудњом за слободом, које они тобож немају! Он нигде ни једном речју не помиње агитације, које по Арбанији изводе језуити и остало католичко свештенство и многобројни други аустријски агенти — све у корист Аустрије. На једном се месту као мало издао. Описујући Скадар, спомиње у њему болницу милосрдних сестара, које се са ретким пожртвовањем старају за арбанашко збравље! То је само да се обмане простота. Чиме је управо Аустрија задобила оволике симпатије арбанашке, читаоци „Дела“, којима рад аустријски у Арбанији није довољно познат, видеће из чланка једнога од најбољих познавалаца Арбанаса, Рене Пинона, који ћемо донети ускоро у „Делу“.

Да споменемо само још на овоме месту Сигерцово мишљење о јадранској железници. Он о томе говори на крају ове своје књиге (стр. 267—269).

Он сматра да је грађење ове железнице потпуно неостварљиво. Томе највише сметају теренске прилике, јер је земљиште брдовито, тако да су потребни и сувише тешки радови и огромне суме. Он налази да нико, па ни Русија, неће жртвовати за љубав Србије толике суме, особито стога што има мало изгледа да ће ова железница бити продуктивна. Исто толике тешкоће долазе и од самих Арбанаса, који неће допустити да кроз њихове крајеве прође железница. Стога је — вели Сигерац — неоправдано оно узбуђење које је у Бечу изазвала вест о пројекту јадранске железнице.

## Различности.

**Научни и књижевни прилози** у овогодишњим средњешколским извештајима. — Има десетину година како је и код нас заведен обичај да се у штампаним годишњим извштајима о гимназијама и осталим средњим и стручним школама штампају и понеки књижевни или научни радови средњешколских наставника. Ово је неоспорно леп обичај и добро је што је уведен. Тиме је створена једна више могућност да се научна литература обогати већим бројем научних прилога. Код нас су средњешколски наставници пре десетину година, а и данас су у приличној мери, били значајна чињеница у унапређивању појединих научних грана Треба само прегледати 20 књига „Наставника“. органа Професорскога Друштва, па да се човек увери колико тамо има чланака, реферата и бележака, што све доказује да су средњешколски наставници озбиљно и савесно пратили развитак наука које у школи предају. Тако исто врло је велики број прилога и у другим књижевним и стручним часописима и повременим издањима. Има их доста у „Отаџбини“, „Летопису“ Матице Српске, „Гласнику“ Ученог Друштва, „Делу“, „Срп. Књиж. Гласнику“, „Босанској Вили“, „Бранкову Колу“ и у другима; затим у издањима Срп. Краљев. Академије Науке, Задужбине Ил. М. Коларца, у „Годишњици“ Николе Чупића, „Братству“, органу Друштва Св. Саве итд. Дакле било је, а има и данас, могућности да се и у школским извештајима јави по који ваљан научни рад, нарочито стога што овде нема оне цензуре какве има на другим местима. И доста било је случајева да се у овим школским извештајима јави понеки озбиљан састав. У овим извештајима је нарочито погодно место за објављивање популарно написаних чланака, који ће ученике упознавати са корисним знањем и интересним новинама у појединим наукама. Било је извештаја који су доносили и овакe чланке. Истина било је доста чланака који су таквих да би боље било да нису штампани. Ово нарочито вреди за многе светосавске говоре у којима, сем извештачених, монотоних и сувише општих ораторских фраза, ничега другога нема. Такве ствари доиста не треба штампати. Лепо је и корисно испричати какав догађај из српске или опште историје или историје српске књижевности; израдити лако и разумљиво који део из граматике и синтаксе српског, или ког другог језика, који се у школи учи; описати какву биљку, животињу или минерал; лепо испричати што из географије; описати какву физичку појаву, итд. Овакви озбиљни чланци, не знамо управо зашто, много су ређи него споменуте беседе. И ове године има десетину извештаја који имају прилога, али су то махом беседе, више или мање празне и монотоне. Ми ћемо на овоме месту само прибележити те прилоге.

У извештају Прве београдске гим-

назије штампана је „На Светога Саву прославна беседа“, проф. Андре Гавриловића, у којој говорник упоређује просветни и национални рад Св. Саве и Доситеја Обрадовића. — У извештају Друге београдске гимназије штампан је кратак чланак проф. Илије Лалевића „Трпно стање (passivum)“, у коме се укратко излаже употреба трпнога стања у српскоме језику. — У извештају Треће београдске гимназије, која је ове године прославила педесетогодишњицу од свога постанка, има две пригодне песме: „Посвета“, од једног бившег матуранта ове гимназије, и „Epigramma“ (на латин. језику), од Фр. Елезовића. Затим је опширан чланак проф. Милана А. Костића „Историски развитак Треће Београдске Гимназије“, и кратка, али поучна, светосавска беседа проф. Радосава Васовића о „школовању и народном просвећивању“ (ова је беседа, проширена, штампана у мартовској свесци „Дела“). — У извештају Реалке штампан је светосавски говор проф. Милутина К. Драгутиновића, „Поглед на улогу Доситеја Обрадовића у препорођају српскога племена“, у коме има лепих мисли и погледа. — У извештају Женске Учитељске Школе у Београду има неколико прилога. Ту је светосавски говор управитеља Љуб. М. Протића „О раду и задатку Женске Учитељске Школе“; „Реч“ коју је изговорио вероучитељ исте школе ученицима на благодарењу по свршетку школске године; „Из природних наука. — Паук“, од П. Аршинова, професора, и најзад „Из писама наших ученица, учитељица са села“. — У извештају зајечарске гимназије штампан је кратак говор ученицима од директора П. А. Типе, о неговању тела.— У извештају лесковачке гимназије штампан је говор директора А. М. Станојевића, о раду и успеху исте гимназије. — У извештају нишке гимназије има два прилога. Једно је светосавски говор проф. Јована Ђорђевића, коме је предмет — по речима говорниковим — „наш историски положај данашње Србије у вези са историским приликама нашим из ранијега, старога, доба, а наслов му је: Слобода слава или ропство. Затим је врло лепо написан чланак „О српском човештву, по нашим народним умотворинама“, од проф. П(авла) С(офрића). — У извештају приватне женске гимназије у Нишу штампан је светосавски говор Јелене Бошковићке, наставнице, „о атмосфери наше земље“. — У извештају алексиначке приватне гимназије има кратак чланак „Гимнастика плућа“, од д-ра Бошка Коњевића, школ. лекара. — У извештају пиротске гимназије штампан је чланак „Белешке о ваљевском тријасу“, од Живка Ј. Јоксимовића, професора. — У извештају ужичке гимназије штампан је чланак „О десцендентној теорији и дарвинизму“, светосавски говор Косте Урошевића, суплента. — У извештају чачанске гимназије штампан је светосавски говор проф. Уроша Кубуровића „О васпитању у опште, са нарочитим погледом на васпитање школске омладине“. — У извештају шабачке Више женске школе штампан је чланак „О страним и преведеним књижевностима у модерно доба“, од Исидоре Секулићеве.

Изузевши неколике, сви су остали прилози без икакве научне и књижевне вредности и од њих нико нема никаке користи. Стога треба избегавати штампање светосавских беседа, па место њих штампати озбиљније и корисније ствари.

**Две значајне прославе.** — У јуну ове године биле су две значајне културне прославе у Српству. Оне су прошле

недовољно запажене, али су оне од особитог интереса. Те су прославе: стогодишњица новосадске гимназије и педесетогодишњица Треће београдске гимназије.

Гимназија у Новоме Саду основана је завештањем новосађанина Саве Вуковића, који је за ту цељ приложио 20.000 форината. Постанак ове гимназије веома је лепо испричао проф. Тихомир Остојић у чланку „Оснивање новосадске гимназије“ („Летопис“ књ. 265, св. V за 1910 г. стр. 48—78), стога ми нећемо овде о томе нарочито говорити. Али ћемо нагласити особити значај њен у културној историји Срба преко Саве и Дунава, па у многоме и с ове стране тих река — у краљевини Србији. Од како је основана гимназија у Новом Саду, овај се српски град веома истакао у културном погледу — он је постао средиште науке и књижевности скоро целога српскога народа. У тој гимназији радили су професори који су и данас знатна имена у историји српске књижевности. Нови Сад је давао ученике који су, после универзитетских студија у Бечу и Пешти и другде, радили у своме народу и за собом оставили корисне успехе на свима пољима народнога живота. Сем тога многи су се разилазили свуда по осталим српским земљама и разносили знање и просвећеност. Отуда има врло много имена која бележи српска, и политичка и културна, историја а која се налазе забележена и у каталозима новосадске гимназије. С тога се Нови Сад може поносити овом својом прославом.

Док су се Срби с оне стране Саве и Дунава, уживајући, истина врло релативну, слободу, могли старати за свој културни напредак, дотле је код нас трајала очајна борба за слободу. И кад је та борба свршена ослобођењем од Турака, требало је још много труда да се ова тековина обезбеди и утврди. То је била главна брига наших државника готово све до потпунога ослобођења 1878 године. Питање о културном напретку, и ако му је посвећивана озбиљна пажња, ипак је било питање другога реда. И у Србији је рађено на оснивању школа свију врста. Те су школе у почетку давале, поред просвећених радника на другим пољима, већином чиновнике, јер у Србији у прво време није за то било довољно школованих људи. У њима су обично предавали наставници који су гимназију учили у Новом Саду или у Карловцима. Временом су се и наши људи све више одавали школским пословима, науци и књижевности, тако да је Београд мало по мало толико у том погледу успео, да је сад у Српству он оно што је Нови Сад био некада.

Београд има и старијих гимназија од Треће гимназије, али је она сада навршила 50 година од свога постанка. И њени наставници и ученици учинили су доста на унапређењу наше краљевине. И она је дала Србији научника, књижевника и државника који су својим радом користили отаџбини. С тога се и Трећа београдска гимназија, прослављајући своју педесетогодишњицу, има чиме поносити.

## Читуља.

**Иван Трнски.** — 17 јуна ове године умро је у Загребу, у дубокој старости — у 92 години — један од најстаријих и у своје време најбољих хрватских књижевника Иван витез Трнски.

Трнски се родио у Вачи 1819 године. Још као ђак гимназије упознао се са покретачима и главним заточницима јединства јужних Словена, а на првом месту Срба и Хрвата, Раковцем, Људевитом Гајем и песником

Станком Вразом. Он је одмах прихватио њихове идеје и постао им је један од најодушевљенијих помагача. Он је био ватрен хрватски родољуб, али не и шовиниста. Његови сви књижевни радови имају у себе јако родољубиво осећање. У својим песмама пева прошлост свога народа, жели слогу и јединство Срба и Хрвата, напада на оно што је у животу својих сународника видео ружно, а нарочито презирање народних обичаја од стране интелигенције. Због тога у његовим песмама и приповеткама има оштре сатире, а нарочито у песми „Звекан опет на свијету“, (год. 1844) у коме оштро напада на погледе и тежње својих савременика.

Трнски је много писао. Писао је песме и приповетке. Он има доста лепих лирских песама, које су у своје време скоро исто онако лепо примљене и радо читане као и песме Прерадовићеве. Нарочито су чувене биле и омиљене песме „Кресниие“, (1862 и 1865) од којих је понајвише штампано у листу „Гласоноши“. Те је песме посветио „трима сестрама: Хрватицама, Српкињама и Словенкама“. Писао је готово у свима књижевним листовима који су онда излазили а нарочито у „Viencu“ чији је он био и покретач и коме је он и име дао.

Трнски је био одушевљен борац за слогу Срба и Хрвата; он је био ватрен заточник „Илирства“. Дочекао је да идеја „Илирства“ пропадне, да види како се код његових земљака снажи тесногруди шовинизам Старчевићев и Франков, па је ево дочекао да види васкрсење његових идеала из младости, само у реалнијем облику. Он је био срећнији од многих својих другова из младости, који нису дочекали што је он дочекао. Он је свакојако овај свет оставио са надом да ће данашње покољење остварити оно што он са својим негдашњим друговима није могао.

Браћа Хрвати су у Ивану Трнском изгубили једног од својих великана и ми се од срца придружујемо њиховој тузи. Нека би име Трнскога — име које значи спасоносну идеју за будућност Срба и Хрвата — остало за вечита времена у успомени међу нама.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)